

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 6.

SZTE MÓRA FERENC
SZAKKOLLÉGIUM

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI
TANULMÁNYKÖTET

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 6.
a Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve

A kötet a
Szegedi Tudományegyetem Móra Ferenc Szakkollégiumának
kiadványa.

A kötet megjelenését támogatták:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány az NTP-SZKOLL-18-0035
A Móra Ferenc Szakkollégium szakmai, közéleti, kulturális
programjai pályázat keretein belül készült.

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 6.

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI TANULMÁNYKÖTET

SZEGED

2019

Sorozatszerkesztő
KOVÁCS ATTILA

Szerkesztette
BÍRÓ GYÖNGYVÉR

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői:

BÁRDONICSEK DOMINIKA	LENGYEL ZSANETT
CSIFÓ TAMÁS	MOGYORÓSI RENÁTÓ MANUEL
DÁVID BENJÁMIN	NÉMETH ROLAND
DEÁK ÁDÁM	PÁLFI ÁDÁM
ERDEI IVÁN MÁRK	PINTÉR KATALIN GYÖNGYI
GORCSA OSZKÁR	PINTÉR TIBOR
GULYÁS MÁRTA	SÜLI SZABINA MERCÉDESZ
ILÉS-MUSZKA ANDREA	SZABÓ SÁNDOR
KERÉNYI BÁLINT	SZEKERES TAMÁS
LENGYEL EMESE	VARGA TÍMEA

ISSN 2064-809X

© a szerzők 2019
© a szerkesztők 2019
Minden jog fenntartva.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (KOVÁCS ATTILA).....	8

RÉGÉSZET, TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

NÉMETH ROLAND: Fémkeresővel a régészet szolgálatában	12

ROLAND NÉMETH: With metal detector on the side of the archaeology	19

KERÉNYI BÁLINT: A Szavárd magyarok eredetéről II. Sabartoi–Szabir azonosítás	20

BÁLINT KERÉNYI: On the Origin of the Szavárd Hungarians II. Sabartoi-Sabir Identification.....	35

ILÉS-MUSZKA ANDREA: Keleti zsoldosok a birkai vikingek között	36

ANDREA ILÉS-MUSZKA: Eastern mercenaries among the Vikings in Birka	50

GULYÁS MÁRTA: Szolgaságból szolgaságba. A szolgaság átalakulása Magyarországon az erdélyi oklevelek tükrében	59

MÁRTA GULYÁS: Vom Sklaven zum Diener. Die Geschichte der Unterwürfigkeit im Mittelalter Ungarns von der Perspektive transsilvanischer (Siebenbürgern) Urkunden und formaler Aussagen.....	72

PÁLFI ÁDÁM: A Magyar Királyság zűrzavaros évtizedei: Szécsi Dénes a hatalom szorításában.....	73

ÁDÁM PÁLFI: The chaotic decades of the Medieval Kingdom of Hungary: Dénes Szécsi in the grip of authority.....	82

CSIFÓ TAMÁS: Szilágyi Erzsébet és az egyház.....	83

TAMÁS CSIFÓ: Elisabeth Szilágyi and the church.....	105

ERDEI IVÁN MÁRK: A magyar helységnevek a Duna-Száva közben és Drávántúlon az 1913. évi helységnévtár tükrében	106

ИВАН МАРК ЕРДЕИ: Унгарски имиња за населби во областа меѓу Дунав и Сава и јужно од Драва во контекст на Именик на населбите на Унгарија од 1913 година.....	123

DEÁK ÁDÁM: A reformkori országgyűlések működése (1825–1848).....	124

ÁDÁM DEÁK: Funktionsweise der Diät in der Reformzeit (1825–1848).....	138

LENGYEL EMESE – LENGYEL ZSANETT: A modern operett táncrendjei a 19. század második felében: Offenbach, Párizs és a kánkán	139

EMESE LENGYEL – ZSANETT LENGYEL: Identify Trends of Modern Operetta in the Second Half of the 19 th Century: Offenbach, Paris and the Dance Cancan	151

GORCSA OSZKÁR: Hadifoglyok helyzete a hátszágban: szerb hadifoglyok mindennapjai Bihar és Csanád vármegyében (1914–1918).....	152

OSZKÁR GORCSA: The Situation of POWs in the County of Bihar and Csanád (1914–1918)	170

DÁVID BENJÁMIN: Háború és emlékezet. I. világháborús emlékműállítások története Gyoma és Endrőd példáján	171

BENJÁMIN DÁVID: War and memory. World War I memorial exhibition in Gyoma and Endrőd.....	187

VARGA TÍMEA: Nagy-Britannia közel-keleti politikája 1918 és 1923 között	188

TÍMEA VARGA: Great Britain's Strategic Interests in the Middle East, 1918–1923	202

BÁRDONICSEK DOMINIKA: Női „tetoválóművészet” a Gulág táboraiiban 1934–1953	203

ДОМИНИКА БАРДОНИЧЕКА: Женские татуировки в лагерях Гулага 1934–1953.....	215

SZABÓ SÁNDOR: „Aki bírta életben maradt...” Interjú egy száz éves veteránnal.....	216

SÁNDOR SZABÓ: „Those who could take it survived” Interview with a hundred-year-old veteran.....	229

MOGYORÓSI RENÁTÓ MANUEL: Oroszország helye a nap alatt II. Az ötnapos háborútól a Krím inkorporálásáig.....	230

RENÁTÓ MANUEL MOGYORÓSI: Russia’s place in the sun II. From the Russo-Georgian War until the incorporation of Crimea	256

POLITIKATUDOMÁNY, NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ÉS BIZTONSÁGPOLITIKA

SZEKERES TAMÁS: Közvetlen kompromisszummentesség – a népszavazás intézményének előnyei és hátrányai	257

TAMÁS SZEKERES: Direct lack of compromise – advantages and disadvantages of referendums	274

PINTÉR KATALIN GYÖNGYI: Klímaváltozás elleni nemzetközi küzdelem kontra politika.....	275

KATALIN GYÖNGYI PINTÉR: Fighting against Climate Change versus Politics	291

SÜLI SZABINA MERCÉDESZ: Az európai hírszerzési együttműködés lehetőségei, különös tekintettel az Európai Unió, és a V4 egységes hírszerzési potenciáljának vizsgálatára.....	292

SZABINA MERCÉDESZ SÜLI: Opportunities for the European Intelligence Cooperation, with particular attention to the unified intelligence potential of the European Union and the V4	311

PINTÉR TIBOR: Az al-Shabaab és a szomáliai klánrendszer kapcsolata	312

TIBOR PINTÉR: The relation between the al-Shabaab and the Somali clansystem.....	319

Tisztelt Olvasó!

Szeretettel ajánlom figyelmébe az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium Móra Akadémia sorozatának hatodik kötetét, mely a 2018. november 30. és december 2. között rendezett II. Móra Kárpát-medencei Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferencia előadásaira épül, az ott elhangzott előadások szerkesztett változata, de a kötetekbe bekerült néhány különösen értékes, elsősorban történelmi és társadalomtudományi kutatás anyaga is.

Hallgatói kezdeményezésre, a fél évszázados múltra visszatekintő Móra Ferenc Kollégium nemes hagyományaira, gazdag és sokszínű programkínálatára, egyetem és városszerte is ismert népszerű előadássorozataira építve hoztuk létre 2011-ben a Móra Ferenc Szakkollégiumot, amely az elmúlt évek aktivitásának, szakmai tevékenységének elismeréseként először 2015-ben, majd 2018-ban újfent elnyerte a 3 évre minősített szakkollégium címet, 2018 márciusától pedig Akkreditált Kiváló Tehetségpont.

A szakkollégium struktúrájában öt tagozatra épül, a humántudományi, a természettudományi, a közgazdaságtudományi és a jogi valamint a pedagógiai tagozat lefedi a szakmai munka minden szegmensét. A tagozatok a kurzusok, konferenciák szervezésében autonómiát élveznek, ugyanakkor a tagozati sokszínűség lehetőséget teremt az interdiszciplinaritásra is. Képzési modellünkben a kurzusok, műhelyek, vitaestek mellett fontos szerepet szánunk hallgatóink tudományos tevékenységének elősegítésére, szorgalmazzuk, hogy kutatásaik eredményeit, módszertanát mutassák be, és vitassák meg hallgatótársaikkal. Ez a cél vezérelt bennünket, amikor létrehoztuk a Móra Akadémiát, amelynek azt a szerepet szántuk, hogy fórumot teremtsen hallgatóink tudományos, szakmai megnyilvánulásaira, és összefogja, koordinálja a szakmai konferenciáinkat. Az Akadémia 2013-ban, a szakkollégium első önállóan szervezett tudományközi belső konferenciáján sikeresen debütált, azóta további tizenhárom országos konferenciának adtunk otthont, a mórás konferenciák az idő haladtával egyre népszerűbbé és színvonalasabbá váltak. Különösen országos bölcsészettudományi konferenciáink vívtak ki rangot maguknak a szakkollégiumi közösség körében, a két évente rendezett eseményen általában 5–6 felsőoktatási intézmény 8–10 szakkollégiumának 30–36 előadóját láthattuk vendégül. Szakkollégistáink körében a természettudományi konferenciáink is népszerűek voltak, de külső szakkollégiumokból már kisebb volt az érdeklődés, míg közgazdaságtudományi konferenciánk az SZTE hallgatói mellett a vidéki szakkollégiumok számára jelentettek vonzerőt. A bölcsészettudományok mellett még politológia tárgyú konferenciáink váltak igazán sikeressé és népszerűvé, az alkalmanként társszervezőkkel (Nézőpont Intézet, NKE Biztonságpolitikai Szakkollégium, Szegedi Politológus Hallgatók Egyesülete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Történettudományi-és Politikatudományi Osztály) bonyolított rendezvények országosan is komoly visszhangot és elismerést

váltak ki a hallgatók és a tudományterület ismert kutatói körében. 2019 tavaszi, Szegedi Politológus Hallgatók Egyesületével közösen szervezett „Politikán Innen és Túl – A Politikatudomány és Határterületei” konferenciánkon már 7 felsőoktatási intézmény 29 hallgatója adott elő.

Mára a Móra Ferenc Szakkollégium a Szakkollégiumi Mozgalom meghatározó tagjává vált, az a közel 250 kurzus, szakkurzus, műhelyfoglalkozás, előadássorozat, amelyet az elmúlt években szerveztünk, elősegítette hallgatóink tudományos fejlődését, ismereteinek bővítését. Míg 2013-ban csak 15 olyan szakkollégistánk volt, aki tanulmányai mellett tudományos tevékenységet is folytatott, ez a szám már meghaladja a százat. Három Interkollnak, Szakkollégiumi Nyári Találkozónak adtunk otthont, képviseltetjük magunkat a Szakkollégiumok Egyeztető Fóruma Minősítést Segítő Bizottságában és delegálunk oktatót a Minősítő Bizottságba, szakkollégiumi találkozókat, workshopokat szervezünk, segítünk és mentorálunk határon túli és hazai szakkollégiumokat, tudományos műhelyeket. Úgy gondoljuk, hogy a szakkollégiumoknak fontos szerepe van a tehetséggondozásban, különösen a vidéki felsőoktatási intézmények tehetséggondozásában. Ennek a küldetésnek, filozófiának szellemében álmodtunk egy nagyot, és szerveztük meg 2017 decemberében első interdiszciplináris szakkollégiumi konferenciánkat. A jelentkezők száma és az érdeklődés bennünket is meglepett, ugyanakkor igazolta, hogy szükség van a hasonló rendezvényekre. A két napos, két helyszínen zajló rendezvényünkre 8 felsőoktatási intézmény 17 szakkollégiumának 85 hallgatója jelentkezett. Az előadások színvonala szekcióvezetőink szerint az Országos Diákköri Konferenciákkal vetekedett, nem egy esetben komoly kihívást jelentett megnevezni a szekció különdíjas előadókat.

A 2018 késő őszi II. Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferenciánkra már olyan sokan jelentkeztek, hogy a korábban két naposra tervezett rendezvényt három naposra bővítettük. Ami külön örömünkre szolgált, hogy a határon túlról is többen érdeklődtek a konferencia iránt, végül a magyarországi szakkollégiumok mellett az Újvidéki Egyetem, az Ungvári Nemzeti Egyetem, a Prágai Károly Egyetem (Univerzita Karlova), a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem képviselői is előadták kutatásaikat, így egy színvonalas és hangulatos Kárpát-medencei tudományos szimpóziummá kerekedett a rendezvény. Összességében a háromnapos eseményen 14 felsőoktatási intézmény 19 szakkollégiumának 119 hallgatója adott elő, osztotta meg kutatásai eredményét, vett részt borkóstolókon, kötetlen beszélgetéseken, igazolva a Szakkollégiumi Mozgalom tehetséggondozó, tudománynépszerűsítő és közösségépítő küldetését. Örömmel tapasztaltuk, hogy az elmúlt évekkel ellentétben idén a természettudomány iránt érdeklődő hallgatók is szép számmal jelentkeztek és adtak elő. A három biológus, két informatikus és földrajzos, valamint a fizika, matematika és kémia, vegyészet szekciók igazolták, hogy egy nagyszabású, sok hallgatót megmozgató rendezvényre a természettudósok is fogékonyak. A konferencián szakkollégiumunk múltjához és irányultságához kapcsolódva természetesen idén is a bölcsész előadók voltak többségben, a 29

történész előadó akár egy külön bölcsészkonferenciára is elegendő lett volna, de az irodalmárok is kitettek magukért, ugyanakkor a nyelvészet iránt érdeklődő jelentkezők száma csökkent. A társadalomtudományok az utóbbi években egyre népszerűbbé váltak a jelentkezők körében, ezt a konferencia részvételi arányai is igazolták, főleg a politológusok, pszichológusok és közgazdászok jelentkeztek szép számmal. A 3 napos konferencia a 2019. évi OTDK-ra való felkészülést is kitűnően szolgálta, az előadók közül több mint 30-an értek el 1–3. helyezést a tavaszi Országos Diákköri Konferencián.

A konferencián elhangzott előadások sikere, pozitív visszhangja arra ösztökélt bennünket, hogy a legjobb előadások írott, szerkesztett változatát kötetben is megjelentessük. Így indult útjára 2014-ben Móra Akadémia tudományos sorozatunk, amely a szakkollégium névjegyévé vált, és immár a hatodik kötetét tarthatja kezében a tisztelt olvasó. A Móra Akadémia első kötetének megjelenésekor, még kissé aggódva gondoltunk arra, hogy vajon lesz-e annyi vállalkozó kedvű szakkollégistánk az elkövetkező években, hogy a Móra Akadémia évente megjelenő periodikává váljon. A második kötet 2015-ben nemcsak a választ adta meg, hanem egyben utat is mutatott a jövőre. Történt, hogy az Országos Bölcsészkonferenciánk zárásakor kértük, hogy aki szeretné, küldje el előadása írott, szerkesztett változatát, és saját hallgatóink mellett meghívott vendégeink is éltek a lehetőséggel. Így a Móra Akadémia „szakkollégium-közzé vált”, szerzői között pécsi, budapesti, kaposvári, debreceni, kolozsvári szakkollégistákat egyaránt köszönhetünk. Ma már kifejezetten törekedünk arra, hogy a szakmai rendezvényeinken fellépő vendégeink küldjenek tanulmányt a Móra Akadémia köteteibe, úgy gondoljuk a szakkollégiumok közötti együttműködésnek, közös gondolkodásnak, a szakmai produktumok előállításának ez lehet az egyik járható útja.

A Móra Akadémia 6. kötet a konferencia jellegéből adódóan interdiszciplináris, de a Móra hagyományaihoz is igazodva meghatározó a történettudomány és a politikatudomány. A kötetet a történészek dominálják 15 tanulmánnyal, a középkorászok közül a konferencia szinte mindegyik előadója küldött tanulmányt, de a jelenkor kutatóinak többsége is publikálta előadásának anyagát. A témák rendkívül változatosak, régészeti kutatásoktól és a kabar törzsek eredetétől a helynévanyag vizsgálaton át, a 15. századi magyar történelem meghatározó politikai személyiségeinek pályáján keresztül, a reformkori országgyűlésekig; de találkozunk operett-történeti kutatással, tetováló művészettel, orál history-ra épülő tanulmányokkal, és napjainkat is érintő konfliktusokkal (krími annexió). A politológusok és biztonságpolitikusok változatos, végtelenül izgalmas és aktuális témafelvetéseikkel (klímaváltozás, az EU és a V4 egységes hírszerzési potenciálja, a népszavazás előnyei és hátrányai, a szómáliai klánrendszer) teszik a laikusok számára is könnyen befogadhatóvá a kötetet.

A szerzők között többségben vannak a külső szakkollégiumok, szakmai szervezetek képviselői, de a Móra szakkollégistái is hét tanulmánnyal büszkélkedhetnek. Összességében elmondhatjuk, hogy a hatodik kötet

terjedelmével, szakmai színvonalával, feltétlenül kiemelkedik az eddig megjelent Móra Akadémia tanulmánykötetek közül.

A kiadvány tanulmányaihoz mindenkinek jó szórakozást kívánok, remélem a egységesebb tematika előnyévé válik a Móra Akadémia hatodik kötetének, és mindenki talál érdeklődésének megfelelő írást, elemzést. Végül köszönetet szeretnék mondani az SZTE azon oktatóinak, munkatársainak, akik közreműködtek a konferencia szervezésében, szekcióvezetőként értékelték az előadásokat, tanácsaikkal segítették az előadók szakmai fejlődését. Külön köszönet Bíró Gyöngyvérnek, aki formába öntötte, lektorálta, szerkesztette a kötetet, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériumának, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelőnek és a Nemzeti Tehetség Programnak az anyagi támogatásért, amelynek segítségével a kötet megjelenhetett.

Szeged, 2019. június 19.

Kovács Attila
*a Móra Ferenc Szakkollégium
igazgatója*

Fémkeresővel a régészet szolgálatában

NÉMETH ROLAND

Manapság egyre jobban előtérbe kerülnek a lelőhely-felderítés és az ásatások során a fémdektoros kutatások, melyek eredményeképpen lényegesen megnő a megtalált fém tárgyak és érmek száma a lelőhelyeken. Magyarországon egyre több civil¹ kapcsolódik be a kutatásokba, ugyanakkor sajnos még mindig magas az illegális „kincsvadászok” száma, ami beárnyékolja a kutatást, hiszen számos, akár különleges lelet is „eltűnhet”.² Ebből kifolyólag feltételezhető, hogy a régészetileg kiemelt jelentőségű helyszínek leraboltak lehetnek, ami a fellendülő – fémkeresővel támogatott – terepi kutatások tudományos értékelését is torzíja. Írásomban a mellette, illetve ellene felhozott érvekkel igyekszem bemutatni a fémkereső alkalmazását.

Fémkereső a hazai kutatásban

Kijelenthető, hogy míg külföldön a fémdektor bevonása a kutatásokba jóval előbb elterjedt, addig hazánkban a kutatók megosztva³ viszonyultak a kérdéshez. Ennek oka a műkincsrablásokból ered, illetve, hogy a fémkereső által jelzett lelet kiásása közben akár az addig régészetileg érintetlen réteg is megbolygatásra kerülhet.⁴ Sajnos az illegális fémkeresősök messze a szakma előtt járnak, a földben rejlő információt hordozó tárgyak száma pedig fogytán van.⁵

Magyarországon egyre több civil kapcsolódik be a kutatásokba, elválnak az illegális fémkeresősöktől az engedéllyel rendelkezők (*1. kép*). A jószándékú „amatőr kutatók” igyekeztek a múzeumokkal kapcsolatba lépni, keresve az együttműködés lehetőségét.⁶ Helyenként már az engedély kiadása, illetve a műszer használata egyaránt próbaidőhöz kötött.⁷ A kutatások kapcsán kiemelendő, hogy a begyűjtött leletek nagyrészt szórvány, objektumhoz nem köthető darabok,⁸ legnagyobb hányaduk a felszínhez közel, de alapvetően 15 cm-nél nem mélyebbről, vagyis a szántással bolygatott részből kerül elő.⁹ Ugyanakkor mégsem szórványok, hiszen a leletek a bejárás során bemérésre

¹ Megnevezésükre megtévesztő a többször felbukkanó „amatőr” kifejezés, hiszen a fémkereső használatában jelentős szakmai jártasságra tettek szert az együttműködések során.

² LASSÁNYI 2018, 22.

³ SZABÓ et al. 2016, 1.

⁴ SZABÓ – SZAJCSÁN 2017, 40–41.

⁵ SZABÓ – SZAJCSÁN 2017, 40–41; LASSÁNYI 2018, 22.

⁶ LASSÁNYI 2018, 22.

⁷ SZABÓ – SZAJCSÁN 2017, 40–42; RÁCZ 2017, 1–2.

⁸ V. SZABÓ – CZAJLIK – REMÉNYI 2014, 3–4.

⁹ SZABÓ et al. 2014, 269–270.

kerülnek, ezáltal pedig a térképen kirajzolódik a leletszóródás.¹⁰ A fém-detektoros kutatásnak külön módszertana alakulhat ki a jövőben, ugyanakkor Magyarországon erre még jelenleg nincs külön lefektetett protokoll.¹¹

1. kép: Munkában a múzeumbarát fémkeresősök – a kis zászlók jelzik a leleteket, amelyek a későbbi bemérés után a térképen egy szóródási képet mutatnak

Fém-detektoros kutatás hallgatói szemmel

Régészhallgatóként lehetőségem nyílt több fémkeresős kutatásban részt venni, megismerni a közösségi régészet ezen oldalát. Az első ilyen program 2016-ban volt, a mohácsi helyszínen, ahol azt megelőzően 490. éve zajlott a csata.¹² A program szakmai eredményei mellett legfontosabb hozadékként talán azt lehet megemlíteni, hogy segített előmozdítani az együttműködést a régészet és a fémkeresősök között. A kutatás legfőbb célja az ismerkedés és tapasztalatszerzés, valamint egymás módszereinek megismerése volt. A kezdeményezés iránymutatásul szolgálhat azoknak a fémkeresősöknek, akik

¹⁰ NÉGYESI 2010 vonatkozó részei; V. SZABÓ – CZAJLIK – REMÉNYI 2014 vonatkozó részei; REZI 2015, 164; SZABÓ 2017, 51–52; LASSÁNYI – ZSIDI 2017, 282, 11. ábra.

¹¹ SZABÓ et al. 2016, 2–4; SZABÓ – SZAJCSÁN 2017. A Mohács 500 projektben folyó kutatáshoz a protokoll kidolgozása folyamatban van (Szabó Máté szíves szóbeli közlése).

¹² A program főszervezői a Janus Pannonius Múzeum és a PTE BTK Régészet Tanszék Pécsről, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészet Tanszéke, illetve Detect Max Hungary Kft. voltak.

régebb óta az intézményekkel együttműködve tevékenykednek, illetve azoknak is, akik most kapcsolódnak be a kutatásokba.¹³

Hallgatótársaimmal már az első közösségi programtól kezdve részt vettünk a közös munkában (2. kép). A fém-detektoros kutatás során talált leleteket a földbe szúrt zászlókkal jelölték, majd a csomagolás után a pontos koordináta adatok bemérése következett. Ehhez a kutatást vezető régész ismertette a mérőműszer használatát, és ránk várt a feladat, hogy végigjárva a területet összegyűjtve a leletanyagot, bemérjük azokat. Véleményem szerint az egyik legfontosabb a régészeten a leletanyag megismerése, kézbevétele. Erre remek lehetőséget ad a fémkeresők utáni elcsomagolás, hiszen ekkor testközelből találkozhatunk a múltunk egy-egy darabjával. Az ezt követő dokumentálás segít elsajátítani olyan módszertani feladatokat, amelyekre szükségünk lehet a későbbiekben. Ugyanakkor lehetőségünk nyílt magának a fém-detektornak a megismerésére, kipróbálására is, amely során tapasztalatokat szerezhettünk a műszert illetően.

Összegzésképpen szeretném kiemelni, hogy egyetemi tanulmányaim kezdetének idején a közösségi régészetről, illetve a fém-detektor használatáról meglehetősen kevés szó esett, viszont pár év elteltével a sikeres együttműködéseknek hála az oktatás keretein belül is hangsúlyosabban van jelen, hiszen lehetőségünk van részt venni a programokon, illetve terepbejárásokon, és magunk is a kezünkbe vehetjük a fém-detektort.

2. kép: Egységben az erő – a közösségi régészet mindkét fél számára eredményes

Mellette vagy ellene?

Ahogy említettem, az eszköz megítélése manapság is megosztó a kutatók körében. Magyarországon meglehetősen könnyű egy detektor beszerzése, hiszen nem kötött regisztrációhoz. Számos online webáruház kínál műszert a legszélesebb választékban az „önjelölt kincskeresők” számára.¹⁴ Az országot az

¹³ SZABÓ et al. 2016, 1; POLGÁR 2017, 20; <https://mohacs.blog.hu/> (Letöltés: 2019.02.25. 14:32).

¹⁴ SZABÓ – SAJCSÁN 2017, 41; BÍRÓ – LASZLOVSKY – RÓZSA 2017, 1–2.

1990-es években érte el az illegális hullám, ekkortájt a Dunántúl főként római kori lelőhelyeit érték fosztogatások, komoly károkat okozva ezáltal.¹⁵

Jelenleg szigorúan szabályozott tevékenység,¹⁶ használata engedélyhez kötött, még a régészek számára is bejelentésköteles.¹⁷ A törvény bünteti azokat a magánembereket, akik régészeti lelőhelyen keresőznek és összegyűjtik a tárgyakat, de törvénybe ütközik magának a fémkeresőnek az engedély nélküli használata is.¹⁸ Hazánkban magas az illegális keresősök száma, ami beárnyékolja a kutatást, hiszen az adott lelőhelyeken feltételezhető, hogy számos, a múlt megismerése kapcsán értékes lelet kerülhetett a műkincspiacra.¹⁹

Pozitívum a szakmai kutatások során előkerülő leletanyag nagyobb mennyisége, amelyekben immár jelentős hányadot képviselnek a fémleletek. A kutatás ezáltal jóval nagyobb mennyiségű és változatosabb összetételű tárgyi anyaggal dolgozhat. Egyre több múzeumbarát fémkereső kapcsolódik be a terepi tevékenységbe, akiknek a profi műszerismerete gyümölcsöző lehet a jövő régészete számára.²⁰

A győr–ménfőcsanakai fémdetektoros kutatás

A lelőhely az itt végbement beruházásoknak köszönhetően meglehetősen kutatottnak tekinthető.²¹ A Győr–Ménfőcsanak Széles-földekre tervezett bevásárlóközpont építése előtt Ilon Gábor vezetésével²² megelőző feltárásokat végeztek 2009 októbere és 2011 szeptembere között. A kutatás a Széles-földek nevű dűlőben lévő, kb. 150 hektár kiterjedésű lelőhelyen zajlott. A terület megtelepedés alkalmas részeit folyamatosan lakták, így nagyon intenzív a lelőhely.²³ A feltárást szisztematikus fémdetektoros kutatás kísérte végig,²⁴ ami abban az időben újdonságnak számított az országban, ennek okán szeretném példaként említeni.

A megelőző feltáráshoz kapcsolódó fémdetektoros kutatás során 7290 fémtárgy került elő, amelyből 4192 képviselte az érdeklődési területemhez tartozó római kort. A fémdetektoros kutatás rétegesen zajlott, több lépcsős humuszolást követve. A lokalizált fémek a GPS-koordináták rögzítése után kerültek csomagolásra. A felső földréteg szegénysége ugyanakkor igazolja, hogy

¹⁵ LASSÁNYI 2018, 22.

¹⁶ 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról. 9. Bejelentésköteles feltárási tevékenységek, valamint a fémkereső műszer hivatás gyakorlásához szükséges használatának bejelentése.

¹⁷ HUDÁK 2016, 102.

¹⁸ BÍRÓ – LASZLOVSKY – RÓZSA 2017, 1; RÁCZ 2017, 1.

¹⁹ HUDÁK 2016, 84; SZABÓ – SZAJCSÁN 2017, 43; LASSÁNYI 2018, 22.

²⁰ SZABÓ – SZAJCSÁN 2017, 42–43; RÁCZ 2017, 7.

²¹ ILON 2012, 237.

²² ILON 2017, 187.

²³ ILON 2017, 185.

²⁴ ILON 2017.

a terület népszerű volt az illegális fémkeresők körében is, akik megtalálhatták a felszínhez közelebb lévő leletek egy részét.²⁵

A Redő Ferenc által elkészített katalógusban összesen 1627 érmét számlál a 2010–2011-es kutatás során előkerült leletanyag, ebből 1466 db római korra keltezhető érem képezte a vizsgálódásom tárgyát, amellyel numizmatikai témájú szakdolgozatomban foglalkoztam.²⁶ A lelőhely kutatástörténetét áttekintve jól látható, hogy az imént említett, akkoriban hazánkban újdonságnak számító fémkeresők kutatást megelőzően nagyságrendileg kevesebb érem látott napvilágot,²⁷ és az is főként a temetőkből származó lelet volt.²⁸

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a fémdetektor lelőhely-felderítésbe és ásatási munkákba történő bevonása nagyban hozzájárul ahhoz, hogy ekkora mennyiségű leletanyag lásson napvilágot. A múzeumbarát, intézményekkel együttműködő fémkeresők munkáját a szakma is elismeri, egyre inkább ösztönzi. A jövő számára is kedvező lehet az amatőr kutatók bevonása a régészeti munkák során.²⁹ Az együttműködéseknek köszönhetően számos korábban talált lelet is leadásra került, amelyek vonatkozásában esetenként hitelesítő kutatások is indultak a későbbiekben.³⁰

Régészhallgatóként fontosnak tartom a hasonló programokat, kezdeményezéseket, hiszen lehetőségünk nyílik az előkerült leletanyag helyszíni tanulmányozására, a dokumentáció elsajátítására, sőt magának a fémdetektornak a megismerésére. Ugyanakkor ezek remek alkalmak szakmai kapcsolatok kiépítésére és az egymástól való tanulásra is. A terepi tevékenységbe egyre több múzeumbarát fémkereső kapcsolódik be, akiknek a profi műszerismerete kedvező lehet a jövő régészete számára.

Irodalom

BÍRÓ – LASZLOVSZKY – RÓZSA 2017 = Bíró Gyöngyvér – Laszlovszky József – Rózsa Zoltán: Fémkeresők kutatások Magyarországon. Új programok, eredmények. *Magyar Régészet online magazin* 2017 nyár (2017) 1–6.

EGRY 2007 = Egrý Ildikó: Előzetes beszámoló a Győr–Ménfőcsanak, Eperfördeken végzett megelőző feltárásokról (2005–2006). In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006*. Budapest 2007, 27–52.

²⁵ ILON 2017, 187.

²⁶ NÉMETH 2018.

²⁷ NÉMETH 2018, 10.

²⁸ Összesen 17 csontvázas sírból 111 érem került elő, több esetben egy csomóban (EGRY 2007, 35).

²⁹ LASSÁNYI 2018, 22–23.

³⁰ LASSÁNYI 2018, 23.

- HUDÁK 2016 = Hudák Krisztina: Egy államhatárokon átívelő társadalmi probléma – A régészeti célú fémkeresőzés múltja és jelene Magyarországon. *Határrendészeti Tanulmányok* 2016/1 (2016) 84–106.
- ILON 2012 = Ilon Gábor: Győr-Ménfőcsanak–Széles-földek (Győr-Moson-Sopron megye, bevásárlóközpont építése). In: Kvassay Judit (szerk.): *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Budapest 2012, 104–105.
- ILON 2017 = Ilon Gábor: A néhai Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat fémkeresős protokolljának eredményei egy ménfőcsanaki lelőhelyrészleten. Előzetes anyagközlés. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiaja. Múlt, jelen, jövő*. Budapest 2017, 185–207.
- LASSÁNYI – ZSIDI 2017 = Lassányi Gábor – Zsidi Paula: Új módszerek egy régi lelőhely kutatásában. Fémkeresővel az aquincumi polgárváros nyugati felének topográfiai kutatásában. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiaja*. Múlt, jelen, jövő. Budapest 2017, 273–289.
- LASSÁNYI 2018 = Lassányi Gábor: Fémkeresős kutatások az Aquincumi Múzeumban. *Magyar Régészet online magazin* 2018 tél (2018) 22–28.
- NÉGYESI 2017 = Négyesi Lajos: *Csaták néma tanúi. A csata- és hadszíntérkutatás- hadtörténeti régészet fogalma és módszerei*. Budapest 2010.
- NÉMETH 2018 = Németh Roland: *Ménfőcsanak római érmei. Győr–Ménfőcsanak Szélesföldek / Eperföldek éremanyagának vizsgálata*. Szakdolgozat. Pécs : PTE, 2018.
- POLGÁR 2017 = Polgár Balázs: Csatatérkutatás a „második mohácsi csata” helyszínén. *Határtalan régészet* II/2 (2017) 19–21.
- REZI 2015 = Rezi Botond: *Deponálási szokások a késő bronzkori Közép-Erdélyben*. Doktori disszertáció. Budapest : ELTE, 2015.
- SZABÓ 2017 = Szabó Máté: *Roncsolásmentes régészeti módszerek alkalmazása római kori vidéki települések régészetében Magyarországon*. Doktori disszertáció. Pécs : PTE, 2017.
- SZABÓ – SZAJCSÁN 2017 = Szabó Máté – Szajcsán Éva: Fémkeresős együttműködések a régészeti terepmunkában. In: Kósa P. (főszerk.): *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv* 2017. Pécs 2017, 40–44.
- RÁCZ 2017 = Rác Tibor Ákos: Fémkeresősök a múzeum kötelékében. Közösségi régészeti modell építése Pest megyében. *Magyar Régészet online magazin* 2017 őszi (2017) 1–7.

SZABÓ et al. 2014 = Szabó Máté – Kiss Alexandra – Molnár Róbert – Nagy Balázs – Neményi Réka – Szabó András – Takács Péter Nándor – Talabér Ildikó: Előzetes jelentés a Cserdi község (Baranya megye) melletti római villagazdaság 2012. évi próbafeltárásáról és terepi kutatásáról. In: Balázs Péter (szerk.): *Fiatal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete*. Szombathely 2014, 255–304.

SZABÓ et al. 2016 = Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatatér kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulmányai. *Magyar Régészet online magazin* 2016 nyár (2016) 1–7.

V. SZABÓ – CZAJLIK – REMÉNYI 2014 = V Szabó Gábor – Czajlik Zoltán – Reményi László: Egy vaskori fegyveres konfliktus nyomai. *Magyar Régészet online magazin* 2014 tavasz (204) 10–16.

Internetes források

<https://mohacs.blog.hu/> (Letöltés: 2019.02.25 16:45)

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1800068.KOR×hift=ffffff4&txtreferer=00000001.TXT> (Letöltés: 2019.02.25 17:54)

Képek forrása

1–2. kép: Szabó Máté felvétele

With metal detector on the side of the archaeology

ROLAND NÉMETH

Nowadays, metal detector researches are coming into prominence more intensively which results more metal objects and coins. In Hungary, more and more civilians are joining the research. The collected hoards are mostly stray find, because they cannot be linked to context, but they are not remnants in the sense, that the artifact is calibrated during the going-over, and it draws a scatter image on a map. Because of that the research works with a rather broader methodology.

In Hungary, the number of illegal "treasure hunters" is high, which overshadows the research, as many interesting findings may disappear. More and more volunteers join in the metal-detector researches, who are engaged in metalwork and whose instrumental professionalism can be beneficial for future archaeology.

As an archaeologist student, I consider similar programs and initiatives important, as we have the opportunity to study the discovered finds on the spot, to learn the documentation, and even to get to know the metal detector itself, a great opportunity to build relationships and learn from each other.

A Szavárd magyarok eredetéről II. Sabartoi–Szabir azonosítás

KERÉNYI BÁLINT

Bevezetés

Korábbi dolgozatomban¹ a DAI 38., a magyarok eredetéről szóló fejezetének² vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy a magyarok régi neveként szereplő *sabartoi asphaloi* népnév, valamint az e névhez kapcsolódó történet a honfoglaló magyarok autentikus történeti hagyománya volt, melynek eredeti őrzői a kazárok közül kivált és magyarokhoz csatlakozó, illetve idővel a magyarokkal összeolvadó szabir eredetű kabarok voltak. A hagyomány autentikus volta mellett szólnak a DAI, mint történeti forrás hitelét illető azon forráskritikai megállapítások, melyek szerint a tudós császár valamint írnokai korabeli írott adatokkal és személyes informátorokkal rendelkeztek a DAI anyagának összeállítása során és az ezen forrásokból szerzett információkat, még ha azok éppen ellentmondásosak voltak is, a mű szerkesztésekor hűen rögzítették, az adatokon a maguk önkénye szerint nem módosítottak.³ A *sabartoi asphaloi* hagyomány autentikus volta melletti érvként szerepel továbbá a fejezet végén olvasható azon kitétel, mi szerint a magyarok követek révén tartják a kapcsolatot a kelet felé, a Kaukázusba⁴ szakadt néprésszel. Szintén a név és a történet eredetiségét bizonyítja, hogy a magyar krónikás hagyományban is fennmaradt egy dél felé költöző néprész emléke Szavárd vezér görögországi hadjáratának leírásában.⁵ A *sabartoi* népnévnek a szabir nép nevével való azonosságát a hazai kutatás jelentős része tartotta megalapozottnak, amit nem is pusztán a két név közötti hasonlóság indokolt, hanem a *sabartoi* történetnek a szabiroknak a forrásokból ismert történetével való egyezése, ti. mindkét nép egy nagyobb vereség hatására vált két felé és vándorolt egy részük a Kaukázusba.⁶ Már amennyiben a *sabartoi*/szabir népnevet nem tekintjük a magyarok eredeti nevének, tekintve, hogy a magyarság jelen ismereteink szerint nem szabir eredetű volt,⁷ fel kell tennünk, hogy e hagyomány valamilyen úton-módon került a honfoglalás előtti magyarokhoz és vált hagyományuk részévé, amit jelen ismereteink szerint kizárólag a kaganátus közelsége és hatása, konkrétan a

¹ KERÉNYI 2019.

² HKÍF 1995, 110–136; DAI 1967, 170–175.

³ MORAVCSIK 1934, 143–156; CZEGLÉDY 1985, 246–279.

⁴ A DAI szövegében „*kelet felé, Perzsiába*” helymegjelölés olvasható, ami alatt a kutatás döntő hányada a Kaukázust érti, tekintve, hogy a leírt események színhelyéhez (Levédia, Etelköz, Kazária, tehát a kelet-európai steppe) ez az, egykor (a 7. századig) valóban perzsa fennhatóság alatt lévő terület - Perzsarmenia - áll közel, szemben az eredeti perzsa területekkel (Koraszán, Farsz stb.).

⁵ KRISTÓ 1980, 104–106; GYÖRFFY 1993, 31–34.

⁶ E megfogalmazást indokolja, hogy az avaroktól elszorított csapást megelőzően a szabirok voltak a kelet-európai steppe meghatározó hatalma, azt követően pedig egy részük a Kaukázusban telepedett meg. Vö. GOLDEN 1992, 104–106; NÉMETH 1991, 149–151; CZEGLÉDY 1969, 148.

⁷ A magyarok szabir eredetére vonatkozóan lásd. PRITSÁK 1976, 17–31.

kabaroknak, mint a honfoglalás előtt egyetlen, számbelileg és a Magyar Törzsszövetségben elfoglalt helyzetében is jelentős magyarokhoz csatlakozó népességnek a magyarokkal való együvé olvadása magyarázhat. Jelen dolgozatomban azokra a szakirodalomban található vélekedésekre térek ki bővebben, melyek a fenti okfejtéssel ellentétes megállapításokhoz vezethetnek, tehát cáfolhatnák azt, vonatkozzanak akár a hagyomány autentikus voltának mibenlétére, a *sabartoi* névnek a szabírok nevével való megfeleltethetőségére, a szabírok és kazárok közötti relációra, azok esetleges azonosságára, vagy éppen a kabarok eredetére. Az e vélekedésekre adott adekvát válaszok, már amennyiben lehetségesek, tovább erősítik a korábbi dolgozatban bővebben kifejtett tézis és a témával kapcsolatos további kutatások megalapozottságát. Nem véletlen azonban az alcím választása, hiszen éppen az okfejtés fő pontja, a *sabartoi* névnek a szabír nép nevével történő azonosítása ellen szóló történeti és nyelvészeti érvek azok, melyek elsősorban érdemi választ igényelnek.

A magyarok régi neve

A *De Administrando Imperio* című történeti mű magyarokkal foglalkozó fejezeteiben számtalan értékes, a honfoglaló magyarsággal kapcsolatos adatot találunk, tekintve, hogy a császár, illetve írnokai közvetlenül magyar főuraktól származó ismereteket dolgoztak fel. Felmerült a kutatásban, hogy a 38. fejezet anyaga, minthogy bizánci szemszögből a 10. században már politikailag kevésbé értékes adatokat tartalmaz, nem a 10. század közepe táján a konstantinápolyi udvarban tartózkodó magyar főuraktól származott, hanem 9. századi etelközi magyaroktól, akik éppen az idő tájt lakták azt a Bizánc számára stratégiailag fontos területet, amit a 10. században a besenyők, akikkel a császár szintén részletesen foglalkozott. E felvetés azonban az adatok hitelességét, köztük a *sabartoi asphaloi* hagyomány autentikus magyar voltának kérdését szorosan nem érinti, már amennyiben akármelyik lehetőség fennálltakor magyar közlőkkel számolunk.⁸ Egy újabb összefoglalás⁹ eredményeképpen ugyan joggal merült fel az, a magyar kutatásban már Szabó Károly révén a 19. században képviselt nézet, miszerint a 38. fejezetnek a kazár-magyar relációról szóló részeit VII. Konstantin császár és írnokai Konstantinápolyban tartózkodó kazár követek vagy testőrök híradásai, esetleg kazárokkal kapcsolatos követjelentések alapján fogalmazták meg. Ám még ha az összefoglalásban olvasható érveket figyelembe véve egy kazár eredetű közlő meglétét feltételezzük is a 38. fejezet kapcsán, a magyarokra használt *sabartoi* népvét és az e néphez kapcsolódó történetet,

⁸ KAPITÁNYFY 2003, 139–144. Meg kell jegyezni, hogy a 38. fejezet anyaga véleményem szerint egyáltalán nem volt értéktelen a 10. századi bizánci udvar számára, tekintve, hogy ekkor több magyar főember (Bulcsú és Gyula, Bulcsúnak ráadásul maga Konstantin császár lett a keresztapja) is megkeresztelkedett Bizáncban és velük tért vissza Magyarországra Hierothos püspök is. Ezek a vallási és egyben politikai kapcsolatok (amelyek egy esetleges későbbi dinasztikus kapcsolat lehetőségét is megalapozták) elég okot szolgáltathattak arra, hogy a császári udvar érdeklődjön a magyarok eredete felől.

⁹ BOLLÓK – B. SZABÓ 2017, 347–379.

beleértve a *kangar* elnevezést is, már kevésbé tarthatjuk kazár eredetűnek, mivel a 38. fejezetet a mű írói éppen azzal zárják, hogy az etelközi vagy Kárpát-medencei (?) magyarok rendszeresen küldenek követeket a kelet felé szakadt néprésznek, s kapnak válaszokat azoktól. Minthogy tudjuk, hogy Konstantinnál magyar főurak voltak jelen, akkor ezen, magyar szempontból legalább is igen bensőségesnek, és a kazárok szempontjából pedig teljesen irrelevánsnak tekinthető adatot semmi okunk kazár közlőkre visszavezetni.¹⁰ Ezt igazolja a Szovárd nemzetségnek a magyar hagyományban betöltött jelentős szerepe, kiváltképp pedig az Anonymusnál olvasható, a honfoglaló Szovárd vezér görögországi hadjáratáról szóló leírás, amely, mint már említettük, tartalmát tekintve a jóval ősbibb *sabartoi*-hagyomány kései emlékének tekinthető.

Benkő Lorándnak a Szovárd-kérdésről írott művét¹¹ érdemes bővebben taglalni, mert annak megjelenése előtt kutatók sora tartotta történetileg megalapozottnak a *sabartoi*-hagyomány autentikus voltát, illetve a *sabartoi* névnek a szabirral való megfeleltethetőségét,¹² – függetlenül attól, hogy e kutatók a hagyomány eredete, vagy a magyaroknak a szabiokkal való kapcsolata felől miképpen vélekedtek – megjelenése után pedig hivatkozási alappá vált e kérdések figyelmen kívül hagyására.¹³ Benkő Loránd a középkori magyar okleveles anyag alapján vázolta fel a Szovárd nemzetség magyarországi történetét, majd a név hangtani elemzése alapján azt a magyar szí(v) igéből származtatja, valamint kizárja a szavarti névvel való esetleges egyezés lehetőségét.¹⁴ A mű nyelvészeti levezetéseivel – nyelvész nem lévén – vitába nem szálllok, azonban érdemes jelezni, hogy az újabban megjelent értekezésekben talált nyelvészeti megjegyzések alapján e levezetések korántsem kizárólagosak.¹⁵ Egyébként, se maguk a hangtörvények, sem a belőlük levezetett

¹⁰ Lásd továbbá B. SZABÓ – BOLLÓK 2018, 479–542. A szerzők a honfoglalás előtti magyarokat következetesen szavártoknak nevezik és a 38. fejezet egészét a 9. században értelmezik. A DAI kazár forrása nevezte a magyarokat szavártoknak. A szerzők ugyanakkor nem szentelnek különösebb figyelmet a *sabartoi* név azonosítására, sem ama, a kutatásban megalapozott felvetésre, hogy a *sabartoi-kangar* háború a 9. századnál jóval korábbi időkben történt. E két kérdés nyilván össze is függ, mint alább kiderül.

¹¹ BENKŐ 2007, 67–83, 99–120.

¹² KRISTÓ 1980, 102.

¹³ ZIMONYI 2014, 108–109. Legalább is a *sabartoi*-szabir azonosítást illetően. Ami Ligeti Lajos turkológiai cáfolatát illeti, a hivatkozott helyen erre nem történik utalás. Ligeti a Szovárd és szavartoi nevek kapcsán azt emelte ki, hogy a pusztá nyelvi megfelelés önmagában kevés az azonosításhoz, ahhoz más történeti megalapozás is szükségeltetik, majd a szabiokról szóló fejezetet azzal zárta, hogy Németh Gyulát követve a szabiok és kazárok közötti történeti kapcsolatok kutatásának fontosságát hangsúlyozta. Vö. LIGETI 1986, 346–347.

¹⁴ BENKŐ 2007, 67–83.

¹⁵ „Ha azonban ezen a ponton visszautalunk arra, hogy a Szovárd névnek a régiségben nem csak Zuárd-féle adatai vannak, hanem Zoárd lejegyzésűek is, felvetődik a kérdés, hogy ezek előzményeként vajon nem tételvezhetjük-e fel mégiscsak azt a bizonyos Szavárd hangalakot, aminek lehetőségétől BENKŐ LORÁND — hangtörténeti érvekre hivatkozva és a szavarti-val való esetleges azonosíthatóságot cáfolva — elzárkózott? [...] Ha ezt a lehetőséget is számba vesszük, az persze további következményekkel is jár, amelyek az etnonim (hangalakjának) kérdését éppúgy érinthetik, mint a helynévi továbbélés vagy akár a szavarti-val való összefüggés ügyét.” vagy „A t > d zöngésülés

magyarázatok, akármennyire is tűnjenek annak, a nyelv és a beszéd természetéből fakadóan nem tekinthetők kizárólagosnak, főleg abban az esetben nem, amikor egy esetlegesen több, eltérő nyelvű közlőn átmenő, írott szóalakról van szó.¹⁶ Ebből kifolyólag különösen fontos megvizsgálni, hogy a szóban forgó, alapvetően történeti és forráskritikai tárgyú kérdések nyelvészeti „cáfolata” során Benkő milyen történeti magyarázattal szolgál. Először is figyelemre méltó, ahogy Benkő mindvégig hajlamos a DAI-ban található *sabartoi* nevet és hagyományt Konstantin császár tételének tekinteni,¹⁷ nem törődve azzal a történeti kutatásban általánosan képviselt nézettel, miszerint a császár maga nem költött hozzá semmit az általa különböző forrásokból összeállított anyaghoz, amire egyébként oka sem lehetett. A *sabartoi* névalak forrásértékének hitelét véli megkérdőjelezendőnek Benkő azáltal is, hogy a DAI azon megfogalmazására hivatkozik, miszerint a szerző nem tudja, hogy miért nevezték így régen a magyarokat, illetve, hogy e név semmilyen más bizánci forrásban nem található meg.¹⁸ Ám e körülmények éppen az ellenkező értelmezést erősítik meg. A *sabartoi* név hiteles forrásból származik, hiszen a szerző úgy örökíti meg a nevet, ahogyan azt olvasta, hallotta, és egyébként fogalma sincs eredeti jelentéséről, jelentőségéről. A szerző, bevallva ismerete hiányát, éppen a forrás értékét növeli az ismeretlen név lejegyzésével. A DAI-ban és az egész bizánci történeti hagyományban sehol máshol nem szerepel a magyar Lebedia(s) hely- és személynév, vagy éppen a magyar törzsek nevei, ám ez semmilyen módon nem adott alapot arra a kutatásban, hogy bárki Konstantin kreálmányának tekintse azokat, sőt megerősítette a DAI hitelét. Így tehát ez sem érv a *sabartoi asphaloi* alak eredeti voltának megítélése kérdésében. Benkő szintén a forrás rovására írja, hogy a császár tévesen (!) adja meg a két néprész elválásának idejét,¹⁹ holott a forrásban csupán az szerepel, hogy az valamikor régen történt, s minden további elgondolás, mely azt időben pontosítani kívánta, már egyes kutatók nevéhez köthető. Benkő a szabirokkal való esetleges történeti azonosság kérdését meglepő rövidséggel zárja le. Fő érvei a *sabartoi* nép és szabirok közötti nagy időbeli távolság, mintha a *sabartoi* hagyomány eseményeinek idejét a 9. századra kéne kelteznünk; valamint az, hogy a szabir népnév a 6. században eltűnik.²⁰ Mindkét érv megkérdőjelezhető, tekintve hogy a 38. fejezetben olvasható

vonatkozásában esetleg érdemes megemlíteni azt is, hogy a korai helynevekben a *t ~ d* váltakozás (akár a képzőcsere folyamatába tartozóan, akár hangtani változás eredményeként) egyáltalán nem szokatlan jelenség.” (TÓTH 2010, 5–21).

¹⁶ „Nem mulaszthatom azonban el, hogy óvjam a jövő kutatást a hangtani szabályok gépies, torzító fétisizálásától.” (LIGETI 1986, 531). Módszertanilag sem tekintem tanácsosnak, hogy feltételezett hangtani levezetések alapján egy történetileg releváns forráscsoportot kivonjunk a kutatásból.

¹⁷ Ami végkövetkeztetését tekintve tűnhet „jogos” retorikai fogásnak, bár a legtöbb kutató abban sem ért egyet, hogy maga a császár írta volna a művet, s nem írnoka(i). „...meggyőződése szerint a bizánci uralkodónak az elszakadt magyarságról, illetőleg a szavarti aszfali-ról vallott tételei, valamint ezeknek szakirodalmunkban kibontott alátámasztási igyekezete ezer sebből vérzik.” (BENKŐ 2007, 100).

¹⁸ BENKŐ 2007, 102.

¹⁹ BENKŐ 2007, 101, 105.

²⁰ BENKŐ 2007, 105.

események időbeli rétegeinek megítélése kapcsán a kutatásban megalapozott érvek szólnak amellett, hogy Konstantin *sabartoi-kangar* háborúja nem a 9. században zajlott le, hanem jóval korábban.²¹ Benkő ugyanúgy figyelmen kívül hagyja a szakirodalomban a szabiروkkal kapcsolatos történeti megállapításokat, ti. hogy a szabir a Kazár Kaganátus meghatározó népeleme volt, s részben legalábbis azonos volt a kazárokkal.²² Benkő történeti érvei téves előfeltételezéseken és megkérdőjelezhető érveken alapulnak, ennél problematikusabb azonban, hogy nyelvészeti érvelése során²³ figyelmen kívül hagyja a nemzetközi szakirodalmat, amiben a szabiروk nevét mind arab, mind pedig kazáriai héber nyelvű forrásokban a kutatók azonosították.²⁴ E források szerint ugyanis a szabiروk neve mind *szuvar*, mind *szavar* és *szawar*th alakban fennmaradt, amely alakok megléte Benkő nyelvészeti levezetése alapján kizárhatók lennének. A kijevi levélben található *szawar*th alakot ugyan Róna-Tas András – miután azt megfeleltette a DAI-ban található *sabartoi* névvel, s így közvetve annak autentikus voltát bizonyította – nem látta a szabir népnévvel közvetlenül összefüggésbe hozhatónak, minthogy a név -th képzőjének Pritsak szerinti magyarázatát röviden elfogadhatatlannak nevezte.²⁵ Sajnálatos, hogy a példákkal alátámasztott magyarázatot csupán ilyen szűkszavú módon utasította el, és a névnek a szabiروk nevével való azonosítását csak lehetségesnek, de nem bizonyíthatónak minősítette, hiszen összevetve azt az összes többi kazár és bolgár környezetből előforduló egyéb, a szabiروk neveként azonosított névvel, történetileg nincs rá más magyarázat. Érdemes hangsúlyozni, hogy a Kazár Kaganátus meghatározott időbeli és térbeli, valamint etnikai és politikai keretek között létezett, és nincs olyan ismeretünk, ami a szabiروkon kívül egy valamilyen *szawar*(th) népre utalna a Kazár Kaganátuson belül, vagy annak környezetében. Nem lehet tehát véletlen, hogy a rövid elutasításon túl Róna-Tas semmilyen érdemleges magyarázattal nem szolgál a *szawar*(th) és *sabartoi* nevek azonosítását illetően.

A forrásokban található alakok nem csak azt a Benkő által képviselt nézetet cáfolják meg, miszerint a szabiروkat a 6. század után nem lehet kimutatni a forrásokban, de e névalakok a Benkő által felállított nyelvészeti levezetésnek is ellene mondanak. Mindezek után nem meglepő, hogy Benkő Loránd végső

²¹ SZÜCS (1992) 1997, 149–150, 164.

²² Lásd fentebb a 6. jegyzetet.

²³ BENKŐ 2007, 103–104. „*Szükséges külön is hangsúlyozni, hogy a fentebb közölt, filológiai szempontból hiteles változatokkal szemben az egykori szavirokra használt szavar, szavart-féle megnevezések csak az orientalista szakirodalomban fordulnak elő, hangtörténetileg indokolatlanul, nyilván a császár szavarti-jának hatására.*”

²⁴ GOLDEN 2013, 49–55; GOLDEN 1980, 34–36, 254–256; GOLB – PRITSACK 1982, 37–38; SPITZER – KOMORÓCZY 2003, 95–100. A név Ibn Hordádzbeh-nél a Hürkánia és a kazár főváros közötti út leírásában szerepel a S-wr-ok királya megjelölésben, Ibn Fadlan-nál Suvar törzs a volgai bolgárok között, mely alak a kaukázusi területeken korábban is feltűnik. A kagán leírásában S'VYR ill. SVR, a kijevi levélben Swrth, ahol a -th, képzőként áll. Kazár eredetű hadvezér neveként Sawar at-Turki al-Xazari. Vö. ZIMONYI 1990, 42–45.

²⁵ RÓNA-TAS 1993, 103–107. Vö. RÓNA-TAS 1996, 222–223, 259.

rekonstrukciója a történeti módszertan alapján is kevésbé elfogadható. A *sabartoi* népek az örmény forrásokban szereplő szevordik néppel való megfeleltethetősége ugyan valóban érvekkel támogatható tétel,²⁶ ám Benkő történeti rekonstrukciója, miszerint a konstantinápolyi udvarban követségben járó magyar főurak a magyar szovárd nemzetségről társalogtak a császárral, aki e nevet az általa ismert kaukázusi szevordikkal azonosította, s ebből a magyarok, mint nomád nép kaukázusi vándorlására és megtelepedésére gondolt, amiből végül kialakította a *sabartoi-kangar* háborút, valamint a magyarok keleti követjárását, a forrás értékét ismerve történetileg nem tartható.²⁷ A *sabartoi* névnek a szevordikkal történő konstantini azonosítása már csak azért is kizárható feltételezés, mert Konstatnin császár jól ismerte a korához képest jó száz évvel korábban keresztény hitre tért kaukázusi népet, akiket éppen emiatt nem „keverhetett össze” a pogány magyarokkal, erre sem oka nem volt, sem érdeke nem fűződhetett hozzá.²⁸ S ha hangsúlyoztuk korábban, hogy Benkő nyelvészeti levezetéseivel semmit sem kívánunk kezdeni, ugyanúgy hangsúlyozzuk most, hogy történeti magyarázatának a forráskritika alapján nincs realitása, ami azért különösen sokatmondó, mert így továbbra is valós hagyománynak kell tekintenünk a *sabartoi* hagyományt, Benkő nyelvészeti „cáfolatait” pedig kénytelenek vagyunk tévesnek tartani.

A Kazár Kaganátus megalakulása után források sora tanúsítja a kazárok és arabok közötti kaukázusi harcokat, ám, ismerve a Kaszpin túli Türk Kaganátus történetét is,²⁹ semmi sem utal arra, hogy a 600/700-as évektől a besenyők megjelenéséig jelentős nép vándorolt volna a kelet-európai steppére és ott, a Kazár Kaganátus területén, a Kaukázusig terjedő politikai hullámokat keltett volna.³⁰ Ha tehát Konstantin a *sabartoi-kangar* háború kapcsán egy, a besenyők megjelenése előtti időben lezajlott eseménysorról tudósít, akkor ezen eseménysornak a Kazár Kaganátus megalakulása, és annak a kelet-európai steppre kiterjedő uralma előtti időben kellett történnie, az avarok és türkök európai megjelenésének idején, vagyis időben akkor, amikor az avar-szabir ütközet és a kaukázusi szabir megtelepedés is megtörtént. Ezt az is alátámasztja hogy a Konstatnin által lejegyzett *sabartoi-kangar* hagyományban mindkét nép idegen, tehát nem a turk vagy besenyő nevet viseli (hiszen korábban, régen nevezték így őket), de amikor a császár a 9. századi besenyő-magyar háborúról szól, akkor azok korabeli megnevezését használja (a magyarok, mint türkök). Vagyis a két „háború” leírása eltérő forrásokból származik és eltérő korszakra vonatkozik: a *sabartoi* hagyomány nem lehet 9. századi események leírása. Ezt a 38. fejezetben szereplő „*kelet felé, Perzsiába*”, vagyis Perzsarméniába

²⁶ Lásd ZIMONYI 2014, 125–159.

²⁷ „...a császár által öltött, tudóskodó, magyarokra vonatkozó megjelölését...”, „...Konstantinos historikus vénájában kereshető...” ill. „...nem volt nehéz szétszakított magyar csoport délre menekülésére gondolnia...” stb. (BENKŐ 2007, 114–115).

²⁸ BENKŐ 2007, 132–133.

²⁹ VÁSÁRY 1993, 72–79.

³⁰ GOLDEN 1992, 233–241, 243–244. Az ún. Pax Chazarica korszaka.

helymegjelölés bizonyítja, hiszen az arab hódítást követően a Kaukázusban megszűnt a perzsa uralom, és ez időt követően a Perzsia kifejezés Horaszán területére utalt, amely terület földrajzi távolságánál fogva se a magyar, se a besenyő történet kapcsán nem jöhet számításba.³¹ A kérdés úgy is megközelíthető, hogy feltehető-e történetileg az, hogy a szabirokkal egy időben szerepelt egy *sabartoi* nevű nép a steppén, amelyet azon túl, hogy semmilyen forrás nem említ,³² éppen olyan csapást szenved el, mint a szabir, és éppen oda vándorol egy része, mint a szabirnak, és éppen úgy kerülhetett szoros kapcsolatba a magyarokkal, mint a kaganátusban szereplő szabirok? Ez nyilván nem elképzelhető, s így a *sabartoi* és szabir népek közötti azonosságot megalapozottnak kell tekintenünk.

Kabar eredetkutatás

A *sabartoi asphaloi* hagyomány autentikus volta, valamint a *sabartoi asphaloi* népnek a szabirokkal történő azonosítása alapján vetődik fel a kérdés, hogy miképpen bírtak a magyarok szabir hagyománnyal úgy, hogy feltehetően maguk nem szabir eredetűek voltak. Jelenlegi ismereteink szerint erre egyedül a kabarok csatlakozása adhat alapot. A kabarokról szóló forrásokat és az e nép eredetéről vallott különféle elképzeléseket legutóbb Tóth Sándor László foglalta össze nagy alaposággal.³³ A kabarok csatlakozásának története szintén VII. Konstantin császár művének a magyarokról szóló fejezeteiben maradt fenn. A tudósítás szerint a kabarok a kazárok nemzetségéből valók, s egy elveszített belháborút követően csatlakoztak a magyarokhoz, akikkel a besenyők földjén (Etelközben) telepedtek meg, és egymás nyelvét megtanulták. A kabarok víztéségük folytán a törzsek között első rangra emelkedtek. *A kabarok és türkök törzseiről* című viselő 40. fejezetben a törzsek felsorolását a DAI a kabarokkal kezdi, majd megismétli, hogy a kabarok a magyarokkal összeolvadtak.³⁴ E bővebb tudósításon kívül a kabarokat egy bajor évkönyv említi, mely a 881. évnél számol be a magyarokkal (cum Ungris) Bécsnél és a kabarokkal (cum Cowaris) Culmittenél vívott ütközetekről.³⁵ További megemlíthető forrás a II. Mihály bizánci császár ellen 821-ben felkelő Szláv Tamás seregében harcoló népeket felsoroló szöveghely (Theophanes Continuatus, Joseph Genesios), melyben több kaukázusi nép (Abkház, Alán, Zikh stb.) neve mellett tűnik fel a „Kabeiroi” alak.³⁶ A kutatás azonban ezt a nevet jobbra a szabirokkal azonosította. Omeljan Pritsak fogalmazta meg azon elképzelést, hogy a Kabarok a Kaganátuson belül önálló törzs lettek volna, s a kabaroknak e törzsi nevét (Qawar) vélte megtalálni 13. századi arab nyelvű volgai bolgár feliratokon, melynek lír-török alakja a Yubar/Yuwar/Yowar lett volna. Pritsak szerint héber forrásokban (Széfer

³¹ ZIMONYI 2014, 156–158.

³² És a nevük nyelvészetiileg is megfeleltethető egymással. Vö. NÉMETH 1990, 72–80.

³³ TÓTH 2015, 298–341.

³⁴ HKÍF 126–133.

³⁵ HKÍF 209.

³⁶ TÓTH 2015, 300; GOLDEN 1980, 134–142.

Joszippon, Kijevi levél) ugyanez a név tűnik fel HBYR, illetve KYBR alakban. Szintén a kabarok neveként merült fel Harmatta János révén a szaka és kínai nyelvű törzsfelsorolásokban szereplő egy-egy keleti-türk törzs nevének alakja (Karibari-Qorbar, illetve Ki-pi/Kor-par-Kor-bar – Qobar vagy Qabar alakként rekonstruálva), melyek szerinte azonosíthatók lehetnek a kabar alakkal.³⁷

Mind a nemzetközi, mind a magyar kutatásban többek által vallott nézet a kabaroknak khorezmi, a magyar nyelvhasználatban káliz eredete. Gyóni Máttyás a 12. századi görög történetíró Kinnamosz bizánci-magyar háborúról írott tudósításában a magyarok oldalán szereplő kálizokban vélte felfedezni a kabarokat.³⁸ Kabar-káliz azonosításának alapja volt ama kitétel, miszerint a 12. századi magyarországi kálizok egy része a nem tiszta mózesi törvényeket követte, amely néprészt azonosította a Kaukázus és a Kaszpi-tenger környékén feltűnő káliz nevet viselő néppel, akiket karaita zsidó hitűnek tartott. Elképzelése szerint a kálizok karaita csoportja 863-ban lázadt fel Obadiah kazár bég talmudista reformjai miatt, és lázadásuk leverése után csatlakoztak a magyarokhoz. Azon túlmenően, hogy Kinnamosz „nem tiszta mózesi törvényeket” megállapítását többen egyszerűen muszlimnak értelmezték, ahogy arra maga a történetíró is visszaautal (*„mint mondtam, más vallásúak, a perzsákal azonos hitet vallanak”*), a magyarországi kálizokkal kapcsolatban a Magyarországon átutazó Abu-hamid al-Garnati is muszlim voltukról tett említést. Kinnamosz tudósítása tehát önmagában semmilyen módon nem támasztja alá, hogy Magyarországon zsidó, karaita hiten levő kálizok éltek volna, ami Gyóni okfejtésének alapja. Gyóni emellett módszertani hibát vét azáltal, hogy a DAI-ban és a Salzburgi Évkönyvben magyar (segéd)csapatként jellemzett/harcoló kabarokat 12. század közepi magyar segédcsapatokkal azonosítja. A kabarok magyarokhoz való csatlakozása bizonyíthatóan a honfoglalás előtt történt, tehát még ha a honfoglalás során meg is lehetett őket különböztetni, Kárpát-medencei hazájukba már a Magyar Törzsszövetség részeként, maguk is honfoglalókként érkeztek. Felidézve Konstantin tudósítását a kabarok és magyarok összeolvadásáról, semmi okunk feltételezni, hogy még a 12. század közepén is nomád harcmodort folytató segédcsapatokként szerepeltek volna a magyar hadseregben, mint azt Gyóni véli.³⁹ Kálizok és velük egy módon segédcsapatként harcoló besenyők Magyarországra érkezéséről ugyanakkor mind a 10., mind a 11. és 12. századokban szó lehet – a Kazár Kaganátus 960-as évekbeli bukásával és a kunok 11. századi európai megjelenésével is kerülhetnek ide e néprészek, ugyanúgy, ahogy a honfoglalás után is érkeztek muszlim hitű

³⁷ TÓTH 2015, 300–302.

³⁸ GYÓNI 1938, 86–96, 159–169.

³⁹ Jelen érveléssel szemben hivatkozni lehetne a középkori magyar hadseregben segédcsapatként részt vevő székely hadakra, ám mint az a magyar és székely hagyományból egyértelműen kiténik, a székelyek a magyarokhoz a Kárpát-medencében csatlakozó rokon hun nép, s így középkori különállása (hadba vonulás, adózás, területi kormányzat, társadalmi szervezet) egészen más alapokon nyugodott.

volgai bolgárok –, így a kálizok magyarországi jelenléte kapcsán nincs okunk kabark voltukat feltételezni.

Uhrmann Iván vetette fel a kutatásban azt az elképzelést, miszerint Szt. István király Imre hercegnek írott Intelmeiben az idegen népek befogadásáról és a velük szembeni jóindulatról szóló részek nem a nyugatról újonnan betelepült, a királyi kíséretet is részben kitevő nyugati eredetű főurakra, hanem a kabarokra vonatkoztak volna.⁴⁰ Jelen esetben is a már fentebb röviden kifejtett érvet érdemes újra hangsúlyozni: a kabarok a 850-es évek előtt csatlakoztak a magyarokhoz és a magyarokkal együtt vettek részt a honfoglalásban. Az Intelmek megírásának időpontjához képest már jó kétszáz éve a Magyar Törzsszövetség kötelékébe tartoztak. Függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszéltek eredetileg, ez idő alatt bizonyára eltanulták már a magyar nyelvet is, ahogyan arra Konstantin császár is utalt. Mindezek alapján nincs okunk megalapozottnak tekinteni a fenti elképzelést. Ami a kabarok számának és a Magyar Törzsszövetségben betöltött szerepének kérdését illeti, Uhrmann joggal veti fel, még ha bizonyos tendencia szerint teszi is, azt a magyar és nemzetközi történeti kutatásban megfigyelhető eltérést, miszerint a magyar kutatásban zömmel töredék törzsnek tekintették a kabart, amely csupán segédnép volta miatt jár elől a harcban és emiatt került a magyar törzsek felsorolásában az első helyre, míg a nemzetközi kutatók egy jelentős része feltételezte a kabaroknak a Magyar Törzsszövetségben betöltött vezető helyzetét, illetve, hogy nem egyes kisebb néptöredékeket szerveztek a magyarok egy törzsbe, hanem a kabarok alatt egy többségében egységes eredetű (kazár) népességet kell látnunk.⁴¹ Amennyiben a magyar *sabartoi* hagyományt kabar eredetűnek tekintjük, akkor ez csakis úgy lehetséges, hogy a kabarok valóban részt vettek a Magyar Törzsszövetség vezetésében: a kabar és magyar vezetőréteg idővel valóban együvé olvadt. Az már egy másik problematika, és nem ennek a dolgozatnak a tárgya,⁴² hogy Uhrmann a kabaroknak a kazároktól való elszakadásának okát és kronológiáját éppen a nemzetközi és hazai kutatásban is többnyire elfogadott nézettel szemben vázolja fel, ami elképzelésének tendenciózus voltából fakad.

Más megközelítésből is felmerült a kabar eredet kapcsán a kálizok szerepe, hiszen a Kazár Kaganátusban valóban tudunk a 8. századtól muszlim hitű káliz zsoldosokról, elvben tehát lehetséges lenne jelenlétük feltételezése a kabarok között. Györffy Györgynél és Kristó Gyulánál is, és a magyar kutatás meghatározó részében a kabar törzsek egyfajta „gyűjtő törzsnek” számítanak, amelybe minden, a székelyektől kezdve a volgai bolgárokon, alánokon és

⁴⁰ UHRMANN 2003, 267–270.

⁴¹ UHRMANN 2003, 270–280.

⁴² Tekintve hogy a 9. századi magyar és kazár történelem, így a kabarok elszakadásának körülményei is külön dolgozatot igényelnek. Jelen dolgozatban csupán annak vizsgálatára szorítkozhatok, hogy lehetséges-e egyáltalán a *sabartoi*-szabir azonosítást követően a *sabartoi* hagyományt a kabarokra visszavezetni az erre a csatlakozott népre vonatkozó elképzelések tükrében. A pusztán lehetőségen túlmenő konkrét korai magyar, kazár és kabar történeti rekonstrukció nyilván egy összetettebb kérdéskör.

szabírokon át a kálizokig, a magyarokkal kelet felől jövő csatlakozott népelemet be tudtak sorolni.⁴³ E megközelítésből tehát a kabar nem is népnév, hanem mesterségesen konstruált „törzsi” név volt. A magyar eredethagyományból következtetve a hun-bolgárok⁴⁴ és onogurok, ugyanúgy mint az alánok,⁴⁵ nem tekinthetők csatlakozott népeknek, így az e népekhez kapcsolható magyarországi adatok (a volgai hun-bolgár törzsnevekkel azonosítható magyar helynevek, az alánok feltételezett Varsány, Ladány, Berény és Oslár helynevei) nem hozhatók összefüggésbe a kazároktól elszakadt kabarokkal. Vásáry István is a magyarok onogur és szabir (*sabartoi asphaloi*) neveit a magyarságnak e törzsekhez való tartozásával magyarázza, jóllehet szerinte a szabir/szavir hatás volt korábbi. Mivel azonban az onogurokkal való azonosságra több lényegi érvünk van, úgy mint a magyarok általános onogur megnevezése, a Hétmagyar törzsszövetségi névnek az ogur törzsnevekkel való szerkezeti azonossága, illetve maga a magyar nyelv igen korai hun-bolgár nyelvi rétege, indokoltabbnak tűnik azt korábbinak és jelentősebbnek tekinteni. A fentieket igazolja továbbá a magyar és hun csodaszarvasmonda azonossága, a magyar eredethagyományban a hun-bolgárookra (Belár) és alánokra (Dula) vonatkozó részek, illetve a Magor mellett testvérként szereplő Hunor névnek az onogur népnévvel való azonossága, valamint a hun-bolgár törzsneveknek magyar helynévként való feltűnése a Kárpát-medencében.⁴⁶ Ami a muszlim kálizoknak a kabarok közötti jelenlétének lehetőségét illeti, erre vonatkozólag, ahogy arra Tóth is felhívta a figyelmet, a pusztaság lehetőségén túl semmilyen adatunk nincs. Már azon megfontolásból kifolyólag is, hogy a kálizok a 8. században költöztek a Kaganátus területére,⁴⁷ és arab források szerint a Kaganátuson belül a kereskedelemben tevékenykedtek és zsoldos csapatokat adtak a kazár seregbe, történetileg nehezen azonosíthatók a kagán ellen fellázadó kazár eredetű kabarokkal. Konstatnin leírása szerint a kabarok lázadása kazár belháború volt, és ha ezen összecsapásokban a kálizok

⁴³ GYÖRFFY 1990, 83–94; KRISTÓ 2003, 54–67.

⁴⁴ A hun-bolgár név használatát indokolja eddigi kutatásaim azon eredménye, miszerint Attila halálát (453) és a Nedao menti csatát (455) követően a hunok továbbra is fenntartották hatalmukat a Kárpát-medencétől keletre és a Fekete-tengertől északra levő területeiken és mind a bizánci, mind a latin forrásokban hun, valamint bolgár néven szerepelnek. Lásd KERÉNYI 2017, 6–27. Vö. MORAVCSIK 1934, 21. „...a magyar történet bizánci forrásai tárgyalását nem kezdhetjük a IX. századtól, vagyis azokkal a feljegyzésekkel, melyek már kétségtől a magyarságra vonatkoznak, hanem foglalkoznunk kell azokkal a forrásokkal is, amely ama hun-bolgár népekre vonatkoznak, melyek a magyarság kialakulásában feltehetőleg részt vettek.”

⁴⁵ Vö. KRISTÓ 1980, 137. „Fentebb körvonalaztuk, hogy 830 táján a magyar törzsszövetség két nagy etnikai komponensből jött létre a Don vidékén. Az egyik ág Baskiriából vonult délre, és etnikumát, nyelvét tekintve alapvetően magyar volt (nem elhanyagolható onogur-bolgár komponenssel), a másik pedig frissen vált ki a kazár kaganátusból, osztozott Délkelet-Európa népeinek és politikai képződményeinek, a szabíroknak, a velük azonos kazároknak, a kazár kaganátus hódításaként megsemmisült onogur birodalomnak, a kelet-európai nagyhatalommá vált kazár kaganátusnak a sorsában [...]” Utóbbi elem alatt érti Kristó a kabarokat, amit csak támogatni tudok, bár mind a magyarok steppei megtelepedése, mind a kabarok csatlakozása időpontjának meghatározásában eltérő nézetet képviselvek. Lásd továbbá VÁSÁRY 1993, 146–154.

⁴⁶ Vö. GYÖRFFY 1993, 31–34.

⁴⁷ GYÖRFFY 1990, 51.

részt vettek, akkor feltehetően mint a kagán zsoldos csapatai tették ezt, hozzájárulva a kabar lázadók vereségéhez. E lázadók eredetét azon népek között érdemes tehát keresnünk, melyek történetileg és politikailag is a Kaganátus meghatározó részei voltak már annak megalakulásától kezdve.

A Türk Kaganátust megalapító nomád nép Kelet-Európába az 570-es években érkezett az avarok nyomában és a Krími-félszigetig hódoltatta a már korábban itt tanyázó hun-bolgárokat, onogurokat, alánokat és szabiropkat. A Nyugati Türk Kaganátus a 7. század közepén omlott össze, és ezt követően alakult meg egykori nyugati területein a Kazár Kaganátus, melynek népessége jelentős részét a Don és Kubán között, illetve a Volga mentén bolgárok és ogurok, a Kaukázus előterében pedig alánok és szabiropk tették ki. A szabiropknak a Kazár Kaganátuson belüli jelenlétére több közvetett és közvetlen adatunk van. Legelőször is azon népeket kell sorra vennünk, melyek vagy a 8. század végétől váltak ki a kazárok közül, mint a volgai bolgárok, kabarok és magyarok, vagy annak felbomlása során (960 körül) jelentek meg a Fekete-tenger északkeleti partvidékéről szóló forrásokban, mint a fekete-bolgárok és az alánok.⁴⁸ Mindazon népek tűnnek fel tehát újra, melyek az avar és türk hódítás előtt is a kelet-európai steppét lakták. Mind az avarok, mind a türkök európai steppei uralma átmeneti volt és egyik nép sem telepedett meg a területen. Az avarok az 550-es években érkeztek a területre és továbbvonulva 567-ben foglalták el a Kárpát-medencét, míg a türkök, kiknek szállásterülete mindvégig Belső-Ázsiában volt, az 570-es években terjesztették ki hatalmukat a Krímig. A Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra levő terület az avarok és türkök számára is politikai-hatalmi szempontból határterületnek számított. Így lehetséges, hogy a 7. század első felében e területeken alakult meg Kovrat vezetésével az avaroktól függetlenedő onogur-bolgárok Magna Bulgariája, valamint a türköktől független Kazária. Egyik törzsi államban sem számolhatunk jelentős avar vagy türk populáció meglétével, így a végül az egész területet a 7. század második felében ellenőrzése alá vonó Kazár Kaganátus meghatározó népei a fentebb felsorolt törzsek/népek (hun-bolgárok, ogurok, szabiropk) népessége volt. Ha ezt a körülményt összevetjük a fentebb már citált szabiropkra vonatkozó arab és kazár forrásokkal, valamint Maszúdi azon megjegyzésével, hogy a szabiropk és kazárok azonosak,⁴⁹ ti. a kazár perzsa eredetű, a szabir pedig török eredetű neve ugyanannak a népnek, akkor a szabiropknak a Kazár Kaganátuson belüli helyzetét és jelentőségét nincs alapunk kétségbe vonni.

Érdemes itt visszautalni Kristó Gyula fejtegetéseire, aki munkájában jelen, illetve korábbi dolgozatomban feltevéseivel azonos módon foglalt állást három meghatározó kérdésben, vagyis, hogy a magyar *sabartoi* névalak a szabiropk nevével azonos („a két etnikum neve között nyelvészeti kimutatható rokonság van /hogy ti. a magyarok szavárd neve a szabir-kazárok nevéből

⁴⁸ DAI 1967, 63–65. A fekete-bolgárokról: POLGÁR 2014, 199–215.

⁴⁹ GOLDEN 1992, 236, 23. jegyzet. A szerző hivatkozik az arab forrásra a kazárok eredete kapcsán.

származott...”),⁵⁰ illetve a kazárok/szabírok közül kivált kabarok maguk is – legalábbis részben – szabir eredetűek voltak („...a másik [, kabar ág – K. B.] pedig frissen vált ki a kazár kaganátusból, osztozott [...] a szabíroknak, a velük azonos kazároknak [...] a sorsában.”).⁵¹ Kristó a kabarok csatlakozásának tárgyalásakor, Konstantin művére hivatkozva, szintén a mellett érvelt, hogy ez az esemény a Magyar Törzsszövetség szervezeti felépítésére nézve is jelentős hatást gyakorolt, és a kabarok vezető rétege részt vállalt a magyar törzsek vezetésében („Az a fordulat, amely a 850-es évek második felében Etelközben a magyar törzsszövetség vezetésében bekövetkezett, hogy ti. Levedi lemondva szakrális fejedelmi tisztéről, azt egy másik törzs vajdájának, Árpádnak /vagy talán inkább Almosnak/ adta át, a vezetésben bizonyos etnikai váltással járt együtt.”).⁵² E három állítást figyelembe véve különös, hogy Kristó végül is nem vonta le az e három állításból szükségszerűen fakadó következtetést, miszerint a magyarok *sabartoi* neve és hagyománya a magyarokhoz csatlakozó és a törzsszövetség vezetésében is szerepet vállaló kabarok révén maradt fenn. Ehelyett egy igen nehezen védhető rekonstrukciót állított fel a magyarok vándorlásával és a *sabartoi* név és hagyomány eredetével kapcsolatban, amivel korábban már részletesen foglalkoztam.⁵³ Röviden: se a 850-es évekbeli Volgán túli besenyő-magyar harcoknak, se a Volgán túlról a Kaukázusig menekülő magyar néptöredék feltételezésének, se annak nincs történeti alapja, hogy maguk a kazárok nevezték volna a magyarokat *sabartoinak*/szabírnak. Az utolsó felvetés önmagában különös, hiszen láttuk, hogy a *sabartoi* nevet Kristó a kazárookra vonatkoztatta, és nincs rá történeti magyarázat, hogy miért nevezték volna el a kazárok a magyarokat a saját nevükről, de arra sincs, hogy e nevet a magyarok miért tartották volna fent a maguk hagyományában. A besenyőktől elszenvedett állítólagos vereség hatására a Volgától a Kaukázusig, az egész Kazár Kaganátuson, majd a Kaukázus bércein át történő menekülés felvetése a földrajzi távolság és az adott terület uralmi viszonyait figyelembe véve nem tűnik reálisnak, ahogy az sem, hogy a magyarok egyáltalán a Volgán túl harcoltak volna kazár szövetségben a besenyőkkel a 850-es években, hiszen maga Kristó is már a 830-as években kazár-magyar ellenségeskedést feltételez (a magyarok ellen védő sarkeli erőd felépítéséért cserébe a kagán krími területekről mond le a bizánciak javára), és a magyarok a 860-as évek elején már a Kárpát-medence nyugati végén portyáznak.

⁵⁰ KRISTÓ 1980, 104.

⁵¹ KRISTÓ 1980, 137.

⁵² KRISTÓ 1980, 137–138. Bár személy szerint nem látom kellőképp igazoltnak, hogy a Magyar Törzsszövetség vezetését a kabarok lényegében átvették volna. Azt viszont igen, hogy kellő tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy szövetséget kötve magyarokkal vezető címet viseljenek, és a kazároktól szintén (esetleg velük együtt) függetlenedő Magyar Törzsszövetség kialakításában, kazár mintát közvetítve, részt vegyenek. Ezt alátámasztja a Magyar Törzsszövetség vezető tisztségeinek duális szerkezete, a kazár címeknek magyar címeikként való feltűnése, a kazár eredetű személynevek jelenléte.

⁵³ KERÉNYI 2019.

Összefoglalás

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy jelen szövegünkben a következő eredményekre jutottunk. A *De Administrando Imperio* 38. fejezetében a magyarok régi neveként található *sabartoi ashpaloi* népvét és a népnévhez kötődő hagyományt autentikus hagyományként értékelhetjük, amelyet a tudós császár és írnokai hűen rögzítettek a magyarok eredetével kapcsolatban. A *sabartoi* népnév a szabiok névére vezethető vissza, akik a Kazár Kaganátus meghatározó népeleme voltak, esetleg magukkal a kazárokkal voltak azonosak. A magyarok szabi hagyománya a kazároktól eredeztethető, márpedig éppen a kabarok voltak azok, akik kazár eredetű népelemként csatlakoztak a magyarokhoz. A szakirodalomban jelen van az a szemlélet, amely szerint a kabarok kellően jelentős népelem voltak ahhoz, hogy a Magyar Törzsszövetség vezetésében is részt vállaljanak. Másrészt jelenleg nincs olyan, a kabarokra vonatkozó biztos elképzelés, ami kizárná, hogy a magyarokkal idővel összeolvadó kazár kabarok révén vált a szabi hagyomány magyar hagyománnyá, és került lejegyzésre a konstantinápolyi udvarban. Ugyanakkor olyan elképzelés sincs, ami a magyarok szabi hagyományának eredetére érdemi választ adna. A kabarok csatlakozásának és a Magyar Törzsszövetségben játszott szerepének kérdése azonban már sokkal inkább a korai magyar és a kazár történelem tárgykörébe tartozik, amely témák részletes tárgyalása külön dolgozatot igényel. A kabarok és szabiok azonosságának alaposabb felvázolására e dolgozatsorozat harmadik részében lesz lehetőség, és azt követően remélhetőleg lehetséges lesz egy nagyobb lélegzetvételű, az összes korábbi kérdést még kiterjedtebben tárgyaló tanulmány elkészítése. Úgy vélem, hogy jelen rövid írás alkalmas volt egyes kérdések megvilágítására és a főbb szempontok bemutatására, megfelelő megalapozottságot adva a további kutatásnak.

Irodalom

- BENKŐ 2007 = Benkő Loránd: *A Szavárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest 2007.
- BOLLÓK – B. SZABÓ 2017 = Bollók Ádám – B. Szabó János: Hogyan tűnt el a *De Administrando Imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar szakirodalomból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* LIX. évfolyam 3. szám (2017) 347–377.
- B. SZABÓ – BOLLÓK 2018 = B. Szabó János – Bollók Ádám: A "Szavart-Türk dosszié": A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16-17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152. évf. 3. sz. (2018) 479–542.
- CZEGLÉDY 1969 = Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest 1969.

- CZEGLÉDY 1985 = Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: Schütz Ödön (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Budapest 1985.
- DAI 1967 = Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gyula Moravcsik. Translated by R. J. H. Jenkins. Revised Edition. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. I.] Washington 1967.
- GOLB – PRITSAK 1982 = Golb, Norman – Pritsak, Omeljan: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London 1982.
- GOLDEN 1980 = Golden, Peter B.: *Khazar Studies: A Historical-philological Inquiry into the Origins of the Khazares*. Vol. I. Budapest 1980.
- GOLDEN 1992 = Golden, Peter B.: *An Introduction to the History of the Turkic People. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden 1992.
- GOLDEN 2013 = Golden, Peter B.: *Some Notes on the Etymology of Sabir*. In: Sinitsyn, Alexander A. – Kholod, Maxim M. (eds.): *Koinon Agron. Studies and Essays in Honour of Valery P. Nikonorov*. St. Petersburg 2013.
- GYÓNI 1938 = Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. évfolyam (1938) 86–96.
- GYÖRFFY 1990 = Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990.
- GYÖRFFY 1993 = Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest 1993.
- HKÍF 1995 = Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.
- KERÉNYI 2017 = Kerényi Bálint: *A korai bolgárok története*. Szakdolgozat. Budapest : ELTE, 2017; https://www.academia.edu/36245474/A_korai_bolgárok_története (Letöltés: 2018.03.01.)
- KERÉNYI 2019 = Kerényi Bálint: A szavárd magyarok eredetéről. In: Borbás Benjámin – Kozák–Kigyóssy Szabolcs László (szerk.): *Magister historiae III*. Budapest : ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2019, 77–99.
- KAPITÁNFFY 2003 = Kapitánffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest 2003.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gyula: *Levedi Törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 2003 = Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest 2003.

- LIGETI 1986 = Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban*. Budapest 1986.
- MORAVCSIK 1934 = Moravcsik Gyula: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1934.
- NÉMETH 1991 = Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. 2. kiadás. Budapest 1991.
- POLGÁR 2014 = Polgár, Szabolcs: Black Bulgaria and the Black Bulgars. In: Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. /The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. [Opuscula Byzantina 11.] Szeged 2014, 199–215.
- PRITSÁK 1976 = Pritsak, Omeljan: From the Sabirs to the Hungarians. In: Káldy-Nagy Gyula (ed.): *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest 1976.
- RÓNA-TAS 1993 = Róna-Tas András: A keleti magyarok egy kairói genizalevéiben. In: Róna-Tas András: *A magyarság korai története (Tanulmányok)*. [Östörténeti Könyvtár 9.] Szeged 1993.
- RÓNA-TAS 1996 = Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- SPITZER – KOMORÓCZY 2003 = Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest 2003.
- SZÜCS (1992) 1997 = Szücs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. [Magyar Östörténeti Könyvtár 3.] Budapest (1992) 1997.
- TÓTH 2010 = Tóth Valéria: Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. „Magyar Nyelvjárások” – *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve* 48 (2010) 5–22.
- TÓTH 2015 = Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged 2015.
- UHRMANN 2003 = Uhrmann Iván: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténeti Közlemények* 116. évfolyam (2003) 287–366.
- VÁSÁRY 1993 = Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. [Magyar Östörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1993.
- ZIMONYI 1990 = Zimonyi, István: *The Origins of the Volga Bulgars*. [Studia Uralo-Altaica 32.] Szeged 1990.
- ZIMONYI 2014 = Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. [Magyar Östörténeti Könyvtár 28.] Budapest 2014.

On the Origin of the Szavárd Hungarians II.

Sabartoi-Sabir Identification

BÁLINT KERÉNYI

The old name of the Hungarians Sabartoi Asphaloi in *De Administrando Imperio* chapter 38. and the story of the Sabartoi-Kangar war is an authentic hungarian tradition kept by the source. The name Sabartoi can be identified with the name Sabir, people living on the european steppe from the 6th century, later becoming part of the Khazar Khaganate. This tradition became hungarian tradition by the join of the Kabars, of khazarian origin, who fled from Khazaria after a defeated rebellion against the Khagan. In this paper I dealt with the argumentation of authors who deny the connection between the name Sabartoi and Sabir or even the authenticity of the hungarian tradition Sabartoi Asphaloi. I could show the existence of many names from khazar and bulgarian enviroment connected to Sabirs in different forms pointing to them. I could show that the Sabirs were at least part of, if not the same of the Khazars. I also dealt with the question of the origin of Kabars, proving that there is no satisfactory theory on their origin, but their khazar past gives us the key to understand how the hungarians could have a sabir tradition.

Keleti zsoldosok a birkai vikingek között

ILÉS-MUSZKA ANDREA

Bevezetés

Az 1930-as évektől napjainkig, időről időre a hazai kutatás érdeklődésének középpontjába kerül a honfoglaló magyarok és a vikingek kapcsolatának kérdése.¹ Egyre több, kisebb-nagyobb tanulmány születik a Kárpát-medencében előkerült, skandináv eredetűnek vélt 10–11. századi leletekről,² illetve a Skandinávia területén napvilágot látott steppei és Kárpát-medencei tárgyakkal párhuzamba állítható emlékekről. A kutatási eredmények alapján feltételezhető, hogy mind a honfoglalás előtti időszakban, mind pedig azt követően, a 10. századi magyarság számára is fontos kapcsolatot jelenthettek az északi államok, beleértve a Kijevi Ruszt is.³

Az ősi skandináv települések közül, melyek kapcsolatban álltak a keleti területekkel (Oroszország, Ukrajna, Lengyelország, Kárpát-medence), Birka tekinthető az egyik legjelentősebbnek a tárgyi anyag nagy mennyiségének és széles skálájának köszönhetően.⁴ A 8. század második felétől a 10. század közepéig keltezhető viking kereskedőváros területén folytatott ásatások már igen korán, a 17. század folyamán elkezdődtek, s a mai napig tartanak.⁵ A lelőhelyen korábban előkerült veretes övfelszerelések, lemezes és veretes tarsolyok, valamint ruha- és süvegdíszek többsége mind párhuzamba állítható az oroszországi, ukrainai és a Kárpát-medencei leletanyaggal. A felsorolt tárgyakat több hullámban vizsgálták svéd és magyar kutatók az elmúlt évszázad folyamán.⁶

¹ Az érintett témáról bővebben: PAULSEN 1933, 7–58; FETTICH 1937, 52–57, 67–94; KALMÁR 1942, 28–29; BAKAY 1965, 33–35; DIENES 1964, 79–113; DIENES 1973, 177–215; LÁSZLÓ 1977, 358–370; FODOR 1981, 85–89; MESTERHÁZY 1981, 211–222; KOVÁCS 2003, 205–241; ILÉS-MUSZKA 2019.

² A skandináv hátterűnek tartott emlékek közül nem mindegyik származik ténylegesen innen. E leletcsoport megtalálható Skandinávián és a Baltikumon kívül a mai Oroszország, Ukrajna és Lengyelország területén is, így például a ladogai, gnyezdovói, pszkovi, a sesztovicaai, kijevi, vagy a nemrég több értekezésben is kiemelten kezelt Bodzia lelőhelyeken. Vagyis a vizsgált „viking kultúra” térben jóval szélesebb elterjedésű és számos ponton kapcsolódik Kelet-Európa és a steppe kortárs anyagi műveltségéhez. E kulturális kapcsolatrendszernek számos megnevezése van a szakirodalomban – a viking mellett az északi és a törtezüst kincshorizont kifejezések is feltűnnek (ILÉS-MUSZKA 2019).

³ A Nyesztor-krónika (vagyis a Kijevi Rusz első krónikája) történeti értékelését Font Márta végezte el a Kijevi Rusz és a Magyar Királyság kapcsolatának a szempontjából, továbbá rövidebb cikket írt a 9–10. századi magyarokról és a rusz vikingekről. Két kérdést vizsgált; kapcsolatba kerültek-e a vikingek és a magyarok, illetve vannak-e párhuzamosságok a két népcsoport kelet-európai történetében (FONT 2015a; FONT 2015b.)

⁴ BRÖNDSTED 1983, 148.

⁵ Birkáról és a lelőhely kutatástörténetéről bővebben: ILÉS-MUSZKA 2019.

⁶ ARNE 1911, 1–66; HALLSTRÖM 1913; ARMBAN 1943; KLINDT-JENSEN 1975, 26–29; LENNARTSSON 1997/1998, 431–619. Szent Ansgar keresztény szerzetes (később Hamburg érseke), aki többször járt Skandináviában hittérítései során, élettörténetében (melyet tanítványa, Rimbert brémai püspök írt meg) kiváló leírást ad Birkáról, így ez az egyik legfontosabb forrásunk a viking kereskedővárosról (MELLOR 2008, 31–32).

A svéd kutatók megfigyelték, hogy a keleti eredetű tárgyakat a kora viking periódusban (750–850) másodlagosan használta fel a tehetősebb női réteg medálként vagy fibulaként. Ezt követően a közép viking korban (850 – 10. század végéig) még mindig a másodlagos felhasználásuk dominált, azonban már kezdtek elterjedni Észak-Európában, de javarészt még mindig csak a felső társadalmi réteg emléktáráiban jelentek meg és kizárólag importként kerültek a térségbe. A keleti típusú övek nagyobb mértékű viselete Skandináviában a késő viking időben (10–11. század) lendült fel, minden társadalmi rétegnél előfordult, gyártásuk, utánzásuk elkezdődött, viszont ekkor már formai variációjuk és ornamentikájuk erősen leegyszerűsödött és egységesült.⁷

A birkai harcosok szálláshelyén folytatott ásatásoknak köszönhetően a leletanyag bővült az elmúlt években, s az ásató régészek – Lena Holmquist Olausson és Charlotte Hedenstierna-Jonson – munkássága elindította a keleti eredetű tárgyak vizsgálatának újabb hullámát.⁸ A feltárások anyagának teljes közlése tudomásom szerint még nem történt meg, eddig csak a keleti eredetű tárgyak bemutatására és párhuzamaik ismertetésére irányuló tanulmányokat publikáltak. Az objektumok pontos leírását nem ismerjük, illetve a leletek előkerülési helyéről is csak néhány információnk van, így azok funkciójának meghatározását nem csak az nehezíti, hogy a területen szétszórta láttak napvilágot, hanem az információhiány is. Vizsgálódásaik során a kutatók ezek közül csak néhány tárgytípust állítottak párhuzamba a Kárpát-medencei 10. századi anyaggal, mely véleményem szerint nem elegendő, hiszen az itt előkerült tárgyak többségének számtalan honfoglalás kori variánsa ismert térségünkben, melyek mind említésre méltóak, valamint plusz információval szolgálnak a lelőhely emléktárájának értelmezésénél. Ezért nélkülözhetetlennek tartom kiegészíteni munkájukat, kiszélesítve a birkai tárgyak párhuzamainak spektrumát.⁹

Hedenstierna-Jonson az előkerült leleteken kívül négy korábban feltárt sírt és annak leletanyagát is újraértékelte. Ezek közül a számunkra legérdekesebb a 10. századra keltezhető 1125b számú kamrasír, melyben egy lóval eltemetett harcos íjász nyugodott. Hedenstierna-Jonson úgy gondolja, hogy az elhunyt tegeze és az íjfelszerelése feltehetően magyar eredetű, s a felszerelés minden bizonnyal nem kereskedelem útján került a térségbe. Az íjász valószínűleg elsajátította a több évnyi tanulást igénylő, lovaglás közben is alkalmazott, reflexíjas harcmodort és technikát, mely egy sokkal komolyabb kapcsolatot feltételez a két térség között.¹⁰

Kutatásomban tehát a harcosok szálláshelyén napvilágot látott tárgyakat és az 1125b sír leletanyagát tekintettem át, és hasonlítottam össze a Kárpát-medencei analógiáikkal, kiegészítve munkámat további 27 oroszországi és

⁷ JANSSON 1986, 77–108; HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006.

⁸ BRÖNDSTED 1983, 148; HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006; HEDENSTIERNA-JONSON 2012.

⁹ ILÉS-MUSZKA 2019.

¹⁰ HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006; HEDENSTIERNA-JONSON 2009; HEDENSTIERNA-JONSON 2012, 35–36; ILÉS-MUSZKA 2019.

ukrajnai lelőhellyel. Jelen dolgozatomban a 17 birkai tárgytípus közül az idegen hatást jelző fegyverek és azok tartozékai, valamint további kisebb veretek kerülnek bemutatásra.¹¹

Birka és a helyőrség¹²

Birka kelet-közép Svédországban található Björkö szigetén a Mälaren tavon, Stockholmtól nagyjából 30 km-re nyugatra. A sziget északnyugati részén található településtől délre találták meg az erődítések nyomait egy sziklán, melyet egy 350 m hosszú magas fal védett. A helyőrség, mely közvetlen kapcsolatban állt a fellegrárral, a szikla északi felén helyezkedett el. A sziget különböző pontján több temetőt és temetkezési helyet nyitottak. A leletanyag kimondottan gazdag, nagy mennyiségű fegyvert, ékszert, pénzt használati eszközt és kerámiát tartalmaz. A helyőrség dombján központi helyen tárták fel a Harcosok házát, mely egyben gyülekezési és szakrális helyként is funkcionált, ettől délkeletre a II. terasz feltárásakor a kovácsműhely nyomait találták meg, délnyugaton a III. teraszon pedig további objektumok és házak kerültek elő (1. tábla 1–2).¹³ Birkát a 8. század második felében alapították, s már a 9. században kimagasló jelentőségű kereskedelmi központtá fejlődött. Számos országból érkeztek külföldi kereskedők, angolszászok, baltiak, frankok, frízek, görögök és különböző keleti népek.¹⁴ A várost a 10. század második felében hagyták el egy támadás során, melyet egy elrejtett kincslelet és a helyőrség területén belül és kívül talált nagy mennyiségű nyílhegy és fegyver bizonyít, valamint 975-öt követően a források sem említik többet a kereskedelmi központot.

A helyőrség keleti eredetű tárgyai

A harcosok szálláshelyén előkerült steppei eredetű leletek nagy része szórtan, a terület különböző pontján láttak napvilágot, ebből kifolyólag nem, vagy csak nagy óvatossággal lehet funkcióhoz kötni a tárgyakat. Kivételt képeznek a négyzet alakú veretek, melyek a II. terasz ásatásakor, a kovácsműhelynél kerültek elő, viszonylag közel egymáshoz, s minden kétséget kizáróan egy garnitúra részét képezték. Néhány tárgy esetében nem tudjuk a pontos előkerülési helyüket, ilyen például 2 db szárnyas veret 4 töredéke, melynek darabjait három ásatási ciklusban találták meg. A veretek rekonstrukcióját a Kárpát-medencei készenléti íjtartó tegez függesztőfülei és a sesztovicaai temető 42. kurgánjának tarsolya alapján készítették el.¹⁵ Hasonlóan nem ismerjük a pontos előkerülési helyét 2 öv és egy tarsoly, illetve egy csepp formájú, három egymásba csúsztatható, valamint két kisebb állatfej ábrázolású dísznek, egy kisméretű kerek pitykének és egy háromágú veretnek, továbbá egy csörgőnek és egy kúp

¹¹ A birkai helyőrség 17 tárgytípusáról bővebben: ILÉS-MUSZKA 2019.

¹² A lelőhely részletes bemutatásához: ILÉS-MUSZKA 2019.

¹³ ARBMAN 1940; BRÖNDSTED 1983, 146–149; HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006.

¹⁴ BRÖNDSTED 1983, 146–149.

¹⁵ A sesztovicaai tarsoly helyes rekonstrukcióját Fodor István készítette el (FODOR 2017, 23.)

alakú csengőnek. Feltehetően 2 darab tarsolyhoz tartozó dísz, – valószínűleg a rekonstrukciós rajzon látható két levél alakú öntvény – valamint egy övszerelék a III. terasznál került elő, további megannyi keleti eredetű tárggyal, de ennél pontosabbat nem tudunk (1. tábla 3–5).¹⁶

Közülük 4 különböző típusba tartozó kisebb veretet a svéd kutatók egy tarsoly rekonstrukcióján helyeztek el, melyet azonban több ponton problémásnak tartok (2. tábla 1). A nagyobb levél alakú díszek a III. terasz területén kerültek elő, míg a négyzetes példány valahol a nagyteremben, tehát egymástól távol, ezért nem ajánlatos egy tárgy díszeként értelmezni ezeket a vereteket. Emellett áttekintve az analógiákat az derült ki, hogy a levél alakúak a szaltovói kultúrában öveket díszítettek (2. tábla 2), a középpontos elrendezésű négyzet alakúak pedig a Kárpát-medencei párhuzamok alapján ruhát vagy övet ékesítettek. Egyedül az egymásba csúsztatható öntvények képzelhetők el veretes tarsolyon, melyre szép számmal találunk példát oroszországi, ukrainai és Kárpát-medencei lelőhelyeken (2. tábla 3–4; 3. tábla 1). Két kisebb úgynevezett állatformájú veretet a függeszűszíjon helyeztek el, melyre ismerünk hasonló példákat, azonban a krjukovo–kuzsnovói temetőben övveretként is megjelennek (3. tábla 2). Az említett négy darab töredékből rekonstruált szárnyas veretek – melyre Kárpát-medencei párhuzamot nem ismerünk, csak a szárnyas és spirális motívumra – jelenléte miatt és az analógiák segítségével (4. tábla) egy sesztovicaival hasonló tarsoly rekonstrukcióját javaslom (5. tábla). Amennyiben ez a rekonstrukció megállja a helyét, akkor Birkában már mindhárom (veretes, átmenetet képező – amilyen a sesztovica – és lemezes) tarsoly típus képviselteti magát.¹⁷

Az egyetlen tárgycsoport, melynek funkcióját biztosan meg lehet állapítani, azok a kovácműhelynél előkerült, bronzból öntött 16 db négyzet és 9 db pajzs alakú övveretek, melyeket azonban etnikumhoz nem lehet kötni. Ezen típust számtalan nép és kultúra viselte előszeretettel Skandináviától Bulgáriáig és Kínától a Kárpát-medencéig (6. tábla 1; 7. tábla 1–2).¹⁸

A öv szerelvényeinek archeometriai vizsgálatát a Stockholm University, Archeological Research Laboratory végezte el. Az előzetes mikroszkópos vizsgálat során megállapították, hogy mindegyik példányon ugyanolyan mértékű korrózió figyelhető meg, valamint némelyik felületét tömör, sötét bevonat fedi. Ezt követően a vereteket EDTA-val (etilén-diamin-tetraecetsav: $C_{10}H_{14}N_2Na_2O_8 \cdot H_2O$) kezelték, amellyel eltávolították a korróziót és egyéb szennyeződések, így a díszítésük tisztán kivehetővé vált. Néhány négyzet alakú példány felülete ezüstös, a pajzsalakúaké pedig arany színt mutat, ezért felmerült, hogy esetleg a különböző típusú darabok nem azonos fémötvözetből készültek, azonban a vizsgálatok ezt nem támasztották alá.

¹⁶ HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 10–12.

¹⁷ ILÉS-MUSZKA 2019.

¹⁸ FODOR 1980, 18, 6. jegyzet; SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 385–387, 454–455.

Szerves anyagot, bõrmaradványokat csak 3 db veret hátulján észleltek a szegecsek tövénél.¹⁹ Az övfelszerelés minden tartozékán felületi struktúraelemzést készítettek lézerszkennelrel, méréseinek $\pm 0,002$ mm pontosságú adatait pedig egy *Surfer* nevű térképező programba táplálták, amelynek segítségével rekonstruálni tudták a veretek topográfiai képét. Az eredmények alapján kiderült, hogy a vereteket nem egy öntőformával készítették, valamint néhány darabot különböző mértékben utólagosan javítottak, emiatt lettek az öntvények ennyire változatos kivitelűek.²⁰

A veretek fémösszetételének anyagvizsgálata során 5 db négyzetes és 3 db pajzsalakú példányt használtak fel. A tárgyakat energiadiszipatív spektrométerrel felszerelt pásztázó elektronmikroszkóppal (SEM-EDS) vizsgálták. Az eredmények szerint az „ezüstös színű” felületét képező bevonat leginkább ónt és kevés rezet, az alatta lévő réteg pedig nagy mértékben rezet, kevés ónt, valamint nyomokban szilíciumot, alumíniumot, vasat, foszfort és magnéziumot tartalmaz. Az „arany színű” pajzsalakúak esetében a bevonat alapja réz egy kevés ónnal, az alsóbb rétegek összetevője pedig szintén réz, ón, szilícium, alumínium, vas, foszfor, magnézium és nyomokban arzén. Összességében elmondható, hogy az öv díszai ónnal bevont bronzöntvények, melyek felületi különbsége az ón bevonat kopásában keresendő, s fémösszetételük megegyezik az oroszországi Gnyezdovóban előkerült példányokéval (6. tábla 2).²¹

A Kárpát-medencéből összesen 12 lelőhelyről ismerünk ilyen típusú övveretet,²² azonban ahhoz, hogy közelebb kerüljünk esetleg egy-egy készlet előállítási helyéhez vagy kapcsolatba tudjuk hozni a keleti műhelyek munkáival, érdemes lenne a birkaihoz hasonló módon elvégezni az anyagvizsgálatokat, hiszen az összehasonlításához már rendelkezésünkre áll több lelőhely övkészletének vizsgálati eredménye is.²³

Fegyverek

A helyőrségben a fegyverek túlnyomó többsége a harcosok nagytermének keleti felében látott napvilágot. Itt találtak több nyíltegezhez tartozó vas alkatrészt, nyéltüskés nyílhegyeket, továbbá egy íjászgyűrűt, melynek használata nem köthető a vikingekhez. A tegez részét képező függesztőpántból kialakított téglalap alakú függesztőfülekből összesen 7 db került elő, három a nagyterem nyugati felében az íjászgyűrűvel, egy példány az észak-keleti falnál, kettő 20 méterrel arrébb a nagyteremtől délre, egy pedig a kovácsműhelynél. Számukból adódóan legalább 4 nyíltegezhez tartoztak a függesztőfülek. Nyílhegyek a

¹⁹ KLOCKHOFF 2006, 83–85.

²⁰ HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 13.

²¹ WOJNAR-JOHANSSON 2006, 86–87.

²² A négyzet alakú övveretekről bővebben: ILÉS-MUSZKA 2019.

²³ Hajdúböszörmény–Erdős tanya, Tiszaeszlár-Bashalom, Budaörs–Tűzkőhegy vereteinek (8. tábla 1) anyagvizsgálata folyamatban van az MTA Atommagkutató Intézetében (Atomki Ion-Beam Laboratory).

helyőrségen belül és kívül is előkerültek, mely nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy a helyőrséget egy támadás érte a 10. század második felében és valószínűleg az utolsó csatáról tanúskodnak a területen kívül előkerült fegyverek. A nyílhegyek nagy része a skandináv formákat képviselik, azonban feltűnően sok idegen eredetű, három- és négyélű páncceltörő (vagy szűrő) nyílhegyet, továbbá fűtyülős (vagy gyújtós) példányokat is találtak, melyek jelenléte egyáltalán nem megszokott Skandináviában (*1. tábla 4*).²⁴

A honfoglalás kori tegez felépítésével és szerkezetével számos kutatónk foglalkozott, többek között Nagy Géza, aki elsőként felismerte a vaspálcák szerepét a pilinyi leletek kapcsán, majd Hampel József, aki összefoglalta az addigi ismereteket, ezt követően Zichy István, aki a leírások alapján pontosabb képet adott a tegezekről, majd Cs. Sebestyén Károly a tegez szerkezetére vonatkozó ismereteinket bővítette. A későbbiekben László Gyula kun és avar mintára készítette el a kenézlői tegez rekonstrukcióját, legutóbb pedig Révész László a Hódmezővásárhely–Nagyszigeten előkerült tegez alapján egészítette ki a kutatás eddigi eredményeit.²⁵

A bőrből vagy nyírfakéregből készült, 80 cm hosszú, ovális vagy félkör átmetszetű nyíltartó tegezek, a magyar szállásterület valamennyi részén ismertek s nagy számban kerültek elő. A honfoglalás kori tegez alkatrészei közé tartoznak a vas merevítő pálcák, melyek a tegez felső és alsó harmadára voltak szegezelve kétoldalt. A tegez a jobb oldalon lógott le a harcosok övéről, függesztőszíjai pedig a vaspálcák meghajlításával kialakított téglalap alakú függesztőfülhöz kapcsolódtak.²⁶ Az úgynevezett „nyílcsúcsos” végződésű oldalpálca a honfoglaló magyarok tegezeire jellemző (*8. tábla 3b*). A magyar őstörténet szempontjából fontos Volga-Káma vidék 8–9. századi leletanyagában sehol nincs tegez oldalát merevítő hosszú oldalpálca, csak bronz, vas, esetleg a csont függesztőfül jellemző. Bolsije Tarhaniból és Bolsije Tiganiból is csak függesztőfüleket ismerünk. Egyedül a kijevei és a csernyigovi oldalpálcák állíthatók párhuzamba a Kárpát-medencei példányokkal, illetve a birkai 1125b sír darabja. Révész László úgy gondolja, hogy a merevítő oldalpálcák alkalmazása a honfoglalóknál a Kárpát-medencébe érkezést követően vált elterjedté.²⁷

Íjászfűrűt – mely leginkább az eurázsiai steppén jellemző s használata az ázsiai és mongol hüvelykujjas feszítési mód alkalmazását könnyíti – tudomásom szerint nem ismerünk honfoglalás kori sírokból, bár formailag nagy változatosságot mutatnak s különböző szerves anyagból is készülhettek. Lehetnek egyszerű karikagyűrűk, vagy nyelves és cső formájúak, valamint egyaránt készülhettek fémről, csontból, szaruból és bőrből is, mely szerves anyag révén nem marad fenn az utókornak, tehát egyáltalán nem

²⁴ LUNDSTRÖM – HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2009, 105–110.

²⁵ RÉVÉSZ 1985, 35–46; RÉVÉSZ 1996, 169–172.

²⁶ RÉVÉSZ 1996, 172.

²⁷ RÉVÉSZ 1985, 39–40.

elképzelhetetlen, hogy akár a honfoglalóink is használhatták, csak épp nem tudunk róla.²⁸

A Kárpát-medencei honfoglalás kori nyílhegyek száma megközelítőleg ezres nagyságrendű. Legutóbb Cs. Sebestyén Károly gyűjtötte össze és csoportosította formájuk szerint a korszak nyílcsúcsait.²⁹ A magyar nyílhegyek jellemzően két vágóéllal rendelkeznek és nyéltüskés kialakításúak, a legelterjedtebb típus pedig a hosszú- és rövid vágóéllú deltoid és a rombusz alakú példányok, de ugyanúgy megtalálhatóak a birkaihoz hasonló páncéltörő, keskeny, hegyes kiképzésű, három- és négyéllű nyílhegyek is. A ritkának számító fűtyülő, vagy más néven gyújtónyílak is megtalálhatóak nálunk egyre bővülő lelőhelyszámmal, többek között a beregszászi leletanyagban, Sárretudvari-Hízóföld temetőjében, illetve Kolozsvár-Zápolya utca 4. és 10. sírjában.³⁰ Ezek párhuzama a helyőrségben is felszínre került, illetve a helyőrségen kívül a 650. sírból.

Az 1125b sír

A már említett 1125b temetkezést, a településtől keletre található temetőben tárták fel. Véleményem szerint a birkai sírok közül ez az egyik legfontosabb a két térség vizsgálata szempontjából. A többi birkai sír tárgyait (keleti típusú ruha-, öv- és tarsolyveret), nem lehet konkrét területhez kapcsolni, hiszen a Kárpát-medencén és Skandinávián kívül Oroszországban és Ukrajnában is megtalálhatók ezen tárgyak párhuzamai. Elterjedésük óriási területet foglal el, ebből kifolyólag nem lehet ezeket etnikumhoz kötni, ellentétben néhány tárggyal, mely az 1125b sírből került elő.

A 10. századra keltezett 1125b számú kamrasírban egy lóval eltemetett harcos nyugodott. Egy későbbi rátemetkezés (1125a) a sírt megbolygatta, emiatt az emberi része nagy része hiányzott. A ló koponyája és lábszárcsontjai a Kárpát-medencei nyúzott lóbőrös temetkezésekhez hasonlóan, az emberi váz lábánál helyezkedtek el. A vikingek jellegzetes fegyvere, a kard, a lándzsa és a csatabárd hiányzott a sírből, ezek helyett egy készenléti íjtartó tegez függesztőfüle és egy tegez „nyílcsúcsos” végződésű oldalpálcája, 10 darab nyílhegy, pajzsdudor, fülesgombok, vaskés, csiholó, kovakő, lószerszámveret és egy vaskulcs került elő.³¹ A kutatás ezt korábban úgy értelmezte, hogy a kamrasírt kirabolták, azonban Charlotte Hedenstierna-Jonson szerint az elhunyt egy egészen más harcmódot képviselhetett, hiszen a vikingek nem használtak ilyen típusú íjat. Véleménye szerint az íjfelszerelés feltehetően magyar eredetű, s erre a legjobb bizonyíték a számtalan Kárpát-medencei párhuzammal rendelkező íjtegez féloldalasan kopott függesztőfüle (8. tábla 2a–c).³²

²⁸ SCHMIDT 2015, 76.

²⁹ CS. SEBESTYÉN 1932.

³⁰ M. NEPPER, 2002, 343; GÁLL 2013, 131. tábla 12.

³¹ LUNDSTRÖM – HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2009, 105–116; HEDENSTIERNA-JONSON 2012, 35–36.

³² HEDENSTIERNA-JONSON 2012, 35.

Korábban a Kárpát-medencei függesztőfüleket a tarsoly alkatrészei közé sorolta a kutatás (melyre van is keleti párhuzam), azonban Révész László a kopásnyomok helyének megfigyelésével arra a következtetésre jutott, hogy csak akkor lehetnének a tarsoly függesztői, ha középen lennének a kopásnyomok, azonban azok minden esetben oldalt helyezkednek el, így egy teljesen másfajta függesztési módot sejtetnek (8. tábla 3c). Megfigyeléseinek köszönhetően azonosítani tudott további készenléti íjtartó tegezt tartalmazó sírokat, melyek a következők: Karos–Eperjesszög II. 52. sír, Karos–Eperjesszög III. 11. sír, Eperjeske 2., 3. sír, Bodrogszerdahely–Bálvány hegy vezéri sírja, Kenézlő–Fazekaszug 3. sír, Rakamaz–Strázsadombi dülő feldűlt vezéri sír, Tarcál–Rimai dülő. További lelőhelyek a függesztőveret alapján: Karos–Eperjesszög II. 60. sír, Karos–Eperjesszög I. 1. sír, Kolozsvár–Zápolya utca 11. sír, Naszvad–Partok dülő 2. sír, Sárospatak–Baksahomok, Sóshartyán–Murárhegy 4. sír, Sorokpolány–Berekalja 115. sír, Szakáld–Mulatódomb, Tiszalök–Kisfástanya, Tiszabezdéd–Harangláb dülő 16. sír, Nagymágocs–Mágocs ér.³³

Ahogy már említettem, a hosszú, „nyílcsúcsos” végződésű oldalpálca kimondottan a honfoglaló magyarok tegezeire jellemző. Birkai jelenléte pedig elgondolkodtató, hiszen felmerül a kérdés, hogy ki által vagy kin keresztül jutott a térségbe (8. tábla 2b, 3b).³⁴

Úgy gondolom, hogy az 1125b sír esetében már nem beszélhetünk pusztán arról, hogy az elhunyt, a keleti területekkel és népekkel folytatott, hosszú időn keresztül tartó interakció során vette át a tárgyakat és szokásokat. A temetkezési szokások (a Kárpát-medenceihez hasonló nyúzott lóbőrös temetkezés az elhunyt lábánál), valamint ezzel együtt a keleti eredetű tárgyak és íjfelszerelés jelenléte (mely egyáltalán nem jellemző a viking harcmodorra), inkább azt sejteti, hogy az elhunyt (és valószínűleg a helyőrség katonáinak egy része is) keletről érkezett és a vikingek mellett harcolt a város feladásáig (8. tábla 2a, 3a). Ezen feltevéssel összhangban van az elmúlt évben elvégzett izotópos vizsgálatok eredménye is, mely bebizonyította az idegen etnikumok jelenlétét a szigeten. Összesen 42 temetkezés maradványait elemezték, s közülük csak 14-ről állapították meg, hogy helyi származású, míg 20 esetben az derült ki, hogy idegen etnikumról van szó (többek között a Kárpát-medencei párhuzammal rendelkező süvegcsúcsos 644. sír férfi elhunytjáról).³⁵ A birkai 1125b temetkezés leletanyagát és rítusát összehasonlítva a 10. századi Kárpát-medencei temetkezésekkel, alig vehető észre különbség. A Birkában megjelenő tárgyak többsége ráadásul a honfoglaló magyarok méltóságjelvényein figyelhető meg, melyeket nem mindenki használhatott, hanem csak a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjai, valamint kisebb-nagyobb rangú fegyveres vezetők és azok fegyveres kísérete.

³³ RÉVÉSZ 1996, 157–168.

³⁴ RÉVÉSZ 1985, 39–40.

³⁵ PRICEA et al. 2018, 19–38.

Összegzés

A dolgozatomban vizsgált tárgyak nagy része – például az övveretek vagy a tarsoly díszai – nem tekinthető etnikumspecifikusnak, hiszen a korszak elitje előszeretettel viselte azokat, s mint divatárúk jelentek meg bizonyos területeken Kínától egészen a Kárpát-medencéig. Tehát egy-egy tárgyat kiemelve nem lehet, s nem is szabad két nép kapcsolatának jeleként értelmezni. A helyőrségben szolgáló katonák etnikumának kérdésére pontos választ még nem lehet adni. Annyi bizonyos, hogy a harcosok egy része a steppei nomád harcmódot képviselte, s az idegen etikumú katonák nagy valószínűséggel zsoldosként érkeztek Birkába a 10. század folyamán, és maradtak egészen az erődítmény feladásáig.

Úgy gondolom, hogy a két térség kapcsolatának lehetséges bizonyítékait a viking harcmódtól eltérő fegyverekben, méltóságjelvényekben, s azon belül is az íjászfelszerelés tartozékaiban és azok díszében találhatjuk meg, nem pedig a széles körben elterjedt, nagy területen megtalálható veretekben.

Irodalom

ARBMAN 1940 = Arbman, H.: *Birka I. Die Gräber*. Stockholm 1940.

ARBMAN 1943 = Arbman, H.: *Birka I. Die Gräber*. Text. Stockholm 1943.

ARNE 1911 = Arne, T. J.: Sveriges förbindelser med Östern under vikingatiden: ett arkeologiskt bidrag. *Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research*. Stockholm (1911) 1–66.

BAKAY 1965 = Bakay K.: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*. [Dunántúli Dolgozatok 1. / A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai 1.] Pécs 1965.

BRØNDSTED 1983 = Brøndsted, J.: *A vikingek*. Budapest 1983.

DIENES 1964 = Dienes I.: A honfoglalás kori tarsolyainkról. *Folia Archaeologica* 16 (1964) 79–112.

DIENES 1973 = Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.

FETTICH 1937 = Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. [Archaeologia Hungarica 21.] Budapest 1937.

FODOR 1980 = Fodor I.: A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. In: Dankó I. (szerk.): *Bolgár tanulmányok III*. [A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37.] Debrecen 1980, 9–48.

- FODOR 1981 = Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században. (A régészeti leletek alapján). *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1981) 85–89.
- FODOR 2017 = Fodor István: Régi szomszédaink: a vikingek. *Határtalan régészet* 2 évf. 4. sz. (2017) 22–24.
- FONT 2015a = Font M.: A Poveszty vremennih let mint történeti forrás. In: Balogh L. – Kovács Sz. (szerk.): *Régmúlt Idők Elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.] Szeged 2015, 249–278.
- FONT 2015b = Font M.: A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig). In: Balogh L. – Kovács Sz. (szerk.): *Régmúlt Idők Elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.] Szeged 2015, 303–316.
- GÁLL 2013 = Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány és kincsleletei*. I–II. kötet. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 6.] Budapest 2013.
- GRAHAM-CAMPBELL 1997 = Graham-Campbell, J.: *A viking világ atlasza*. Budapest 1997.
- HALLSTRÖM 1913 = Hallström, G.: *Birka I. Hjalmar Stolpes grafundersökningar*. Stockholm 1913.
- HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006 = Hedenstierna-Jonson, C. – Holmquist Olausson, L.: The Oriental mounts from Birka's Garrison. An expression of warrior rank and status. *Antikvariskt Arkiv* 81 (2006) 1–101.
- HEDENSTIERNA-JONSON 2006 = Hedenstierna-Jonson, C.: *The birka warrior. The material culture of a martial society*. Doctoral Thesis in Archaeological Science. Stockholm : Stockholm University 2006.
- HEDENSTIERNA-JONSON 2009 = Hedenstierna-Jonson, C.: Magyar – Rus – Scandinavia. Cultural exchange in the early medieval period. *Sigtuna dei*. (2009) 47–56.
- HEDENSTIERNA-JONSON 2012 = Hedenstierna-Jonson, C.: Traces of contacts: Magyar material culture in the swedish viking age context of Birka. In: Tobias, B. (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. [RGZM – Tagungen. Band 17.] Mainz 2012, 29–46.
- HORVÁTH 2014 = Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8.] Szeged 2014.

- ILÉS-MUSZKA 2019 = Ilés-Muszka A.: *A birkai helyőrség Kárpát-medencei kapcsolatai*. OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged : Szegedi Tudományegyetem, 2019.
- JANSSON 1986 = Jansson, I.: Gürtel und Gürtelzubehör vom orientalischen Typ. In: ARWIDSSON 1984–1989 (1986) 77–108.
- KALMÁR 1942 = Kalmár J.: Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből. *Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1942. évi értesítője* (1942) 22–29.
- KALMRING 2012 = Kalmring, S.: The Birka proto-town GIS – a source for comprehensive studies of Björkö. *Formvannen* 107 (2012) 253–265.
- KISS 2000 = Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2.] Szombathely 2000.
- KLINDT-JENSEN 1975 = Klindt-Jensen, O.: *A history of Scandinavian Archeology*. London 1975.
- KLOCKHOFF 2006 = Klockhoff, M.: Conservation report. In: HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 83–85.
- KOMAR 2018 = Komar, O.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. / MTA BTK MÖT Kiadványok 5. / Ömúltunk Tára 14.] Budapest 2018.
- KOVÁCS 2003 = Kovács, L.: Beregszász–Birka – Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241.
- KRYLASZOVA – BELAVIN – TÜRK 2014 = Krylaszova, N. B. – Belavin, M. A. – Türk A.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkésztségek klasszifikációjához Volga-Káma-vidéki analógiáik fényében. In.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.): *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Budapest 2014.
- LÁSZLÓ 1977 = László Gy.: Jegyzetek a prágai Szent István kardról. In: László Gy.: *Régészeti tanulmányok*. Budapest 1977, 358–370.
- LENNARTSSON 1997/1998 = Lennartsson, Monika: Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. *Offa* 34/35 (1997/1998) 431–619.
- LUNDSTRÖM – HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2009 = Lundström, F. – Hedenstierna-Jonson, C. –: Eastern archery in Birka’s garrison. In: Holmquist Olausson, L. – Olausson, M. (eds.): *The martial society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. [Theses and Papers in Archaeology B:11] Stockholm 2009, 105–115.

- MELLOR 2008 = A. Mellor, S.: St Ansgar: His Swedish Mission and Its Larger Context. In: DuBois, T. A. (ed.): *Sanctity in the North: Saints, Lives, and Cults in Medieval Scandinavia*. Toronto 2008, 31–32.
- MESTERHÁZY 1981 = Mesterházy K.: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. *Folia Archaeologica* 32 (1981) 211–223.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Budapest–Debrecen 2002.
- PAULSEN 1933 = Paulsen, P.: *Magyarországi viking leletek. Az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában.* [Archaeologia Hungarica 12.] Budapest 1933.
- PRICEA et al. 2018 = Pricea, T. D. – Arcinib, C. – Gustinc, I. – Drenzeld, L. – Kalmringe, S.: Isotopes and human burials at Viking Age Birka and the Mälaren region, east central Sweden. *Journal of Anthropological Archaeology* 49 (2018) 19–38.
- RÉVÉSZ 1985 = Révész L.: Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. *Acta Antiqua et Archaeologica: Supplementum* 5 (1985) 35–53.
- RÉVÉSZ 1989–1990 = Révész L.: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban. *HOMÉ* 28–29 (1989–1990) 31–49.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A Karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 5.] Budapest 2008.
- SCHMIDT 2015 = Schmidt Péter: Íjlesztési módok. In: Sudár B. – Petkes Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet 3. Magyarok fegyverben.* Budapest 2015, 74–77.
- SCHULZE-DÖRRLLAMM 1988 = Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *JbRGZM* 35 (1988) 373–478.
- CS. SEBESTYÉN 1932 = Cs. Sebestyén K.: „A sagittis Hungarorum ...” A magyarok íjja és nyila. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 8 (1932) 167–226.
- TÜRK 2014 = Türk A.: *A korai magyar történelem és a szaltovói régészeti kultúrkör.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28. / MTA BTK MÖT Kiadványok 2.] Budapest–Szeged 2014.

WOJNAR-JOHANSSON 2006 = Wojnar-Johansson, M.: Metal analysis of the mounts from Birka's Garrison. In: HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 86–91.

További ajánlott irodalom

AMBROSIANI 2002 = Ambrosiani, B.: Birka im 10. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Ostverbindungen. In: Henning, J. (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Mainz 2002, 227–236.

ARNE 1914 = Arne, T. J.: *La Suède et l'Orient*. Uppsala 1914.

ARWIDSSON 1984–1989 = Arwidson, G.: *Birka II: 1–3 Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm 1984–1989.

HEDENSTIERNA-JONSON 2015 = Hedenstierna-Jonson, C.: Close encounters with the byzantine border zones: On the Eastern Connections of the Birka Warrior. In: Minaeva, Oksana – Holmquist, Lena (ed.): *Scandinavia and the Balkans: cultural interactions with Byzantium and Eastern Europe in the first millennium AD*. Cambridge 2015, 139–152.

HOLMQUIST 2011 = Holmquist Olausson, L.: Birka's Garrison and it's warriors. Professionalism and elite in Scandinavian Viking age society. In: Rębkowski, Marian (ed.): *Ekskluzywne życie – Dostojny pochówek: W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*. [Wolińskie Spotkania Mediewistyczne I.] Wolin 2011, 223–232.

KOVÁCS 1995 = Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. (A rádiótelepi honfoglaláskori A. sír és kardja). In.: Koszta L. (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged 1995, 291–308.

MURASHEVA – PUSHKINA 2002 = Murasheva, V. V. – Pushkina, T.: Excavations in Gnezdovo near Smolensk. In: Helmig, G. – Scholkmann, B. – Untermann, M. (eds.): *Centre – Region – Periphery. Medieval Europe Basel 2002*. Volume 1. Hertingen 2002, 329–332.

PLETNJOV – PAVLOVA 1994–1995 = Pletnjov, V. – Pavlova V.: Rannosrednekovni remačni aplikacii vav Varnenskiâ Arheologiĉeski Muzej (Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum von Varna). *INMV* 30–31 (1994–1995) 24–191.

SIZOV 1902 = Sizov, V. I.: *Kurgany smolenskoj gubernii*. [MAR 28.] Sankt Petersburg 1902.

TOČIK 1968 = Točík, A.: *Altemagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Nitra 1968.

ZELENCOVA – SAPRYKINA – TÜRK 2018 = Zelencova, O. V. – Saprykina, I. A. – Türk A.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi „hasonmása”. A karancslapujtői típusú övveretek kelet-európai elterjedése. In: Korom A. – Balogh Cs. – Major B. – Türk A. (eds.): *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10.] Budapest 2018, 689–720.

ГРУДОЧКО – БОТАЛОВ 2013 = Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г.: Этнокультурная Ситуация в Южном Зауралье в VIII–XI веках (В Свете Новых Данных Исследований Погребельного Комплекса Уелги). // Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. (ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум*. Пермь 2013, 110–138.

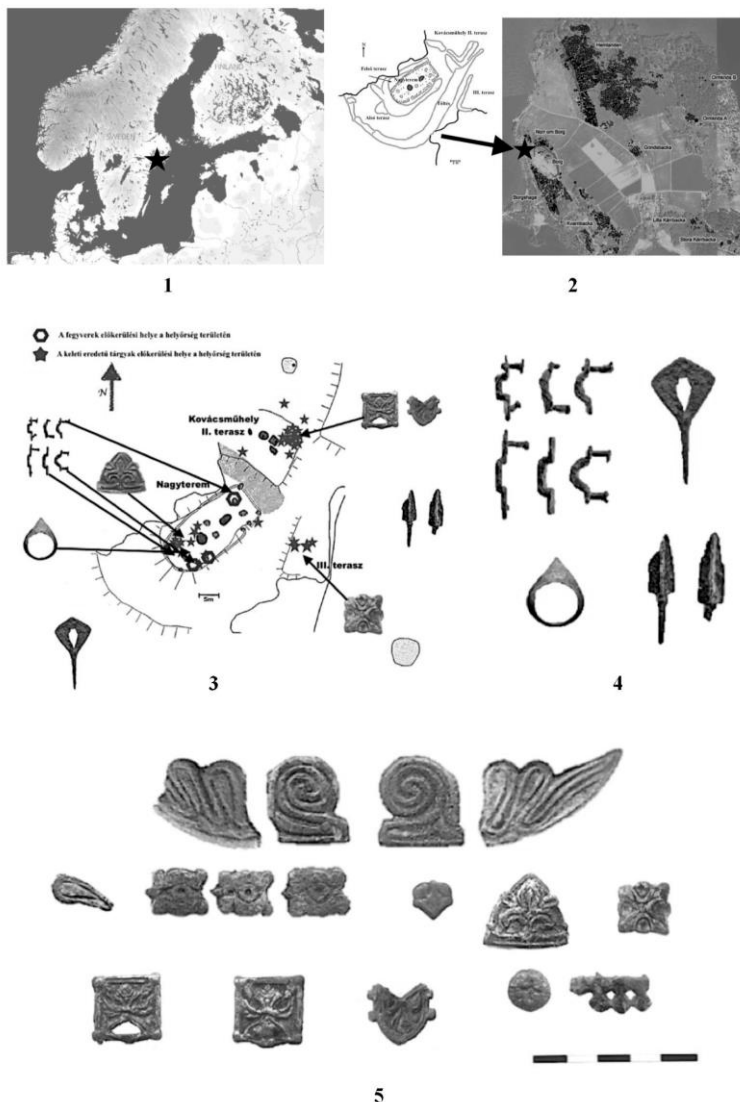
Eastern mercenaries among the Vikings in Birka

ANDREA ILÉS-MUSZKA

The viking trading town Birka, is located in eastern middle Sweden, on the island of Björkö in lake Mälaren. The site was in the center of research in the past century and still is, partially because of its contacts with the eastern regions. The town is dated from the middle of the 8th century to the second half of the 10th century. During the excavations of the cemeteries throughout the years, several eastern origin object with parallels from the Eurasian steppe were found, including sabretaches (both mount ornamented and plate sabretaches), belt sets and headgear finials. All of these above were published as direct parallels with the ones that were found in the Carpathian-Basin. Due to recent systematic excavations in the area of the fortifications, the number of the eastern origin analogues has increased, and more steppe-derived finds have been discovered in the area of Birka's garrison, launching a new wave of exploration of eastern objects found in the area.

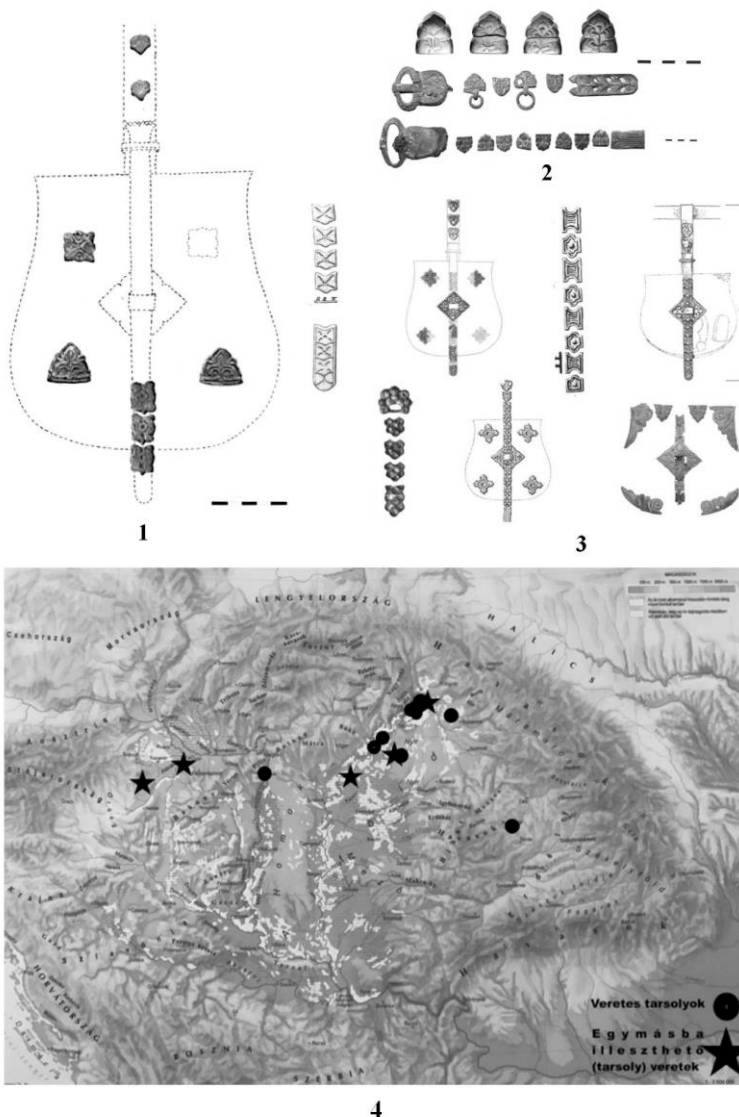
In the garrison, among many eastern origin mounts and belt sets, Eurasian archery equipment has been identified as well (arrow heads, traces of a composite bow, archer's thumb ring and closed quivers). The Carpathian-Basin was again listed as a direct parallel regarding few of the finds. Therefore in my research, I collected and compared the objects found in the Carpathian-Basin, parallel to the material found in the garrison, supplementing the work of the Swedish archaeologists.

In addition to the garrison, I also analyzed the material of one the graves in Birka. In the case of burial 1125b not only the objects indicates the eastern connection, but also the burial rite, which, however, not only suggests a more serious, long-term interaction between the two regions, but rather that the deceased was a mercenary from the East who lived in Birka in the 10th century and fought along with the Vikings. The large number of eastern weapons and mounts found in the garrison area, just like the aforementioned grave, demonstrates the presence of eastern mercenaries. In my opinion the possible evidence of the relation between the two regions can be found in the closer investigation of the weapons and warfare, which differs from the Viking warfare, and also in the accessories and ornaments of the archery equipments, rather than the widespread belt sets and fittings, which can be found everywhere from China to the Charpatian-Basin.

1. tábla

1. Skandinávia – Birka (HENEDSTIERNA-JONSON 2012, 30 nyomán); 2. A helyőrség elhelyezkedése (HENEDSTIERNA 2006, 50; HENEDSTIERNA 2009, 105; KALMRING 2012, 259 nyomán); 3. A keleti eredetű tárgyak előkerülési helye a helyőrség területén (HENEDSTIERNA 2006, 3. tábla); 4. A helyőrség területéről előkerült tegezvasalások, íjászgyűrű és nyílhegyek (HENEDSTIERNA-JONSON 2012, 37); 5. A helyőrség keleti eredetű tárgyai közül a dolgozatban bemutatott darabok (HENEDSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 1–9 tábla)

2. tábla

1. A svéd kutatónők tarsoly rekonstrukciója (HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, IX. tábla); 2. Levél alakú veretek a Szaltovó kultúra övveretei között (TÜRK 2014, 333–332); 3. Egymásba illeszthető verettel rendelkező tarsolyok köre (DIENES 1964, 100–108; KISS 2000, 269, 90. tábla, 7; RÉVÉSZ 1996, 135; RÉVÉSZ 1989–1990, 298; RÉVÉSZ 2008, 53, 10. tábla; KRYLASZOVA – BELAVIN – TÜRK 2014, 479; HORVÁTH 2014, 540, 29. tábla, 10–13); 4. Veretes tarsolyok elterjedési térképe (alaptérkép: BAKOS 2010, 95 nyomán)

Kárpát-medence	Skandinávia	Oroszország/Ukrajna	
Újfehértó-Micskepuszta	Birka-Helyőrség	Minyino II.	Minyino II.
Badrogszterdahely	Birka – 710	Szjaznyiga	Minyino II.
Besenyőtelek-Szörhát	Birka – 904	Sesztovice	Csernyigov
Koroncő-Bábota	Valsta	Uelgi	Csernyigov
Kárpát-medence – Ismeretlen lelőhely	Rősta	Uelgi	Minyino II.

1

➔
Növényi
ornamenst
ábrázoló
veretek

Birka

Vorobiovka

Tarszkoje

Karos

Uelgi

Uelgi

Verhnyj Szaltovo

Bolsije-Tigani

Uelgi

➔
Átmenet a
növényi
ornamenst és
az állatfejet
ábrázoló
díszek között

Naszvad

Rusz lelőhely

Rusz lelőhely

2

3

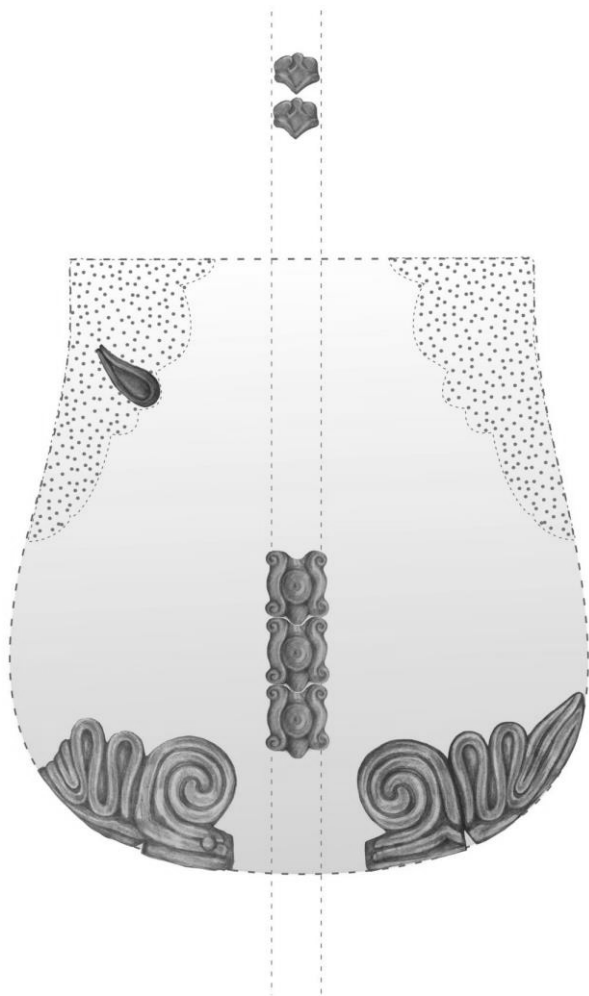
3. tábla

1. Egymásba illeszthető tarsoly veretek a Kárpát-medencében, Skandináviában, Oroszországban és Ukrajnában; 2. Állatfejet és (vagy) növényi ornamenst ábrázoló veretek típusai és a Krjukovo–Kuzsnovo temető övveretei (KOMAR 2018, 366)

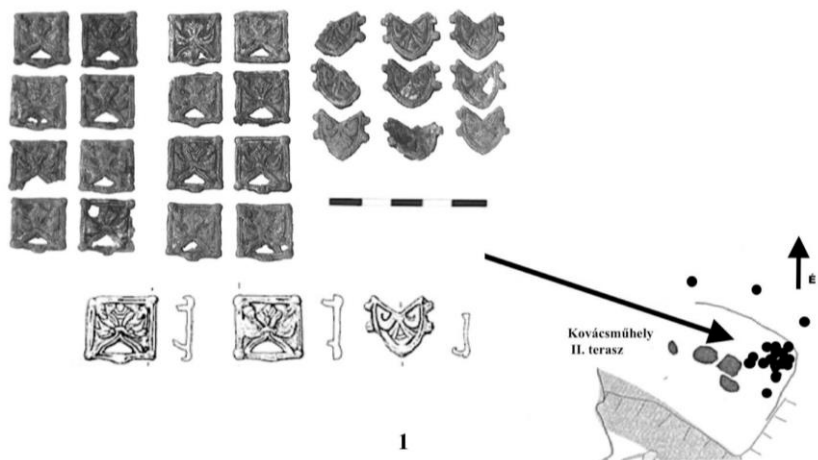
Szárnyas veretek analógiái		
Birka	Hedenstierna-Jonson – Holmquist 2006. I. tábla	Függesztőfű? Tarsoly veret?
Antuna, Uppland	Hedenstierna-Jonson – Holmquist 2006, 26.	Övveret?
Sestovice	Krylaszova – Belavin – Türk 2014, 479.	
Pappilánmäki	Hedenstierna-Jonson – Holmquist 2006, 35.	Övveret?

4. tábla: A szárnyas veretek analógiái és a szárnyas veretek motívumának Kárpát-medencei párhuzamai a tiszabezdédi tarsolylemezen és a beregszászi kengyelen

5. tábla: Tarsoly rekonstrukció (Rajzolta: Ilés-Muszka Rudolf)

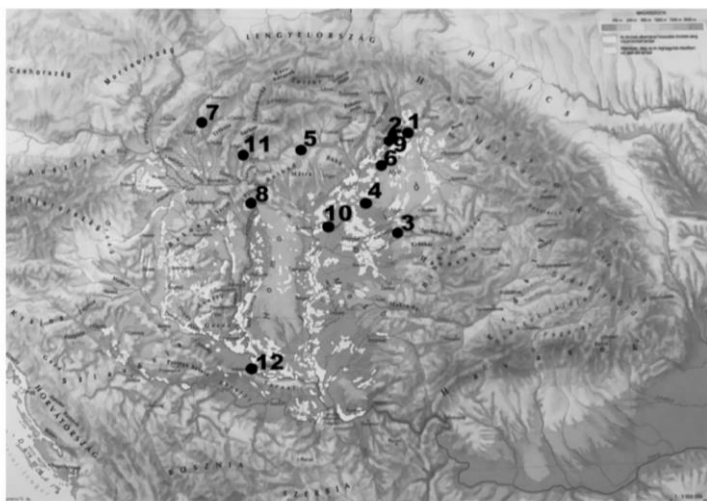
1

Sample	Cu (%)	Sn (%)	Mg (%)	Al (%)	Si (%)	P (%)	Fe (%)	As (%)
14222a	15	79	-	3	trace	2	1	trace
14222b	95	1	-	2	trace	2	trace	trace
14222c	59	30	-	trace	3	5	trace	3
14220a	16	64	trace	8	2	8	2	trace
14220b	83	5	2	2	2	6	trace	trace
14220c	51	8	trace	4	31	5	trace	1
14043a	-	-	-	-	-	-	-	-
14043b	88	5	-	2	5	trace	-	trace
14043c	33	30	-	11	11	13	-	2
14453a	3	87	trace	5	1	3	1	-
14453b	90	1	trace	1	trace	2	6	-
14453c	43	40	2	5	2	4	3	-
14044a	7	83	trace	7	trace	3	trace	-
14044b	90	2	1	2	3	2	trace	-
14044c	50	35	trace	5	4	6	1	-
14221b	92	4	-	-	1	1	-	-
14225a	38	54	trace	2	2	2	2	-
14225b	77	14	trace	1	5	2	1	-
14225c	28	45	1	3	15	7	-	-
12748b	70	22	-	6	2	-	-	-

2

6. tábla

1. A birkai négyzet alakú veretek és előkerülési helyük a helyőrség kovácsműhelyénél (HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2006, 12–21); 2. A birkai négyzet alakú veretek anyagvizsgálati eredménye (WOJNAR-JOHANSSON 2006, 86–91, 1. tábla nyomán)

1

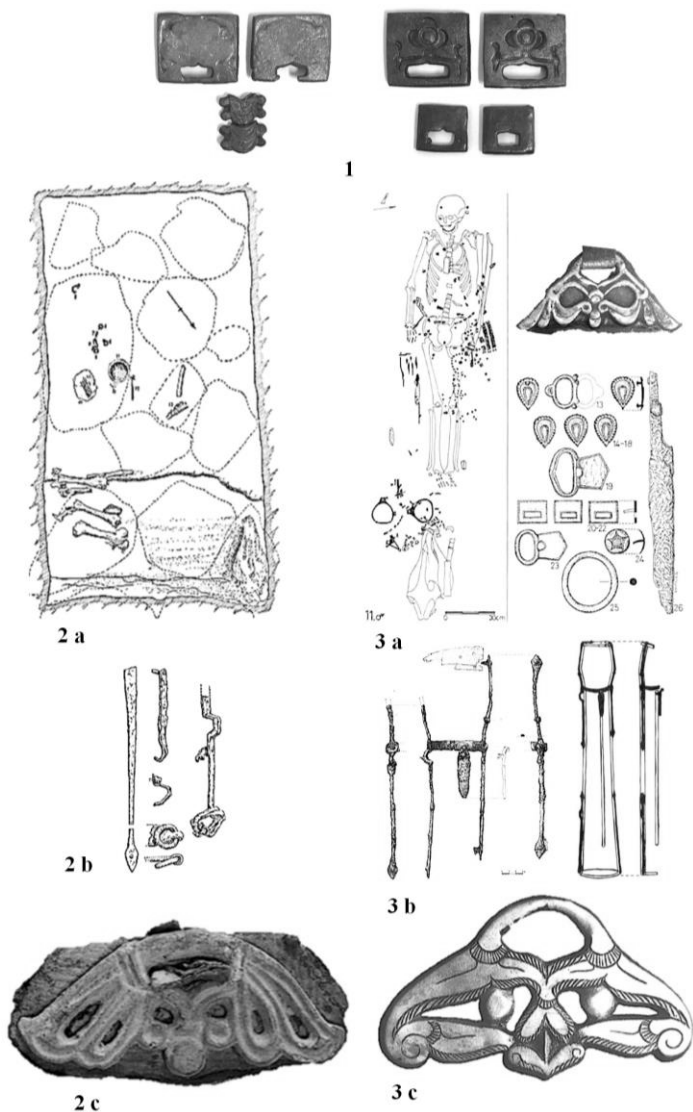
1.: Kisdobra-Ligahomok/Dobrá SK	7.: Vágvörösvár/Červeník SK
2.: Karos I.	8.: Budaörs-Tűzkőhegy, Naphegy utca
3.: Bihar-Somlyóhegy/Biharia RO	9.: Karos III.
4.: Hajdúböszörmény-Erdős tanya	10. Sárrétudvari-Poroshalom
5.: Karancslapujtő	11. Léva-Génye/Levice-Géňa SK
6.: Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart I.	12. Vukovár-Lijeva Bara HR

2

Budaörsi típus							
Karosí típus							
Karancslapujtői típus							
Sárrétudvari típus							
Ruszi típus							
Egyedülálló							

7. tábla

1. A négyzet és téglalap alakú övveretek Kárpát-medencei elterjedése (alaptérkép: BAKOS 2010, 95 nyomán); 2. A négyzet és téglalap alakú övveretek típusai

8. tábla

1. Hajdúböszörmény–Erdős tanya, Tiszaeszlár–Bashalom, Budaörs–Tűzkőhegy veretei, melyek anyagvizsgálata folyamatban van az MTA Atommagkutató Intézetében (Atomki Ion-Bean Laboratory); 2a–c. Birka 1125b sírja, „nyílcsúcsos” végződésű tegez merevítője és függesztőfüle (ARBMAN 1940, 435. tábla; HEDENSTIERNA-JONSON 2012, 36); 3a–c. A karosi III. temető 11. sír leletanyagának egy része, Hódmezővásárhely–Nagysziget, 22. sírja és egy Kárpát-medencei függesztőfül (RÉVÉSZ 1985, 11. tábla; RÉVÉSZ 1996, 120. tábla)

Szolgaságból szolgaságba

A szolgaság átalakulása Magyarországon az erdélyi oklevelek tükrében

GULYÁS MÁRTA

Hazánkban az utolsó rabszolga-felszabadító oklevelek Erdélyben keletkeztek a 14. század közepén. A szolgaság témája igencsak széleskörű. Számos szakirodalom beszámol a szolgák középkori helyzetéről. Most a témának egy olyan részére helyezem a hangsúlyt, amellyel eddig még inkább csak érintőlegesen foglalkozott a kutatás.¹

Mályusz Elemér értekezett arról, hogy mikor ért véget a klasszikus értelemben vett rabszolgaság² a középkori Erdélyben, azonban az általam végzett kutatások arra engednek következtetni, hogy Mályusz álláspontjától eltérően, vannak későbbi felszabadító oklevelek is. Ennél a témánál fontos kitérni a terminológiai kérdésekre. A magyar nyelvben a 12. századtól kimutatható, szláv eredetű *szolga* szó és ennek továbbképzései (pl. *szolgaság*) széles jelentéskörrel rendelkeznek; a klasszikus rabszolgától a modern értelemben vett cselédig terjed a skála. Nyugat-Európában a 6. századtól a 14. századig a források gyakran emlegetett társadalmi kategóriája volt a *servus*, *mancipium*. A nyolc évszázad alatt azonban a kifejezés tartalma megváltozott. Míg a 6–8. században a servusok helyzete nagy hasonlóságot mutatott az antik rabszolgákéval, a 9. századtól egyre inkább önálló gazdaságú, függő parasztokká váltak. Ettől kezdve a servus kifejezés önmagában, vagy különféle értelmező jelzőkkel ellátva gyakori feltűnése ellenére is elveszítette rabszolga értelmét, és a szolgaság feloldódott az úrral szembeni konkrét felsorolható kötelezettségek összességében. Az oklevelekben a szolgaság történetét szépen végig lehet követni és eljutni egészen addig a pontig, amikor már a szolgaság, mint olyan, fokozatosan eltűnik.³

A szolgaság kérdését illetően érdemes megvizsgálni, hogy ez hogyan működött nemzetközi viszonylatban. Példaként a normannokat említeném meg. A tengereket járó, kalandozó északi harcosok a 6–7. századtól tűnnek fel a Skandinávián kívüli partokon. Ettől fogva, amíg az északi királyok fel nem veszik a kereszténységet, a norvég, dán és svéd vikingek sorra vezetik hódító útjaikat a földrész vidékeire, s azon is túl. Megvetik lábukat Európa északi, nyugati és keleti vidékein. Sokféle alakban jelentek meg: mint kalózkodók, kereskedők, hódítók, kivándorló fölművesek, lakatlan vidékek benépesítői.⁴ Portyáik célját a zsákmányszerzés, földterületszerzés, valamint a rabszolga

¹ A régi és az újabb irodalomból itt csak egy-egy példát emelnék ki: BÉKEFI 1901; BOLLA 1998.

² A „rabszolgaság” terminust vitatható volta ellenére is használjuk – jobb híján. Dolgozatunknak nem feladata, hogy a precíz értelmezés kimunkálásához hozzájáruljon, ezért csak a legáltalánosabb, legelterjedtebb értelmében használjuk a kifejezést. Ugyanakkor utalni szeretnénk rá, hogy a szó használata a magyar középkorral foglalkozó szakirodalomtól sem állt távol, gondoljunk csak Békefi Remig fentebb idézett munkájára (BÉKEFI 1901).

³ BOLLA 1998.

⁴ BRØNSTED 1983, 32–42.

gyűjtés jelentették.⁵ Az idegen kultúráktól sem zárkóztak el, noha, sokáig kívánták saját kultúrájukat megőrizni és tisztelni előtte. A szomszédos népek (frízek, szászok, szlávok, baltiak, lappok, finnek) révén ismerkedtek meg más kultúrákkal. Az „északi emberek” – a normannok, ahogy a frankok nevezték Skandinávia különböző lakóit – szenvedélyesen ragaszkodtak isteneikhez. Csak az istenek biztosíthatták tisztelőjüknek azt az emberfeletti erőt és azt a jó szerencsét, amelyet sem az egyének, sem a csoportok nem nélkülözhettek, ha eséllyel kívántak versenyre kelni megannyi riválisukkal. A kereszténység az északi területeket sem kerülte el, viszont ez nem jelentett azonnali megtérést a vikingeknél.⁶

A vikingek társadalmában jelen voltak a rabszolgák és szabadok, valamint egy köztes csoport, amely a felszabadított rabszolgákból és azok leszármazottaiból állt.⁷ Ezt több forrás is megőrizte. A *Rígsthula* című Edda-vers három társadalmi osztályt ír le: szolgák, szabad parasztok és hadurak. A költemény a rabszolgákat némi undorral és megvetéssel említi.⁸ A 9. században sok keresztény rabszolga volt Skandináviában, különös tekintettel Birka városára. Brémai Ádám leírása alapján a rabszolgatartás mindennapos volt Dániában és Dél-Svédországban a 11. század közepén, egészen a 13. század elejéig, sőt még ebben az időben egyházi méltóságoknak is voltak saját rabszolgáik. A vikingek a portyáik során sokféle etnikumot képviselő foglyot ejtettek, sok esetben felszabadították rabszolgáikat. Amikor a kereszténység megvetette a lábát Skandinávia minden zugában, a vikingek társadalma is megváltozott, mindinkább a keresztény felfogás terjedt el köreikben.⁹

Rövid áttekintésünket követően figyelmiinket a magyar, illetve az erdélyi viszonyokra fordítjuk. Elsőként azt nézzük meg, hogy a 9–10. századi magyarság esetében milyen felvilágosítással szolgálnak a források.

Előzmények

A honfoglalás előtti, illetve a 10. századi magyar történelem régóta éles viták tárgya a kutatásban. A vitatott kérdések taglalása nem feladata dolgozatomnak, számos munka született már ezzel kapcsolatban. Most csak néhány, újabb keletűre hivatkozok, amelyek bőséges szakirodalmi tájékoztatást nyújtanak az érdeklődő olvasó számára.¹⁰ Jelen dolgozatban a 9–10. századi szolgaságra koncentrálok, mivel ennek a vonatkozó legfontosabb írott források alapján való áttekintése nélkülözhetetlen az államalapítással kezdődő időszak viszonyainak és fejleményeinek a megértéséhez. A sort a Dzsájháni-szöveg hagyománnyal kezdjük.

⁵ BÁRÁNY 2018, 95–98.

⁶ BROWN 1999, 290–300.

⁷ SAWYER 1982, 39.

⁸ ROESDAHL 2007, 42.

⁹ SAWYER 1982, 39–40.

¹⁰ KRISTÓ 1980; GYÖRFFY 1994–1997; TÓTH 2015.

„...A magyarok országa bővelkedik fákbán és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van. [Állandóan] legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat. A magyarok tűzimádók. Meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a foglyokkal a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek K.r.h a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülzáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok a foglyokkal a K.r.h-be érnek, az eléjük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok a [a magyarok] eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat.”¹¹

Gárdézinél is olvashatunk rabszolgákról, akiket a magyarok ejtettek foglyul, majd pedig eladták őket. „Ami azt a Gayhun-t illeti, amely balra van tőlük a saqlab[ok]¹² oldalán, ott van egy nép a rómaiak közül, akik mind keresztények, N.dr.r-nak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. E két Gayhun közül az egyiket Atil-nak, a másikat Dubanak hívják [...] A magyarok országa csupa fa és láp, talaja nedves. Állandóan legyőzik a saqlab-okat. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki a saqlab-okra, úgy kezeli őket, mint foglyaikat. A magyarok tűzimádók. Meg-megrohanják a saqlab-okat és rus-okat s onnan rabszolgákat hoznak, Rum-ba viszik és eladják őket.”¹³

Marvazi is azok egyike, aki megőrizte a Dzsájháni-hagyomány azon fejezeteit, amelyek a kelet-európai steppe népeiről szólnak.¹⁴ Az ő műve is megemlíti a magyarok által rabszolgasorba taszított szlávokat. „Legyőzik azokat a saqlíba-kat és rus-okat,¹⁵ akik közel laknak hozzájuk, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rum-ba¹⁶ viszik, s ott eladják őket.”¹⁷

Nem csupán a muszlim források írnak a magyarok rabszolgáiról, a szláv kútfők között is akad olyan, amely fontos információkkal szolgál. Az Orosz Évkönyvek (Nyesztor-krónika) mesélik el az orosz történet eseményeit 1110-ig. „[...] Miután [a magyarok – G. M.] megérkeztek kelet felől, és átvergődtek a nagy hegyeken keresztül, amelyet Ogor hegynek neveznek, hadakozni kezdtek az ott élő volohokkal és slovénekkel. Előbb ugyanis slovének éltek ott, és a volohok elfoglalták a szlovén földet, azután pedig az ugrok elűzték a volohokat, és örökölték azt a földet, és letelepedtek a slovénekkel, alávetvén őket maguknak, és azóta nevezik ugor földnek.”¹⁸ És elkezdtek az ugrok a görögökkel hadakozni, és feldúlták a thrák és makedón földet egészen Selun’-ig...”¹⁹

¹¹ HKÍF 1995, 32–34.

¹² Szlávok.

¹³ HKÍF 1995, 32–34.

¹⁴ HÍF 1995, 29.

¹⁵ Szlávokat és oroszokat.

¹⁶ Bizáncba.

¹⁷ HKÍF 1995, 45.

¹⁸ A Kárpát-medence slovénjei (szlávjai) ellen ugyan harcoltak a honfoglalók, de a szlávság másik részét meghódították, és velük együtt éltek az új hazában, amelyet a krónikás ugor (Magyar) földnek nevez (HKÍF 1995, 175).

¹⁹ HKÍF 1995, 175.

A Fuldai Évkönyvek a magyar történet szempontjából a 887–901. évek eseményeiről szólnak.²⁰ „[...] *A magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és az idős nőket mind egy szálra legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannóniát teljesen kiirtva elpusztították...*”²¹

A honfoglalás bemutatása szintén nem feladata ennek a munkának, számunkra a 10. századi események vizsgálata a fontos. Kétségtelen, hogy ez az időszak a kalandozások korszaka volt. A magyar kalandozó hadjáratok nem a honfoglalást követően kezdődtek, hanem amióta a magyarokról az írott források alapján biztos információnk van, azóta kalandozó népként szerepelnek. 836–838 között a dunai bolgárok hívására megjelentek az Al-Dunánál, és sikertelen katonai akcióba bonyolódtak a Bizánci Birodalommal. 862-től kezdve távoli nyugati vidékekre is indítottak hadjáratokat. A honfoglalást megelőző időkről a Dzsájháni-hagyomány lebbenti fel a fátylat. A források arról tanúskodnak, hogy állandóan legyőzik a szlávokat.²² Ezeket már fentebb ismertettem. A honfoglalás a kalandozások tényében nem okozott törést, sőt még a honfoglalást megelőző vereségek, valamint szállásváltás sem fékezte le ezek lendületét.²³ A 10. századi magyar kalandozások eseménymenetének áttekintését a honfoglalás 900. évi lezárulásától indíthatjuk. A 901–955-ig számított, nagy perióduson belül, a 901–907 közötti rövid időszakban, a zsákmányszerzés mellett megszerzett új szállásterület nyugati határainak biztosítását is szolgálták a közelre vezetett hadjáratok a keleti frankok ellenében.²⁴ A latin nyelvű forrásokban is olvashatunk arról, hogy a kalandozások során többeket is a magyarok kényszerítettek rabszolgasorsba. János, velencei pap Orseolo Péter velencei doge káplánja volt. *Velencei krónika* című műve, amely a legrégebbi, Velencének szentelt történelmi munka, sok híradást tartalmaz erre vonatkozóan. A következőket jegyezte le a magyarokkal kapcsolatban: „*Akkoriban a velenceiek egyhangúan a nemes férfiút, Pétert választották dogéjüké,*²⁵ *a népvezér Domenico fiát... Eközben a magyarok Itáliába érkező, gyűjtogatásaival és rablásaival mindent feldúló, az emberek óriási sokaságát lemészároló, pogány és szörnyen kegyetlen népe számtalan embert fűzött rabszójra.*”²⁶

A 910-es évek második felétől kezdve mind gyakoribbá váltak a távoli vidékekre vezetett hadjáratok.²⁷ 926-ban előbb Bajorországot és Svábföldet dúlták, majd Augsburgot ostromolták sikertelenül, végül a Rajnán átkelve a

²⁰ GYÖRFFY 2002, 201.

²¹ HKÍF 1995, 190.

²² KRISTÓ 1980, 230.

²³ KRISTÓ 1998, 58.

²⁴ TÓTH 2015, 523.

²⁵ Pietro Tribuno velencei doge (888–911).

²⁶ HKÍF 1995, 239.

²⁷ 917-ben Svábföldről Elzászra és Lotharingiára törtek. 919-ben Szászországba indítottak hadjáratot. Északon a mai Belgium és Luxemburg területére is kiterjedt portyájuk, míg nyugat felé végső állomásukat az Atlanti-óceán jelentette (KRISTÓ 1998, 58).

francia területeken portyáztak. Augsburg ostroma után történt meg a híres Sankt Gallen-i eset. A magyarok 926. május elején megszállták a kolostort, ottani táborozásuk emlékét a kortárs Ekkehard jegyezte fel.²⁸ „[...] *Amint megvirradt rárontottak a közeli falvakra, felkutatták és elrabolták mindazt, amit a menekülők hátrahagytak, és az összes épületet felgyújtották, ami mellett csak elhaladtak ...*”²⁹ A 934. évi, Bizánc ellen végrehajtott katonai vállalkozás során, Konstantinápoly falai alatt a foglyul ejtett „*nőket és a gyermekeket eladták szövetdarabokból készült ruhákért, valamint brokát- és selyemruhákért.*”³⁰ Miután áttekintettük a magyarok és a szolgaság kérdését érintő fontosabb 9–10. századi forrásokat, arra keressük a választ, hogy miként tettek szert e szolgákra és mire használták őket.

Fentebb már olvasható, hogy a magyarok Bizáncból foglyaikért brokátot, selymet és szövetet vásároltak. Ezt nyugati zsákmányolásból vett példa is megerősíti. A magyarok a kalandozásaik során az élelem mellett elsősorban luxuscikkekért zsákmányoltak, lényegében csupa olyan dolgot, amelyet saját társadalmuk nem tudott előállítani. Gyakran a foglyokért cserébe jutottak értékes fényűzési cikkekhez. Ha a foglyokat nem váltották ki, eladták őket, és ezzel a magyarok bekapcsolódtak a rabszolga-kereskedelembé. Honfoglalás előtti adat bizonyítja, hogy a szláv hadjáratokban ejtett foglyokat Bizáncban adták el. A honfoglalást követően is folytatták ezt a tevékenységüket. Erre a kárpát-medencei arab pénzletekből (dirhem leletekből) következtethetünk: az arab kereskedők lovakon kívül rabszolgákat is vásároltak a 10. századi Magyarországon. A Magyarországra hurcolt foglyoknak csak egy részét értékesíthették a rabszolga-kereskedelemben.³¹ A magyar kalandozások csak olyan területekre irányultak, amelyek mindenképpen gazdag zsákmányt ígértek.³²

Szolgákra nem kizárólag fogolyszerzés útján tettek szert. Kézai Simon, aki IV. (Kun) László király udvari papja volt, 1283 táján készítette el a „Gesta Hungarorum” című munkáját, amelyben a hun-történetet is megírta.³³ „*Mielőtt tehát a magyarok megkeresztelkedtek és kereszténnyé váltak, a hírnökök a táborban ezekkel a szavakkal hívták egybe a magyarok hadseregét: Az Isten és a magyar nép szava, hogy ezen és ezen a napon, ezen és ezen a helyen mindenki köteles pontosan fegyverben megjelenni, hogy meghallgassa a közgyűlés tanácskozását és határozatait. Aki pedig a fölhívásnak nem tett eleget, s nem tudta megokolni, hogy miért, azt a szkíta törvény értelmében fölkoncolták, vagy törvényen kívül helyezték, vagy egyetemleges szolgaságba vetették. Így hát az ilyen vétek és kihágások választották el egyik magyart a másiktól; különben, minthogy valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik, hogyan*

²⁸ TÓTH 2010, 198.

²⁹ HKÍF 1995, 246–251.

³⁰ HKÍF 1995, 56.

³¹ KRISTÓ 1998, 63.

³² KRISTÓ 1998, 62.

³³ GYÖRFFY 2002, 171.

nevezhetnénk az egyiket nemesnek, a másikat meg nemtelennek, ha az utóbbit nem azért tartanánk annak, mert efféle büntettek bizonyultak rá.”³⁴ A viszonylag kései lejegyzés ellenére sem lehet kétséges, hogy Kézai azokról a szabadokról ír, akiket valamilyen oknál fogva lesüllyesztettek, így szolgál sorsra lettek ítélve.

A kortárs Regino krónikája említi, hogy a magyarok szolgálókat nagy szorgalommal tanítják nyilazni. „...Minden idejüket a lovaikon töltik; azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni. Gyermeküket és szolgálókat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilazni.”³⁵

Ez a forrásunk arra enged következtetni, hogy a magyarok a megtartott rabszolgákat előszeretettel tanították a saját harcmodorukra. Azon felül, hogy a magyarok a rabszolgákat eladták vagy katonáskodásra tanították, a Sankt Gallen-i kaland beszámolója, hogy tolmácsként használták őket. Kézainál a szabadok lesüllyesztéséről olvashatunk, szinte biztosak lehetünk benne, hogy a magyarok a rabszolgákat a ház körüli munkáknál is alkalmazták.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarok több úton tettek szert szolgákra: elsősorban a hadjáratok alkalmával, tömegével ejtett foglyokat alkalmazták ebben a minőségben, de utánpótlásra is szert tettek vásárlás, illetve a jogsértő szabad magyarok lesüllyesztésével. Szolgáikat többféle módon „hasznosították”. Eladták vagy értékes dolgokért elcserélték őket, fegyverforgatásra tanították, ház körüli munkára vagy éppen tolmácsolásra alkalmazták a birtokukba került embereket.

A 11–13. századi magyar társadalom fejlődése során végig jelen volt a szolgaság. A 11. század második felétől társadalmi értelemben szétágazott, de végig a 14. századig megmaradtak a szó igazi értelmében vett rabszolgák. A 12. századra megjelent többek között a *mansus* réteg, amelyet háznépnek is nevezhetünk. Ez a sokszínűség a 14. századra enyhült, ugyanis ekkorra már kialakult a jogilag egységes jobbágyság, ezáltal pedig leegyszerűsödött ez a társadalmi képlet.³⁶ Egyre fogyatkozva tovább élt még a rabszolgák rétege, ami a 14. század közepére tűnt el teljesen. Ez pedig Erdélyben, a középkori Magyar Királyság tartományában következett be utoljára, az archaikusabb társadalmi, politikai viszonyok és egyéb körülmények miatt.

A szolgaság a középkori Erdélyben

Erdély a kezdetektől fogva szerves része volt a Magyar Királyságnak. Erre utal többek között a latin rítusú egyházszervezet kiépítése (nem érintve most az első, a 10. század közepére tehető térítési hullámot, amely a gyulák törzsének akkori vezetőjéhez fűződik) és a világi közigazgatás megszervezése; ezek mind a (Szent Istváni) magyar mintát követték. A királyság társadalompolitikája évszázadokon keresztül egyedüli kezdeményező és irányító szerepet játszott a szélesebb

³⁴ KÉZAI 2004, 93–94.

³⁵ HKÍF 1995, 194–200.

³⁶ A jogilag egységes jobbágyság kialakulására és az azt kísérő társadalmi folyamatokra vonatkozóan lásd BOLLA 1998.

tömegek etnikai képének kialakításában is. A királyi várbirtokok katonáskodó, iparos és földművelő népelemei természetesen nemcsak az erdélyi magyar honfoglalók vagy a szláv őslakosság³⁷ közül kerültek ki, hanem külföldről, illetve az Erdélyen kívüli Magyarországról is telepített be a központi hatalom különféle népelemeket.³⁸ Erdélyben a magyarságon kívül éltek még szászok, székelyek és románok. Nyugat-Európából már a 11. században, illetve a 12. század első felében is érkeztek kisebb számban elszórtan külföldi telepések. Amikor a beszercei szászok megérkeztek Északkelet-Erdély területére, ott már németekkel találkoztak.³⁹ A másik sajátos helyzetben levő közösség a székelység volt, amely jogait és későbbi kiváltságait alapvetően a katonáskodásnak köszönhetette, s természetesen fontos volt a határvédő szerepe.⁴⁰ A harmadik népcsoport, amely szintén Erdély területén élt, a beköltöző románság volt. Velük kapcsolatban meg kell említeni, hogy jelenlétük a középkori Erdély társadalmában a mai napig vita tárgyát képezi a magyar és a román történetírás viszonylatában. A dákoromán kontinuitás elmélet lényege az, hogy a hódító rómaiak és a dák őslakosság keveredéséből kialakult románság évszázadok óta Erdély területén élt már, amikor a magyarság betelepült. Jelen munkának természetesen nem célja ezt a vitát eldönteni.⁴¹ Tényként kell elfogadni, hogy mind a székelyek, mind a szászok, mind pedig a románok együttesen éltek a középkori Erdély területén, a Magyar Királyság alatt. Ezek alapján a középkori Erdély etnikailag is sokszínű területnek számított.⁴²

A középkori Magyar Királyság fő tisztségviselőinek sorában az országnagyok között az erdélyi vajda tisztsége a harmadik-negyedik legrangosabb helyet foglalta el. Az övéhez hasonló és azzal párhuzamba állítható tisztség a horvát-szlávon bán méltósága volt. Maga a kifejezés bolgár-szláv eredetű, a jelentése: vezér. A vajda a királyi hatalmat képviselte az „erdőn túli” tartományban.⁴³

Az erdélyi szolgaság vizsgálatához elengedhetetlen átnézni a Szent István, Szent László és Könyves Kálmán korában alkotott törvényeket. A következőkben a Szent István-kori törvényekre szeretnék rátérni. A törvények arról tanúskodnak, hogy szigorúan kívántak ítélkezni a szolgálkakkal szemben. A szolgálknak semmilyen joguk sem volt vádaskodni, vagy tanúskodni az uraikkal/úrnőikkel szemben. Tilos volt az is, hogy valaki meggondolatlanul más rabszolgáját felszabadítsa ura, a főemberek és a király tudta nélkül, máskülönben

³⁷ Mint Magyarország többi vidékein, az őslakos szlávok itt is behódoltak a fegyveres magyar túlerőnek. A hegyvidék szegélyén máig fennmaradt szláv falunévek bizonyítják, hogy a magyar és szláv népelemek közt szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatok épültek ki (MAKKAI é. n., 326).

³⁸ MAKKAI é. n., 332.

³⁹ KRISTÓ 2002, 157.

⁴⁰ A középkori székelysége vonatkozó tengerenyi munka közül újabban: SZÉKELYFÖLD TÖRTÉNETE I.

⁴¹ A kérdéskör iránt érdeklődő olvasó figyelmét egy összefoglaló jellegű, igen fontos és sokoldalú munkára hívnánk fel: DU-NAY 2004.

⁴² A középkori Magyarország, benne Erdély viszonyaira lásd KRISTÓ 2002.

⁴³ OBORNI 2018, 57.

súlyos bírságot kellett, hogy fizessen. Azt is szigorúan kívánták szabályozni, ha valaki egy szolga szökését elősegítette – ebben az esetben a segítőnek is fizetnie kellett. Azoktól a rabszolgáktól, akiket már felszabadítottak (*libertinusok*), szabadságukat tőlük elvenni nem lehetett. Amennyiben egy adott úrnak a rabszolgája, egy másik úr rabszolgáját megölte, a gyilkos rabszolga urának kötelessége volt kártérítést fizetnie. Ha ezt nem tudta teljesíteni, akkor negyven nap elteltével el kellett, hogy adjon egy szolgát, és annak az árán osztoznia kellett a két úrnak.⁴⁴ Az Erdélyi Okmánytárban nem szerepelnek az ott élő szolgákra vonatkozó adatok István uralkodásának ideje alatt, az erdélyi oklevelek csak később említik a szolgákat. Ugyanakkor azt megállapíthatjuk, hogy István törvényei az egész Magyar Királyságra kiterjedtek, s mivel már az ő idejében megjelent a vajda elődje, mint erdélyi tisztségviselő, kijelenthetjük, hogy ugyanezek a törvények voltak érvényesek Erdélyben is, hiszen az államalapítástól fogva a Magyar Királyság része volt.⁴⁵

Szent László törvényei szintén fontos adatokkal szolgálnak, itt azonban más kép bontakozik ki előttünk például a liber fogalomról is, mint Istvánnál.⁴⁶ László I. törvénye a libertas fogalom fejlődésében alapvető jelentőségű, új mozzanatról is számot ad. Erre a szolga-felszabadításnak egy új, István törvényében még nem említett változata világít rá. A zsinati határozat ugyanis olyan személyekről intézkedik, „*akiket a lelkek üdvéért szabadsággal adományoznak meg, de olyan értelemben, hogy egyháznak szolgáljanak*” – *pro animarum salute libertati mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesiae serviant*.⁴⁷

Szent Lászlót a trónon Könyves Kálmán követte. Uralkodásának idején kezdetét vette az a nagy jelentőségű jogalkotási folyamat, amelynek eredményeit öt törvénykönyv, illetve zsinati határozat formájában maradtak ránk. Közülük kettő, az ún. I. és II. törvénykönyv döntően világi, három pedig egyházi vonatkozású kérdéseket tárgyal. Lászlóhoz hasonlóan tehát Kálmán alatt is meglehetősen gyakran került sor törvényalkotásra.⁴⁸ Ezek a törvények összefoglalják a 11. század folyamán végbement fejlődést. A servusok egyházi rendbe való felvételének két esetével foglalkozik: a servusnak ura kívánságára történő felszentelésével és az idegen úr szolgájának ordinálásával.⁴⁹

A Kálmán-kori zsinat az úrtól saját szolgájának klerikussá tételéhez a „*plena libertas*”⁵⁰ megadását kívánta. Az előírás célja az volt, hogy az egyházi rend tagja gazdájával ne servusként, vagyontárgyként álljon szemben, és a szentelés aktusa által az egyház szemében magasabb létrendbe emelt személye felett ne érvényesüljön a világi úr tulajdonosi hatalma.⁵¹ Példák: „*Egyetlen püspök vagy*

⁴⁴ BERTÉNYI 2000, 226–232.

⁴⁵ BOLLA 1998; KRISTÓ 1998.

⁴⁶ BERTÉNYI 2000, 236. Lásd még: ZÁVODSZKY 1901.

⁴⁷ BOLLA 1998, 25. Lásd még ZÁVODSZKY 1901.

⁴⁸ MAKK 2000, 23.

⁴⁹ KRISTÓ 1998, 142–147. Lásd még: ZÁVODSZKY 1901.

⁵⁰ A „közszabadság fogalmára” lásd. KMTL 1994, 662; BOLLA 1998.

⁵¹ BERTÉNYI 2000, 240–245.

pap se tartsa saját házában vagy birtokain az egyház rabszolgáit.” „*Ha pedig valamely egyházi személy [korábban] az egyház rabszolgája volt, ennek fiai ne térjenek vissza a régi szolgaságba, hanem az egyház szabadjai közé számíttassanak...*”.⁵²

A törvények azt tükrözik, hogy az idő haladtával igencsak megváltozott a szolgák helyzete a királyságban és újabb ”kategóriák” jöttek létre, ezt láthatjuk Kálmán király időszakában.

A 13. század első évtizedeiben, közvetlenül a tatárjárást megelőzően Erdély politikailag, katonailag, társadalmilag és egyházilag nemcsak hogy teljesen kiépült, hanem kelet felé erős bástyája is lett a magyar királyok birodalmának.⁵³

Az erdélyi szolgasággal kapcsolatba hozható első adatunk egy 1131 körül keletkezett iratban felbukkanó *Székely* (Scichul) nevű sószállító mansio (háznép) jelenti.⁵⁴ Az első konkrét forrásunk a szolgaságról, a 13. századból származik. II. András (1205–1235) egy gyanúsnak minősített adományozó levelében a következő módon rendelkezik: „[II.] *András király Johan [!] Latinus lovag (miles) hospesnek adományozza szolgálataiért hűtlen poroszlója: a Vratotus faluban lakó Martinus Teutonicus fia: Andreas Cwezefy nevű örökjogú földjét [...] Egyidejűleg megerősíti őt Imre királytól nyert bírósági kiváltságaiban, javai háborítatlan birtoklásában, a maga és szolgálai által bárhová szállított áruai vámmentességében (30. sz.)*”. A szövegben egyébként a *famuli* kifejezés szerepel.⁵⁵

A servus kifejezés tartalmi változását, a szolgálai állapot sokszínűségét ekkor már nem törvények, hanem a 12–14. században keletkezett, egyre sokasodó számú oklevelek világítják meg.⁵⁶ A szabad állapotú, költözési joggal rendelkező földesúri paraszt megnevezésére először a világi nagybirtokokon vált általánossá a „*iobagio*” szó. A 13. század végétől (a servusok kivételével) általánosságban kezdték jobbágnak nevezni a szabadokat és a korlátozottabb szabadsággal rendelkező, de a servusoknál kedvezőbb jogállású ún. libertinusokat is. A jobbágy megnevezése a korábbi századokban az egyes társadalmi csoportok tisztségviselő, előkelő rétegét jelölte, majd a szó értékcsökkenésével párhuzamosan a magánföldesurak hadi és birtokkezelő tevékenységet folytató tisztségviselőit illette. Ezek a régi iobagiók egy része a társadalmi harcok során be tudta verekedni magát a kialakuló nemességbe. A 13. század végétől kezdve a névleges szabadok szélesebb tömegei is a jobbágyok sorába kerültek, s megszűnt a megnevezés alkalmazása a hadi, birtokigazgatási funkciót betöltők vonatkozásában.⁵⁷

⁵² BERTÉNYI 2000, 240–245.

⁵³ JANCsó 1931, 41.

⁵⁴ JAKUBOVICH – PAIS 1929, 26–27.

⁵⁵ URKUNDENBUCH 9.

⁵⁶ BOLLA 1998, 79.

⁵⁷ BERTÉNYI 2000, 100. Lásd még: BOLLA 1998.

A servusokból a családok nőtagjai is részesedtek. Gyakran ajándékozták meg velük a szülők leányaikat házasságkötésükkor, sőt előfordult, hogy a leánynegyedet is elsősorban vagy kizárólag servusokban kapták meg. A következő oklevélben szolgál adományozásról olvashatunk:

„*Nazalas falubeli Demeter azzal vádolta a Simon falujából (de villa Simonis) való Ioanca-t és Ebes falubeli Orbánt, hogy amikor férje halála után sógornőjét magukhoz fogadták, harminc márka értékű vagyonát elvették. Simon [erdélyi] vajda a feleket a Chengua faluból való András poroszlóval tüzesvas-próba végett Warad-ra küldte, ahol azok kiegyeztek egymással. Ennek értelmében Ioanca és Orbán a hozzájuk került három személy közül lahacecu szolgát és Munca nevű szolgát átengedték Demeternek, a Ticura nevű szolgálóleányt pedig a sógornőnek. A poroszlót az alperesek, a bírót pedig Demeter fizeti. Sógornője hozománya felől Demetert ezután senki sem háborgathatja....*”⁵⁸ Ez az oklevél példázza azt, hogy a nők is rendelkeztek saját szolgálkaikkal.

Mivel a servus gyakorta volt adásvétel tárgya, ezért kialakult szokásos árfolyama is, amely átlagosan három márkát tett ki, vagy akörül ingadozott. A korabeli földárakhoz viszonyítva egy servus valószínűleg kis vagyonnak számított,⁵⁹ a szolgálkat vagyontárgyként kezelték. A 13. századi oklevelek jól mutatják, hogy ekkor még működött a szolgálk eladása és vétele. Különösen sok servust adományoztak a világi urak az egyháznak, a 11–12. században elsősorban ezeket az adományokat foglalták írásba. De a 13. században is alapítottak vagy gazdagítottak egyházakat birtokokkal és többek között servusokkal.⁶⁰ Számtalan 13. századi oklevél tanúskodik arról, hogy nagy számban szabadítottak fel rabszolgálkat ebből a célból.

A 14. század magyar története szervesen kötődik az Anjou-házhoz. A 14. században fejeződik be a magyar társadalom alapvonásaiban fél évezredre állandósuló két legfontosabb társadalmi rétegének, a nemességnek és a jobbágságnak a kialakulása.⁶¹ Károly Róbert és Nagy Lajos számos olyan intézkedést hozott, jogintézményt állított fel, amely elősegítette a belső fejlődést.

A földesurak nemcsak a 13. század végén, hanem a 14. század folyamán is adták-vették, felosztották servusaikat, ancilláikat, vagy alkalmanként felszabadították őket. A felszabadítási formula nem változott, a 12. századi úri felszabadító oklevelek mintáját követte.⁶² A 14. század első harmadában, majd a második felében egyre több szolgálk szabadítottak fel.

Fentebb már említettem Mályusz Elemér munkáját, melyben arról írt, hogy az utolsó felszabadító oklevél 1340-ben keletkezett Erdélyben. A kutatásaim során azonban találtam ennél később keletkezett rabszolgálkszabadító oklevelet, melynek szövege az alábbiakban olvasható:

⁵⁸ ERDÉLYI OKMÁNYTÁR I. 145; VÁRADÍ REGISTRUM 201, 134.

⁵⁹ BOLLA 1998, 84.

⁶⁰ BOLLA 1998, 81.

⁶¹ 1397-ben minden jobbágy elnyerte a szabad költözés jogát (BERTÉNYI 2000, 184).

⁶² BOLLA 1998, 55.

„[1347. augusztus 5. és október 18. között] *Az erdélyi káptalan előtt Pál fia: Péter és Beke fia: Mihály, Pokatelke-i nemesek – ez utóbbi a Doboka-i kerület alesperesének: Albert szentiványi (de Sancto Iohanne) papnak a pecsétje alatt kelt ügyvédvalló levél alapján testvérei: András, János, István és László nevében is – a maguk részéről is felszabadítják az attyukfia (patruolus): Mihály fia: Mihály által halálos ágyán, felesége: Katalin és az ő jelenlétükben manumittált Nauizcha nevű vásárolt rabszolganőjét, fiával: Mátéval és leányaival: Margittal és Luciával, valamint ezek leszármazottaival együtt, örökös és arany szabadsággal ajándékozva meg őket, hogy a többi szabad ember módjára ott tartózkodhassanak, ahol kedvük tartja.*”⁶³

A fentebb idézett felszabadító oklevél tehát jól mutatja, hogy Mályusz Elemér állításától eltérően, még a 14. század közepén is keletkezett felszabadító oklevél Erdélyben.

Azonban 14. század második felében eltűntek a felszabadító oklevelek, megszűnt a rabszolgaság, s közben megjelent az időnként servusként említett réteg, amelynek tagjai már nem rabszolgák, hanem jogilag szabad emberek, akik tulajdonnal rendelkeztek. Ezek a servusok a jobbágysághoz hasonló helyzetben voltak; olyan szolgák voltak, akiket már famulusként említettek, akik szabad emberként éltek, azonban szolgálták uraikat. A 14. századi hazai famulusok nagyjából két csoportra oszthatók. Az egyik csoport tagjai egyszerűen alacsony státuszú szolgák, a másik csoporthoz tartozók viszont bizonyos tehetséggel, sőt szakértelemmel rendelkeztek. A kedvezőbb helyzetben lévő, vagyonosabb famulusok általában műveltebbek voltak a kevésbé kedvező helyzetben lévő társaiknál. A következő oklevélben már famulusokról olvashatunk: „1357. január 26. (Vyssegrad, II. d. Conv. Pauli ap.) I. Lajos király András erdélyi vajdának és Zonuk-i ispánnak. A gyulafehérvári (AlbTr) káptalan panaszára utasítja, hagyjon fel a káptalan jobbágynak és birtoktalan famulusainak ítélőszékére való kényszerítésével azon ürügy alatt, hogy őket a király nem részeltette az egyháziak bíraskodási szabadságában, mert az erdélyi káptalan is élvezi a jobbágynak, valamint birtoktalan szolgái feletti bíraskodás kiváltságát. Egyidejűleg szűnjenek meg ugyanezekről beszállásolást és élelmet követelni, miként ezt, értesülése szerint, eddig tették. Jelen levelét adja vissza felmutatójának.”⁶⁴ Az eredeti latin nyelvű szöveg: „*Lodoucius dei gratia rx Hungariae fideli suo magnifico viro Andrae vaivodae Transsilvano comiti de Zonuk salutem et gratiam. In personis fidelium nostrorum capituli ecclesiae Albensis Transsilvaniae dicitur nobis dolorose, quod vos iobagiones et servientes ipsorum impossessionatos contra eorum libertatem iudicio vestro astare compelleretis et eosdem iudicandos fecissetis registrarum allegantes ipsos dicta gratia per nostram maiestatem privatos existitisse [...] eorum iobagiones et impossessionatos famulos ipsorum iudicio vestro astare compellatis, praeterera nec etiam descensum ab eisdem et victualia extorqueatis et recipiatis, ut fecissetis*

⁶³ ERDÉLYI OKMÁNYTÁR III. 166.

⁶⁴ ERDÉLYI OKMÁNYTÁR III. 318–319.

dicimini usque modo, aliud intuitu nostrae gratiae non facturi in praemissis [...].”⁶⁵

A fenti oklevelek is azt támasztják alá, hogy a magyarországi szolgaság végleges megszűnése a 14. század közepére tehető, s a 15. századra minden korábbi szolgaréteg már a jobbágyság részévé vált.

Források

ERDÉLYI OKMÁNYTÁR I. = Jakó Zsigmond (bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztában közzétette): *Erdélyi Okmánytár I.* Oklevelek, levelek és más írásos emlékek. Budapest 1997.

ERDÉLYI OKMÁNYTÁR III. = Jakó Zsigmond (bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztában közzétette): *Erdélyi Okmánytár III.* Oklevelek, levelek és más írásos emlékek. Budapest 2008.

KÉZAI 2004 = Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Fordította Bollók János. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. [Milleniumi Magyar Történelem – Források] Budapest 2004.

VÁRADI REGESTRUM = Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Váradai jegyzőkönyv – Regestrum Varadinense (1208–1235)*. Budapest 2009.

Irodalom

BERTÉNYI 2000 = Bertényi Iván: *A tizennegyedik század története*. Budapest 2000.

BÉKEFI 1901 = Békefi Remig: *A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt*. Budapest 1901.

BOLLA 1998 = Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Budapest 1998.

BRØNSTED 1983 = Brønsted, Johannes: *A vikingek*. Budapest 1983.

BROWN 1999 = Brown, Rudolf: *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest 1999.

DU-NAY 2004 = Du-Nay András: *A román nép kialakulása és korai története*. Budapest 2004.

GYÖRFFY 1994–1997 = Györffy György (főszerk.): *A honfoglalásról sok szemmel I–IV*. Budapest 1994–1997.

⁶⁵ URKUNDENBUCH 1897, 132.

- GYÖRFFY 2002 = Györffy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest 2002.
- HKÍF 1995 = Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.
- JAKUBOVICH – PAIS 1929 = Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Budapest 1929.
- JANCSÓ 1931 = Jancsó Benedek: *Erdély története*. Kolozsvár 1931.
- KMTL 1994. = Kristó Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. sz.)*. Budapest 1994.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségtől Szent Istvánig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1998 = Kristó Gyula: *Magyarország Története 895–1301*. Budapest 1998.
- KRISTÓ 2002 = Kristó Gyula: *A korai Erdély (885–1324)*. Szeged 1995.
- MAKK 2000 = Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Budapest 2000.
- OBORNI 2018 = Oborni Teréz: *Vármegyék és székek Erdélyben*. *Rubicon* 29. évf. (2018) 56–57.
- ROESDAHL 2007 = Roesdahl, Else: *A vikingek*. Budapest 2007.
- SAWYER 1982 = Sawyer, P. H.: *Kings and vikings*. London–New York 1982.
- SZÉKELYFÖLD TÖRTÉNETE I. = Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. A kezdetektől 1526-ig*. Székelyudvarhely 2018.
- TÓTH 2010 = Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged 2010.
- TÓTH 2015 = Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*. Szeged 2015.
- URKUNDENBUCH 1897 = Zimmermann, Franz – Werner, Carl: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen : 1191 bis 1342*. Köln 1897.
- ZÁVODSZKY 1904. = Závodszyky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest 1904.

Internetes források

- MAKKAI é.n. = Makkai László: *Erdély népei a középkorban*.
http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3476.pdf
 (Letöltés: 2019.03.16.)

Vom Sklaven zum Diener

Die Geschichte der Unterwürfigkeit im Mittelalter Ungarns von der Perspektive transsilvanischer (Siebenbürgern) Urkunden und formaler Aussagen

MÁRTA GULYÁS

Die letzte Sklaven Befreiungsurkunde in unserem Land ist Mitte des 14. Jahrhundert in Siebenbürgen entstanden. Das Thema der Sklaverei ist sehr umfangreich. Viele Fachliteraturen berichten über die Zustände der Sklaverei des Mittelalters. Von all diesen Themen möchte ich einen Teil hervorheben, mit welchem sich die Literatur bis heute noch nicht ausreichend beschäftigt hat. Mályusz Elemér hat davon berichtet, wann die Sklaverei in Siebenbürgen beendet wurde, aber aus meinen Ermittlungen sehe ich das anders als Herr Mályusz Elemér, weil es gibt noch weitere Befreiungsurkunden. Bei diesem Thema ist die Terminologische Betrachtung sehr wichtig. In der ungarischen Sprache hat das Wort Sklave, aus der slawischen Herkunft, seit dem 12. Jahrhundert mehrere Bedeutungen (z. B. Servilität). Die Rangliste von herkömmlichen Sklaven bis hin zum heutigen Diener ist sehr weit ausgedehnt. In Urkunden von der Geschichte der Sklaverei kann man bis zu diesem Punkt gut nachverfolgen, wo die Sklaverei langsam endet.

A Magyar Királyság zűrzavaros évtizedei: Szécsi Dénes a hatalom szorításában

PÁLFI ÁDÁM

Bevezetés

„Kettészakadt eközben az egész magyar nép, felbomlott a szeretet minden szála, ki-ki a másik vesztére tör” – ilyen és ehhez hasonló vészjósló híradásokról számol be Johannes de Turocz, ismertebb nevén Thuróczy János a *Chronica Hungarorum* című munkájában, a középkori Magyar Királyság egyik legzavarosabb időszakára vonatkozóan.¹ 1439. október 27-én egy új korszak vette kezdetét, ekkor azonban még nem lehetett sejteni, hogy Albert utódlásának problémája polgárháborúba taszítja az országot. Az egyik oldalon a király felesége, Luxemburgi Erzsébet és fia, az alig néhány hónapos csecsemő V. László, míg a másikon a magyar rendek által támogatott és a trónra meghívott 16 éves lengyel király és litván nagyfejedelem, III. (Jagelló) Ulászló állt. A megosztottság következménye egy két évtizedig tartó fegyveres belharc az ország trónjának megszerzéséért. Végül a harcok befejeztével az ország maga lett úrrá a saját maga támasztotta válságon.

A sokszor kíméletlen, fegyveres összecsapásoktól sem mentes küzdelemben kiemelt, de egyben hálátlan szerep jutott Szécsi Dénes esztergomi érseknek. A középkori magyar egyház egyik legjelentősebb egyéniségéről van szó, akinek megpróbáltatásokkal teli és fordulatokban bővelkedő élete egy önálló kötetet is megtöltene. Mindazonáltal a konferenciakötet terjedelmi és formai követelményeit szem előtt tartva, ebben a rövid lélegzetvételű tanulmányban életének egy olyan szegmensét tárgyalom, ami elindította a magyar történelemben példa nélküli, kivételes pályafutását és nagymértékben meghatározta a későbbi sorsát.

Szécsi Dénes: út az esztergomi érseki szék felé

Az ország egyik leghatalmasabb arisztokrata családjából a Balogh nemzetségbeli Szécsi famíliából származott. A korabeli forrásokból kitűnik, hogy a család a 14. század első felében két ágra szakadt, az egyik fél birtokközpontja a Vas megyei Felsőlendván, míg a másik ág legnagyobb birtokteste Rimaszécsen helyezkedett el. Édesapja Szécsi Miklós többek között főispáni, kincstartó és tárnokmesteri tisztséget viselt, édesanyja Garai Ilona pedig a szintén fontos hivatalt betöltő id. Garai Miklós nádor lánya volt.² Házasságukból hat gyermek született: János, István, Miklós, Tamás, Dénes és András.³ Születési idejére nézve nincsenek pontos adataink, egyese az 1400-as évek elejét, míg mások az 1409–1410-es

¹ THURÓCZY 2001, 272.

² REISZIG 1942, 63–73; VALTER 1981, 67–68; KUBINYI 1993, 99.

³ MNL MOL DL 100391. – 1413. február 24-i oklevél szól a testvérekről.

éveket jelölték meg.⁴ Arról viszont megbízható feljegyzéseink vannak, hogy testvérével együtt 1424-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, majd tíz év elteltével tanulmányait a bolognai egyetemen folytatta.⁵ Hivatalos iratok támasztják alá, hogy 1433-ban előadásokat tartott az egyetemen hallgatóinak, ezután röviddel 1434. június 5-én – már mindkét jog *licentiátusaként*⁶ – kánonjogból doktorált.

Külföldről hazatérve a családi kötelek elősegítették a fényes egyházi karriert, amelyet Luxemburgi Zsigmond lánya, Erzsébet királyné biztosított számára. Törekvéseinek köszönhetően 1438. április 20-án nyitrai püspökké nevezték ki. A nyitrai egyházmegye ekkoriban az ország legszegényebb püspökségeihez tartozott, emiatt nem véletlen, hogy az idő közben megüresedett győri püspökség elnyerésére pályázott. A királyné maradéktalanul támogatta Szécsi Dénes ilyen irányú ambícióit, ugyanis férjét megkerülve még abban az évben megpróbálta áthelyeztetni Győrbe.⁷ Azonban az ügy nem várt fordulatot vett, mivel egy 1439. január 25-én kelt oklevélben a király közbelépést, megtiltotta Szécsinek, hogy a győri püspökség jövedelmeivel rendelkezzen.⁸ A kétségkívül kényes helyzetet végül sikerült tisztázni, a király jelöltje kapja meg Győrt, míg Szécsi – többek között a királyné közbenjárásának jóvoltából – az egri püspökséget.⁹ Egerben viszont kevés időt töltött, ugyanis 1439. december 18-án IV. Jenő pápától bíborosi kinevezést kapott, elsőként az egri püspökök sorában. Ezzel párhuzamosan Pálóczi György halálával megüresedett az esztergomi érseki szék, ide – szintén a pápa hozzájárulásával – Szécsi Dénest nevezték ki 1440. február 15-én.¹⁰

Tagadhatatlan, hogy villámgyors előmenetelét a rokonai kapcsolatainak köszönhette, de itt kell megjegyezni, ennél szerencsésebb választás talán nem is következhetett volna be. Adva van az ország legelőkelőbb arisztokrata családjának kétségkívül művelt, nemzetközi mércével mérve is kiváló kánonjogásza, aki kitűnő szónok és nem mellesleg befolyásos kapcsolatrendszerrel bír. Az Albert király váratlan halála és Hunyadi Mátyás megválasztása közti zűrzavaros időszakban a magyar katolikus egyház irányítására keresve sem lehetett volna megfelelőbb embert találni.

⁴ KUBINYI 1999, 139. Meglepőnek tűnhet, de a mai napig mindössze egyetlen Kubinyi András tanulmány áll a kutatás rendelkezésére Szécsi Dénes életútjáról, ami az újabb kutatások tükrében korrekcióra szorul.

⁵ VERES 1941, 36–38.

⁶ A licentiátus a 13. század közepétől főként a jogi és teológiai karokon kialakult doktorátust megelőző vagy azzal egyenlő értékű tudományos fokozat.

⁷ HÁZI 1924, 180–181; KUBINYI 2001, 97; BEKE 2003, 204.

⁸ MNL MOL DL 202674.

⁹ MÁLYUSZ 1978, 316–317.

¹⁰ BEKE 2003, 204.

Az érsek döntéskényszerben: a kettős királyválasztás

Habsburg Albertnek nem jutott túl sok idő a magyar trónon, mivel a török ellen vezetett 1439-es hadjáraton seregében kitört járvány áldozatául esett. Végrendeleltében arra az esetre, ha fia születik, gondviselőjének feleségét és a Habsburg-ház legidősebb tagját jelölte ki, továbbá míg nem éri el a felnőttkort, hogy törvényesen önállóan uralkodjon, addig országait egy kilenctagú tanács kormányzatára kívánta bízni. A magyar királyi tanács azonban szerette volna bebiztosítani az utódlást – egyfelől nem tudhatták előre, hogy Albertnek fia születik, másrészt olyan uralkodót szerettek volna a trónra, aki képes eredményesen felvenni a harcot az oszmánokkal szemben.¹¹ Emiatt az országnagyok érdeke egy gyors trónutódlás levezénylése volt, hiszen egy évvel korábban II. Murád oszmán szultán sikeres hadjáratot vezetett a Magyar Királyság déli szomszédja, Szerbia ellen. A forrásaink világosan mutatják, hogy lehetséges királyként több név is felmerült, végül a választásuk Lengyelország uralkodójára, a tizenöt éves III. Ulászlóra esett.¹² A koncepció a lengyel-magyar perszónálunió felújítása lett volna, ami mögött a török elleni összefogás gondolata húzódott meg. Úgy vélték, az Oszmán Birodalom ellen a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség nagyobb erőket tud mozgósítani, mint az osztrák hercegség.¹³

Ezért a királyválasztó országgyűlés 1440. június 18-án öttagú küldöttséget delegált Krakkóba „a magyar királyság és Erzsébet királyné” nevében.¹⁴ Azonban Erzsébet állásfoglalásában döntő változás állt be miután fiúgyermeknek adott életet. Politikai ambícióktól túlfűtve követeket küldött Krakkóba, hogy a szándékuk megváltoztatására bírja a magyar bárókat. Minden bizonnyal nem állt távol tőle az a gondolat, hogy fia nevében ideiglenesen kézbe vegye az ország sorsának irányítását.¹⁵ Tény, hogy az újszülött V. (Utószülött) László legitimitását és jogcímét a magyar trónra nem lehetett kétségbe vonni, ezen az alapon Ulászlónak semmi keresnivalója nem volt a magyar királyság élén. A királyné nagyratörő tervei és uralomvágya azonban felettébb nehéz helyzetbe, a polgárháború szélére sodorta az országot. A királyné udvarhölgye, Kottanner Jánosné segítségével Visegrádról eltulajdonította a Szentkoronát és Székesfehérváron 1440. május 15-én számos főúr kíséretében sor került az alig három hónapos csecsemő megkoronázására Szécsi Dénes esztergomi érsek közreműködésével.¹⁶ Miután a Lengyelországban lévő Ulászló elfogadta a követek meghívását a magyar trónra, rövidesen Budára érkezett, csakhogy ekkorra az ország már rendelkezett törvényesen megkoronázott uralkodóval. A

¹¹ TRINGLI 2003, 17.

¹² PÁLOSFALVI 2009, 12–13.

¹³ ROMSICS 2017, 122.

¹⁴ PÁLOSFALVI 2003, 902.

¹⁵ MÁLYUSZ 1978, 289.

¹⁶ MOLLAY 1957, 1–9; BARTONIEK 1987, 38; THURÓCZY 2001, 269–270. Töredékesen ránk maradt Kottanner Jánosné naplója, amelyben a korona elrablásának kalandos történetét írja meg. Lásd: KOTTANER 1978.

válaszlépés sem váratott sokáig magára, ugyanis a lengyel király országgyűlést hívott össze. Az eseményre meghívást kapott Szécsi Dénes is, aki – Ulászló oltalomlevelében bízva – Budára érkezett, hogy Erzsébet és Ulászló között az ellentétet elsimítsa. Thuróczy János állításával ellentétben nincsen arra utaló jel, hogy Ulászló erőszakkal kényszerítette volna, hogy ünnepélyes hűségesküt tegyen számára.¹⁷ Hiába hitte Erzsébet, hogy a koronázással kész helyzet elé állítja ellenfeleit, a budai országgyűlésen a rendek semmisnek nyilvánították V. László királlyá koronázását, döntésüket pedig egy ideológiai alapelvvel bátyázták körül: „*A királyok koronázása mindenkor az országlakosok akarától függ, a korona hatékonysága és ereje pedig az ő hozzájárulásukban rejlik.*”¹⁸ Ezt követően Ulászló és támogatói átvonultak Székesfehérvárra, ahol ünnepélyes keretek között, a Szent Korona hiányában a Szent István fejerekljetartójáról levett koronával, Szécsi Dénes esztergomi érsek 1440. július 17-én megkoronázta, s így I. Ulászló néven a magyarok királya lett.¹⁹

Így fordulhatott elő, hogy egy időben két királya volt az országnak. Egy ereje teljében lévő, ekkorra már 16 éves – Lengyelországban már hat éve uralkodó –, a magyar országnagyok által megválasztott, nagyszámú magyar és lengyel előkelő által támogatott király, aki ráadásul rendelkezett egy Budán állomásozó több ezer fős sereggel, és akinek a kezében összpontosultak az ország legfőbb várai és városai. A másik oldalon ezzel szemben a csecsemő V. László állt, akit bár a szabályok szerint törvényesen koronáztak meg, még sem volt széles körű támogatottsága, viszont Albert király törvényes örököse, és nem utolsósorban rokona a frissen választott német királynak, III. Frigyesnek.²⁰

Kiütkeresés: Szécsi Dénes szerepe és tevékenysége a polgárháborúban

A második koronázás nyomán elkerülhetetlenné vált, hogy a fegyverek mondják ki a döntő szót. Innentől kezdve két egymással szembehelyezkedő csoportosulásról, két főúri pártról beszélhetünk, amelynek összetétele a belharcok során folyamatosan változott, ki-ki a saját érdekeinek megfelelően foglalt állást. Társadalmilag I. Ulászló bázisa volt szélesebb, mellette foglalt ugyanis állást Hédervári Lőrinc nádor, Gutti Ország Mihály kincstartó, a Zsigmond király által felemelt és a Délvidék védelmére rendelt, raguzai eredetű Tallóci fivérek: Matkó, Frankó, Petkó és Jován és Újlaki Miklós macsói bán, aki a Délvidéken, a Dunántúlon és az északi országrészben hatalmas területeket tudhatott magáénak. Hozzájuk csatlakozott a két Hunyadi fivér, akik az előző esztendőben közösen nyerték el a szörényi báni méltóságot. Az Ulászló-párt feje Rozgonyi Simon egri püspök, aki a király haláláig a kancelláriai hivatalt is

¹⁷ PÁLÓSFALVI 2000, 52.

¹⁸ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2005, 199.

¹⁹ BARTONIEK 1987, 39–40; THURÓCZY 2001, 271–272.

²⁰ A magyar történelem (1439–1457) közti időszakának történéseivel foglalkozik NOVÁK Ádám egy nemrég indított ismeretterjesztő történelmi cikksorozatát keretében. Lásd: NOVÁK 2018a; NOVÁK 2018b; NOVÁK 2018c; NOVÁK 2018d; NOVÁK 2018e; NOVÁK 2019.

betöltötte.²¹ Erzsébet és V. László mögé sorakozott a városok zömmel német nyelvű polgársága, valamint két világi idegen, Brankovics György szerb despota és a stájer grófi család két tagja, Cillei Ulrik és Frigyes. Ehhez az oldalhoz szokták még sorolni a leggazdagabb magyar bárói családot, a Garaiakat, a velük rokon kapcsolatokat ápoló Szécsi Dénes érseket és testvéreit.²² Ennek apropóján hangoztatják a későbbi korok Szécsi Habsburg-pártiságát, azonban ennek eldöntése nem ennyire egyértelmű. Mivel testvéreitől eltérően ő maga nem fordult szembe nyíltan a királlyal, mindig a tárgyalás lehetőségét és a megegyezést szorgalmazta. Többek között Esztergom az ő időszaka alatt ismét az ország egyik legjelentékenyebb városává vált, országos fontosságú eseményeknek – békétárgyalásoknak és egyezkedéseknek – adott otthont, mindemellett egyre jobban fejlődött és kiépült.²³

A polgárháború teljes intenzitással csupán néhány hónapig folyt, a nyílt csaták amúgy is ritkák voltak, a háború alapvető célja igazából a területek kézben tartása és ellenőrzése volt, ezért a harcok kimerültek a várfoglalásokban és a várostromokban. A két jelentősebb ütközet 1441 januárjában és márciusában zajlott felemás eredménnyel.²⁴ Minden valószínűség szerint Szécsi Dénes kérésére – aki szintén a minél előbbi békés rendezést szorgalmazta a harcoló felek között – IV. Jenő pápa 1442-ben Giuliano Cesarini római bíborost küldte békekövetként. A pápai udvar számára fontos volt a Magyar Királyság, mivel a magyarok nélkül a keresztény Európa nem vehette fel a harcot az egyre erősödő oszmán expanzióval szemben.²⁵ A bíboros hathatós tevékenységének köszönhetően, egy hosszabb tárgyalássorozat eredményeként Győrben sikerült ideiglenes békét kötni a felek között. Erzsébet elismerte Ulászló tényleges uralmát, Ulászló cserébe viszont elfogadta, hogy a királyné fenntartja fia trónigényét a magyar trónra. A frissen megkötött béke azonban törékenynek bizonyult, mivel néhány nappal a békekötés után meghalt Erzsébet királyné.²⁶ A közelgő törökellenes háború miatt Szécsi Dénes és Giuliano Cesarini újfent sürgős békétárgyalásokat folytatott előbb Jan Jiskra szepesi és kassai főkapitánnyal, valamint V. László törvényes gyámjával, III. Frigyes német királlyal.²⁷ Ennek köszönhetően I. Ulászló minden haderejét az oszmánok elleni balkáni háborúra összpontosíthatta és 1443 októberében a magyar seregnek egy diadalmas hadjáratsorozat közepette sikerült egészen Szófiáig előrenyomulnia. A hadjárat során nem sikerült teljesen legyőzni az ellenséget, csak átmeneti sikereket értek el, hiszen egy talpalatnyi földet sem foglaltak vissza. Jelentősége

²¹ TRINGLI 2003, 19–20.

²² CSEH 2016, 40–41.

²³ PIFKÓ – ZACHAR 2000, 37; HEGEDŰS 2000, 121; VUKOV 2004, 14.

²⁴ SÜMEGI 1997, 347–369. Bátaszéknél (Tolna m.) 1441 januárjában Hunyadi János és Újlaki Miklós fölényes győzelmet arattak Erzsébet délvidéki csapatai fölött. Így a déli országrészekben megszilárdult I. Ulászló uralma. Szamobornál (Horvátország, Zágráb m.) viszont Erzsébet királynő hadai kerültek ki győztesen.

²⁵ KUBINYI 2007, 225.

²⁶ BOROVSKY 1908, 321.

²⁷ BOROVSKY 1908, 321.

főként lélektani hatásban volt mérhető, mivel megnövelte Hunyadi János nimbuszát és megingatta a szultán magabiztosságát.²⁸ A „hosszú hadjárat” sikereinek hatására a pápa vezetésével nemzetközi koalíció alakult, amely immár a Balkán-félsziget egészének meghódítását tűzte ki célul. A tervek szerint az Európában rekedt török haderőt a Hunyadi János vezette egyesített magyar seregnek kellett volna a tengerbe szorítania. Az elképzelés jónak ígérkezett, azonban a megvalósításba már hiba csúszott, mivel a magyar csapatok a kezdeti sikerek ellenére a döntő ütközetben, 1444. november 10-én Várnánál súlyos vereséget szenvedtek. Nem az elveszített csata volt különösen fájó, hanem az, hogy a csataterén lelte a halálát a vakmerő uralkodó.²⁹ A várnai csatavesztés, mely a király életébe került, megváltoztatta a helyzetet. A szerencsétlenség hatására a két párt egyaránt érezte a közeledés szükségességét, hajlandóságot mutattak arra, hogy egységesen elismerjék V. Lászlót királyuknak.³⁰ Ezért 1445 februárjában Székesfehérvárra országgyűlést hívtak össze, ahol Szécsi Dénest, Garai László és Újlaki Miklós vajdát követi megbízatás céljából Bécsbe küldték tárgyalni a korona és a gyermek király kiadatása ügyében.³¹ A tárgyalások nem vezettek eredményre, III. Frigyes osztrák herceg és német-római császár nem volt hajlandó teljesíteni a követeléseket, mivel szemet vetett a Magyar Királyságra. A magyar rendek erre adott válaszként 1446. június 6-án a Rákos mezei országgyűlésen László kiskorúságának idejére – Szécsi érsek hathatós támogatásával – kormányzóvá választották Hunyadi Jánost.³²

Szécsi Dénes szerepének értékelése a modernkori történetírás tükrében

Talán nem túlzás az a megállapítás, miszerint az egyik legnehezebb, legösszetettebb történeti műfaj a történeti életrajz. Hiszen egy-egy történelmi személyiség biográfiájának megírása során számos nehézséggel kerülünk szembe. A korszakspecifikus sajátosságokon, mint például egy-egy éra forrásadottsága támasztotta akadályokon túl felmerülnek a legkülönfélébb kérdések: milyen mértékben sikerül megragadni a kiválasztott történelmi alak személyiségét, valós képet tudunk-e kapni róla, továbbá képesek vagyunk-e felvillantani egyes személyiségjegyeinek kontúrjait?³³

Szécsi Dénest a korabeli leírások kiváló diplomataként jellemezik, aki képes volt családi érdekeit a politika fölé helyezni és az ország sorsát szem előtt tartani. Saját kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a 19–20. század történetírása a középkori magyar egyház egyik legjelentősebb egyéniségét inkább negatív

²⁸ BÁRÁNY – B. SZABÓ – VESZPRÉMY 2017, 254–258.

²⁹ A források szerint egy bizonyos Chizr Chodsa nevű, akkor már öregnek számító janicsár vágta le a király fejét. Lásd: CSEH 2016, 47.

³⁰ ROMSICS 2017, 134.

³¹ Erzsébet mindössze 2500 aranyforintért cserébe elzalogosította Sopron városát és a koronát III. Frigyesnek amiatt, hogy képes legyen fedezni a polgárháborúval kapcsolatban felmerülő költségeket. Néhány évvel később Hunyadi Mátyás szerzi vissza 60.000 aranyforintért cserébe.

³² KUBINYI 2007, 226–228.

³³ FEDELES 2017, 135.

fényben tünteti fel. Hozzájárul az ellentétes álláspontok kialakulásához, hogy alig több mint két hónap alatt két egymással szembenálló királyt koronázott meg, valamint a már korábban is hangoztatott Habsburg-pártiság sem segíti elő a pozitív megítélését. Az utókor inkább az őt követő humanista Vitéz János jelentőségét emelte ki, elhomályosítva ezzel Szécsi Dénes nem mindennapi erényeit, amellyel mindig az egyház és a Magyar Királyság érdekét szolgálta.

Levéltári források

MNL MOL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár

Irodalom

BARTONIEK 1987 = Bartoniek E.: *A magyar királykoronázások története*. Budapest 1987.

BÁRÁNY – B. SZABÓ – VESZPRÉMY 2017 = Bárány A. – B. Szabó J. – Veszprémy L.: *A késő középkor hadtörténete (1387–1490)*. In: Hermann R. (szerk.): *Magyarország Hadtörténete I. – A kezdetektől 1526-ig*. Budapest 2017, 223–314.

BEKE 2003 = Beke M.: Szécsi Dénes. In: Beke M. (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest 2003, 203–208.

BOROVSZKY 1908 = Borovszky S.: *Magyarország vármegyéi és városai – Esztergom vármegye*. Budapest 1908.

CSEH 2016 = Cseh V.: *A nándorfehérvári csata 1456*. Budapest 2016.

ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2005 = Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest 2005.

FEDELES 2017 = Fedeles T.: Miklós Király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe. In: Vonyó J. (szerk.): *Személyiség és történelem – A történelmi személyiség – A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Pécs 2017, 135–168.

HÁZI 1924 = Házi J.: *Sopron szabad királyi város története*. I/3. kötet. Sopron 1924.

HEGEDŰS 2000 = Hegedűs A.: *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Esztergom 2000.

KOTTANER 1978 = Dercsényi D. – Györffy Gy. (szerk.): *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439–1440*. [Bibliotheca Historica] Fordította Mollay Károly. Budapest 1978.

- KUBINYI 1993 = Kubinyi A.: Szécsi Dénes bíboros prímás. In: Valter I. (szerk.): *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Budapest 1993, 99–108.
- KUBINYI 1999 = Kubinyi A.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999.
- KUBINYI 2001 = Kubinyi A.: Szécsi Dénes esztergomi érsek. In: Dr. Horváth I. (szerk.): „*Lux Pannoniae*” – *Esztergom*. Az ezeréves kulturális metropolis konferencia 2000. június 15–16–17. Esztergom 2001, 97–107.
- KUBINYI 2007 = Kubinyi A.: A középkori Magyar Királyság. A vegyes házi királyok kora (1301–1526). In: Romsics I. (szerk.): *Magyarország története*. Budapest 2007, 170–299.
- MÁLYUSZ 1978 = Mályusz E.: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt. (1438–1439). In: Bollók J. (szerk.): *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Budapest 1978, 287–357.
- MOLLAY 1957 = Mollay K.: Kottanner Jánosné és naplója. *Soproni Szemle* 11 (1957) 1–9.
- PÁLOSFALVI 2000 = Pálosfalvi T.: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). *Századok* 134 (2000) 45–98.
- PÁLOSFALVI 2003 = Pálosfalvi T.: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444). *Századok* 137 (2003) 897–928.
- PÁLOSFALVI 2009 = Pálosfalvi T.: *A Hunyadiak kora (1437–1490)*. Budapest 2009.
- PIFKÓ – ZACHER 2000 = Pifkó P. – Zacher A.: *Esztergom helytörténeti kronológiája a kezdetektől 1950-ig*. Esztergom 2000.
- REISZIG 1942 = Reiszig E.: A Felsőlendvai Szécsy-család. *Turul* 56 (1942) 63–73.
- ROMSICS 2017 = Romsics I.: *Magyarország története*. Budapest 2017.
- SÜMEGI 1997 = Sümegi J.: Bátaszék és környéke a középkorban. In: Dobos Gy. (szerk.): *Bátaszék története I.: a kezdetektől 1539-ig*. Bátaszék 1997.
- THURÓCZY 2001 = Thuróczy J.: A magyarok krónikája. Ford. Bellus Ibolya,. In: Bellus Ibolya – Kristó Gyula – Horváth János – Zsoldos Attila (fordították és jegyzetekkel ellátták): *Thuróczy J.: A magyarok krónikája – Rogerius mester: Siralmas ének*. [Milleniumi Magyar Történelem – Források] Budapest 2001.
- TRINGLI 2003 = Tringli I.: *Az újkor hajnala*. Magyarország története 1440–1541. Budapest 2003.

- VALTER 1981 = Valter I.: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Kuntár L. – Szabó L. (szerk.): *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szombathely 1981, 29–80.
- VERESS 1941 = Veress E.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Budapest 1941.
- VUKOV 2004 = Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest 2004.

Internetes források

- NOVÁK 2018a = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 1. rész: Ismét király nélkül az ország.*; <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-1-resz-ismet-kiraly-nelkul-az-orszag> (Letöltés: 2019.02.19. 16:45)
- NOVÁK 2018b = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 2. rész: Két király a trónon*. <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-2-resz-ket-kiraly-tronon> (Letöltés: 2019.02.19. 16:48)
- NOVÁK 2018c = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 3. rész: A belháború első éve*. <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-3-resz-belhaboru-elso-eve> (Letöltés: 2019.02.19. 16:49)
- NOVÁK 2018d = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 4. rész: A törékeny béke*. <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-4-resz-torekeny-beke> (Letöltés: 2019.02.19. 16:51)
- NOVÁK 2018e = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 5. rész: Szembenállás északon*. <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-5-resz-szembenallas-eszakon> (Letöltés: 2019.02.19. 16:53)
- NOVÁK 2019 = Novák Á.: *Fejezetek az 1439–1457 közötti magyar történelemből – 6. rész: A király vikáriusai*. <http://ujkor.hu/content/fejezetek-az-1439-1457-kozotti-magyar-tortenelembol-6-resz-kiraly-vikariusai> (Letöltés: 2019.02.19. 16:55)

The chaotic decades of the Medieval Kingdom of Hungary: Dénes Szécsi in the grip of authority

ÁDÁM PÁLFI

On October 27th, 1439, a new era began, but it wasn't yet possible to predict that the problem of Albert's inheritance repels the country in a civil war. On the one side the king's wife Elizabeth of Luxembourg and her son, the infant V. Ladislaus the Posthumous, who was just a few months old, for a while on the other side, the the 16-year-old Polish King Vladislaus III the Jagiellonian (is known in Hungarian as Vladislaus I.), invited by the Hungarian orders to the throne. Soon after the began a long-running political and armed struggle for the throne of the country.

At this point, Dénes Szécsi appears on the stage of history, who is the late medieval Kingdom of Hungary's most prestigious and one of the most powerful aristocratic family was from the Balog genus family of Szécsi. Thanks to his family background, he studied at the best-known foreign universities – Vienna, Padua and Bologna. After returning home, he was promoted to a cardinal on 18 December 1439 at the request of the Queen. He became archbishop of Esztergom on 8 January 1440. In this capacity, he crowned the infant Ladislaus the Posthumous with the Holy Crown of Hungary on 15 May 1440. However, shortly after he joined the league of Vladislaus I, whom he crowned on 17 July 1440 with a crown from Saint Stephen's reliquary. In recognition of his merits, between 1449–1464, he was also a royal chancellor, who should actively participate in the development of political life in addition to ecclesiastical affairs. Matthias Corvinus was crowned by him on 1464.

Overall, it is concluded that the death of Albert King and Matthias Corvinus accession to throne varied between politically significant development of the period in the long run and launched a process, which is to a large extent the future changed the country's destiny.

Szilágyi Erzsébet és az egyház

CSIFÓ TAMÁS

Bevezetés

Horogszegi Szilágyi Erzsébetet általában a törökverő Hunyadi János özvegyeként és I. (Hunyadi) Mátyás király édesanyjaként szoktuk emlegetni, tevékenységéből pedig csupán a fia kiszabadításában és trónra emelésében játszott szerepét őrzi a köztudat (*1. kép*). Életének kutatása azonban rávilágít arra a tényre, hogy a 15. századi nagyasszony története más szempontból nézve is figyelemreméltó. Így például érdemes szemügyre venni a katolikus egyházzal fennálló összeköttetéseit, egyházpolitikai megnyilvánulásait, valamint ezekkel összefüggésben a hitéletét. Ez a tárgykör Erzsébet történetének egy viszonylag kevésbé feldolgozott, és még annál is kisebb mértékben hangsúlyozott fejezetét képezi. Jelen tanulmányomban ezért Szilágyi Erzsébetnek a katolikus egyházzal való kapcsolatrendszerébe szeretnék betekintést nyújtani, terjedelmi okból kifelől a teljesség igénye nélkül. Elemzésemben kitérek Erzsébetnek a magyar főpapokkal fennálló személyi kapcsolataira, a káptalanokkal való érintkezéseire, pápai ismeretségére, a szerzetességgel való viszonyára, valamint a hitbuzgalmára vonatkozó ismeretekre.

1. kép: Szilágyi Erzsébet ábrázolása elefántcsont domborművön, a báró Jósika család tulajdonából

Erzsébet kapcsolatai a magyar katolikus klérussal

Politikai alapú kapcsolatok

Szilágyi Erzsébetnek a Magyar Királyság főpapjaival fennálló kapcsolatait két nagyobb csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy az adott viszony milyen alapokon nyugodott. Az egyik ilyen egységet a politikai indíttatású érintkezések alkotják. Olyan kontaktusokról van szó ezekben az esetekben, melyek Szilágyi Erzsébet érdekeit is érintő, és az asszony közreműködésével végbemenő közéleti eseménysorozatokhoz kötődnek. Ezek főként az özvegy kormányzónénak az 1456-os nándorfehérvári diadalt követő politikai szerepvállalásához fűződnek. Ugyanakkor ezek révén arra a viszonyra is rálátást kaphatunk, melyet Erzsébet a király anyjaként ápolt a katolikus egyház főpapi vezető rétegével.

1456 novemberében, nem sokkal Cillei Ulrik Nándorfehérvárott történt meggyilkolása után, V. László király és kísérete Temesvárra érkezett Szilágyi Erzsébet palotájába. Itt került sor november 23-án arra a misére, melyen a király ünnepélyes keretek között megesküdt arra, hogy unoka-nagybátyjáért nem fog bosszút állni, és amelyen az özvegy kormányzónét anyjává, a két Hunyadi fiút pedig testvéreivé fogadta. Ezt az istentiszteletet az itáliai származású Veronai Gábor ferences rendi szerzetes tartotta, aki barátja, Kapisztrán Szent János halála után Erzsébet asszony gyóntatója volt.¹ Gábor atya, avagy eredeti nevén Gabriele Rangoni (akit születési helye után Gabriele da Veronának is neveztek) a ferences rend szigorúbb, obszerváns irányzatához tartozott,² és 1455-ben érkezett először Magyarországra mestere, Kapisztrán János kísérőjeként.³ Juan Carvajal magyarországi pápai legátus megbízásából Veronai 1456-ban felvette a keresztet, majd az általa fegyverfogásra buzdított sokasággal részt is vett mentora oldalán az 1456-os nándorfehérvári diadalban, hozzájárulva ezzel a győzelemhez.⁴ 1472–1475 között erdélyi, 1475-től 1486-os haláláig pedig egi püspök volt.⁵ 1476. december 10-én ő üdvözölte olaszul Székesfehérvárott a Szilágyi Erzsébet kíséretében a városba érkező Aragóniai Beatrixot, majd december 22-én ő eskette össze a nápolyi hercegnőt Hunyadi Mátyással.⁶ A király anyja is ott volt fia második esküvőjén, mely után ő adta át először jókívánságait az ifjú párnak.⁷ Végül Veronai egyik 1477. augusztus 22-i leveléből megtudjuk, hogy az egi püspök mellett Szilágyi Erzsébet is elkísérte Mátyást Ausztriába, ahol a magyar király ekkor III. Frigyes ellen viselt hadat.⁸

Időrendben a következő főpap, akivel Szilágyi Erzsébet kapcsolatba került a magyar katolikus egyház feje, Szécsi Dénes prímás esztergomi érsek (2. kép).

¹ TELEKI 1852, 484.

² SUGÁR 1984, 177.

³ TEMESVÁRY 1922, 385.

⁴ TEMESVÁRY 1922, 389–390.

⁵ FÜGEDI 1965, 491.

⁶ FRAKNÓI 1890, 248; SUGÁR 1984, 178.

⁷ TEKE 1997, 44.

⁸ FRAKNÓI 1890, 265.

2. kép: Szécsi Dénes prímás, esztergomi érsek

V. László 1457 tavaszán, Budán elfogatta a két Hunyadi fiút, majd az idősebbiket, Lászlót március 16-án le is fejeztette, felrúgva ezzel az előző év novemberében a Szilágyiaknak és híveiknek tett esküjét. Ez polgárháborút vont maga után, a király pedig május végén Bécsbe menekült, mintegy túszként magával hurcolva Hunyadi Mátyást. Ennek tudatában Erzsébet hajlandónak mutatkozott a békekötésre. A király Pálóci László országbíróát küldte el hozzá a békefeltételekről tárgyalni, melyek értelmében a Szilágyiak kötelesek voltak visszaadni V. Lászlónak 20 királyi várat. Amíg ez meg nem történik, addig a király Esztergomba küldi vissza Mátyást, ahol az erdélyi vajda, valamint Szécsi Dénes esztergomi érsek felügyelete alá helyezi. A várak átadását követően a foglyokat szabadon engedik, V. László pedig amnesztiát hirdet. A békekötési

kísérlet azonban Szilágyi Mihály ellenállása miatt megbukott.⁹ További sikertelen egyezkedéseket követően a harcoknak a király 1457. november 23-i halála vetett véget. Az ezt követő trónöröklési válságot pedig az 1458. január 12-én, Szegeden megkötött Szilágyi–Garai-egyezménnyel sikerült lezárni, melyben Garai nádor is hozzájárulását adta Hunyadi Mátyás királlyá választásához.¹⁰ A Szilágyi testvérek az egyezményben foglalt vállalásaikat a Bibliára tett esküvel szavatolták, és elhatározták, hogy ezt az esküt Mátyás hazaérkezése után, vele együtt Juan Carvajal pápai legátus és Szécsi Dénes érsek színe előtt meg fogják ismételni.¹¹ Hunyadi Mátyás trónra emeléséhez nélkülözhetetlen volt a katolikus egyház hozzájárulása, ami adott esetben akár külföldi segítséget is hozhatott az ügynek. Ez be is igazolódott, amikor V. László halála után III. Callixtus pápa és Carvajal bíboros arra ösztönözték Szécsi érseket és az egész magyarországi katolikus klerust, hogy álljanak Mátyás oldalára, és támogassák magyar királlyá választását.¹² Hogy mindezek mellett mennyire fontos volt magát az esztergomi érseket is megnyerni ehhez a célhoz, igazolja az a tény, hogy Szécsi Dénes anyai ágon Garai László nádor elsőfokú unokatestvére volt. Ezen rokoni szál révén az érsek egyértelműen a Hunyadiakkal szemben álló királypárti, udvari körökhöz tartozott.¹³ Mindezen felül a legitim magyar királykoronázási feltételek teljesülése érdekében is biztosítani kellett az esztergomi érsek hozzájárulását.

A volt polgárháborús felek közötti megbékélésre 1458. január 23-án, a Carvajal pápai követ által celebrált ünnepi misén került sor, melyen minden bizonnyal Szécsi érsek és Garai nádor is részt vett. Pálosfalvi Tamás hangsúlyozza (Kubinyi András véleményével ellentétben), hogy ezen a misén Szilágyi Mihály megismételte Juan Carvajal és Szécsi Dénes előtt a szegedi egyezmény megkötésekor mondott esküt.¹⁴ Ekkor ugyanis Szilágyi kiadott egy oklevelet, melyben a maga, Mátyás és Erzsébet nevében megbocsátott a Garai nádor köréhez tartozó Szeri Pósa Istvánnak minden ellenük elkövetett bűnéért és a Hunyadi László kivégzésében való részvételéért, majd esküvel szavatolt sértetlenséget ígért neki. Az oklevél tanúsága szerint azt Garai jelenlétében állították ki, ráadásul a nádor garantálta Szeri Pósa hűségét a Szilágyiak iránt.¹⁵ Ezzel minden lehetséges akadály elhárult Mátyás királlyá választása elől, ami másnap meg is történt. Hogy ezt követően Szécsi kitartott Mátyás oldalán, azt egyebek mellett az is bizonyítja, hogy 1459-ben közvetítői szerepet vállalt a király és nagybátyja közötti viszály elsimításában. Amikor Szilágyi Mihály immár harmadszor is a Mátyással elégedetlen bárók csoportjához csatlakozott, a pápai legátus az esztergomi érsekkel együtt bírta rá az egykori kormányzót az unokaöccsével való kibékülésre. Ezt követően Budára vezették Szilágyit, ahol a

⁹ FRAKNÓI 1890, 45–46.

¹⁰ Kiadása: TELEKI 1853, 565–569 (hibásan január 17-re keltezve).

¹¹ FRAKNÓI 1896, 176.

¹² E. KOVÁCS 1996, 105; BEKE 2003, 205.

¹³ KUBINYI 1999, 72.

¹⁴ KUBINYI 1999, 74; PÁLOSFALVI 2013, 350–351.

¹⁵ „*Commissio propria domini presente domino palatino facta.*” Kiadása: KAPRINAI 1771, 118–119.

kalocsai érsek és az országbíró mellett testvére, Erzsébet asszony fogadta. Együtt kísérték a királyi palotába, ahol az uralkodó és ingatag hűségű nagybátyja újfent rendezték viszonyukat.¹⁶ Az utolsó ismert jelentős esemény Szilágyi Erzsébet és Szécsi Dénes politikai összeköttetésében 1464. március 29-én történt, amikor az érsek Székesfehérvárott Hunyadi Mátyás fejére helyezte a Szent Koronát. Noha olyan forrás, mely tanúsítaná Erzsébet jelenlétét a koronázáson nem ismert, a nagyasszony bizonyára részt vett rajta, hiszen mondhatni szó szerint ez az esemény koronázta meg azt a közel hét évig tartó, küzdelmes tevékenységét, amit fia kiszabadításáért, trónra emeléséért és hatalmának megszilárdításáért folytatott.

Az 1457-es polgárháborúhoz fűződik Szilágyi Erzsébet egy másik egyháznaggyal való érintkezése. Ő volt Hangácsi Albert egri prépost, V. László alkancellárja, aki kardforgató egyházfiként részt vett az 1444-es várnai ütközetben.¹⁷ Miután első békekötési kísérlete kudarcba fulladt, az uralkodó 1457 nyarán Hangácsit küldte el a Szilágyiakhoz tárgyalni. A király vélhetően azért Hangácsit választotta erre a küldetésre, mert ő nem vett részt Hunyadi László kivégzésében, és a Szilágyiak bíztak benne.¹⁸ Az alkancellár először Erzsébettel találkozott, aki szívesen fogadta mind őt, mind a király feltételeit, ám szorgalmazta, hogy Hangácsi előbb a fivérével, Mihállyal kezdje meg a tárgyalást. Ezért mellé adta egyik udvari emberét kísérőnek, és elbocsátotta Erdélybe. Azonban Szeben közelébe érve a város polgárai rátámadtak és fogságba ejtették, Erzsébet emberét pedig megölték.¹⁹ Ezt Szilágyi Mihály a város véres ostromával torolta meg.²⁰ Az esetről később II. Pius egyik 1459. október 11-i bullája is beszámol, melyben a pápa vizsgálatot rendelt el az incidens ügyében.²¹ Az alkancellár végül királyra november 23-i halála után nyerte vissza szabadságát, majd a Szilágyiakhoz csatlakozva feltételezhetően ő is hozzájárult Mátyás királlyá választásához. Vélhetően a hála jeléül Szilágyi kormányzó közbenjárására nyerte el a csanádi püspöki széket 1458 márciusában, amit a pápa nem sokkal később jóvá is hagyott.²² A későbbiekben Hangácsi Albert még egyszer bukkan fel Szilágyi Erzsébet egyházi kapcsolataiban. 1463. június 25-én a király anyja utasította két emberét, Csirai Benedeket és Varjasi Jánost, hogy tiltsák el a csanádi püspököt Csomorkány, Hegyes és Szentlőrinc birtokok megvételeitől és az azokba való beiktatásától, valamint a hiteles helyeket az erről szóló oklevelek kiadásától.²³

¹⁶ FRAKNÓI 1896, 199.

¹⁷ JUHÁSZ 1947, 44.

¹⁸ FRAKNÓI 1898a, 483.

¹⁹ FRAKNÓI 1898a, 484.

²⁰ FRAKNÓI 1890, 47.

²¹ Kiadása: THEINER 1860, 340–341.

²² FRAKNÓI 1898a, 484–485.

²³ Kiadása: ÁNYOS 1927, 67.

3. kép: Vitéz János arcképe a Plautus-kódex címlapján

Szilágyi Erzsébet meglehetősen bizalmas viszonyban állt Zrednai Vitéz János váradi püspökkel, későbbi esztergomi érsekkel (3. kép). Vitéz 1445-ös váradi püspökké való kinevezését Hunyadi Jánosnak köszönhette, és feltehetően ő felelt fia, Mátyás korszerű műveltségének megalapozásáért.²⁴ A humanista főpap kölcsönös tiszteleten alapuló barátságban állt Hunyadival, akinek élete végéig hűséges politikai munkatársa maradt.²⁵ Amikor a törökverő hadvezér 1456 augusztusában meghalt, fiait Vitéz János oltalmába ajánlotta, a püspök pedig továbbra is mindenben támogatta elhunyt bajtársának családját, például az 1456-os futaki országgyűlésen segített Hunyadi Lászlónak a Cillei Ulrikkal való kibékülésben.²⁶ Mindez véleményem szerint elegendő bizonyíték lehetett Szilágyi Erzsébet számára Vitéz megbízhatóságáról és az ő családja iránti hűségéről. Amikor Hunyadi Mátyást Prágában Podjebrád György cseh kormányzó felügyelete alá helyezték, Erzsébet nyomban igénybe is vette a váradi püspök segítségét. Már Antonio Bonfini is leírta, hogy az özvegyasszony Vitéz Jánost küldte el Prágába 1457 végén, hogy fia szabadon engedéséről tárgyaljon

²⁴ HERMANN 1973, 137–138, 167.

²⁵ KLANICZAY 1982, 1356.

²⁶ BEKE 2003, 211.

Podjebráddal.²⁷ A püspök hatalmas váltságdíjjal érkezett a cseh fővárosba, a gubernátor pedig megígérte, hogy amint Mátyást Magyarországon királlyá választják, szabadon engedi őt. Néhány héttel később meg is történt a választás, majd ezt követően Szilágyi Mihály a küldöttség élén el is indult Csehországba, hogy az új királyt hazahozza. A társaságban ott volt mások mellett Vitéz János és Szilágyi Erzsébet is.²⁸ A magyar és a cseh küldöttségek február 5-én Strassnitzban²⁹ találkoztak, ahol négy nappal később Mátyás megkötötte házassági és szövetségi szerződését Podjebrád Györggyel. Az egyezséget tíz magyar világi és egyházi méltóság erősítette meg pecsétjével, köztük a Szilágyi testvérpár és Vitéz János is.³⁰

Vitéz János nemcsak Mátyás trónra emelésében, hanem hatalma megszilárdításában is segítette az ifjú uralkodó családját. Amikor a hatalomból mellőzött Szilágyi Mihály csatlakozott a Mátyással elégedetlen főurakból szerveződő simontornyai szövetséghez, a király megpróbált kibékülni a kormányzóval, ám első kísérlete kudarcot vallott. Ezután a váradi püspököt küldte el nagybátyjához, akinek sikerült rávennie Szilágyit egy találkozóra a királlyal: megígérte neki, hogy Mátyás az édesanyjával együtt személyesen fogja őt felkeresni, amire 1458. augusztus 8-án került sor, majd néhány napi tárgyalást követően a király és nagybátyja sikeresen rendezték viszonyukat.³¹

Szilágyi Erzsébetnek az esztergomi főegyházmegye mellett voltak összeköttetései a kalocsai érsekséggel is. Ilyen személyi kapcsolata volt a magyar főpapságban Várdai István, aki 1457–1471 között töltötte be a kalocsai érseki tisztséget.³² Szécsi Dénes kapcsán már szóba került Hunyadi Mátyás és Szilágyi Mihály 1459-es kibékülése, melynek a kalocsai érsek is részese volt. Miután Magyarország szentszéki követe és primása rábírták Szilágyit a királlyal való találkozóra, a főúr Budára ment, ahol Szilágyi Erzsébet és az országbíró mellett Várdai István fogadta, majd velük együtt ment unokaöccse elé.³³ Az eseményről a milánói udvar budai követének 1459. szeptember 13-i jelentése számol be.³⁴ Ezt követően a kalocsai főpap és Mátyás anyja közötti következő érintkezésről Erzsébet asszony 1462. március 29-i oklevele tájékoztat. Ebben arról kapunk hírt, hogy a király anyja megtiltotta debreceni vámszedőinek, hogy a kalocsabácsi egyházfőnek a Szabolcs vármegyei Szentgyörgy birtokán élő jobbágyaitól vámot szedjenek.³⁵ 1469-ben egy házasság-felülvizsgálati ügyben működött együtt Erzsébet Várdaival. Egy Hencz Katalin nevű keresztúri nő panaszkodott

²⁷ BONFINI 1959, 5.

²⁸ FRAKNÓI 1896, 174, 182.

²⁹ Strassnitz: ma Stražnice, Csehország.

³⁰ Kiadása: TELEKI 1853, 573–575.

³¹ FRAKNÓI 1896, 190; PÁLOSFALVI 2013, 362.

³² FÜGEDI 1965, 491.

³³ FRAKNÓI 1896, 199.

³⁴ Kiadása: NAGY – NYÁRY 1875, 64–66.

³⁵ Kiadása: KAMMERER 1907, 217–218. Édesanyjának ezt a levelét Mátyás 1464. április 26-án átíratva (Kiadása: KAMMERER 1907, 296–301), majd erről az átíratról készült a 16. században egy másolat (MNL MOL DL 88393).

amiatt, hogy őt szülei akaratán kívül eljegyezték egy Gelecsy Tamás nevű férfival, és erre fel is eskették. A férje azonban az Oszmán Birodalomba távozott, ahol muzulmán hitre tért, vagyonát pedig eltékozolta. Ezért Szilágyi Erzsébet közbenjárására II. Pál pápa megbízta a kalocsai érseket, hogy az járjon utána az ügynek, Katalint pedig oldja fel esküje alól.³⁶

A Hunyadiak hűséges munkatársa és rátermett diplomatája, Vetési Albert szintén Szilágyi Erzsébet egyházi ismerősei közé tartozott. Vetési az 1440–1450-es években a gyulafehérvári káptalanban töltött be tisztségeket, ekkor ismerkedett össze Hunyadi János erdélyi vajdával. A prépost a kormányzó titkáráként a Hunyadiak szolgálatába lépett. 1457–1458 között választott nyitrai püspök volt, majd 1458-tól 1486-os haláláig a veszprémi egyházmegye élén állt, utóbbi minőségében ő lett a mindenkori magyar királyné kancellárja is.³⁷ Amikor Mátyásnak nem volt felesége, értelemszerűen az édesanyja töltötte be az ország első asszonyának szerepét. 1459-ben a pápa felszólította Vetésit, hogy kényszerítse a Nyulak szigeti domonkosokat egy lelki vikárius kinevezésére az Erzsébet pártfogását élvező helyi apácák számára.³⁸ 1461-ben a püspök a Podjebrád Kunigunda és Hunyadi Mátyás közötti eljegyzés megkötésében működött közre.³⁹ Írott forrás ugyan nem árulkodik róla, ám szinte bizonyosnak vehetjük, hogy az esküvőn Szilágyi Erzsébet is jelen volt. Sajnos ez a házasság az ifjú királyné korai halálával, 1464-ben véget ért, így Erzsébet újfent az ország legrangosabb úrnőjévé vált, Vetési Albert pedig ismét az ő ügyintézője lett. 1470-ben például az Erzsébet által Újváros mezővárosban alapított Szent Mátyás-templom javára fizetett tized ügyét vizsgálta felül, amiről II. Pál pápa egyik bullája tájékoztat.⁴⁰ 1476-ban pedig a veszprémi főpap celebrálta Aragóniai Beatrix királyné-koronázási miséjét. Miután Szilágyi Erzsébet a koronázás helyszínére vezette leendő menyét, Vetési Albert a szertartáson jelenlévő Újlaki Miklós bosnyák királlyal, Gúti Ország Mihály nádorral és más előkelőkkel közösen Beatrix fejére helyezte a királynéi koronát.⁴¹

Rokoni alapú kapcsolatok

Szilágyi Erzsébetnek a magyar katolikus főpappal való összeköttetései másik csoportját azok a kötelékek jelentik, melyek alapja az asszony és az adott egyházi személy közötti vérségi rokonság volt. Ezek közül az Erzsébethez legközelebb álló ember Vingárti Geréb László, Mátyás anyjának elsőfokú unokaöccse, egyben a király unokatestvére volt. László Szilágyi Erzsébet lánytestvére, Zsófia és Vingárti Geréb János erdélyi főkapitány és alkormányzó fiaként született 1450 körül.⁴² Szilágyi Erzsébet szem előtt tartotta testvére családjának boldogulását,

³⁶ ÉRDUJHELYI 1896, 626.

³⁷ RAINER 1991, 179–180.

³⁸ MNL MOL DL 15226.

³⁹ RAINER 1991, 180.

⁴⁰ Kiadása: THEINER 1860, 414.

⁴¹ BERZEVICZY 1908, 176.

⁴² UDVARDY 1991, 403.

amiről egy 1468-as birtokadományozási ügyben mutatott közbenjárása is tanúskodik. Ekkor Szilágyi Zsófiával és annak fiaival együtt arra kérte a királyt, hogy adományozza újra a Vingárti Gerébeknek azokat a birtokokat, melyeket korábban Jajca várának és városának fenntartására adott Székely János vránai perjelnek, és amelyek a perjel halála után visszaháramlottak a koronára. Mátyás ezt a kérést november 14-én teljesítette.⁴³ Az uralkodó 1475-ben unokaöccsét, Geréb Lászlót javasolta az erdélyi püspöki címre, ám a pápa ezt csak közel egy évvel később, 1476 szeptemberében erősítette meg. László vélhetően Szilágyi Erzsébettel együtt részt vett Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix esküvőjén is.⁴⁴ A következő évben Erzsébet és püspök unokaöccse egy plébános-választási ügyben kerültek ismét kapcsolatba. 1477-ben Beszterce város lakói, élve a királytól kapott kegyúri jogukkal, a nagydemeteri plébános kinevezésére tettek javaslatot az erdélyi püspöknél. Geréb László viszont az ő jelöltjük helyett a nagynénje által ajánlott Pál mestert, Mátyás anyjának kancellárját nevezte ki Nagydemeter lelkészének. Az ügyben Mátyás 1477. június 8-i oklevelében tett igazságot ezúttal saját anyja ellenében. Felszólította Geréb püspököt, hogy Erzsébet embere helyett a beszterceiek által javasolt személyt nevezze ki a nagydemeteri plébániába.⁴⁵ Élete végén Vingárti Geréb László 1501–1502 között kinevezett kalocsai érsek volt, ám mielőtt beiktathatták volna hivatalába, meghalt.⁴⁶

Habár karrierjének kibontakozása már a Szilágyi Erzsébet halála utáni időkre esett, úgy gondolom, érdemes röviden megemlíteni az asszony másodfokú unokaöccsét, Csáki Miklós szerémi, majd csanádi püspököt is. Ő Erzsébet másik lánytestvérének, Orsolyának volt az unokája: Orsolya lányának, Rozgonyi Apollóniának és Csáki Benedeknek a fiaként született.⁴⁷ II. Ulászló király 1499-ben szerémi, 1500-ban pedig csanádi püspökké nevezte ki.⁴⁸ Noha mindkét főpapi kinevezését jóváhagyta a pápa, Miklós nem szenteltette fel magát püspöknek. A reneszánsz életszemléletű egyháznagyot 1514-ben Dózsa György karóba húzatta, ám egyik testvére révén a család vérvonala a mai napig fennmaradt.⁴⁹

Káptalani összeköttetések

A főpapság mellett Szilágyi Erzsébet összeköttetésben állt az esztergomi és a budai káptalannal is. Az Esztergomban működő Szent István-prépostsággal fia első királyi házasságának ideje alatt került közelebbi kapcsolatba, amikor is kénytelen volt kiköltözni addigi székhelyéről, az óbudai várból, és átadni azt az ország tényleges királynéjának. Azonban ekkor sem távolodott el az uralmi

⁴³ MNL MOL DL 16728.

⁴⁴ TEMESVÁRY 1922, 421.

⁴⁵ FRAKNÓI 1896, 324. Mátyás oklevelének kiadása: TELEKI 1857, 25–26.

⁴⁶ TEMESVÁRY 1922, 444–445, 447.

⁴⁷ KUBINYI 2007, 84.

⁴⁸ MKL – <http://lexikon.katolikus.hu/C/Csáky.html>. (Letöltés: 2019.02.25. 17:32)

⁴⁹ KUBINYI 2007, 85.

központtól, ugyanis egy, a káptalantól bérelt, Buda és Szentpál között elhelyezkedő majorságban rendezte be új rezidenciáját. A király anyja vélhetően rövidebb-hosszabb megszakításokkal közel húsz évig bérelte ezt az uradalmat az esztergomi káptalantól évi 16 arany forintért. 1461-ben már biztosan itt volt a szállása, mivel a Szent Mihály napján, vagyis szeptember 29-én esedékes bérleti díjat a bérlőnek évente kellett kifizetnie.⁵⁰ Az első olyan forrás, melyből erről értesülünk a káptalan egyik kanonokja, Ábrahám és három másik társa által 1462. szeptember 29-én kiállított nyugta, mely igazolja, hogy Erzsébet az előírt időpontban leróta a bérleti díjat.⁵¹ 1463. november 5-én az asszony újabb hasonló elismervényt kapott, ezúttal Damján esztergom-szentistváni őrkanonoktól.⁵²

Mátyás király egyik 1471. június 10-i oklevele arról tanúskodik, hogy az anyja a budavári Szűz Mária-káptalan prépostjának és kanonokjainak adományozta a Békés vármegyei Szentetornya birtokot. Ebben az uralkodó felszólította a budai káptalant, hogy a prépostot és a kanonokokat iktassák be az anyja által nekik juttatott birtokba. Ez a forrás eredeti formájában ugyan nem maradt fenn, ám annak tartalmát a káptalan 1471. július 5-én átírta, egyúttal igazolva, hogy a beiktatás megtörtént.⁵³

1480-ban Szilágyi Erzsébetnek újfent az esztergomi káptalannal való érintkezéséről kapunk hírt. Az asszony ebben az évben több alkalommal fordult oltalomért a Szent István-prépostság kanonokjaihoz a budai majorban dolgozó emberei számára, akiket a budafelhévízi Szentháromság-egyház urai zaklattak. Erről 1480. március 9-én hallunk először.⁵⁴ Az említett budafelhévíziek nagy valószínűséggel azonosak azokkal a felhévízi keresztesekkel, akiknek a temploma részére a budai major korábbi bérlőinek kötelességük volt az évi 32 forint bérleti díjon felül földbér gyanánt további 1 arany forintot fizetni.⁵⁵ Felhévíz egy, a tatárjárás után kialakuló helység volt Pilis vármegyében, melynek földesurai a stefanita lovagok voltak, itt állt kolostoruk és a Szentháromságról elnevezett egyházuk. Ők rendelkeztek a település vásártartási joga és szárazföldi vámja felett, és ezek mellett a dunai révjogot is igyekeztek kisajátítani a Nyulak szigeti apácáktól.⁵⁶ Elképzelhető, hogy a budai majorság személyzetét ért zaklatásaik összefüggnek a birtok után fizetendő 1 forintos földbérrel. Mindenesetre Erzsébet kérésének vajmi kevés foganatja lehetett, ugyanis az asszony 1480. április 5-én ismét az esztergomi egyház kanonokjaihoz fordult segítségért, felkérve őket arra, hogy egyezzenek ki a budafelhévízi stefanitákkal, hogy azok többé ne zavarják majorsága népét.⁵⁷

⁵⁰ CSÁNKI 1906, 701–702, 714, 720.

⁵¹ Kiadása: TELEKI 1855, 36–37.

⁵² MNL MOL DL 37643.

⁵³ Kiadása: TELEKI 1855, 447–449.

⁵⁴ Kiadása: ÁNYOS 1928, 254–255.

⁵⁵ RUPP 1868, 213.

⁵⁶ CSÁNKI 1890, 9.

⁵⁷ Kiadása: ÁNYOS 1928, 255–256.

Erzsébet kapcsolata a római Szentszékekkel

Szilágyi Erzsébet életének egyik kevésbé hangoztatott érdekessége, hogy a fia királlyá válása utáni évtizedekben több alkalommal is összeköttetésbe került a római pápákkal. Az első ilyen ismert katolikus egyházfő III. Callixtus volt. 1458. május 26-án a Szentatya levelet intézett Erzsébethez, melyben egyrészt elismerte az asszonynak az egyház irányában mutatott adakozó és alázatos magatartását, másfelől gratulált neki fia magyar királlyá választásához.⁵⁸ Mindemellett Callixtus, aki az iszlám elleni keresztes harc elkötelezett szorgalmazója volt, a levelében arra buzdította az asszonyt, hogy néhai törökverő férje után most támogassa a fia küzdelmét is az Oszmán Birodalom ellen.⁵⁹ 1458. augusztus 24-én Mátyás arról értesült, hogy a törökök bevették Galambóc várát, mire a király másnap nagybátyjával és saját seregével elindult Délvidékre az erődítmény visszafoglalására. Távozása előtt meghagyta Juan Carvajal pápai legátusnak, hogy toborozzon keresztes hadat, majd azt küldje utána. Míg a király távol volt, a főváros kormányzását édesanyja látta el, aki emellett a keresztes hadjárat logisztikai lebonyolításában is részt vállalt. Erzsébet lelkesen szervezte a lovak, az élelmiszer és a bor beszerzését és a táborba küldését, fáradhatatlan erőfeszítéseivel pedig ösztönözte a harcosokat a hadjáratához való csatlakozásra.⁶⁰ Ez egyrészt arról árulkodik, hogy Erzsébet a fia és az ország érdekeit egyaránt szem előtt tartotta. Másfelől mindez azt bizonyítja, hogy az asszony megfogadta Callixtus szavait, ami egyúttal jelzi a pápai irányelvekhez való alkalmazkodását és vallásos elkötelezettségét is.

Erzsébet összeköttetésben állt III. Callixtus utódjával, II. Pius pápával is. Az 1457-es szebeni ügy kivizsgálásáról szóló pápai levélben kívül az asszony és az egyházfő viszonyából ismert egy, a Nyulak szigeti apácákkal összefüggő 1458–1461 közötti levélváltás is. A nővérek a király pártfogásában és perjelnökük vezetése alatt zavartalan békében éltek a szigeten. Azonban a lelki gondozásukkal megbízott helyi domonkos szerzetesek a túl gyakori és felesleges vizitációikkal felborították addigi megszokott nyugalmaikat, így az apácák nem tudták teljesíteni kötelességüket. Ezért a zárda akkori vezetője, Anna perjeltnő Szécsi Dénes és Carvajal legátus támogatásával arra kérte a királyt és az édesanyját, hogy járjanak közben a pápánál a monostor és az apácák szentszéki joghatóság alá vonásában. Mátyás és Erzsébet ezt meg is tették, emellett pedig azt is szerették volna elérni, hogy a pápa nevezze ki Annát a zárda élére állandó priorisszának. II. Pius teljesítette a kéréseket, azon felül pedig elrendelte, hogy a domonkosok rendtartománya nevezzen ki az apácák gyónatójának és lelki vezetőjének egy-, két- vagy háromévente egy olyan domonkos rendi barátot, akit Szilágyi Erzsébet és a mindenkori magyar királyné is elfogad. Minderről először a Szentatyanak egyik – tévesen – 1458. március 18-ra keltezett levele

⁵⁸ Kiadása: THEINER 1860, 316–317.

⁵⁹ FRAKNÓI 1890, 12, 50, 87. A szerző itt május 16-ra keltezi a pápa levelét.

⁶⁰ FRAKNÓI 1890, 94–95.

tájékoztat.⁶¹ Az apácázárda pápai reformja azonban nem hozta meg a várt eredményt, ugyanis a domonkosok nem teljesítették a pápa számukra előírt utasításait, mi több, további jogtalanságokat követtek el a nővérekkel szemben. Ezért a helyzet orvoslására Pius 1459. február 21-i levelében feljogosította az esztergomi érseket, továbbá a váci és a veszprémi püspököket, hogy hajtsák végre a zárda *exemptus status*áról szóló *In eminenti* kezdetű bulláját.⁶² Az egyházfő rendelkezéseiről a budai káptalan is adott ki oklevelet, ugyanis 1459-ben Óbudai Hideg Benedek, a nővérek képviselője megjelent előtte, és felmutatta Pius egy évvel korábbi levelét, majd arra kérte a káptalant, hogy azt kiváltságlevél formájában írja át, és adja ki Anna perjelről és az apácák jogainak védelmére. Mindezt a káptalan 1459. május 23-án tette meg.⁶³ Az ügy azonban még ezzel sem rendeződött, ugyanis a magyarországi domonkos rendtartomány vezetője, Megyesaljai Péter az apácák gyóntatójának megválasztott Földvári Andrást nem engedte be a zárdába, és kiközösítette a nővérek néhány tisztviselőjét. Ezt követően Erzsébet és a perjelről ismét a pápához fordultak jogorvoslatért, amit II. Pius 1461. május 12-i bullája bizonyít.⁶⁴

A római Szentatyák közül Szilágyi Erzsébet 1465-ben II. Pál pápával is kapcsolatba került. Május 26-án ugyanis Pál – a Hunyadi Mátyástól kapott ajándékokért cserébe – igényesen megmunkált ereklyetartó dísz- és kegytárgyakat küldött a magyar királynak és udvara tagjainak, köztük az édesanyjának.⁶⁵ A kincsek között volt két aranyba foglalt Isten bárányát formázó csodáhozó ékszer, azaz *Agnus*, melyek közül az egyiket Szilágyi Erzsébet kapta meg.⁶⁶ Ezen kívül tudjuk azt, hogy a Nyulak szigeti apácák ügyében Erzsébet II. Pállal is együttműködött. A király és az anyja Pált is megkérték arra, hogy erősítse meg az elődje által a nővérek számára adományozott előjogokat, valamint garantálja örökérvényű megtartásukat. Ezt a pápa 1465. július 2-án kiállított bullájában meg is tette.⁶⁷ Ugyancsak II. Pál egyik 1465-ös leveléből értesülünk arról, hogy a még épülő vajdahunyadi kolostort Mátyás király és anyja ki akarták bővíteni. A rendház építtetését még Hunyadi János kezdte el, és az Ágoston-rendi remetéknek szánta. A halála után az építkezést tovább vezető özvegye és fia azonban a pápa engedélyével az obszerváns ferenceseknek adta át a kolostort.⁶⁸

1466-ban Szilágyi Erzsébet az uralma alá tartozó Debrecen mariánus ferencesei kapcsán fordult levélben II. Pál pápához. Az asszony ugyanis kifogásolta a regulájukat figyelmen kívül hagyó szerzetesek elanyagiasodó,

⁶¹ MNL MOL DL 15225. Pius csak 1458 augusztusában lesz pápa.

⁶² MNL MOL DL 15226.

⁶³ MNL MOL DL 15227.

⁶⁴ MNL MOL DL 15588.

⁶⁵ Kiadása: TELEKI 1855, 121–123; FRAKNÓI 1891, 48–49.

⁶⁶ *Agnus*: viaszba nyomott kerek kép, melyet a pápa megáld, és emlékjándék gyanánt osztogat (FRAKNÓI 1899, 777, 5. jegyzet).

⁶⁷ MNL MOL DL 15308. Habár az eredeti bulla nem került kiadásra, az arról készült rövidebb, jegyzőkönyvi változat megtalálható: THEINER 1860, 404.

⁶⁸ BALOGH 1985, 187.

lazuló fegyelmét. Kérésére a pápa utasította a váradi püspököt, hogy vizsgálja meg a kérdéses barátok magatartását, és kényszerítse őket szabályzatuk pontos betartására.⁶⁹ 1470. szeptember 11-én II. Pál irata arról számol be, hogy Vetési Albert veszprémi püspök felülvizsgálta a Szilágyi Erzsébet által Újváros településen (a mai Balmazújvárosban) építtetett Szent Mátyás-templom tizedének ügyét.⁷⁰ Végül egy 1471. február 12-én kiállított kötelezvény szól a pápa és Szilágyi Erzsébet közötti utolsó – közvetett – érintkezésről. A kötelezvényt Erzsébet udvari papja, Szántai Mihály budai kanonok állította ki Rómában egy pápai bullával összefüggésben, melyet egy, az egi egyházmegyébe beolvasztott plébánia számára adtak ki. Szántait Mátyás király küldte Rómába Mohorai Miklós, Veronai Gábor és Karai László után, hogy sürgesse az egyházfő hozzájárulását a tervezett csehországi hadjáratához.⁷¹ Ennek hatására II. Pál azt meg is adta, így a pápai támogatás kieszközlésében – minimális mértékben – Erzsébet káplánjának is szerepe volt.

Az utolsó katolikus egyházfő, akivel Szilágyi Erzsébet levelező kapcsolatban állt IV. Sixtus pápa volt. Kapisztrán János 1456. október 23-i halálát követően Európa-szerte sokan emelték fel szavukat a ferences szerzetes szentté avatása érdekében. Több sikertelen kísérlet után Szilágyi Erzsébet is indítványozta Kapisztrán testének oltárra emelését, amiről 1473. augusztus 8-án levelet írt IV. Sixtusnak.⁷² Erre reagálva a pápa elrendelte egy bizottság felállítását a ferences barát csodáinak összeírására, ám ennél több nem történt, és az ügy ezután le is került a pápai kúria napirendjéről.⁷³

Erzsébet viszonya a szerzetesi egyházzal

Az apácák pártfogója

A II. Pius és II. Pál pápákkal való együttműködései kapcsán már láthattuk, hogy Szilágyi Erzsébet igen nagy gondot fordított a Nyulak szigetén élő nővérek védelmére. A nagyasszony azonban támogatta a Boldogságos Szűzről elnevezett óbudai klarissza kolostor lakóit is (4. kép). 1463. március 16-án kiadott oklevelében védelmébe vette az itteni apácákat, akiket Mátyás király felmentett a kamara haszna adó fizetésének kötelezettsége alól. Ennek megtartása és betartatása végett a király anyja meghagyta Bács, Bodrog és Csongrád vármegyék hatóságainak, hogy az apácáknak ezekben a megyékben fekvő birtokain adót ne szedjenek, valamint ez ügyben az apácákat ne zaklassák.⁷⁴

⁶⁹ KARÁCSONYI 1923, 156.

⁷⁰ Kiadása: THEINER 1860, 414.

⁷¹ FRAKNÓI 1898b, 865–866.

⁷² Kiadása: WADDING 1735, 72–73.

⁷³ KULCSÁR 1987, 220.

⁷⁴ Kiadása: ÁNYOS 1927, 66.

1472. május 20-án pedig egy, az óbudai piacon történt konfliktusról értesülünk, amely során a helyi klarisszákat károsították meg. Erzsébet utasította a város vezetőségét, hogy az apácáknak okozott károkat téríttessék meg.⁷⁵

4. kép: Az óbudai klarissza kolostor romjai

Mátyás anyja a Nyulak szigeti nővéreket a domonkos szerzetesekkel kapcsolatos ügyeik mellett más esetekben is segítette. 1458. június 20-án, a pünkösdi vásáron lefoglalt vámok ügyében vette őket pártfogásába, amikor is igen határozott hangnemben, a király hozzájárulásával óva intette az egyház- és országnagyokat, valamint az egyházi és világi bírakat az ügyben ártatlan nővérek perbe fogásától.⁷⁶ 1475. július 3-án a bartáni várnagyainak és Bodrog vármegye nemességének adta parancsba, hogy a dunai szigeten élő apácák alá tartozó Alsó- és Felsőhetes, valamint Papi Bodrog megyei falvak lakosaitól addig jogtalanul szedett adót többé ne merészeljék szedni, és a falvakkal adjanak kártérítést.⁷⁷ Mindezen felül a király anyja az apácaközösségeknek nemcsak a jogaik csorbíthatatlanságát igyekezett garantálni, hanem személyesen is sok időt töltött köreikben. Ezt bizonyítja az a tény, hogy kérésére 1472. június 6-án Barbo Márk aquileai pátriárka és pápai követ megengedte neki, hogy udvarhölgyével, özvegy Bak Mihályné Dorottya asszonnyal és szolgáló lányaival együtt az óbudai és Nyulak szigeti apácakolostorokat, valamint bármelyik apácát tetszése szerint bármikor meglátogathassa és velük beszélgethessen.⁷⁸ 1480-ban szintén egy hasonló engedélylevelet kapott a pápai követtől.⁷⁹

⁷⁵ BARTFAI SZABÓ 1935, 108.

⁷⁶ Kiadása: ÁNYOS 1927, 64–65.

⁷⁷ Kiadása: ÁNYOS 1927, 71–72.

⁷⁸ MNL MOL DL 17328.

⁷⁹ RUPP 1868, 30.

A szerzetesek támogatója

A női közösségek mellett Szilágyi Erzsébet a férfi szerzetesrendeket is patronálta. Ezen rendek közé tartozott a pálos rend, mellyel az asszonynak két érintkezése ismert. 1460. október 23-i oklevelében a kékesi Szent László-kolostor remetéi érdekében szólalt fel, akik elmondták neki, hogy egy Nisai János nevű földbirtokos jogtalanul elragadta tőlük a Szód mellett lévő malmukat. Miután Mátyás király felszólítására nem volt hajlandó visszaszolgáltatni azt a remetéknek, Erzsébet is parancsba adta neki az eltulajdonított malom visszaadását a szerzeteseknek.⁸⁰ Ezen kívül Mátyás király 1464. április 12-i és július 27-i oklevelei arról számolnak be, hogy az uralkodó a maga, leendő gyermekei, valamint szülei lelki üdvéért misealapítványt hozott létre a Baranya vármegyei Szent Megváltóról elnevezett pálos kolostorban évi 150 arany forint értékű só ellenében, melyet a szegedi sókamarának kell kiutálnia a szerzeteseknek.⁸¹

Erzsébetnek a szerzetesi közösségek iránti jóindulatát igazolja az az oklevél is, melyet 1463. április 24-én a lövöldi Szent Mihályról elnevezett karthauzi kolostor perjele, Zsigmond és a klastrom konventje állított ki. Ebben a perjel a renddel és főként a lövöldi rendházzal szemben tanúsított kegyességéért és jóindulatáért kiterjesztette az úrnőre a rend kiváltságait.⁸²

Szilágyi Erzsébet az egyházzal szembeni adakozó, jótékony tevékenységéről a karthauziak mellett az Agoston-rendi remetéktől is kapott elismerést. 1477. szeptember 27-én a passauai egyházmegyében lévő klosterneuburgi ágostonos kolostor káptalanja felajánlotta Szilágyi Erzsébetnek, hogy felveszi őt a szerzetesek lelki közösségébe, halála után lelki üdvéért miséket mondanak, és feljegyzik nevét a halotti évkönyveikbe.⁸³

Az Erzsébet által támogatott szerzetesrendek közül a ferencesekkel kapcsolatos összefüggéseiről maradt fenn a legtöbb ismeret. A főpapi és pápai ismeretségei között már láthattuk, hogy a Hunyadi-kori nagybasszony két ferences szerzetessel is kapcsolatban állt, valamint szorgalmazta a debreceni és a vajdahunyadi kolostor átadását a rend konzervatívabb ágának, az obszervánsoknak. Úgy gondolom, hogy Erzsébetnek a ferences obszervanciával való megismerkedését a férje környezete segítette elő, ugyanis Hunyadi János tábori papjai mind obszerváns ferencesek voltak.⁸⁴ Minden bizonnyal Hunyadi kolostoralapításai is ösztönzőleg hatottak Erzsébetre: míg a kormányzó 1442–

⁸⁰ Kiadása: ÁNYOS 1927, 65.

⁸¹ MNL MOL DL 15951, DL 15954. Ezen oklevelek tartalmát II. Ulászló is átírta 1493. május 26-án kelt diplomájában (MNL MOL DL 15956).

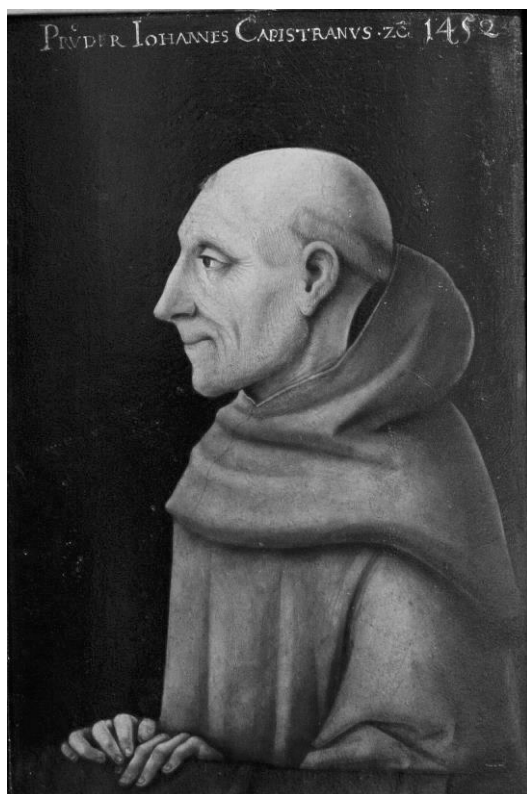
⁸² Kiadása: TELEKI 1855, 60–61. Ennek a levélnek a keltezését Dedek Crescens Lajos tévesen „1460 *X. cras In festo beatissimi Georgy incliti martirisnak*” olvasta, így 1460. május 4-re datálta, holott az oldal alján, az 1. lábjegyzetben hivatkozott Teleki 1855-ös okmánytárára, melyben az oklevél helyes – 1463. április 24-i – keltezéssel szerepel (DEDEK CRESCENS 1889, 171). A téves datálást átvette Török József (TÖRÖK 2006, 144) és Mályusz Elemér is (MÁLYUSZ 2007, 238).

⁸³ Kiadása: TELEKI 1857, 33–34.

⁸⁴ HERMANN 1973, 149.

1450 között Tövisen, 1448-ban pedig Csíksomlyón létesített rendházat az obszervánsoknak, addig felesége Tatára telepítette be őket.⁸⁵ Az említett hunyadi ferences kolostori építkezésről Szilágyi Erzsébetnek egy 1463. április 15-i oklevele tanúskodik, melyből megtudjuk, hogy az asszony egyik uradalmi tisztjét, Temesközi Jánost rendelte a nevezett kolostor építésének felügyeletére.⁸⁶

Az özvegyasszony az óbudai klarisszák révén is kapcsolatba került a ferencesekkel, ugyanis a nővérek lelki vezetését a rend kevésbé szigorú ágának tagjai, a mariánusok látták el. Mátyás és Erzsébet el akarta tőlük venni és át akarta adni az apácák feletti lelkipásztorkodást az obszervánsoknak, ám ezúttal nem jártak sikerrel.⁸⁷

5. kép: Thoman Burgkmair: Kapisztrán Szent János

⁸⁵ HORVÁTH 1931, 58.

⁸⁶ Kiadása: ÁNYOS 1927, 66–67. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a kolostor egészen pontosan a középkorban Vajdahunyad részét képező Bojtor (mai nevén Buituri, Románia) faluban állt (F. ROMHÁNYI 2000, 14).

⁸⁷ ALTMANN 1994, 141.

Szilágyi Erzsébetről meglehetősen kevesen tudják, hogy személyesen ismerte az Európa-szerte híres itáliai ferences inkvizitort, Kapisztrán Jánost (*5. kép*). Miután 1455 májusában Hunyadi János értesült arról, hogy Kapisztrán Magyarországra érkezett, május 17-én levélben kérte őt, hogy látogasson el hozzájuk, mivel egész családjával együtt nagyon várja a szerzetessel való találkozást.⁸⁸ Budára érkezése után Hunyadi a feleségével és fiaival együtt, nagy tisztelettel fogadta a ferences atyát. Október 2-án Szilágyi Erzsébet is levelet küldött Kapisztránnak, melyben arra kérte, hogy jöjjön el súlyos beteg menyje, Cillei Erzsébet ágyához, és foglalja őt imáiába.⁸⁹ Arról, hogy számítottak a szerzetes megjelenésére a vajdahunyadi várban, az ottani, Hunyadi János által építtetett Kapisztrán-torony és a benne lévő kandallós szoba árulkodik, mely Kapisztránnak van megjelölve.⁹⁰ Végül – ahogyan azt már említettem – 17 évvel a barát halála után Erzsébet csatlakozott a Kapisztrán János szentté avatását kezdeményező európai körökhöz.

Erzsébet vallásossága

Fraknói Vilmos a Mátyás királyról készített életrajzi monográfiájában írt azokról a vélt jelenetekről, melyekben Szilágyi Erzsébet buzgón hálálkodik Istennek, amiért megóvta férjét a törökökkel vívott harcai során. Megjegyzi azt is, hogy Erzsébet idősebb korában is mélyen vallásos maradt, gyakran imádkozott és adakozott az egyháznak.⁹¹ Habár az egyház javára tett adományairól számos forrás valóban beszámol, a rendelkezésünkre álló kútfők nem teszik lehetővé az özvegy hitéletének pontos és részletes feltárását. Vannak azonban olyan jelek, melyek a nagyasszony vallásosságáról árulkodnak. Ilyennek tarthatjuk a karthauzi és az ágostonos rendek kolostoraitól kapott leveleket, melyek lényegében Erzsébet hitbuzgóságát és az egyházzal szembeni alázatosságát ismerik el. Vallásosságát jellemzik egyházi építkezései is, mint a hunyadi kolostor folytatása, vagy az újbárosi templom építése.⁹² Ezeken kívül férje mellett ő lehetett az alapítója a dévai templomnak is.⁹³ Mindezen felül Mátyás anyjának hitéletét jellemzi az Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszához való feltételezett viszonyulása is. Fraknói Vilmos fentebb hivatkozott munkájában úgy vélte, hogy a Szilágyi család egyes tagjai katolikus szentek után lettek elnevezve, és vélhetően így kaphatta a nevét Erzsébet is II. András király lányáról.⁹⁴ Noha írott forrás ezt nem támasztja alá, a középkorban valóban jellemző volt a katolikus szentek utáni keresztelés, így nem zárható ki ez a lehetőség. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy amikor Mátyás 1465-ben évi három vásárnap tartására adott jogot Újbárosnak, azok közül az egyiket „*Erzsébet királyné ünnepére*”, vagyis Árpád-házi Szent Erzsébet napjára,

⁸⁸ Kiadása: PETTKÓ 1901, 175.

⁸⁹ FRANKÓI 1890, 32–33.

⁹⁰ SCHULCZ 1869, 430; FRANKÓI 1896, 622.

⁹¹ FRANKÓI 1890, 15, 342.

⁹² BALOGH 1985, 25.

⁹³ FRANKÓI 1890, 624. Erzsébet levelének kiadása: PETTKÓ 1901, 183.

⁹⁴ FRANKÓI 1890, 11.

november 19-re jelölte ki. Podhraczky József úgy vélte, hogy ez az egybeesés bizonyítja a király anyjának Szent Erzsébet utáni elnevezését.⁹⁵ Ezt azonban nem tudjuk kétséget kizáróan alátámasztani, így az egyezés lehet akár véletlen is. Ugyanakkor az asszonynak a Szent Erzsébet emléke előtti tiszteletét jelzi az a tény is, hogy 1477. március 25-én a Békés megyei Szentetornya helységét az óbudai vár Szent Erzsébet-kápolnájának adományozta, a haszonélvezetet pedig a kápolna igazgatójára, Tasnádi János aradi főesperes csanádi kanonokra bízta.⁹⁶ Erzsébet eredeti oklevele nem maradt fenn, azonban fia négy nappal később átíratta. Az adománylevél szavai jól tükrözik az asszonynak a hercegnő emléke előtti hódolatát: „*Reménykedünk, hogy Szent Erzsébet imái, dicső érdemei nemcsak a földön, de az égi hazában is vigaszunkra lesznek.*”⁹⁷

Összegzés

A történettudomány által Szilágyi Erzsébet életéről eddig feltárt források közül jelen dolgozatban 41-et használtam fel, melyek közvetlen és közvetett módon is tartalmaznak információkat a nagyasszony egyházi kapcsolatairól. Ezek között Antonio Bonfini elbeszélése és Erzsébet saját oklevelei mellett pápai bullákat és *missilis* leveleket is találunk. Az asszony életének további kutatása révén azonban újabb iratok kerülhetnek elő, ezért ez a szám nem tekinthető véglegesnek.

Az eddig feltárt kútfők és információk alapján kijelenthetjük, hogy horogszegi Szilágyi Erzsébet nagyon szoros és sokrétű kapcsolatot ápolt a katolikus egyházal. Az asszony mind országos, mind nemzetközi szinten összeköttetésben állt az egyházi vezetőséggel, a hazai klérus tagjaihoz pedig politikai és rokoni szálak egyaránt kötődtek. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy Erzsébetnek az egyház valamennyi intézményi szintjével való érintkezése kimutatható a szerzetesi közösségektől kezdve a káptalani középrétegen, majd a főpapságon át egészen a római pápai kúriáig. A III. Callixtus és II. Pál pápától, valamint a klosterneuburgi ágostonosoktól kapott levelek egyúttal azt is bizonyítják, hogy a kereszténység iránti odaadását, hitbuzgót, adakozó magatartását külföldön is ismerték és elismerték. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a király házasságainak idejére az egyház biztosított lakóhelyet az asszonynak. Mindezen felül úgy vélem, hogy a Szilágyi Erzsébet egyházpolitikájára vonatkozó forráskészlet feltárásának, valamint a fellelt források publikálásának folytatásával ez a téma további kutatási lehetőségeket foglal magában, melyek révén az eddig ismerthez képest részletesebb képet alkothatunk Hunyadi Mátyás király édesanyjáról.

⁹⁵ PODHRACZKY 1839, 44, 1. jegyzet.

⁹⁶ JUHÁSZ 1947, 68.

⁹⁷ Kiadása: TELEKI 1857, 11–13; ÁNYOS 1927, 75–76. Az idézett részlet Teke Zsuzsa magyar fordításában: TEKE 1997, 44.

Levéltári források

MNL MOL DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény

MNL MOL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár

Irodalom

ALTMANN 1994 = Altmann Júlia: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest 1994. 137–152.

ÁNYOS 1927 = Ányos Lajos: Szilágyi Erzsébet oklevelei I. *Levéltári Közlemények* 5 (1927) 59–82.

ÁNYOS 1928 = Ányos Lajos: Szilágyi Erzsébet oklevelei II. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 240–258.

BALOGH 1985 = Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest 1985.

BÁRTFAI SZABÓ 1935 = Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest 1935.

BEKE 2003 = Beke Margit: Szécsi Dénes. (1440. február 15.–1465. február 1.) In: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek. 1001–2003*. Budapest 2003. 203–208.

BERZEVICZY 1908 = Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné. 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz*. Budapest 1908.

BONFINI 1959 = Bonfini, Antonio: *Mátyás király. Tíz könyv a magyar történetből*. Fordította: Geréb László. Budapest 1959.

CSÁNKI 1890 = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I kötet*. Budapest 1890.

CSÁNKI 1906 = Csánki Dezső: Kuncz ispán majora Budán. *Századok* 40 (1906) 685–725.

DEDEK CRESCENS 1889 = Dedek Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországon*. Budapest 1889.

E. KOVÁCS 1996 = E. Kovács Péter: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt. (1437–1490) In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Budapest 1996. 97–118.

ÉRDUJHELYI 1896 = Érdújhelyi Menyhért: Kutatásaim a római levéltárakban. *Katolikus Szemle* 10 (1896) 605–646.

- F. ROMHÁNYI 2000 = F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.
- FRAKNÓI 1890 = Fraknói Vilmos: *Hunyadi Mátyás király. 1440–1490*. Budapest 1890.
- FRAKNÓI 1891 = Fraknói Vilmos: *Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*. (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Series I. Tomus VI.) Budapest 1891.
- FRAKNÓI 1896 = Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. (A magyar nemzet története. IV. kötet) Budapest 1896.
- FRAKNÓI 1898a = Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái IV. *Századok* 32 (1898) 481–489.
- FRAKNÓI 1898b = Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái VI. *Századok* 32 (1898) 865–875.
- FRAKNÓI 1899 = Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái X. *Századok* 33 (1899) 773–787.
- FÜGEDI 1965 = Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle* 8 (1965) 477–498.
- HERMANN 1973 = Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München 1973.
- HORVÁTH 1931 = Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest 1931.
- JUHÁSZ 1947 = Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története (1434–1500)*. Makó 1947.
- KAMMERER 1907 = Kammerer Ernő: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. X. kötet*. Budapest 1907.
- KAPRINAI 1771 = Kaprinai István: *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae Pars II*. Bécs 1771.
- KARÁCSONYI 1923 = Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. kötet*. Budapest 1923.
- KLANICZAY 1982 = Janus Pannonius, magyarországi humanisták. Vál. jegyz.: Klaniczay Tibor. Budapest 1982.
- KUBINYI 1999 = Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999.
- KUBINYI 2007 = Kubinyi András: Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. *Aetas* 22 (2007) 83–100.

- KULCSÁR 1987 = Kulcsár Péter: *Kapisztrán János*. Budapest 1987.
- MÁLYUSZ 2007 = Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 2007.
- NAGY – NYÁRY 1875 = Nagy Iván – Nyáry Albert: *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. I. kötet*. Budapest 1875.
- PÁLOSFALVI 2013 = Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához. *Századok* 147 (2013) 347–380.
- PETTKÓ 1901 = Pettkó Béla: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Magyar Történelmi Tár* 4 (1901) 161–222.
- PODHRAČKY 1839 = Podhraczký József: Balmazújváros. *Tudománytár*. Új folyam 6 (1839) 43–47.
- RAINER 1991 = Rainer Pál: Vetési Albert veszprémi püspök. In: Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Esztergom 1991. 179–181.
- RUPP 1868 = Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest 1868.
- SCHULCZ 1869 = Schulcz Ferencz: Vajda-Hunyad váráról. *Századok* 3 (1869) 429–438.
- SUGÁR 1984 = Sugár István: *Az egri püspökök története*. Budapest 1984.
- TEKE 1997 = Teke Zsuzsa: Szilágyi Erzsébet. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*. Budapest 1997. 26–45.
- TELEKI 1852, 1853, 1855, 1857 = Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon. II., III., XI., XII. kötet*. Pest 1852, 1853, 1855, 1857.
- TEMESVÁRY 1922 = Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Kolozsvár 1922.
- THEINER 1860 = Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. Tomus II*. Róma 1860.
- TÖRÖK 2006 = Török József: *A tizenötödik század magyar egyháztörténete*. Budapest 2006.
- UDVARDY 1991 = Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln 1991.
- WADDING 1735 = Wadding, Luke: *Annales Minorum. Tomus XIV. 1472–1491*. Róma 1735.

Internetes forrás

MKL = Magyar Katolikus Lexikon (<http://lexikon.katolikus.hu/C/Csáky.html>.
Letöltés: 2019.02.25. 17:32)

Képek forrása

1. kép: http://keptar.oszk.hu/027400/027412/varm_temes_105.jpg (Letöltés: 2018.11.28. 21:44)

2. kép: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/15/EsztregomFotoThaler7.jpg> (Letöltés: 2018.11.27. 22:46)

3. kép: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2c/Portrait_de_János_Vitéz_Frontispice_d%27un_manuscrit_%28Plaute%2C_Comédies%29.jpg (Letöltés: 2018.11.27. 22:59)

4. kép: https://obudaianziks.hu/wp-content/uploads/bfi_thumb/02-mnbv8b9em0e000uuztgf21skvt2g5qk61xshvs2k0o.jpg (Letöltés: 2018.11.27. 23:51)

5. kép: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/82/Jan_Kapistr%C3%A1n.jpg (Letöltés: 2018.11.28. 10:48)

Elisabeth Szilágyi and the church

TAMÁS CSIFÓ

Elisabeth Szilágyi of Horogszeg is usually referred to as only the widow of John Hunyadi, the famous warlord and governor of the Kingdom of Hungary, and the mother of King Matthias I, one of the greatest monarchs in the late medieval history of Hungary. Her role in the liberation of her son, and then helping him ascending the throne of the Kingdom is considered to be the most well-known deeds of her. However, researching her life highlights the fact, that the story of the 15th century dowager is remarkable from other perspectives too. Among other things, these include her relations with the Catholic Church, her church policy and in connection with these, her religious beliefs. This subject is a relatively less processed and even less emphasized chapter of Elisabeth's story. Therefore, in this study, I would like to give a glimpse of the system of Elisabeth Szilágyi's ecclesiastical liaisons. In my analysis, I discuss Elisabeth's personal relations with the Hungarian high priests, her contacts with chapters, her papal acquaintance, her attitude to the monastic church, and our knowledge of her religious life.

A magyar helységnevek a Duna-Száva közben és Drávántúlon az 1913. évi helységnévtár tükrében

ERDEI IVÁN MÁRK

Bevezetés

Dolgozatom fő célja, hogy segédeszközüln szolgáltson mindazoknak, akik akár tudományos, akár gyakorlati célzattal, teljesség igényével szeretnék használni a Duna-Száva közti és drávántúli magyar helységneveket. Az általam tárgyalt területen, amely a 8 történeti horvát-szlavónországi dualizmus kori vármegyét öleli fel, a történelem során nem történt meg sosem a települések magyar elnevezéseinek hivatalos törzskönyvezése, illetve tudományos kodifikálása. Ebből fakadóan vissza kell nyúlni a különböző történeti forrásokhoz, leginkább a középkorral foglalkozó történeti földrajzhoz és a 19. századi leíró statisztikához. Igyekeztem felkutatni azokat a történeti magyar elnevezéseket, amelyek legalkalmasabbak arra, hogy általánosan elfogadottá váljanak, mint a területen ma is létező települések magyar megfelelői. A tanulmányban, nem csak a terjedelmi okoknál fogva, hanem a téma összetettsége okán sem vállalkozhattam ezek teljes bemutatására, ezért első lépésként az 1913-ban kiadott utolsó hivatalos, a trianoni békeszerződés előtti egységes magyar helységnévtár által közölt kevés magyar helységnevet vettem össze a forrásokban fellelhető névalakokkal.

A magyar helynévanyag jelenlegi állapota, valamint a Duna-Száva közti és drávántúli helységnevek

A magyar helynévhasználat kérdése önmagában is összetett. Ennek elsődleges oka az, hogy a magyar helységnevek teljes mértékben csak Magyarország jelenlegi területén vannak hivatalos használatban, míg ez a Trianonban elszakított területeken csak részben jutott érvényre a magyarlakta vidékeken, és nem egy helyen az elfogadott névalak nem egyezik azzal, ami a magyar igazgatás idején volt az utolsó elfogadott forma.¹ A jelenlegi országhatárokon kívül a magyar helységnevek a legtöbb helyen történeti kategóriát képeznek,² ezért a helyes, teljesség igényével gyakorolt használatuk az anyanyelv- és a hagyományápolást is jelenti.

A magyar helynévanyag eddigi legnagyobb szabású rendezésének folyamata 1898-ban kezdődött és 1912-ig tartott. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság az alatt az idő alatt elvégzett munkáját összegző 1913. évi helységnévtár egy évvel az I. világháború kitörése előtt jelent meg. A háborús

¹ MIKESY 2013, 41–42.

² Mikesy Gábor belső-magyarországi vármegyékre vonatkozó számítása szerint az 1913-as helységnévtár 12537 helysége helyén napjainkban megközelítőleg ugyanannyit találunk, ebből csak 5200 körüli azon települések száma, amelyekben a magyar településnév használata valamilyen szinten elfogadott (MIKESY 2013, 39).

veszteség és az ország feldarabolása következtében ez a helységnévtár bizonyult az utolsó egységes magyar településtárnak. A trianoni békeszerződés a teljes történeti magyar területre kiterjedő helységnévrendezésnek is véget vetett. A törzskönyvezés ugyanakkor csak a belső-magyarországi 63 vármegyére terjedt ki.³

Jóval összetettebb kérdést képeznek a 8 horvát-szlavónországi vármegye magyar helységnevei, amelyeket a korabeli viszonyoknál fogva, vagyis a Horvát–Szlavónországok számára biztosított széleskörű autonómia miatt eleve nem foglalhatta magában az OKTB munkája, így bár számtalan, száz éve, illetve most is létező településnek van felkutatható történeti magyar elnevezése, ezek – néhány kivételt leszámítva – nem köszönnek vissza tömegesen az utolsó egységes magyar hivatalos helységnévtárból.

A magyar helynévanyag ezekben a vármegyékben még az 1870-es évek végén kopott ki a hivatalos használatból.⁴ Ennek gyökerét az 1868. évi XXX. törvénycikk 57. bekezdésében kell keresnünk, amely rendelkezése szerint a Horvát–Szlavónországok határain belül a kormányzat közegeinek hivatalos nyelve a horvát.⁵ Tehát ezen a területen nemhogy nem történt meg a magyar településnevek törzskönyvezése, hanem ezzel ellentétes folyamat, vagyis a horvát törzskönyvezés zajlott le, amely a legtöbb helyen végleg lecserélte a magyar elnevezéseket. Az 1913. évi helységnévtár Horvát–Szlavónországokra vonatkozó anyagát is a zágrábi királyi statisztikai hivatal állította össze.⁶

Ebből fakad az az állapot, miszerint bárkinek, aki napjainkban, akár tudományos, akár gyakorlati hétköznapi céllal lelkiismeretesen és a teljesség igényével szeretné használni eme történeti vármegyék településeinek magyar elnevezését, annak nagyjából egy könyvespolcnyi szakirodalomra van szüksége. Sokszor el kell igazodnia a különböző történeti korszakok közt fennálló eltérésekben is, közben pedig az sem árt, ha ismeri a délszláv nyelveket, hogy képes legyen felhasználni az azokon a nyelveken megszületett szakirodalomakat is. Ilyet túlzás elvárni mindenkitől, aki valamilyen módon foglalkozik ezen vármegyékkel. Éppen ezért szükségesnek látom a meglevő forrásokban és a szakirodalomban szereplő adatok teljes körű összegyűjtését, összevetését és rendezését.

³ Ezek közül 59 vármegye esetében megtörtént a megállapított, hivatalosnak szánt névalak belügyminisztériumi kihirdetése, míg a 4 vármegye (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó) esetében ennek elmaradása okán a hivatalos használatba lépés sem történt meg. A 4 kimaradt vármegye magyar helynévanyaga iránt érdeklődő olvasó szíves figyelmébe ajánlom Hajdú-Moharos József *Magyar településtár* c. könyvét (HAJDÚ-MOHAROS 2001).

⁴ HAJDÚ-MOHAROS 2001, 298.

⁵ A törvény szövegét lásd a források közt.

⁶ HNT 1913, Bevezetés.

A terület meghatározása és a magyar helynévanyag korszakbeli származása

A 8 dualizmus kori horvát–szlavónországi vármegye kérdése sokkal bonyolultabb, mint ahogyan a Trianon előtti időkből ismerjük. Kisebb-nagyobb eltérésekkel a három keleti vármegye (Pozsega, Szerém és Verőce) történeti értelemben eredetileg a magyar anyaország részét képezte, a három középső (Bélavár–Kőrös, Varasd és Zágráb) történeti értelemben is tekinthető szlavóniainak, míg a két déli (Modrus–Fiume és Lika–Korbava) számítanak igazán horvátországinak, pontosabban horvát–dalmáciainak. A területet érintő többszörös hovatartozási és közigazgatási átrendeződések bemutatása külön tanulmányt igényelne, ezért ettől eltekintek. A bonyolultságot napjainkban az is növeli, hogy a jelen pillanatban érvényes elcsatoltságban a terület két állam (Horvátország és Szerbia) között van felosztva. Mindezzért legcélszerűbbnek láttam a címben földrajzilag meghatározni a nyolc vármegye területét, úgy, hogy a Duna-Száva köze a Szerémre értendő, míg a többi hetet a Drávántúlhoz sorolom.⁷

A helynevek korszakbeli eredetét illetően, összevetve a történeti földrajzi feldolgozásokat,⁸ az egyháztörténeti település-beazonosításokat,⁹ a 19. századi leíró statisztikai könyveket,¹⁰ valamint a neves geográfusok településtárait,¹¹ egyértelmű, hogy a terület magyar, vagy a magyar helynévhasználati hagyományba beilleszthető helynévanyaga,¹² azaz a fellelhető magyar elnevezések elsősorban a középkorból származnak, míg az újkori helynévadások eseteinek aránya szinte elenyésző. Földrajzi eloszlást illetően a magyar helynévanyag a keleti, a középkorban a magyar anyaországhoz tartozó részekben a legsűrűbb, a történeti Szlavóniát illetően viszonylag gyakran mondható, míg a hajdani kapcsolt részekben (középkori horvát–dalmáciai területeken) csak elvétve fordul elő. Ebből fakadóan az anyaországi és szlavóniai területeken az OKTB által feldolgozott helynévanyaggal többnyire kompatibilis helynévalakokat találhatunk, míg a kapcsolt részekben sok esetben el kell fogadnunk a délszláv, ritkább esetben az újlatin elnevezéseknek a leíró statisztikában szereplő fonetikus átírásait, természetesen a mai magyar helyesírási követelmények szerint rendezve őket. A teljesség igényével történő felkutatás és rendezés szükségessé teszi tehát több történeti korszak hagyományának egymás mellé rendelését és összevetését.

⁷ A Drávántúl fogalmát Pesty Frigyesztől kölcsönöztem (lásd PESTY 1880b, 143–318).

⁸ BOTKA 1868; PESTY 1880a; PESTY 1880b; CSÁNKI 1893; CSÁNKI 1894; ENGEL 2001.

⁹ ORTVAY 1891; ORTVAY 1892; BUTURAC 1984; BOGOVIĆ 1996.

¹⁰ MAGDA 1819; NAGY 1828; DÓCZY 1830; FÉNYES 1839a; FÉNYES 1839b; FÉNYES 1847.

¹¹ LIPSZKY 2005; HAJDÚ-MOHAROS 2001.

¹² Az összehasonlítást a 1913-as helységnévtár belső-magyarországi része, a már említett Hajdú–Moharos József településtára, valamint az eddig legrészletesebb magyar településtár, Lelkes György a *Magyar helységnév-azonosító szótár* c. könyve (LELKES 2011) alapján végeztem el.

Az 1913. évi helységnévtár, valamint a Duna–Száva közti és drávántúli magyar helységnevek

A Duna–Száva közti és drávántúli magyar helynévanyag bemutatását ebben a tanulmányban a problémakör első fontos tisztázandó részével kezdem. Ez az 1913. évi helységnévtárban, a horvát elnevezésekkel párhuzamosan közölt, nem túl nagyszámú magyar helységnév. Az említett publikációban megjelenő nevek számos esetben hibásnak mondhatók, vagyis nem egyeznek a középkori oklevelekben illetve a leíró statisztikai könyvekben szereplő elnevezésekkel. Az 1913-as helységnévtár, pont annak a ténynek köszönhetően, hogy az utolsó Trianon előtti ilyen jellegű hivatalos publikáció, napjainkban alapvető dokumentuma, megkerülhetetlen adatforrása a térséggel kapcsolatos hivatalos ügyintézésnek, szakirodalomnak, térképészeti munkáknak és a turisztikai jellegű kiadványoknak. Az utóbbi egy évszázad alatt az utódállamokban végbement a helységnevek tömeges „*dehungarizálása*”, aminek okán az utolsó Trianon előtti magyar helységnévtár a magyar helynévhasználat kiinduló pontjává vált.¹³ A 8 vármegye magyar helységneveinek köztudatba történő visszahozása lehetetlen az 1913-as helységnévtárban szereplő állapotok tisztázása nélkül.

Vitathatatlan helynévalakok

A magyar köztudatban alapvetően a nagyobb városok és járásközponti státusszal bíró nagyközségek neve őrződött meg, leginkább annak köszönhetően, hogy az 1913-as helységnévtárban is szerepelnek. Ezek közül vitathatatlanok a következő települések:

Magyar elnevezés	Délszláv elnevezés	Vármegye (Vm.) ¹⁴	Oldal ¹⁵	Irodalom
Cirkvenica ¹⁶	Crikvenica	Mf	244.	FÉNYES 1839a, 163 ¹⁷
Daruvár	Daruvar	Pg	259.	MAGDA 1819, 518
Eszék	Osijek	Ve	284.	MAGDA 1819, 524
Kapronca	Koprivnica	Bk	228.	MAGDA 1819, 531

¹³ MIKESY 2013, 37.

¹⁴ Vármegyék neveinek rövidítése: Bk – Bélavár–Kőrös, Lk – Lika–Korbava, Mf – Modrus–Fiume, Pg – Pozsega, Szer – Szerém, Var – Varasd, Ver – Verőce, Zg – Zágráb.

¹⁵ A táblázatok ezen oszlopában megadott oldalszámok az adott helységnév HNT 1913-ban való előfordulására utalnak.

¹⁶ *Czirkvenicza* alakban. A tanulmányban a településnevek mindenütt a mai magyar helyesírási szabályzat szerint vannak feltüntetve.

¹⁷ A terjedelem, illetve a feldolgozott források sokaságának okán a források feltüntetését egyre szűkítettem, így kezeve a kiadások tekintetében a legrégebbiből meríteni.

Magyar elnevezés	Délszláv elnevezés	Vármegye (Vm.) ¹⁴	Oldal ¹⁵	Irodalom
Károlyváros	Karlovac	Zg	298.	FÉNYES 1839b, 171
Kőrös	Križevci	Bk	229.	MAGDA 1819, 531
Nagygorica	Velika Gorica	Zg	308.	FÉNYES 1847, 464
Pétervárad	Petrovaradin	Szer	274	FÉNYES 1839b, 196
Sziszek	Sisak	Zg	304.	FÉNYES 1839a, 214–215
Szluin	Slunj	Mf	1629.	NAGY 1828, 191
Újgradiska	Nova Gradiška	Pg	353.	DÓCZY 1830, 353
Újlak	Ilok	Szer	266.	NAGY 1828, 32
Varasd	Varaždin	Va	281.	MAGDA 1819, 533–534.
Zágráb	Zagreb	Zg	293.	MAGDA 1819, 536.
Zsupanya	Županja	Szer	1712.	NAGY 1828, 146.

1. táblázat: A városok és járásközpontok helyes magyar elnevezései az 1913. évi helységnévtárban

Falvak¹⁸ közül az 1913. évi helységnévtárnak köszönhetően megőrződött néhány elnevezés:

Magyar elnevezés	Délszláv elnevezés	Vm.	Járásközpont	Oldal	Irodalom
Erdőd	Erdut	Ver	Eszék	289.	NAGY 1828, 525
Erdővég	Erdevik	Szer	Újlak	266.	NAGY 1828, 32
Haraszi	Hrastin	Ver	Eszék	289.	BOTKA 1868, 462
India	Indija	Szer	Árpatarló ¹⁹	269.	NAGY 1828, 33

¹⁸ Falvak alatt a HNT1913 beosztása szerinti adóközségek területét értem.

¹⁹ A járások nevét a főszövegben mindig a névadó település történeti magyar elnevezésnek megfelelően hozom. Amely névadó település történeti magyar elnevezésének megtárgyalására nem

Magyar elnevezés	Délszláv elnevezés	Vm.	Járasközpont	Oldal	Irodalom
Kórógy	Korog	Szer	Valkóvár	272.	NAGY 1828, 35
Lacháza	Vladislavci	Ver	Eszék	1506.	SABLIJAR 1866, 466
Maradék	Maradik	Szer	Ürög	267.	NAGY 1828, 35
Ógradiska	Stara Gradiška	Pg	Újgradiska	261.	DÓCZY 1830, 353
Ózalánkemén	Stari Slankamen	Szer	Ópác	1556.	ENGEL 2001
Szentgyörgy	Sveti Juraj	Lk	Zeng	242.	NAGY 1828, 177
Szentlászló	Laslovo	Ver	Eszék	1508.	NAGY 1828, 66
Szolnokpuszta	Pustara Solnok	Szer	Árpatarló	1631.	CSÁNKI 1894, 254 ²⁰
Ténye ²¹	Tenja	Ver	Eszék	290.	FÉNYES 1839a, 33
Újzalánkemén	Novi Slankamen	Szer	Ópác	1556.	ENGEL 2001
Valpó	Valpovo	Ver	Szalatnok	290.	MAGDA 1819, 524

2. táblázat: A falvak helyes magyar elnevezései az 1913. évi helységnévtárban

Hibás helynévalakok

Külön gondot képeznek a magyar helynévhasználatban hibásan megőrződött névalakok, amelyek az 1913-as helységnévtárban találhatóak. Ezekről feltételezhetjük, hogy pont eme helységnévtárnak köszönhetően terjedtek el. Ezek a hibás formában átvett elnevezések még nehezebbé teszik a történelmi magyar elnevezés visszahozását a köztudatba, mint olyan esetekben, ahol teljesen feledésbe merült. Ezek közül a legismertebbek Karlóca (Srijemski Karlovci²² város, Szer) és Vukovár (Vukovar²³ járásközpont, Szer). Mindkettő

kerül sor a tanulmányban, azt a lábjegyzetekben teszem. Árpatarló a Ruma település magyar történeti elnevezése (CSÁNKI 1894, 234).

²⁰ Középkorban *Szolnok*. A helységnévtárban és Csánkinál szereplő névváltozat között nincs érdemi eltérés.

²¹ A helységnévtárban Ténye, Fényesnél Ténye alak szerepel. Gyakorlatilag ugyanaz, csekély hangrendi eltorzulással.

²² HNT 1913, 274.

²³ HNT 1913, 271.

középkori település, az elsőnek **Karom**,²⁴ másinak **Valkóvár**²⁵ a régi magyar neve. Karom hibás névalakjának tömeges elterjedésében közrejátszott a városhoz kötődő legismertebb történelmi esemény, az 1699. évi béke, amelyet a város történeti neve alapján talán helyesebb lenne **karomi békének** nevezni. Valkóvár hibás névalakjának tömeges elterjedtségét feltehetően az 1991–1995 közti horvátországi háború és annak médiavisszhangja idézte elő.

A többi, a köztudatban hibásan rögzült helyneveket az alábbi táblázatok mutatják:

Elnevezés (Magyar) ²⁶		Délszláv elnevezés	Vm.	Oldal	A helyes elnevezés forrása
Nem egyezik	Egyezik				
Alsólapac	Alsólábvár ²⁷	Donji Lapac	Lk	234.	KLAIĆ 1904, 142
Alsómiholjác	Szentmihály	Donji Miholjac	Ver	285.	CSÁNKI 1893, 58
Buccari	Szádrév	Bakar	Mf	258.	MKL, Szádrév
Jaska	Jászka	Jastrebarsko	Zg	293.	HNT1873, 148
Karlóca	Karom	S. Karlovci	Szer	274.	CSÁNKI 1894, 235–236
Mitrovica ²⁸	Szávaszentdemeter	Mitrovica	Szer	268.	CSÁNKI 1894, 238
Nasic	Nekcse	Našice	Ver	286.	CSÁNKI 1894, 463
Ópázova	Ópác ²⁹	Stara Pazova	Szer	269.	ORTVAY 1891, 350

²⁴ CSÁNKI 1894, 235–236.

²⁵ NAGY 1828, 33.

²⁶ A magyar elnevezéseknél a „nem egyezik” rubrikában azok az elnevezések szerepelnek, amelyek nem azonosak a történeti adatforrásokban szereplő névalakokkal, az „egyezic” rubrikában az azonosak.

²⁷ A középkori *Lábvár* (Laabvar, Labwar) két településre oszlik, így vannak *Alsólábvár* (Donji Lapac) és *Felsőlábvár* (Gornji Lapac, Lk, Alsólábvár).

²⁸ A magyarnak szánt elnevezés korabeli helyesírás szerint, *Mitrovica* alakban lett feltüntetve.

²⁹ A középkori *Pác* (Pacz) napjainkban két részre oszlik, így létezik *Ópác* (Stara Pazova) és a vele szomszédos *Újpác* (Nova Pazova) is.

Elnevezés (Magyar) ²⁶		Délszláv elnevezés	Vm.	Oldal	A helyes elnevezés forrása
Nem egyezik	Egyezik				
Pakrác	Pekerc ³⁰	Pakrac	Pg	262.	CSÁNKI 1893, 42
Szlatina	Szalatnok	Slatina	Ver	290.	CSÁNKI 1983, 54
Vinkovce	Szentillye	Vinkovci	Szer	271.	ANDRIĆ 2007, 119– 123
Vukovár	Valkóvár	Vukovar	Szer	271.	NAGY 1828, 33

3. táblázat: Városok és járásközpontok hibás magyar elnevezései az 1913. évi helységnévtárban és azok helyes megfelelői

Elnevezés (Magyar)		Délszláv elnevezés	Vármegye, Járásközpont	Oldal	A helyes elnevezés forrása
Hibás	Helyes				
Almás	Hagymás	Aljmaš	Ver, Eszék	288.	CSÁNKI 1894, 283
Csepén	Kendcsapa	Čepin	Ver, Eszék	1394.	CSÁNKI 1894, 280–281
Felsőmiholjác	Szentmihály	G. Miholjac	Ver, Szalatnok	290.	CSÁNKI 1893, 89
Gerbovác	Korbova	Grbavac	Bk, Grobosinc ³¹	1449.	CSÁNKI 1893, 24
Lukács	Szentlukács	Lukač	Ver, Verőce	1520.	LIPSZKY 2005
Nagypiszanica	Mindszent	Vel. Pisanica	Bk, Bélavár	1549.	ENGEL 2001

³⁰ Csánki *Pekrec* vagy *Pekerc* alakban hozza. *Pekerc* alakot a szomszédos Donji Sredani magyar elnevezése (*Peker* vagy *Pekerszerdahely*) alapján részesítettem előnyben (lásd CSÁNKI 1893, 41).

³¹ Grobosinc a Grubišno Polje középkori elnevezése (CSÁNKI 1893, 88).

Elnevezés (Magyar)		Délszláv elnevezés	Vármegye, Járasközpont	Oldal	A helyes elnevezés forrása
Hibás	Helyes				
Nikince	Nyék	Nikinci	Szer, Árpatahló	1552.	ENGEL 2001
Ójanková	Ójenke ³²	St. Jankovci	Szer, Valkóvár	272	ORTVAY 1891, 274
Rétfala	Rétfalva	Retfala	Ver, Eszék	289.	CSÁNKI 1894, 520
Tordince	Tordafalva	Tordinci	Szer, Valkóvár	1670.	ENGEL 2001
Újkapela	Újkápolna ³³	Nova Kapela	Pg, Újgradiska	1553.	HELLER 1975, 99
Újjanková	Újjenke ³⁴	N. Jankovci	Szer, Szentillye	1556.	ORTVAY 1891, 274
Újpázova	Újpác ³⁵	Nova Pazova	Szer, Ópác	270.	ORTVAY 1891, 350
Vogány	Hangony	Voganj	Szer, Árpatahló	1690.	ENGEL 2001

4. táblázat: Falvak hibás magyar elnevezései az 1913. évi helységnévtárban és azok helyes megfelelői

Határesetek és érdekességek

Határesetek és érdekességek közé azokat a településeket soroltam, amelyeket az 1913. évi helységnévtár nem teljesen vitathatatlan, de az adatforrásokban két vagy több, egymástól jelentősen eltérő magyar névalakban hoz. Ide helyeztem még olyan hibásnak mondható névalakokat is, amelyeknek magyar megfelelője vagy nem teljesen tisztázott, vagy több történeti magyar elnevezéssel is bírnak,

³² A középkori Jenke napjainkban két településre oszlik, *Ójenkére* (Stari Jankovci) és a közvetlen szomszédságában fekvő *Újjenkére* (Novi Jankovci). Lásd még a 33. lábjegyzetben.

³³ *Capelna* névalak helyesírásilag rendezett változata, kiegészítve a hibás névalak előtagjával.

³⁴ Lásd a magyarázatot a 31. lábjegyzetnél.

³⁵ Lásd a magyarázatot a 28. lábjegyzetnél.

így nehéz eldönteni, melyik névalakot érdemes előnyben részesíteni a magyar helynévhasználatban. Jelen tanulmányban ezeknek többnyire csak bemutatására szorítkozom, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy a névváltozatok közül melyiket kellene használni.³⁶

Maga a *Belovár* (Bjelovar³⁷ város, járásközpont, Bk), helynévalak nem tekinthető határesetnek, ugyanis eleve hibás, pontosabban a történeti magyar elnevezés eltorzult változata. Történeti neve **Bélavár**.³⁸ Külön kitérőt azért érdemel, mert egy vármegye névadó települése. A Bélavár történeti elnevezés alapján célszerűbb a magyar nyelvkörnyezetben a vármegyét is Bélavár-Kőrösnek nevezni az eddig megszokott Belovár-Kőrös helyett.

A legismertebb határeset Brod (város és járásközpont, Pg) magyar megfelelőjének kérdése. Az 1913-as helységnévtár *Bród* alakban hozza, Lipszky Jánosnál *Bród* és *Bródváros* szerepel,³⁹ Botka Tivadarnál *Nagyrév* névalakban jelenik meg.⁴⁰ Csánki Dezsőnél és Engel Pálnál a helységnévtárban is szereplő névalak található,⁴¹ de Csánkinál még *Brád* alakban is olvashatjuk.⁴² A helységnévtárban található még egy *Brod* (*Kulpa mellett*) (Brod na Kupi,⁴³ Mf, Delnice⁴⁴) is. Ez a névalak ebben a formában szembemegy mind a korabeli, mind a jelenlegi magyar helyesírási normákkal, így célszerűbb – tekintettel arra, hogy a zárójeles megkülönböztetés a pozsegai azonos nevű város miatt indokolt⁴⁵ – magyarul vagy **Kulpanagyrévnek** vagy **Kulpabródnak** nevezni.

A *Cameralmoravice* (Komorske Moravice,⁴⁶ Mf, Verbovsko⁴⁷) névalak egyike az 1913-as helységnévtárban szereplő kerülendő helynévalakoknak, ugyanis a királyi kamarára utaló német „*cameral*” előtag esztétikailag is rosszul mutat a magyar nyelvkörnyezetben. Lipszky-nél előtag nélkül *Moravice* alakban olvasható,⁴⁸ Nagy Lajosnál *Moravica* (*Cameralis*),⁴⁹ míg az első magyar hivatalos, 1873. évi helységnévtárban *Moravice kamarai vagy szerb* alakban

³⁶ Annyi szabadságot meghagytam magamnak, hogy félkövér dőlt betűkkel kiemeltem azokat a névalakokat, amelyek szerintem jobban beilleszkednek a már tisztázott belső-magyarországi helynévanyag mellé, ugyanakkor a tisztelt olvasóra bízom a sugallatom esetleges elfogadását.

³⁷ HNT 1913, 223.

³⁸ Csánki feltételes módba helyezi (CSÁNKI 1893, 19), Kiss egyértelművé teszi (KISS 1997, I. 191).

³⁹ LIPSZKY 2005. Érdekes módon az utóbbit *Brodvaross* alakban írja és szerb elnevezésnek titulálja, annak ellenére, hogy igazából magyarosan cseng. Érdemes elgondolkodni azon, hogy Lipszky ilyenfajta utalásai igazából nem a lakosság korabeli összetételét tükrözik-e inkább, mint a helynév etimológiai eredetét.

⁴⁰ BOTKA 1868, 455.

⁴¹ CSÁNKI 1894, 389; ENGEL 2001.

⁴² CSÁNKI 1894, 389. Botka beazonosítását a későbbi szerzők közül Pesty Frigyes elfogadta, a többiek indoklás vagy megjegyzés nélkül figyelmen kívül hagyták.

⁴³ HNT 1913, 246.

⁴⁴ HNT 1873, 143. A hajdani járásközpontnak a délszlávoknál is Delnice a neve.

⁴⁵ Pozsegai város a helységnévtár betűrendes részében *Bród Sz.[áva] / m.[ellett]* – *Brod na Savi* alakban is hozza (HNT 1913, 1373).

⁴⁶ HNT 1913, 257.

⁴⁷ FÉNYES 1847, 464.

⁴⁸ LIPSZKY 2005.

⁴⁹ NAGY 1828, 97.

találjuk meg.⁵⁰ Helyesírásiilag rendezve az 1873-ban feltüntetett alakot, figyelembe véve Nagy rekordját, *Kamaramoravica* alakban is lehet írni.

A *Dalja* (Dalj,⁵¹ Ver, Eszék) névalakot szintén nem lehet elfogadni, ugyanis bár alakjában utal a fellelhető történeti magyar elnevezésekre, mégsem azonos velük. Fényes *Dály*a névalakot használt,⁵² míg a történeti földrajzban *Dályó*⁵³ és *Dáf*⁵⁴ alakban fordul elő.

Diakovár (Đakovo⁵⁵ járásközpont, Ver) névalak alapvetően nem mondható hibásnak, ugyanakkor számos más névalakban is előfordul. Magda Pál *Deákóvár*⁵⁶ alakja kompatibilis a köztudatban rögzült változattal. Emellett Pesty Frigyes *Ják* és *Jákófalva*,⁵⁷ míg Csánki és Engel *Diakó* névalakban hozzák.⁵⁸

Ireg (Irig⁵⁹ járásközpont, Szer) helyzete első rápillantásra egyértelműnek tűnik, ugyanis a 19. századi leíró statisztikában és történeti földrajzi feldolgozásokban is gyakran ebben a formában jelenik meg,⁶⁰ ugyanakkor napjainkban a helyi magyar lakosság helynévhasználati gyakorlatában meghonosodott az *Ürög* névalak.⁶¹ A történelem során mindkét névalak használható volt.⁶²

Karlopago (Karlobag,⁶³ Lk, Szentpéter⁶⁴) névalak feltüntetése is hibásnak tekinthető, és szintén egyike azoknak a neveknek, amelyek a bemutatásban megérdemelnek némi kitérőt. A település középkori neve Bag.⁶⁵ Magyarország mai határain belül, Pest megyében is találunk egy ilyen nevű települést, ezért a homonímia elkerülése végett érdemes odafigyelni az idegen elnevezésekben előtagként szereplő Karlo férfinévre. Pesty szerint ezt az előtagot a települést birtokló korbáviai grófok Károly nevű tagja után kapta.⁶⁶ Kiss Lajos magyarázata is hasonló, csak állítása szerint az előtag II. (Stájer) Károly főherceg emlékét őrzi, annak tiszteletére, hogy 1579-ben megújította.⁶⁷ Mindkettőt figyelembe véve, a települést magyarul *Károlybag* alakban is lehet írni.

⁵⁰ HNT 1873, 144.

⁵¹ HNT 1913, 289.

⁵² FÉNYES 1839, V. 28.

⁵³ CSÁNKI 1894, 303.

⁵⁴ ENGEL 2001.

⁵⁵ HNT 1913, 284.

⁵⁶ MAGDA 1819, 524.

⁵⁷ PESTY 1880a, 297.

⁵⁸ CSÁNKI 1894, 281; ENGEL 2001.

⁵⁹ HNT 1913, 267.

⁶⁰ Lásd pl. MAGDA 1819, 521; CSÁNKI 1894, 232; ENGEL 2001.

⁶¹ MOLNÁR CSIKÓS 2016, 163.

⁶² LIPSZKY 2005; BOTKA 1868, 459. mindkét névalakot hozza.

⁶³ HNT 1913, 1477. Az általános részben *Carlobago* alakban áll (lásd HNT 1913, 235).

⁶⁴ Szentpéter a Gospić település középkori patrocinum elnevezése. A felvétel Mile Bogović horvát egyháztörténész *crkva Svetog Ivana* és *Supetar* (településnév) rekordja alapján történt (BOGOVIĆ 1996, 300).

⁶⁵ PESTY 1880b, 385.

⁶⁶ PESTY 1880, II. 386.

⁶⁷ KISS 1997, I. 691–692.

Az 1913. évi helységnévtár egyik legkérdésesebb magyar névalakja a *Krapinateplic* (Krapinske Toplice,⁶⁸ Var, Pregradaboldogasszony⁶⁹). A fontosabb történeti földrajzi forrásokban is így szerepel,⁷⁰ de a Zsigmond–korban előfordul még patrocíniumos alakban is, mint *Sancte Trinitatis de Aquiscalidis*,⁷¹ ami magyarul írva *Hévízszenttrinitás*.

Otocsác, Otocsán vagy *Ottócsánszentmiklós*? A Lika-Korbava vármegyei egykori járásközpont az 1913. évi helységnévtár általános betűrendes részében az első, a betűrendes részben a második névalak szerepel,⁷² míg a harmadik névalakot a középkori patrocínium alapján (*Ottocensem in ecclesia s. Nicolai*)⁷³ írhatjuk.

Portoré (Kraljevica,⁷⁴ Mf, Szusák) településnek is van történeti magyar elnevezése, de teljesen feledésbe merült. Dóczy József az országleírásában közli az újlatin *Porto Re* alakot, a latin *Porto Regius*, valamint a teljesen magyar *királyi Rép-part* alakot is.⁷⁵ Felvetődik a kérdés, mit jelent a magyarban szereplő „rép” szótag? *Porto Regius* (aminek *Portoré* a rövidített változata) magyarul a *királyi kikötőt* jelenti, ráadásul a királyi mivoltot a délszláv Kraljevica elnevezés is tükrözi. Dóczy a településnevet ekképpen magyarázza: „*Alkotójáról, IV. Károly Tsászárról, fekvéséről, mesterséges alkottatásáról, és a' leg nagyobb portékás hajókat be fogadó tágosságáról, melyben az ilyenek építtetnek is, vette nevét.*”⁷⁷ Ennek fényében nem tudunk mást feltételezni, minthogy „rép” valóban a „rév” szónak, valószínűleg elírással vagy sajtóhibával keletkezett eltorzulása. A révnek egyik jelentése pont a kikötő,⁷⁸ vagyis Dóczy nem a „*királyi Rép-part*”, hanem a „*királyi Rév-part*” elnevezést közli, amit mai helyesírással Királyrévpart alakban írhatunk. Magyarország egykori területén, a történeti Pozsony vármegyében találunk egy hasonló nevű települést, Királyrévet, így *Királyrévpart*, mint településnév jól illeszkedik a magyar helynévadási hagyományba.

Szarvas (Sarvaš,⁷⁹ Ver, Eszék) feltüntetése ebben a formában alapjában véve nem hibás. A határesetek közé azért soroltam, mert a MÁV nyilvántartásában száz éve még *Drávaszarvas* névalakban szerepelt,⁸⁰ nyilván azért, hogy megkülönböztethető legyen a Békés megyei Szarvastól.

⁶⁸ HNT 1913, 1194.

⁶⁹ Pregradaboldogasszony (*Primo beate virginis de Pregrada*) a Pregrada település középkori patrocíniumos elnevezése (ORTVAY 1892, 747). A felvétel Ortway alábbi magyarázata alapján történt: „*Plébánia–egyháza ma is Nagyboldogasszony tiszteletére felavatott.*”

⁷⁰ ENGEL 2001b.

⁷¹ MEZŐ 2003, 488.

⁷² HNT 1913, 240, 1566.

⁷³ KLAÍĆ 1902, 12.

⁷⁴ HNT 1913, 254.

⁷⁵ DÓCZY 1830, 337. Dóczy idejében a Magyar Tengerpart közigazgatási egység része.

⁷⁶ Magyar királyként III. Károly

⁷⁷ DÓCZY 1830, 337.

⁷⁸ BENKŐ 1976, III. 401; CZUCZOR – FOGARASI 1870, V. 536.

⁷⁹ HNT 1913, 290.

⁸⁰ Lásd MÁV.

A legbonyolultabb eset *Szentivánzelina* (Sveti Ivan Zelina⁸¹ járásközpont, Zg), amely így hibás névalak, ugyanakkor több magyar történeti elnevezése is ismert. Fényesnél *Zelnaszentjános* vagy *Zelnaszentiván* (*Sz. Iván, v. Sz. János, v. F. Zeline*),⁸² Csánkinál *Zelnavár*,⁸³ Josip Buturac adatközlésében *Marócsaszentiván* (*Marocha Zenth Iwan*),⁸⁴ Engelnél *Csütörtökhely*, *Zelna*, *Szentiván* és *Tergovistye* névalakokat találunk.⁸⁵ A legutóbbi névalakot az Anjou-kori oklevélfeldolgozások *Zelnavásár*⁸⁶ és *Zelnavásárhely*⁸⁷ alakban hozzák.

Terzattó (Trsat,⁸⁸ Mf, Szusák⁸⁹), mint településnév, átvétel az újlatinból (olaszból) és érdekes módon az 1913. évi helységnévtár talán az egyetlen, amely magyar helyesíráshoz igazított alakban hozza (a történeti statisztikában Tersatto⁹⁰ formában olvashatjuk), ám ily módon, mint Terzattó a magyarajkú olvasó számára teljesen kiejthetetlen. Talán nem túlzott beavatkozás javasolni egy olyan, a magyar anyanyelvűek számára sokkal kiejthetőbb helyesírási formát, mely egyúttal kibékíti a két változatot, vagyis a ***Terszattó*** elnevezést.

Varasdeplić (Varaždinske Toplice,⁹¹ Var, Újmajor⁹²) kérdése a legösszetettebb. A forrásokban nem lelhető fel olyan elnevezése, amely kompatibilis a magyar helynévhagyománnyal. Itt érdekes helyzettel nézünk szembe, ugyanis annak köszönhetően, hogy az ezredfordulót követően a világhálón elterjedtek az ismeretterjesztő, határon túli honismereti írások, spontán életre kapott a ***Varasdfürdő*** elnevezés. A Google térkép alkalmazás így hozza,⁹³ illetve bekerült az idegenforgalmi ismertetőbe is.⁹⁴ Bár ezek forrásértékére nem lehet támaszkodni, megjegyzendő, hogy valószínűleg a Varaždinske Toplice magyar elnevezésének továbbra is nyitott kérdését ez a hétköznapi gyakorlat fogja eldönteni. A Varasdfürdő nem melleleg tökéletesen illeszkedik a magyar nyelvkörnyezetbe.

⁸¹ HNT 1913, 306.

⁸² FÉNYES 1839a, 197.

⁸³ Zelnavári Biczke család említésénél (CSÁNKI 1893, 23).

⁸⁴ BUTURAC 1984, 87.

⁸⁵ ENGEL 2001b.

⁸⁶ ANJOU X. 549. sz. regeszta.

⁸⁷ ANJOU XI. 252. sz. regeszta.

⁸⁸ HNT 1913, 1670.

⁸⁹ HNT 1873, 143. Délsláv hagyományban *Sušak* alakban írják.

⁹⁰ NAGY 1828, 131–132.

⁹¹ HNT 1913, 1676.

⁹² Újmajor a Novi Marof település magyar elnevezése (FÉNYES 1839a, 257).

⁹³ <https://www.google.hu/maps/place/42223,+Varasdf%C3%BCrd%C5%91,+Horv%C3%A1torsz%C3%A1g/@46.2086897,16.3795826,13z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x476603a563ca63b3:0xa6443357d80c9308!8m2!3d46.2104622!4d16.4227473> (Letöltés: 2019.03.05. 15:14)

⁹⁴ <https://www.booking.com/hotel/hr/apartments-dajcic.hu.html> (Letöltés: 2019.03.05. 15:17); <https://www.termalfurdo.hu/furdozes/barokk-elegancia-es-57-fokos-termalviz-uton-a-tenger-fele-5018> (Letöltés: 2019.03.05. 15:20); <https://utazas-nyaralas.info/horvatorszag/varasd.html> (Letöltés: 2019.03.05. 15:22)

Zimony (Zemun⁹⁵ város és járásközpont, Szer) elnevezés meghonosodott a magyar helynévhasználatban, ugyanakkor a történeti földrajz *Zemlén* névalakban jelöli.⁹⁶ Itt szerintem nincs túl sok értelme visszatérni a középkori elnevezéshez, ugyanis akárcsak a kora újkori - újkori Zimony, a középkori Zemlén elnevezés is szláv eredetű, de közben a Zimony név nem homonímiás.

A magyar helynévhasználati gyakorlatban meghonosodott a **Zengg** (Senj⁹⁷ város és járásközpont, Lk) névalak, ám ez nem teljesen helyes, ugyanis mi magyarok teljesen feleslegesen két g-vel írjuk. A Zengg helyesírási forma nem magyar, hanem német.⁹⁸ A régi magyar földrajzi és leíró statisztikai munkákban (Lipszky Jánosnál és Fényes Eleknel) a magyar helyesírási normákhoz jobban illeszkedő **Zeng** alakban találjuk,⁹⁹ ugyanígy az 1873. évi helységnévtárban is.¹⁰⁰

Összegzés

Összességben megállapítható, hogy az 1913. évi helységnévtár Horvát–Szlavónországra vonatkozó része kevés, többségében vitás vagy teljesen hibás, a történeti forrásoknak nem mindig megfelelő magyar településnevet mutat. Napjainkban az 1868. évi XXX. törvénycikk érvényét veszítette, ugyanis a terület többé nem tartozik magyar fennhatóság alá. Ugyanakkor a terület évszázadokon keresztül a magyar állam része volt, így kitörölhetetlen a magyarok nemzeti emlékezetéből, a magyar kulturális terület szerves része, ezért a magyar helynévanyaga is a magyar névterület¹⁰¹ alkotóeleme. Ennek a névanyagnak tudományos alapokon elvégzett rendezése, tisztázása – aminek ez a tanulmány első lépése kíván lenni – mára már a kulturális örökségápolás kategóriába sorolható tevékenységnek tekinthető.

Források

A 1868. évi XXX. törvénycikk

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800030.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D28> (Letöltés: 2019.03.03. 12:20)

ANJOU 1326 = Blazovich László – Géczi Lajos (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár Oklevéltár X. 1326*. Budapest–Szeged, 2000.

ANJOU 1327 = Almási Tibor (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár Oklevéltár XI. 1327*. Budapest–Szeged, 1997.

⁹⁵ HNT 1913, 273.

⁹⁶ *Zeml(y)én (Zemplén)* (CSÁNKI 1894, 233) és *Zemlén, Zemplén* (ENGEL 2001a), de Zimony is.

⁹⁷ HNT, 241.

⁹⁸ SABLJAR 1866, 372–373.

⁹⁹ LIPSZKY 2005; FÉNYES 1839, VI. 166; FÉNYES 1847, 484.

¹⁰⁰ HNT 1873, 76.

¹⁰¹ A névterület fogalmát, mint a magyar településneveinek összegét Hajdú–Moharos Józseftől kölcsönöztem (HAJDÚ–MOHAROS 2001, XI.).

HNT 1873 = Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Budapest 1873.

HNT 1913 = Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Budapest 1913.

Irodalom

ANDRIĆ 2007 = Andrić, Stanko: Vinkovci u Srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti. Vinkovci–Slavonski Brod 2007.

BENKŐ 1976 = Benkő Lóránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Harmadik kötet. Ö-Zs. Budapest 1976.

BOGOVIĆ 1996 = Bogović, Mile: Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku. *Riječki teološki časopis* God. 4. Br. 2. (1996) 291–328.

BOTKA 1868 = Botka Tivadar: Tájékozás az eltűnt magyar Valkó vármegyéről. *Századok* 2 (1868) 453–474.

BUTURAC 1984 = Buturac, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU* Knj. 59 (1984) 43–107.

CSÁNKI 1893 = Dr. Csánki Dezső: *Kőrösmegye a XV-ik században*. Budapest 1893.

CSÁNKI 1894 = Dr. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. kötet. Budapest 1894.

CZUCZOR – FOGARASI 1870 = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Ötödik kötet. Pest 1870.

DÓCZY 1830 = Dóczy József: *Európa tekintete jelenvaló Természeti, Mívelti, és Kormányi Állapotjában*. IX. Kötet. A' Magyar Birodalmak. Magyar, Horvát és Tót, (Szlovenia) Ország; a Határ őrző Ezredek vidékeivel, és Tenger parti kerülettel. 'S Erdély Ország. Bécs 1830.

ENGEL 2001 = Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Budapest 2001.

FÉNYES 1839a = Fényes Elek: *Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*. Ötödik kötet. Pest 1839.

FÉNYES 1839b = Fényes Elek: *Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*. Hatodik kötet. Katonai Végvidék. Pest 1839.

- FÉNYES 1847 = Fényes Elek: Magyarország leírása. II. rész. Magyarország részletesen. Pest 1847.
- HAJDÚ-MOHAROS 2001 = Hajdú-Moharos József: *Magyar településtár*. Budapest 2001.
- HELLER 1975 = Heller, Georg: *Comitatus Poseganensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn*. Band 3. München 1975.
- KISS 1997a = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. kötet. A–K. Budapest 1997.
- KISS 1997b = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. II. kötet. L–Zs. Budapest 1997.
- KLAIĆ 1902 = Klaić, Vjekoslav: Građa za topografiju Ličko–krbavske županije u srednjem vijeku. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* God. 6 Br. 1. (1902) 1–31.
- KLAIĆ 1904 = Klaić, Vjekoslav: Građa za topografiju Ličko–krbavske županije u srednjem vijeku. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* God. 7. Br. 1. (1904) 129–144.
- LELKES 2011 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest 2011.
- LIPSZKY 2005 = Lipszky János: *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810)*. DVD-ROM. Budapest 2005.
- MAGDA 1819 = Magda Pál: *Magyar Ország és a' határ őrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest 1819.
- MÁV = *A magyar királyi államvasutak és a kezelésükben levő helyi vasutak térképe*; <http://vasutallomasok.hu/terk/MAVterkep.jpg> (Letöltés: 2018.11.25. 22:15)
- MEZŐ 2003 = Mező András: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest 2003.
- MIKESY 2013 = Mikesy Gábor: Helységneveink 1913-as tükörben. *Névtani értesítő* 35 (2013) 37–53.
- MKL, Szádrév = *Magyar Katolikus Lexikon Szádrév szócikke*; <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A1dr%C3%A9v.html> (Letöltés: 2018.11.24. 20:11)

- MOLNÁR CSIKÓS 2016 = Molnár Csikós László: Vajdasági helységnévrendezés a XXI. században. In: Gazdag Vilmos – Karmacsi Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások*. I. kötet: Nyelvtudomány. Ungvár 2016, 145–165.
- NAGY 1828 = Nagy, Ludovico: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, seu Slavoniae et Croatiae, litorali item Hungarico-Maritimi, commercialis et Confiniorum Militarum Hungaricorum*. Tomus Secundus. Buda 1828.
- ORTVAY 1891 = Ortway Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve*. Első fele. Budapest 1891.
- ORTVAY 1892 = Ortway Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve*. Második fele. Budapest 1892.
- PESTY 1880a = Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Első kötet. Budapest 1880.
- PESTY 1880b = Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Második kötet. Budapest 1880.
- SABLJAR 1866 = Sabljár, Vinko: *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije Hrvatske i Slavonije*. Zagreb, 1866.

**Унгарски имиња за населби во областа меѓу Дунав и Сава и јужно од
Драва во контекст на Именик на населбите на Унгарија
од 1913 година**

ИВАН МАРК ЕРДЕИ

Во мојата студија се осврнувам на унгарските имиња за населби во осум жупаниии (Бјеловарско-крижевачка, Личко-Крбавска, Модрушко-риечка, Пожешка, Сремска, Вараждинска, Вировитичка и Загребска) кои беа дел од Хрватско-славонската бановина што пред крајот на Првата светска војна имаше широка автономија во Унгарија. Прашањето на унгарските имиња во оваа област е многу комплексно. Имено, според 30-тиот унгарски закон од 1868 година, Хрватско-славонската бановина имала право да ги уредува официјалните имиња на населбата на нејзина територија. Така се случило дека повеќето историски унгарски имиња во таа област паднале во заборав. (Исклучоци се поголеми градови и неколку познати села.) Дobar пример за таква ситуација е Именик на населбите на Унгарија од 1913 година – последната таква книга објавена пред Триенонскиот мировен договор од 1920 година со што Унгарија ги изгуби споменатите осум жупаниии. Во горенаведената публикација, делови поврзани со Хрватско-славонската бановина ги состави Заводот за статистика на Загреб, а имињата на населбите во голема мера биле напишани со хрватски јазик и хрватски правопис. Унгарските имиња се само неколку (вкупно 70), од кои само 28 се точни (соодветни на историски извори), додека други се или контроверзни или неправилни (тие не одговараат на историски извори). Како прв чекор во уредување и кодификацијата на унгарските имиња за населби на горенаведената територија, во оваа студија ги споредив имињата од Именик со претходно истражување во областа на историската географија на средновековна Унгарија и со унгарските средновековни црковни списоци.

A reformkori országgyűlések működése (1825–1848)

DEÁK ÁDÁM

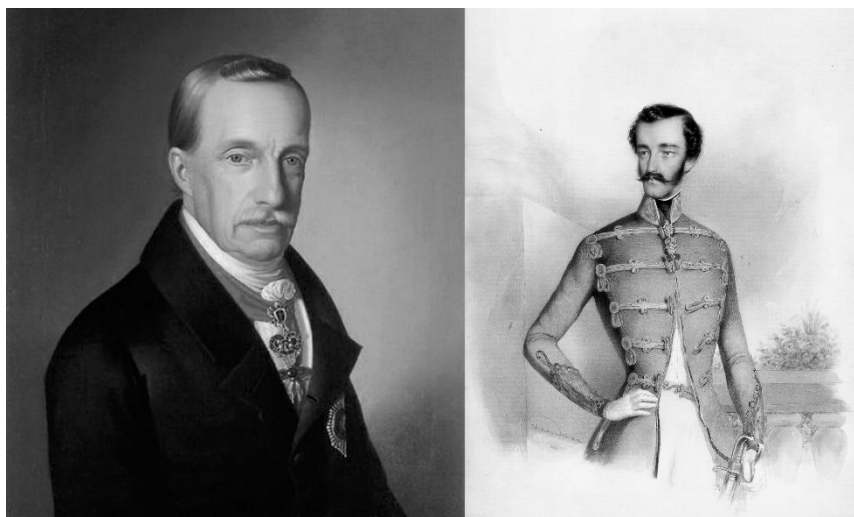
Az országgyűlések szerkezete, összetétele

Tanulmányunkban a reformkori országgyűlések általános működését vizsgáljuk meg. Emellett példaként ismertetjük Csanád vármegye legfontosabb követutasításait az 1843/44. évi országgyűlésről. Végezetül a reformkori országgyűlések legfontosabb eredményeit mutatjuk be.

1. kép: Ferenc király (balra) és V. Ferdinánd (jobbra)

Az országgyűlés összehívásáról a király döntött, ezután kiküldték a meghívókat a négy rend tagjainak. A reformkorban két uralkodónk volt: Ferenc (1792–1835) és fia, V. Ferdinánd (1830–1848) (*1. kép*). A főrendi tagokat személyesen hívták meg királyi levéllel, ezért őket regalistáknak nevezték, az ő jelenlétük kötelező volt a diétán. Akadályoztatás esetén követet (ablegátust) kellett küldeni az alsótáblára, ez a szabály vonatkozott az özvegyekre is. Az országgyűlés két kamarás volt (alsó- és felsőtábla) az 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikk értelmében. A király és az országgyűlés közösen gyakorolták a törvényhozás jogát. A felsőtáblán a világi és egyházi főrendek foglaltak helyet (grófok, bárók, hercegek, püspökök, érsekek), elnöke a nádor, helyettese az országbíró volt.

2. kép: József nádor (balra) és István nádor (jobbra)

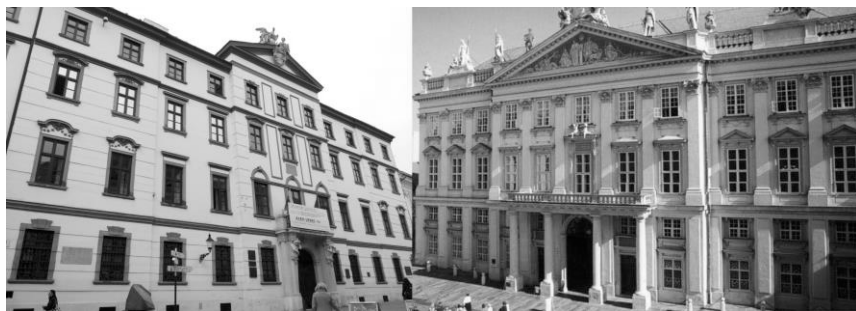
Habsburg József főherceg (1795–1847) és fia, István (1847–1848) (2. kép) viselték a nádori tisztséget a vizsgált időszakban. Az alsótáblán a személynök elnökölt (helyette az alnádor volt), itt a vármegyék, a szabad királyi városok, a szabad kerületek, a kapcsolt részek, a királyi tábla és a káptalanok követői foglaltak helyet, illetve itt találjuk a távollevő főrendek követeit is szavazati jog nélkül.¹ Az „országgyűlési ifjak” is helyet kaptak az országgyűlésen, de csak a karzaton lehettek jelen a tárgyalások alatt, az ő feladatuk az volt, hogy tudósítsák a megyéket vagy a mágnásokat az eseményekről. Olykor az ifjak sok gondot okoztak, mivel egy-egy nem tetsző beszéd közben bekiabáltak, fűtyültek, hangoskodtak. Az alsótábla az egykori pozsonyi Magyar Királyi Kamara épületében ülésezett, míg a felsőtábla ülései a pozsonyi Primási palotában voltak (3. kép). A vármegyéknek és a kerületeknek egy-egy szavazata volt, míg a szabad királyi városi és káptalani követeknek összesen volt egy-egy. A szavazatokat rendszeresen csak az 1825/27. évi vagy 1832/36. évi országgyűléstől kezdték el összeszámolni, előtte csak alkalmanként, inkább a közfelkiáltással való döntés volt a bevett szokás. A felsőtáblán sohasem számolták össze a szavazatokat, hanem a főrendi tagok nyilatkozatai alapján döntött a nádor.²

A vármegyék a meghívó megérkezése után kidolgozták a követutasításokat és megválasztották a követeket. Minden vármegye két-két követet küldhetett, de minden megyének csak egy szavazata volt, azonban nem mindenhol mentek ketten, erre jó példa Deák Ferenc esete, akit törvényesen megválasztottak 1843-ban, azonban a Zala megyében folyó korteskedések miatt nem vállalta el a

¹ KERÜLETI NAPLÓ I. 55–57; KECSKEMÉTI 2008, 76–80.

² KECSKEMÉTI 2008, 80–87; SZIJÁRTÓ 2010, 281–296.

követséget. Emellett voltak olyan megyék is, melyeket meghívtak, de mégsem jelentek meg, sőt arra is akadt példa, hogy az 1836-ban törvény szerint a magyarországi igazgatáshoz visszacsatolt Részek megyéit nem hívta meg az uralkodó. A követeknek szigorúan be kellett tartani az utasításokat (anya- és pótutasítások), attól nem térhettek el, ha mégis megszegték, akkor visszahívhatták őket. A követeknek folyamatosan informálni kellett a megyéket a diéta eseményeiről.³ Minden javaslatot három lépcsőben tárgyaltak, és csak az alsótáblának és a királynak volt kezdeményezési joga. Először a kerületi üléseken tárgyalták meg a törvénytervezeteket, itt két vármegyei követ elnökölt (egy dunai és egy tiszai). A kerületi üléseknek az eredete, kialakulása nem tisztázott, valószínűleg már a 16–17. században is lehettek ilyen gyűlések. A jelentőségük abban állt, hogy a bécsi udvar közbeavatkozása nélkül tárgyalhatták az ügyeket. Ha elfogadták a javaslatokat, akkor az alsótáblára (országos ülés) küldték tárgyalásra, ha itt is elfogadták, akkor a felsőtáblára küldték át. A két tábla üzenetváltásokkal kommunikált egymással, azonban sokszor 10–15 vagy akár 20 üzenetváltás is történt egy tárgyban, mivel nem tudtak megegyezni bizonyos kérdésekben. Ha a felsőtáblán is keresztülment a javaslat, akkor felírást intéztek a királyhoz, aki vagy elfogadta vagy visszaküldte azt újratárgyalás végett. Ha visszaküldte az uralkodó, akkor a kerületi ülésről vagy alsótábláról indult újra a folyamat. A királyi leiratokat elegyes gyűlésen hirdették ki, ahol mindkét tábla tagjai részt vettek.⁴

3. kép: Az egykori Magyar Királyi Kamara épülete Pozsonyban (balra), az alsótábla üléseinek a helyszíne, illetve a Primási Palota épülete Pozsonyban (jobbra), a felsőtábla üléseinek a helyszíne

A továbbiakban néhány adatot közlünk az 1843/44. évi országgyűlésről. A felsőtáblán 196 szavazó jogú tag foglalt helyet, 618 főrendi tag nem jelent meg, ők az alsótáblára küldtek 537 követet szavazati jog nélkül. Az alsótáblán 234 főnek volt szavazati joga, de csak 200-an jelentek meg. Az alsótábla nagyon aktív volt az 1843/44. évi országgyűlésen, ugyanis 352 kerületi és 274 országos, illetve

³ KERÜLETI NAPLÓ I. 57–58.

⁴ KERÜLETI NAPLÓ I. 58–59.

a főrendekkel közös ülést tartottak.⁵ Az ellenzékét 18, a konzervatívokat 16 vármegye támogatta biztosan az alsó táblán, 15 megye álláspontja gyakran változott. Az ingadozó vármegyék közül 7 legtöbbször az ellenzékiet, 8 a konzervatívokat támogatta.⁶

Csanád vármegye 1843/44. évi követutasításai

A következőkben Csanád vármegye 1843/44-es követutasításaiból ismertetünk néhány fontosabb részletet. Az országgyűlést 1843. május 14-re hívta össze V. Ferdinánd Pozsonyba. Csanád vármegye a Makón tartott 1843. április 28-ai közgyűlésen fogadta el a 72 pontos anyautasítását. Emellett a vármegye hét alkalommal adott pótutasításokat a követeknek, akiknek minél gyakrabban (valószínűleg heti rendszerességgel) jelentést kellett küldeni az országgyűlés eseményeiről. Követeknek Bánhidya Albertet és Kállai Ödönt választották.⁷

Első és legfontosabb javaslatuk az ősiség és az ezzel kapcsolatban álló majorátusok eltörlése volt, így szabadon lehetett volna a nemesi családi birtokokat adni-venni. *„Hogy a birtok sajátság, és az ön vagyónávali szabad élés elvével össze nem férő, külömben is, mind a nemzeti, mind egyesek Hitel állapotját nyomorú bilintsekben tartó Ősiség,⁸ és a velle rokon alapon épülő Majoratusok,⁹ – törvény által szüntessenek meg.”*¹⁰

Követelték a kötelező örökváltság törvénybe iktatását is, az 1840. évi 7. törvénycikkben ugyan részsikereket értek, de ez csak az önkéntes örökváltságot mondta ki. Az utasítás értelmében a kilencedet és a robotot is el kívánták törölni: *„a Karok és Rendek törvénybe iktatni ohajítják ama szándokukat, hogy az Uri Járulatoknak örökös Megváltása, mind a földes úrra, mind a Jobbágyra nézve – oly módon mégis, hogy a váltáság maximuma minden megyére, sőt minden egyes Községekre is, a Körülményekhez képp, törvényes elvekben meghatározottassék – kényszerítő erőre emeltessek”* –¹¹

A nem nemesek birtok- és hivatalviselési jogát is belefoglalták az utasítások közé: *„Oly Jog – tekéntőleg pedig Kizárás – melly szerént a Nemzetnek valamely osztálya nemesi, vagy bármiféle Javak szerzésétől tiltva legyen – emberibb századba többé fent nem állhatván – a KK. és RR törvényt – az emberiség századához méltót kívánnak hozatni, mellyben [...] – a nemtelenek tellyes szabadságú Birhatás és Szerezhetési Joggal ruháztassanak fel – s eme rémkorlát*

⁵ VÖRÖS 1980, 894–897.

⁶ BÉRENGER – KECSKEMÉTI 2008, 258.

⁷ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

⁸ A törvényt Nagy Lajos (1342–1382) adta ki az 1351. évi Aranybulla megújításában. A törvény értelmében az ősi családi birtokot nem lehetett elidegeníteni, csak a vásárolt és szerzett birtokokat.

⁹ A majorátus itt hitbizományt jelent. A mágnások anyagi helyzete romlásának elkerülése végett I. Lipót (1657–1705) az 1687. évi 9. törvény értelmében hozta létre a hitbizományi rendszert. A törvény célja a családi birtokok egyben tartása volt (ECKHART 2000, 300–302; MEZEY 2002, 235–236). A majorátus „ízöröklést”, „ízelsőséget” is jelentett, vagyis az a fiú volt az örökös, aki a legközelebb állt az alapítóhoz vagy hitbizományi tulajdonoshoz (KATONA 1894, 115–124).

¹⁰ MNL CSML IV. A. 3. a. 59. (A korabeli idézeteket betűhíven közöljük.)

¹¹ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

bilintsei alól felszabadíttassanak.” „Alkottasson törvény – mely minden benszülött magyar hazafinak, ha arra alkalmas és kellőleg ’s érdemesülve vagyon – akár mi néven nevezhető legfőbb akár országos akár Megyei hivatalok viselésére is képességet tulajdonítson.”¹²

A közteherviselés az egyik legfontosabb utasítása volt Csanád vármegyének. A nemeseket is kötelezték volna a megyei, községi, sőt még a hadi adó fizetésére is. „Miután a megye rendei erőssen hiszik, hogy a valódi Szabadság nem a Nemfizetés Kiváltságában és a Status hasznait gazdagon élvezve, annak terhei alól való mentesség igazságtalanságában fekszik – sőt meg győzve vagynak, hogy alkotmányos állandóság – csak az Alkotvány Javai, ’s Terheinek egyenlő viselésében rejlik – elkövetkezettnek látják az üdött, hogy a birtokos Nemesség – nem csak a megyei honni Adó fizetésében való igazságos részesülést, – hanem, maga a Hadi – sőt a Községi adók viselésétis válalja ell.”¹³

A népnevelést szintén kiemelten fontos kérdésnek tartotta a vármegye: „A nép czélszerű neveltetése, az Országlásnak egyik leg főbb feladata lévén – Követek, minden igyekezetüket oda fogják fordítani, hogy a hazának minden részeiben néposkolák állíttassanak – és az azokra leendő felügyelés, az illető Polgári Törvényhatóságra bízassék.”¹⁴

A sajtószabadság megvalósítását szintén felvették az utasítások közé, hiszen ez volt a lelke a nemzeti műveltségnek és tudományok fejlődésének, ahogy a jegyzőkönyvben megfogalmazták. „A Sajtó Szabadság – egy részről a Nemzeti értelmesség – és műveltség Lelke – más részről a tudományok és minden Jónak, szépnek éltető fénye lévén – miután annak jótekonny hatását még mindig előző Könyv–vizsgálat nehezíti¹⁵ – a Követek czélszerű törvény létesítésén fognak iparkodni, mely szerént a nemzet által törvényesnek soha meg nem esmért Előző Könyv vizsgálat megszüntessen – és a helyet az Írásbeli tsapongásokat, kellőleg korlátozó Boszúlo vizsgálat¹⁶ hozassék be –.”¹⁷

A szabad királyi városok rendezése sürgető feladattá vált már ekkora, több országgyűlésen is tárgyalták az ügyüket, sikertelenül. Csanád vármegye támogatta, hogy a városokban lakó polgárok is beleszólhassanak a tisztviselők és követek választásába, emellett terjesszék ki a polgárjog megszerzését minél több

¹² MNL CSML IV. A. 3 a. 59.

¹³ MNL CSML IV. A. 3 a. 59.

¹⁴ MNL CSML IV. A. 3 a. 59.

¹⁵ Magyarországon 1572-ben jelent meg az előzetes cenzúra intézménye, amikor I. Miksa (1564–1576) és a bécsi püspök megakadályozta, hogy unitárius könyveket nyomtassanak ki. Ezután elrendelték, hogy minden írást el kell küldeni Bécsbe, mielőtt ki akarták nyomtatni. II. Lipót (1790–1792) kidolgozta, majd I. Ferenc (1792–1835) 1793-ban létrehozta a „Rendőrmisztérium”-ot (Polizeihofstelle), amely 1801-től Cenzúra- és Rendőrhatalóság (Polizei- und Zensur-Hofstelle) néven működött. 1795-ben cenzúrarendeletet adtak ki Magyarországon is, s a helytartótanács könyvvizsgálati osztályán folyt a nyomtatványok előzetes ellenőrzése 1848-ig (CZUPY 2003; PRUZINSZKY 2014, 84–85, 91–94). A cenzúra rendszerével Mályuszné Császár Edit is részletesen foglalkozik a könyvében (MÁLYUSZNÉ 1985).

¹⁶ A szabadon nyomtatott sajtótermék tartalma miatt bírósági ítélet marasztalhatja el a szerzőt, szerkesztőt vagy a kiadót.

¹⁷ MNL CSML IV. A. 3 a. 59.

emberre. Belefoglalták az utasításokba továbbá, hogy arányos szavazatot kapjanak az országgyűlésen, mivel összesen csak egy szavazattal rendelkezett a körülbelül 47 szabad királyi város. (Később a szavazatszámot 16-ban állapították meg.) „Követek igyekezni fognak, mikép a Királyi Városok követ választási módja hozando korszerű törvény által ujjonan rendeztessék, és a választási Jog gyakorlata az egész polgárságra kiterjesztessék”; „a KK. és RR. hō kebellet fogadván, miután annak nyomán meg esmerik azt: miként az ország Gyűlésén, a szavazat kérdésében, a Királyi Városok mellőztetésük alapjáúl előgördítetttni szokott nehézséget megszüntettni – az eredeti Szavazati gyakorlatot, alkotmányos Jogaiba visza helyeztettni – a Nemzetiséget, mint az egész Javitás sark követ a Királyi Városok hatósági életébe visza, és béhozni – a Választási Rendszernek, a törvény által kijelelendő határok közt lehető kiterjesztését, szabályozását elrendelni szükséges légyen – mind ezekkel egybefüggőleg továbbá, a Királyi Városok hatósági ös belszerkezetüknek – az Alkotmány mostani fejlettebb állapotjához, és a felvilágosottab Kor Igényeihez alkalmazandó Általakulása – hatósági életükbe a nyilvánosságnak béhozása – a Királyi Kintstártoli függetlenségöknek biztosítása – és Igazgatásbeli Felügyelletőknek, a megyék mintája szerént, a Kir. Helytarto Tanácsra való által ruháztatása, a kor kívánatainak egyik legszebb Feladata légyen;”¹⁸

A büntetőtörvénykönyv reformja kapcsán az esküdtszék rendszerének a bevezetését, illetve a törvény előtti egyenlőség elvének a kimondását pártolták: „a büntető ügyekre nézve, a vizsgálati per¹⁹ Szüntessen meg, és helyébe vádper állitassék;”²⁰ – a köz keresetek elhatározására egyedül a Törvényhatóságok által választando Nagy Esküdt Szék – a Büntettekröli ítélkezésekre pedig kis esküdt szék állitassék fel;”²¹ – a bünök nemei maximuma, és minimuma megszabassék, – Törvény előtt minden ki egyenlő legyen;”²²

Csanád vármegyét joggal tekinthetjük az egyik leghaladóbb szellemű vármegyének, hiszen már az 1843/44. évi országgyűlésen is támogatta a népképviseleti országgyűlés megvalósítását. „Belsőleg vagynak a KK. és RR. meggyőződve, mikép a polgári Jogoknak mentül több tagokra való kiterjesztése,

¹⁸ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

Kállay Ödön levele Csanád vármegyéhez. Pozsony, 1843. szeptember 24. MNL CSML IV. A. 3. b. 2845/1843.

¹⁹ Nyomozó pernek is nevezték. A bíró hivatalból, önkzedményezésből járt el az adott perben, a vádlottnak kellett ártatlanságát bizonyítania (PALLAS 1896, XIII. 313; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1995, 267–272; BÓNIS – DEGRÉ – VARGA 1996, 208–210).

²⁰ A vádperben a vádat képviselőknak kell a vádat bizonyítani. Szabad lábon való védekezést jelentett, ez volt az írásbeli büntetőeljárás, 1853-ig állt fent. A nemesek ellen rendszeresen, a nem nemesek ellen súlyosabb ügyekben hozott ítéletet. Az ítéletet zárt ülésen mondták ki ügyiratok alapján (FAYER 1896, I. 193; PALLAS 1897, XVI. 579; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1995, 267–272; BÓNIS – DEGRÉ – VARGA 1996, 208–210).

²¹ Az esküdtszék laikusokból és szakbírókból álló testület. A kis esküdtszék (ítélő esküdtszék) feladata a bűnösség megállapítása volt, míg a nagy esküdtszék (vádesküdtszék) megállapította, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján megindítható-e az eljárás (FAYER 1896, I. 244; FINKEY 1942, 31; STIPTA 1997, 131–136; RÁCZ 2013, 9–10).

²² MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

ezen méltányos Közösség által nem csak semmit sem gyengül, hanem inkább erősödik – hiszik aztis mikép alkotmányos nemzet, mind erköltsileg, mind külső, és belső bátorság tekintetében annál erősb, mennél kevesebb egyéne vagyon az alkotmány Jótéteményeiből kizárva – kívánják annál fogva, a nem nemes osztályt egészen magokhoz felemelni, és az alkotmány erköltsi védfalai közzé befogadni. Mire való nézve – hogy a Nemzetnek legszámoosabb osztályát tévők ön dolgaik intézkedéseibe méltányos részt vehessenek – követek oda fogják hazafi törekvéseiket fordítani, hogy az egész Népnék ország gyűlési Képvisolet adassék.”²³

Erdély, Partium,²⁴ Galícia, Lodoméria²⁵ és Dalmácia²⁶ visszacsatolása is fontos követelésük volt, hiszen ezek a területek egykor a Magyar Királyság részét képezték.

A magyar nyelv ügye több országgyűlésen kiemelt fontosságú kérdés volt és részsikereket is elértek. Az 1843/44. évi országgyűlésen felvetették, hogy a magyar legyen az állam hivatalos nyelve. Az egyházi szertartások, misék, az oktatás magyarul történjen. A királyi leiratokat és a kancelláriai iratokat magyarul adják ki. A pecséteken, pénzekben magyar feliratok legyenek, illetve a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban is a magyart használják. „Szóval, a magyar nyelv, az országos Igazgatás – Igazság Kiszolgáltatás, és nevelés minden ágaiban – melyekben az, még eddig használatba nem volt, Kötelező erejű törvények által átallyános divatba hozasson különössen pedig ez a m. kir. udvari

²³ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

²⁴ Az ország három részre szakadása után (1541) az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott a Partium, erről az 1570. évi speyeri szerződés rendelkezett, amit János Zsigmond (1540–1571) kötött I. Miksával (1564–1576). Ekkor még Máramaros és Bihar vármegyéket is a Partiumhoz sorolták. 1693-ban hivatalosan visszacsatolták Magyarországhoz ezeket a részeket, de a kettős függés továbbra is fennállt. Az 1732. december 31-én kiadott *Carolina resolutio* szüntette meg ezt a kettősséget és csatolta Erdélyhez ezeket a vármegyéket. Az 1741:18., 1751:24. és 1792:11. törvénycikkek is kimondták a visszacsatolást, de ezek nem kerültek végrehajtásra. Az 1836. évi 21. törvénycikk értelmében a Partiumot – Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyéket és Kövár vidékét – visszacsatolták a magyarországi igazgatáshoz, de ezt a kormányzat nem hajtotta végre, így került az be a követutasítások közé (PALLAS 1896, XIII. 834; LUKINICH 1918, 132–163, 570–586; ERDMANN 2014, 215–223).

²⁵ Galícia és Lodoméria lengyel tartományok voltak. A 'Galícia királya' címet már III. Béla (1172–1196) is használta. Lodoméria a magyar hagyomány szerint egykor szláv ország volt Volhinia területén a Bug folyó mentén. II. András (1205–1235) már használta a 'Galícia és Lodoméria uralkodója' címet is. 1221-ben elűzték ugyan a magyarokat a szomszédos területekről, de a királyok továbbra is megtartották e méltóságnévet. Nagy Lajos (1342–1382) uralkodása alatt, 1370-ben megkötötték a magyar-lengyel perszonáluniót, ami 1386-ig maradt fent. 1772-ben a Magyar Korona jogaira hivatkozva csatolták a Habsburg Birodalomhoz ezeket a területeket Lengyelország felosztása alkalmával (PALLAS 1894–1895, VII. 781–785, XI. 610).

²⁶ Dalmáciát Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása idején hódították meg. Az idők során többször is folyt érte háború. 1718–1797 között Velence fennhatósága alá tartozott. 1797-ben Napóleon meghódította Velencét, a Habsburgokkal megkötötték a Campo Formió-i békét, ennek értelmében a Habsburgok megkapták az adriai tengerpartot, így Dalmáciát is. 1805-ben a francia csapatok ismét megverték az osztrákokat, majd a pozsonyi békében elcsatolták Dalmáciát is, és csak az 1815. évi bécsi béke értelmében került vissza a Habsburg Birodalomhoz. (PALLAS 1893, IV. 864–868; SOKCSEVITS 2011, 95–261).

Kamara minden hivatal osztályaira – minden kir. Kamarai Igazgatóságokra – Tisztségekre – továbbá a királyi Só hivatalokra is kiterjesztessen.”²⁷

A vallási kérdések reformjában is előremutató utasításokat adtak a követeknek. „Az egyház, és vallásbeli tárgyak eránt, ország Gyűlési Követek utasítattnak a.) Hogy a vegyes házasságokat tárgyazó sérelmeket, minél előbb orvosoltatni – minden esetre pedig leg alább azon vallásbeli tárgyakat – melyek eánt a múlt ország gyűlésen, a két Tábla közt egyesség alakult – törvénybe iktatni sűrűssék.²⁸ b.) A testvér Erdély honnban és a felhívott Törvény által visza csatolt részekben minden polgári Jogokkal biró Unitaria vallás, az országbais, törvény által bévétessék, és követői minden polgári Jogokkal felruháztassanak.²⁹ c.) Addigis még az Egyházi Javak feleslege nép nevelésre fordíthattnék – a menyiben a 8^{ik} pont alatt e tekéntettben tett Intézkedések törvény eröre nem emeltethetnének a főpapok Jóságainak, Székiüresség alatti Jövedelmei,³⁰ az ország Pénztárába fizetessenek, és hazafi érdekű célokra fordításuk, az ország Gyűlésre bizassék. d.) Semiféle Szerzetesek, különösen pedig a Jezuiták az ország rendeinek béegyezése nélkül, a hazába bé ne vétessenek – és erről, óvó törvény alkottassék. e.) A Görög nem egyesült vallásbelieknek, a közelebbi ország Gyűléseken felvett ügye – törvény által intéztessék ell.”³¹

A vasútvonalak fejlesztése ügyében Csanád vármegye a Duna bal parti vasút tervét támogatta, amely Béccset–Pozsonyt–Pestet–Debrecent kötötte volna össze. Emellett a másik fontos útvonal a Pest-Fiume közötti volt, amit szintén utasításba foglaltak. „Pest vármegyének a Duna bal partján Pestig – úgy innen Debreczenig tervezett vaspálya létrehozása eránt tett megkeresése következtében, – Követek

²⁷ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

²⁸ Az 1791. évi 26. törvénycikk biztosította a protestáns felekezetek számára a szabad vallásgyakorlatot. Szabályozták az áttérés, valamint a vegyes házasság kérdését. Vegyes házasságot azonban csak katolikus pap előtt lehetett kötni. Ha az apa katolikus, akkor minden gyereknek katolikusnak kellett lenni, ha az anya katolikus, akkor a gyerekeknek nemük szerint kellett a szülők vallását követni. Az 1830-as évek végétől azonban a katolikus papok a nem katolikus féltől reverzális kezdtek követelni, azaz kötelezvényt arra, hogy a házasságból származó valamennyi gyermeket katolikus hitben nevelik. Ha nem adott ilyen kötelezvényt a nem katolikus fél, akkor csak szóban ismerték el a házasságot (passzív asszisztencia). A reverzális intézménye mellett a legnagyobb sérelem az volt, hogy protestáns papok előtt nem lehetett vegyes házasságot kötni. 1840. május 12-én, az országgyűlés utolsó napján hirdették ki a királyi döntését, aki beleegyezett a sérelmek orvoslásába, de a következő országgyűlésre hagyta a törvénybe iktatását. Lonovics József 1840 novemberében Rómába ment tárgyalni, ahol elérte a reverzális nélküli, illetve protestáns pap előtt kötendő házasság érvényességének elismerését. Ennek nyomán született meg az 1844. évi 3. törvénycikk (HERMANN 1973, 376; ERDMANN 2014, 256–283).

²⁹ Az unitárius vallás Erdélyben bevett felekezet volt, míg Magyarországon csak az 1848. áprilisi törvények minősítették annak.

³⁰ Amíg egy püspöki, érseki szék nincs betöltve, a püspököt, érseket illető jövedelmet közcélra használják.

³¹ Az ortodoxok szabad vallás gyakorlását az 1790. 27. törvénycikk biztosította. Egyes jogaikat már a Declaratorium Illyricum-ban is összefoglalták 1779-ben. A reverzálisok eltörlését, érsekválasztást, kolostorok rendezését, plébánosok ellátását, alapítványok szabad kezelését követelték (KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1840, II. 87–88. LXXXIX. ülés; KONKOLI 1847, II. 183–186; MNL CSML IV. A. 30).

utasítattnak, hogy annak elybeli felállítását, minden telhető modokon elősegélyk”. „Minthogy pedig a Pesttől Fiumeig vonandó vaspálya eszméjével a Lujza útnak³² megvásárlása elválthatlan kaptcsolatban van, hazafiui készséggel hatalmazzák fel a Kk és RR. Követjeiket, hogy ennek a Nemzet Költségén leendő megvásárlására – és szabaddá tételére szavazhassanak.”³³

Magyarország, Erdély és az örökös tartományok közötti vámok megszüntetését is javasolták, hogy minden akadály nélkül szabadon kereskedhessenek egymással. Később az alsótábla követelte, hogy ezek után a harmincadról és a vámszabályokról az országgyűlés dönthessen. *„Sopron vármegye felszólítása³⁴ érdemében, melyben, a Két magyar honn, és az örökös tartományok közt, századok olta fenn álló vámok megszüntetésével, az egész birodalombeli, minden Tartományoknak, egymással minden akadály nélküli Szabad Kereskedése eránt ö Cs. Kir. felségéhez tett Felirást, ország gyűlési útonis pártoltattni kéri.”³⁵*

A reformkori országgyűlések eredményei

Az 1825/27. évi országgyűlést még nem sorolhatjuk teljes egészében a reformkori országgyűlések közé, hiszen ekkor még nem érték el áttörő eredményeket. Jelentősége mégis abban áll, hogy Ferenc király 1812 után ismét összehívta a diétát. A legfontosabb feladatnak az 1791 és 1795 között kidolgozott operátumok, törvényjavaslatok megtárgyalását tartották, ám rájöttek, hogy ezek a javaslatok ekkora már elavultak, és újakat kell kidolgozni. Emellett a magyar rendek a hagyományos sérelmi politikát vették elő, amelyek az adók kérdését, a vármegyék közötti levelezés tilalmát és az országgyűlés három évenkénti összehívásának elmaradását érintették. Ennek ellenére mégis születtek haladást segítő reformok. Széchenyi István és több főnemes is jelentős összeget adományozott a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására (1827:XI. tc.). A másik jelentős törvény az operátumokat érintette, meghatározták, hogy újra kell tárgyalni őket, és korszerűbb javaslatokat kell kidolgozni (1827:VIII. tc.).³⁶

Az 1830. évi országgyűlésről gyakran elfeledkezünk, hiszen szeptemberben ült össze és ez év decemberében már be is fejezte a munkáját. Ezen a diétán, még Ferenc király életében királlyá koronázták fiát, V. Ferdinándot, amit a rendekkel

³² Károlyvárostól Fiuméig vezető út, mellékvonalaival együtt 22 mérföld hosszú. 1820-ban a Lujza-társulat szerezte meg működtetési jogát ötven éves időtartamra. 1877-ben a Monarchia kormányszata megvásárolta a tulajdonosi jogokat 325 ezer forintot áron, amit az 1879. évi XVII. törvénycikben is megerősítette (PALLAS 1895, XI. 719; 1000 ÉV).

³³ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

³⁴ Sopron vármegye levele a többi vármegyéhez. Sopron, 1842. január 10. MNL CSML IV. A. 3. b. 477/1842. Kérték a többi vármegyét, hogy támogassák a vámok eltörlését az örökös tartományok és a két magyar hon között az ún. belső vámhatáron. Emellett felszólították a vármegyéket, hogy támogassák a Német Vámszövetséghez való csatlakozást. Statisztikai adatokkal igyekeztek bizonyítani, hogy a fennálló vám- és kereskedési viszonyok Magyarországra nézve hátrányosak, jelentős a jövedelem kiesés és deficit is. Továbbá lásd: MNL CSML IV. A. 30.

³⁵ MNL CSML IV. A. 3. a. 59.

³⁶ GERGELY 2005, 151–153.

elfogadtattak és törvénybe is iktattak (1830:I. tc.). A másik jelentős törvény a magyar nyelv ügyében született (1830:VIII. tc.). Az alsó- és felsőtábla ezentúl magyarul küldte az üzeneteket egymásnak. A helytartótanácsnak magyarul kellett leveleznie a vármegyékkel, sőt a rendeleteit is magyarul kellett kiadnia. A bírósági ügyekben a magyar nyelvet kellett használni ezentúl. A közhivatalokban is csak olyan személyt lehetett alkalmazni, aki jól tudott magyarul, illetve 1834-től csak az tehetett ügyvédi vizsgát, aki magyarul tudott.³⁷

Az 1832/36. évi országgyűlés aktív munkája révén 49 törvényt fogadtak el. A magyar nyelv ügyében újabb törvény született (1836: III. tc.), ami szerint a törvényeket magyar nyelven kell kiadni ezentúl, a királyi Ítélő Táblán magyarul lehetett folytatni a pereket, illetve az egyházi anyakönyveket is magyarul kellett vezetni, ahol magyar nyelven tartották a miséket. Számos törvény született a jobbágyi terhek csökkentése érdekében (1836:IV–VII. tc.-ek.), például: a jobbágyok szabad költözése, a jobbágyok telki állományának, valamint a jobbágyi haszonvételek és kötelezettségek pontos meghatározása. Az önkéntes örökváltság, az úriszék korlátozása és a jobbágyok személyi és vagyoni biztonságának az ügye megbukott. Törvény született a Partium visszacsatolásának az ügyében is (1836:XXI. tc.). Emellett egy Pest-Buda közötti állandó híd felállításáról is döntöttek (1836:XXVI. tc.), a hídvámot majd nemesnek és nem nemesnek is fizetnie kell, így egy lépést tettek a közteherviselés felé. Végezetül a Nemzeti Múzeum és a Pesti Színház felállítása ügyében is törvényeket alkottak (1836:XXXVII. és XLI. tc.-ek).³⁸

Az 1839/40. évi országgyűlést tekinthetjük a legsikeresebbnek, hiszen 55 törvénycikk született. A magyar nyelv ügyében újabb előrelépés történt (1840:VI. tc.). Az országgyűlés magyarul küldhette az iratokat az uralkodónak, illetve a Helytartótanácsnak és a Magyar Királyi Kamarának is magyarul kellett leveleznie. Törvénybe iktatták az önkéntes örökváltságot is (1840:VII. tc.), viszont kevés jobbágy tudta megváltani magát a földesurától. Ez az országgyűlés abból a szempontból is jelentős, hogy ekkor alakult meg a Batthyány Lajos vezette főrendi ellenzék.³⁹

Az 1843/44. évi országgyűlés összmérlege elszomorító volt az ellenzék számára, hiszen csak tizenhárom törvénycikkelyt fogadtak el. Ha pontosítani szeretnék, akkor csak tíz új törvény született, hiszen a többi három törvénymódosítás volt. Ugyanakkor megannyi rendkívüli fontosságú javaslat került tárgyalásra, talán az 1843/44. évi országgyűlésen a legtöbb (több mint 100 javaslat), de közülük csak alig néhány emelkedett törvényerőre. A legfontosabb az 1844. évi 2. törvénycikk, amely hivatalossá tette a magyar nyelvet az államéletben és az oktatásban. A 3. törvénycikk elismerte azt, hogy protestáns lelkészek előtt is lehet vegyes házasságot kötni. A 4. és az 5. törvénycikk kimondták, hogy a nem nemesek is bírhatnak nemesi birtokot és viselhetnek

³⁷ VÖRÖS 1980, 672–674; GERGELY 2005, 191–194.

³⁸ VÖRÖS 1980, 715–748; GERGELY 2005, 203–206; 1000 ÉV

³⁹ VÖRÖS 1980, 770–784; GERGELY 2005, 212–213; 1000 ÉV

közhivaltat, ám amíg az ősiség törvénye fennállt, nehezen lehetett az előbbi megvalósítani.⁴⁰

A reformkort lezáró 1847/48. évi utolsó rendi országgyűlés szintén rövid ideig ülésezett, de annál sikeresebb volt, hiszen olyan jelentős törvények születtek, amikért már régóta küzdöttek a liberális ellenzékiek. Törvénybe iktatták a független, felelős magyar minisztérium felállítását (1848:III. tc.). Kimondták, hogy ezentúl évenként kell országgyűlést tartani Pesten (1848:IV. tc.). Ehhez kapcsolódóan a követeket népképviselő útján kell megválasztani (1848:V. tc.). Hosszú idő után elhatározták Magyarország és Erdély egyesítését is (1848:VII. tc.). A közteherviselés kimondása nagy előrelépés volt, így megszűnt a nemesi adómentesség (1848:VIII. tc.). Az ősiség eltörlésével végre szabadon lehetett adni-venni a telkeket, javakat (1848:XV. tc.). A cenzúra eltörlésével a sajtószabadság is megvalósult (1848:XVIII. tc.). Vallási ügyekben is történt előrelépés, az unitárius vallás bevett vallás lett (1848:XX. tc.). Az 1848. évi XXIII. törvénycikk értelmében felállították a nemzetőrséget. Végül a szabad királyi városok ügyét is rendezték (1848:XXIII. tc.), meghatározták mennyi szavazattal rendelkezzenek, és azt is, hogy kik kaphatnak polgárjogot.⁴¹

Összességében elmondhatjuk, hogy Csanád az egyik legliberálisabb vármegyék közé tartozott, hiszen már 1843/44-ben minden jelentős reformot támogattak: az ősiség eltörlését, a közteherviselést, a szólás- és sajtószabadságot, a nem nemesek hivatal és birtok bírhatási jogát, a szabad királyi városok rendezését, a büntetőtörvénykönyvi és a népképviselői országgyűlés javaslatát. Ha ezek a javaslatok akkor sikerteleneknek és időszerűtlennek is tűntek, néhány év múlva, az európai forradalmi hullám hírére a felkészült politikai elit cselekedhetett, és áttörő sikereket ért el.

Források

KERÜLETI NAPLÓ = Kovács Ferencz: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója I–VI. kötet.* Budapest : Franklin–Társulat, 1894.

KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1840 = *Felsége Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven ötödik apost. királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyűlésének jegyző könyve. II.* Pozsony : Belnay, Wéber és Wigand, 1840.

MNL CSML IV. A. 3. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai: – a., Közgyűlési jegyzőkönyvek.

⁴⁰ VÖRÖS 1980, 894–943; GERGELY 2005, 223–225; 1000 ÉV

⁴¹ VÖRÖS 1980, 1204–1227; GERGELY 2005, 233–243; 1000 ÉV.

MNL CSML IV. A. 3. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi közgyűlésének iratai – b., Közgyűlési iratok.

MNL CSML IV. A. 30. = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára. IV. A. 30. – Csanád vármegye országgyűlési követi utasításait kidolgozó küldöttség iratai.

Irodalom

1000 ÉV: *1000 év törvényei internetes adatbázis*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2019.02.09.)

BÉRENGER – KECSKEMÉTI 2008 = Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest : Napvilág Kiadó, 2008.

BÓNIS – DEGRÉ – VARGA 1996 = Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg : Zala Megyei Bíróság-Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, 1996.

CZUPY 2003 = Czupy György: A cenzúra története 1–4. *Hetedhétátár* (2003). <http://hetedhethatar.hu/hethatar/?p=8223> (Letöltés: 2019.02.09.)

CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1995 = Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet*. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó 1995. (Átdolgozta: Dr. Horváth Pál és Dr. Stipta István)

ECKHART 2000 = Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest : Osiris Kiadó 2000.

ERDMANN 2014 = Erdmann Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Budapest : Argumentum Kiadó, 2014.

FAYER 1896 = Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1896.

FINKEY 1942 = Finkey Ferenc: *Az 1843-i büntetőjogi javaslatok száz év távlatából. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből*. Szerk.: Dr. Lukinich Imre. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1942. V. kötet 9. sz. 3–51.

GERGELY 2005 = Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest : Osiris Kiadó, 2005.

HERMANN 1973 = Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München : Aurora Könyvek, 1973.

- KATONA 1894 = Katona Mór: *A magyar családi hitbizomány*. Budapest : Franklin Társulat, 1894.
- KECSKEMÉTI 2008 = Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest : Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
- KONKOLI 1847 = Konkoli Thege Pál: *1840dik évi országgyűlés I–II*. Pest : Emich Gusztáv Bizománya, 1847.
- LUKINICH 1918 = Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541–1711*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1918.
- MÁLYUSZNÉ 1985 = Mályuszné Császár Edit: *Megbíráltak és megbírálok. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Budapest : Gondolat Kiadó, 1985.
- MEZEY 2002 = Mezey Barna (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest : Osiris Kiadó, 2002.
- PALLAS 1893-1897 = Gerő Lajos – Bokor József: *A Pallas nagy lexikona*. Budapest : Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893–1897.
- PRUZSINSZKY 2014 = Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra*. Budapest : Médiatudományi Intézet, 2014.
- RÁCZ 2013 = Rác Anna: Az esküdtszék intézménye a büntetőeljárásban, különös tekintettel annak magyarországi működésére 1900–1919 között. *De iurisprudentia et iure publico – Jog- és politikatudományi folyóirat* VII. évfolyam 2013/2. szám (2013); <http://dieip.hu/wp-content/uploads/2013-2-16.pdf> (Letöltés: 2019.02.09.)
- SOKCSEVITS 2011 = Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest : Mundus Novus Könyvek, 2011.
- STIPTA 1997 = Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen : Multiplex Media – Debrecen U. P., 1997.
- SZIJÁRTÓ 2010 = Szijártó M. István: *A diéta – A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely : Balaton Akadémia Kiadó, 2010.
- VÖRÖS 1980 = Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története: 1790–1848*. V/2. kötet. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980.

Képek forrása

1. **kép:** https://hu.wikipedia.org/wiki/Ferenc_magyar_kir%C3%A1ly#/media/File:Kaiser_Franz_I_von_%C3%96sterreich_in_Feldmarschallsuniform_c1820.jpg; https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Kaiser_Ferdinand_I_von_%C3%96sterreich_in_ungarischer_Adjustierung_mit_Ordensschmuck_c1830.jpg (Letöltés: 2019.02.09.)
2. **kép:** https://hu.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_n%C3%A1dor#/media/File:J%C3%B3zsef_n%C3%A1dor_Barab%C3%A1s_Mikl%C3%B3s.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Istv%C3%A1n_n%C3%A1dor#/media/File:Istv%C3%A1n_n%C3%A1dor_Bekel_1847.jpg (Letöltés: 2019.02.09.)
3. **kép:** <http://emlekhelyek.csevadok.sk/emlekhelyek/a-magyar-orszaggyules-haza-1802-1848/>; <http://www.pozsonium-a-z.sk/gyalogos-varosnezes-pozsonyban/> (Letöltés: 2019.02.09.)

Funktionsweise der Diät in der Reformzeit (1825–1848)

ÁDÁM DEÁK

In unserem Aufsatz untersuchen wir die allgemeine Funktionsweise der Diät in der Reformzeit. Weiterhin beschreiben wir Anweisungen der Csanád Komitaten von der 1843/44 Diät. Endlich vorstellen wir die wichtigsten Ergebnisse von der Reformzeit. Der König und die Diät haben gemeinsam die Gesetze gemacht. Die ungarische Diät hat aus zwei Kammern bestanden. Das Oberhaus hat aus Grafen, Barone, Herzöge, Bischöfe und Erzbischöfe bestanden. Das Unterhaus hat aus Komitate, Königliche Freistädte, freie Bezirke, Kapitel und königliche Tafel bestanden. Die zwei Kammern haben Einladungen bekommen, dann haben sie die Anweisungen gemacht. Csanád Komitat hat alle wichtige Angelegenheiten unterstützt. Zum Beispiel: freie Presse, Parlament des Volksvertretungs, neues Strafgesetzbuch. Jede Menschen müssen Steuer zahlen. Bauern und Bürger können Besitz kaufen und verkaufen. Sie können in einem Büro arbeiten.

A modern operett tánctrendjei a 19. század második felében: Offenbach, Párizs és a kánkán

LENGYEL EMESE – LENGYEL ZSANETT

Bevezetés

Jacques Offenbach (1819–1880)¹ személye egyet jelent a 19. századi modern operett² megszületésével és a berögzült zenés színházi specifikumok újraértelmezésével a populáris színház területén is.³ Elsősorban a zene, a történetek és nem csak a vizuális szinten értelmezhető színpadi megoldások – díszlet, jelmez, táncbetét – vonzzák az előadásokra és tartják meg a színházban a korabeli párizsi közönséget. Néhány teoretikus szerint Florimond Hervé (1825–1892)⁴ komponista munkáihoz köthető ezen új műfaj kialakulása, Offenbach pedig csak a mesterévé vált.⁵ Ugyanakkor egyes zene- és színháztörténeti munkák szerzői mindkettőjüket a műfaj „atyjának” tekintik.⁶ Jelen írásban Offenbachot műfajalkotóként említjük, hiszen a kiforrott formanyelv, az új kulturális-gazdasági logika a könnyűzenés produkciókra specializálódott kőszínházak terén hozzá köthető.

Az operett-tánc témablokk köré szerveződő kutatások viszonylag újak,⁷ és mindenképpen izgalmas vállalkozásnak tekinthetők. Ugyanakkor az, hogy az operett és a tánc kapcsolatának vizsgálata rendkívül kezdetleges, valamint a külföldi és a magyarországi operett-kutatások terén a megfelelő módszertani háttér kidolgozása még várat magára, mindenképpen nehezíti a jelenlegi vizsgálódást is. Az eredeti operettanyagok tánc tematikájának feltérképezését és azok funkciójának feltárását egy-egy esettanulmány bemutatásával szükséges elkezdeni, hogy a későbbiekben ezt a témakört érintő átfogó művek jöhessenek létre, s egységes rálátásunk legyen a francia operett és valamennyi nemzeti variációjának – például az angol, a bécsi, vagy éppen a magyar irányzatok – tánckészletére.

Így jelen esetben egy példán keresztül szeretnénk bemutatni és felhívni a figyelmet arra, hogy érdemes az operett-tánc problémájával több aspektusból is foglalkozni. Írásunk központjában az offenbach-i operett nyelv, azon belül is kánkán és annak hatástörténeti vizsgálata áll az 1858-ban bemutatott *Orfeusz az*

¹ ZENTNER – WÜRZ 1969, 18; ALMEDIA 2011; TRAUBNER 2013, 26; WINKLER 2013, 881.

² Ez a fogalomhasználat utal az operett több évszázados előtörténetére, az előműfajaira. A modern jelző az időbeli meghatározás miatt – 19. század – lényeges.

³ A populáris színház, népszerű színház és tömegszínház fogalmakat használjuk a későbbiekben.

⁴ TRAUBNER 2003, 22; WINKLER 2013, 363.

⁵ Lásd például: GROVLEZ 1919, 330.

⁶ LAMB 2000, 5–21. Vö. TENEO – BAKER 1920, 98–117; TRAUBNER 2003, 19–54.

⁷ Megjegyeznénk, hogy ez a vizsgálat nem előadáselemzés.

*alvilágban*⁸ (*Orphée aux Enfers*)⁹ című kétfelvonásos operett¹⁰ kapcsán. Ehhez első körben szükséges néhány gondolat erejéig kitérni az operettnyelv sajátosságaira, valamint a provokáció szerepére. Ezt követően indokolt a cselekmény rögzítése, melyhez a szerepkörök és a karakterek pozíciójának felvázolása is nélkülözhetetlen. Ezenfelül kutatásunk a kánkán elterjedési okainak fejfejtésére irányul, valamint arra, hogy bemutassuk, hogy a test – kifejezetten a női test – ábrázolásának az eddigitől eltérő – újszerű – módja miként járulhat és járul hozzá egy zenés színházi műfaj térhódításához az 1850-as években.

Állításunk tehát, hogy a kánkánzene – és a hozzá kapcsolható kánkán – alkalmazása hozzájárul a zsáner elterjedéséhez. Továbbá, hogy ez az Offenbach-i stílus egyik eszköze, melyet három aspektusból lehet vizsgálni: (1) a provokáció kérdése; (2) a női test – női szerepek; (3) tánc (operett) és politika kapcsolata.

Az Offenbach-i operettnyelv és a provokáció formái

Az Offenbach-i operettnyelv elsődleges célja a reflektálás és a provokáció,¹¹ melynek egyik eszköze kétségkívül a zenei anyag és a hozzá kapcsolódó és kapcsolható tánc. Forrásokból és a szerző alkotói korszakaiból tudjuk, hogy valcerrel kezdi az 1830-as évek második felében.¹² De mielőtt a tánc és kifejezetten a kánkán funkciójára kitérnénk, érdemes a provokáció formáiról is szólni.

Több irányból közelíthetjük meg jelen esetben ezt a fogalmat. Egy *situáció* – legyen az táncos, zenei, dialógus szintű vagy ezek keveredésével létrejövő „történet” – létrehozásakor az alkotók motivációja lehet a következő.¹³ (1) létrehozzák a situációt, melyet a befogadók provokációként értelmeznek; (2) a situáció célja a meghökkentés, a provokáció és/vagy a komfortzónából való kimozdítás; (3) létrehozzák a situációt, mellyel provokálni szeretnék a nézőket, de ők nem akként értelmezik.

Offenbach és librettistái esetében a színház mint politikai színtér is működik – ez a funkció természetesen a kezdetektől jelen van a színház esetében –, mely többségében annyit jelent, hogy a modern operett specifikuma és feladata, hogy görbe tükröt tartson – ezt legtöbb esetben paródiával, a humor, valamint a gúny

⁸ Az első magyar fordítás címe egyébként *Orfeusz a pokolban*, 1862-ben mutatták be a kassai Népszínházban (WINKLER 2013, 909).

⁹ TRAUBNER 2003, 34; LEVIN 2009, 401–402.

¹⁰ A műfaji kategória kijelölése nem minden esetben egyértelmű, hiszen egyes zenetörténészek az *opéra comique*, azaz vígopera műfajába sorolják. A 21. században azonban körülbelül nyolcvanhét Offenbach-művet tartanak számon operettként, melyek között megtalálhatjuk az *Orfeusz az alvilágban* darabot is.

¹¹ Ehhez hozzájárult Offenbach excentrikus személyisége is (GROVLEZ 1919, 330).

¹² 1836-ban a Turkis Gardenben hallható az első valcer zenéje (WILLIAMS 1957, 118).

¹³ Jelen esetben csak az operettanyag zeneszerzőjének és szövegíróknak, hiszen az eredeti operettanyag és nem az eredeti előadás kerül elemzésre. Az előadás esetében problémás lenne a vizsgálódás, hiszen filmanagy nem készül belőle, a rendezői pozíciót pedig nem lehetne figyelmen kívül hagyni.

eszközével éri el –, reflektáljon az aktuális politikai- és társadalmi történésekre. Ez a dalblokkok szövegének szintjén és a dialógusok humorában a legszembevetőbb, melyet a különböző – akár, már jól ismert mesék, mítoszok, mondák, legendák – történetek és azoknak az aktualizálásával teremthetnek meg a szerzők.

Ha az operett három fő összetevőjére gondolunk – a szöveg, a zene és a vizuális sík –, akkor a zene és a tánc szerepe szintén kérdéssé válik, amikor éppen azt vizsgáljuk, hogy melyik az az elem, mely egyszerre mozdíthatja ki a közönséget a komfortzónájából, s provokál. Fontos megjegyezni, hogy az operett alappillérei egymást erősítik, de ez nem jelenti azt, hogy ezeket a szegmenseket külön-külön ne lehetne értelmezni. Az elemzés arra irányul, hogy felfejtsük, vajon ebben a műben a kánkánjelenet milyen funkcióval bír, erősíti-e a karakterek pozícióját, illetve előbbre viszi-e a cselekményt, valamint mi lehet a kánkánzene és a kánkán alkalmazása mögött meghúzódó fő motiváció vagy motivációk. Továbbá célunk, hogy olyan kérdésekre próbáljunk meg – még csak igen kezdetleges – válaszokat adni, mint például, hogy milyen hatással van a későbbi operett-tánc struktúrára az a rendkívül izgalmas vállalkozás, hogy ezt a másodlagos jelentéssel bíró táncot színpadképessé formálják.

Orfeusz az alvilágban (1858)¹⁴

A közönség számára jól ismert figurák és mitológia-forrás használata megkönnyíti a befogadók helyzetét, mely az *Orfeusz az alvilágban* esetében sincs másképp. A mű 1858-as változata 228 előadást él meg¹⁵ – bár ebben szerepe volt egy rossz kritikának is, mely olyan erkölcstelennek tartotta a művet, hogy „hadjáratot” indított ellene¹⁶ –, a librettót pedig Hector Crémieux és Ludovic Halévy jegyezte.¹⁷

Orfeusz alakjával színpadi művekben már az Offenbach-mű előtt is találkozhatott az európai közönség.¹⁸ Az *Orfeusz* előtt főként rövidebb, egyfelvonásos – például a *Le mariage aux lanternes* (*Eljegyzés lámpafénynél*) 1857-ben –, illetve kisebb fajsúlyú *opéra comique* vagy *opéra bouffe*

¹⁴ A darabot egyébként átalakítják négyfelvonásos tündéroperrá 1874-ben, de jelen esetben az operetten van a hangsúly. GROVLEZ 1919, 335; WILLIAMS 1957, 128.

¹⁵ WILLIAMS 1957, 124.

¹⁶ Lásd többek között GABNAI 2013, 18.

¹⁷ Balassi Imre regényes formában ír 1968-ban Offenbach alakjáról, melyre hiteles forrásként tekinthetünk, hiszen főként S. Kracauer művét (*Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit*) használja fel. Az vizsgált operett szerzőivel kapcsolatban megjegyzi: „az *Orfeusz az Alvilágban* szövegének szerzőjeként Hector Crémieux-t ismerjük. Offenbach pedig a művet barátjának, korábbi munkatársának, Ludovic Halévynak ajánlja. Mert Crémieux és Halvéy voltaképpen együtt írták a szöveget [...]” BALASSI 1968, 117.

¹⁸ Többek között az első írásosan is fennmaradt opera, az *Euridice* (1600), de számos szakmai vita folyt arról, hogy ez e az első opera. Többben a *Dafne*-t tartják annak, melyet állítólag 1589-ben mutattak be, lásd In: SONNECK 1913. De jelen esetben csupán annyi a lényeges, hogy már az 1600-as években felhasználják Orfeusz alakját zenés színházi darabokban. Vö. GÁL – SOMOGYI 1960, 51–52.

megjelölésű operettanyagok kötődtek hozzá és szerzőtársaihoz. A könnyedebb zenei struktúrát alkalmazó humoros, vidám történetekkel operáló darabok iránti keresletet használták ki, különösen Offenbach,¹⁹ aki mindennek meglátta a gazdasági aspektusát is, s aki színházát (Théâtre des Bouffes-Parisiens, Párizs) 1855-ben nyitotta meg.²⁰

Ezen a ponton indokolt az operett felépítéséről, a karakterekről és szerepköreikről szólnunk. Elsőkörben rögzítjük a két felvonás felépítését, majd a fő vázát a cselekménynek, valamint a „első hölgy” és a bonviván pozícióját.

Két erős férfikarakterrel – Orfeusz és Plutó (álruhában Ariszteusz) – és még erősebb női pozíciókkal (Euridiké és Júnó) találkozhatunk az *Orfeuszban*. Az I. és II. felvonás szerkezete is két-két képre tagolódik.²¹

Az I. felvonás első képe (*Euridiké halála*²²) a thébai vidék egy mezején játszódik, Ariszteusz kunyhóját és Orfeusz házát is látjuk. Orfeusz és Euridiké házassága kiüresedett, a boldogság és a szerelem évek óta már csak látszat, mindketten máshol és másnál keresik az örömet. Orfeusz a zenekonzervatórium igazgatójaként, zenetanárként és zeneszerzőként kihasználja – magánórákat is ad – az ifjú leánytanítványok rajongását, elcsábítja őket (Chloé – aki egy nimfa – jelen esetben az elcsábításra „váró” diák²³). Jupiter, mint az Olümposz ura – a valóságban III. Napóleon kigúnyolása –, álruhában földi nőket hódít meg, ezt a Közvélemény – szereplők formájában – bírálja. Plutó, aki az alvilág ura, szintén nem az erkölcs és a tisztesség mintapéldája e darabban. Álruhában, Ariszteusz képében megy le Thébába, kiszemelte a házas Euridiké. Az elhanyagolt feleség fogadja az álruhás Plutót, aki hipnotizálja őt, búcsúlevelet ír férjének, majd leszállnak az alvilágba. Orfeusz megőrül ennek a fordulatnak, hiszen nem kell tovább fenntartani a látszatot, a Közvélemény azonban közbeszól, erkölcsi kötelessége visszaszerezni a megszöktetett asszonyát. Itt a férfi gyengesége mutatkozik meg, hiszen enged a nyomásnak, a Közvéleménynek, mivel tőlük függ a későbbi zeneszerzői karrierje is. Elindul Jupiterhez, hogy bepanaszolja a csábító Plutót. Az első kép olyan blokkokat tartalmaz, amely felvázolja az alapszituációt, valamint egy-egy jellemrajzot is kapunk a főbb szereplőkről.

Az I. felvonás 2. képében főként kuplédalok és az Olümposz lakói vannak a fókuszban, a szemérmertlenség, a hűtlenség, az erkölcstelenség, a női-férfi viszonyok állnak a középpontban. Ez a kép jól előkészíti a későbbi *Galop Infernal*, azaz a kánkán jelenetét. Botrány bontakozik ki – Plutó tagadja az

¹⁹ Természetesen ennek hatalmas anyagi vonzata volt, melyet egyedül – hiába volt már népszerű – mégsem tudott finanszírozni, de 1855-re „[...] *felsőbb hatalmak hozzájárulását is megszerezte, az előírt dramaturgiai béklyóktól megszabadulva, [...] háromszáz fizető nézőt tudott befogadni.*” (GABNAI 2013, 15).

²⁰ EVERIST 2009, 72. Vö. GABNAI 2013, 15.

²¹ Hangsúlyoznánk megint, hogy az eredeti, 1858-as változatról beszélünk, a 1874-es tündéropera szerkezete és a későbbi feldolgozások már megint máshogy épülnek fel. Az eredetit lásd CRÉMIEUX – HALÉVY – OFFENBACH 1858.

²² CRÉMIEUX – HALÉVY – OFFENBACH 1858. Vö. GÁL – SOMOGYI 1960, 52; ZENTNER – WÜRZ 1969, 21.

²³ Kérdés, hogy vajon a nő csábítja-e el a férfit, vagy fordítva.

asszony megszöktetését –, csakúgy, mint a kánkánzene és a hozzá tartozó tánc kapcsán is (az összekötő elem az erkölcstelenség, az illetlenség). De végül Orfeusz ragaszkodik az eset kivizsgálásához, melyet Júnó – Jupiter felesége, lényében a másik erős nőkarakter – is támogat, melynek motivációja belső indíttatású, hiszen őt is elhanyagolja férje.

A II. felvonás 1. képében kiderül, hogy Euridiké ugyanolyan magányos, mint ahogy a földön volt: Pultó szintén elhanyagolja (társasága Styx/Stix Jankó). Majd megjelenik Jupiter, aki rögtön szerelmet is vall az unatkozó asszonynak, aki megkéri, hogy vigye el az Olümposzra, előtte azonban meg kell jelenniük egy banketten a pokolban.

A kánkán szempontjából az utolsó kép a meghatározó, már-már a helyszín is árulkodik a tánc besorolásáról, hiszen nem máshol, mint a pokolban vannak a szereplők. Jupiter az élvezeteket hajszolja, a hangulat pedig egyre forrósodik, a kánkánzene és a kánkán „örült” jelenete következik. Az egész cselekmény középpontjában a nők, pontosabban Euridiké áll, a kánkán pedig az átél és az átélésre váró örömök megtestesítője. Jupiter vágyik Orfeusz feleségére, ám ez – mint tudjuk – nem tisztességes, hiszen neki is asszonya van, az asszonynak pedig férje, valamint szeretője. E jelenet sokkot vált ki a nézőkből: egyrészt, mert a mitológiai figurák kigúnyolásán keresztül – ez rendkívül merész és hatásos témahasználat – a Második Császárság és a laza erkölcsök bírálata jelenik meg, másrészt azt is meg kell említenünk, hogy a jelenetet a férfi kezdi el – Jupiter –, nem pedig egy nő. Nem tudni, hogy a szerzők számítottak-e a korabeli színházi nézők heves reakciójára, de már a darabon belül megtörténik ennek az erkölcsi bírálata: megjelenik Orfeusz és a Közvélemény, ez vet véget a táncnak. A vágy tárgya a nő, pontosabban Euridiké. Most már Jupiternek is kell, így visszaengedését feltételhez köti: Orfeusznak hegedűjáték kíséretében kell előre mennie, de nem tekinthet vissza hitvesére. Jupiter dörgéseinek és villámainak hatására azonban mégis visszafordul, így asszonyát bacchánsnővé teszi.²⁴

Nem véletlen, hogy az erkölcs és a testi kapcsolatok kerülnek előtérbe az *Orfeuszban*, hiszen a korabeli közvélemény tényleg így vélekedik az „alacsonyabb” státuszú helységek divattáncáról.

A cselekményből és a szerepkörökből, illetve pozíciójukból is jól látszik, hogy „[...] *Offenbach termékeny művészetének soha utol nem ért szépségű és gazdagságú alkotása. Nyomon kell követnünk a paródia magasiskoláját és a stílust teremtő merészségét képviselő cselekményt* [...]”.²⁵ Izgalmas az operett *titkos nyelve*, mely lényegében III. Napóleon és a Második Császárság bírálatában teljesedik ki, eszközként pedig az antik istenek kigúnyolása szolgál.²⁶ Továbbá, hogy „[...] *a becsület csak mint kopott társadalmi konvenció létezik* [...]”.²⁷ Az erkölcstelen, a nem becsületes, tisztességtelen közeg hangsúlyozására pedig ráerősít egy olyan tánc, melyet a politika, a közvélemény és a zenés

²⁴ CRÉMIEUX – HALÉVY – OFFENBACH 1858.

²⁵ BALASSI 1968, 119.

²⁶ GÁL – SOMOGYI 1960, 50.

²⁷ GÁL – SOMOGYI 1960, 51.

színházat látogató közeg – vagyis már eleve létezik egy társadalmi elvárás a színházi produktumra vonatkozóan – elítél: erkölcstelenként, szemérmetlenként, felzaklatóként és szexuálisan túlfűtötként jellemez.

Előbbre viszi-e a cselekményt a kánkán?

Érdemes megemlíteni Roboz Ágnes *Táncművészet* folyóiratban megjelent 1952-es írását az operett-táncról, amennyiben valaki ezt a területet szeretné vizsgálni, hiszen több évtizede ez az egyetlen olyan – habár terjedelmében igen rövid – témafelvető írás, melyet érdemben felhasználhatunk. Habár ebben az esetben a teljes cikk nem releváns – hiszen egy szovjet teoretikusra utal, valamint a magyar operettjátszás történetéről és fejlődéséről szól –, de egy általános összefoglalót érdemes kiemelni belőle: „*nagy és állandó vita kérdése [...], hogy a dráma cselekményben mi legyen a tánc szerepe. Vannak, akik azt az álláspontot képviselik, hogy a tánc mindenkor vigye előre a cselekményt. [...] de az operettben lehet olyan tánc is, amelynek szerepe csupán az, hogy elmélyítse a darab hangulatát. Az operettműfaj egyik sajátossága, hogy ilyenformán a belső cselekménnyel kapcsolatos, de önálló táncbetét is alkalmazható, ennek azonban természetesen mindig szem előtt kell tartania a mű fejlődését és összefüggéseit.*”²⁸

Ha az *Orfeusz*-cselekmény alapján vizsgáljuk a tánc szerepét, funkcióját, akkor a fenti idézetben rögzített operett-tánc kategóriák²⁹ szerepe kettős: egyrészt elmélyíti a darab hangulatát, de működik önálló betétként is – *Galop Infernal* (az elnevezés egyértelműen utal az eredetére) –, olyannyira, hogy a belső cselekményt előbbre is tudja vinni. A tánc- és dalblokkban pedig nemcsak az adott operett szempontjából meghatározó a kánkán, hanem műfajtörténetileg is, hiszen azzal, hogy provokált és divattáncá formálódott, hozzájárult ahhoz, hogy az operett a 19. század, majd a 20. század meghatározó zenés szórakoztató zsánerévé válhatott.

Középpontban a kánkán, főszerepben a női test?

Tény, hogy az operett zsánert erős nőközpontúság jellemzi, azonban ezt – többségében – a férfiak alkották meg, hiszen nehéz helyzetbe kerülnénk, ha akárcsak egy női operett-szerzőt is említenünk kellene. Tehát a mindenkori primadonna és szubrett ideálját a férfiszerző alkotta meg, mely változatos nőtípusok sztereotip módon való ábrázolását jelenti. A tánc, az eleve középpontban lévő női testet még jobban kiemeli, hiszen a szórakoztatási funkción túl másodlagos jelentésekkel is bírhat.

Feltehetjük tehát a kérdést, miszerint a nő személye van-e a középpontban, vagy csupán a női test kerül a fókuszba. Továbbá, hogy az egyik kizárja-e a

²⁸ ROBOZ 1952, 51.

²⁹ Természetesen a kategóriákat ezekenél sokkal árnyaltabban, pontosabban kellene meghatározni, de ez már egy másik kutatás feladata lesz.

másikat. Ez a probléma sokkal inkább a tömegkultúra – melyhez egyébként ez a műfaj is tartozik – hősnő-mitoszára jellemző: „[...] a kultúra a nőket úgy sematizálja, hogy a nőiességet egysíkúvá teszi: vagy a »szépség-intelligencia nélkül,« vagy az »intelligencia-szépség nélkül« vár rájuk; a nőknek lehet teste vagy agya, de egyszerre mindkettő nem»³⁰ – jegyzi meg Naomi Wolf. Mindenképpen hangsúlyoznánk, hogy az operettekben az efféle sematizálás nemcsak a nőkarakterek – a primadonna és a szubrett – esetében megy végbe, hanem a két fő férfikarakter – a bonviván és a táncoskomikus – ábrázolása is egysíkú, ugyanakkor jelen esetben a kánkán és a női test, illetve a női szerepek kerülnek a fókuszba.

A kánkán tánc vizuális szinten – a kosztümökkel együtt – a színpadon a női testet teszi a vágy tárgyává, lényegében – folytatva a fenti Wolf-gondolatot – a nőkarakterek nőiességét sematizálja. Ugyanakkor többféle módon is értelmezhetjük ezt a jelenetet, ha arról beszélünk, hogy többek között a láb, a boka kivillan, takarás nélkül jelenik meg: (1) meg kell említenünk elsőként a tárgyiasítást, mely azáltal megy végbe, hogy kéjelgő, erotikus töltetű kap a test a tánc következtében; (2) a berögzült konzervatív értékek elleni lázadás, mely különböző viselkedési normákat, szabályokat ír elő a nőknek, nemcsak a viselkedésben, hanem az öltözködés terén is, ez a kettő pedig összefügg; (3) a női „erőt” szimbolizálja; (4) valami mást szimbolizál – például a változást, „majdnem feminista” tánc³¹ – eltekintve attól, hogy a 21. században mit társítunk a kánkánhoz.

A befogadók, akik egyrészt az Offenbach műveire kíváncsiak és/vagy nem feltétlenül fogadják el a különböző műfajok és „terek” keveredését, joggal haboznak fel azon, hogy a kánkán a teátrum színpadán elevenedik meg, nem pedig a státuszban alatta lévő mulatók, varieték színpadán. Hiszen a kánkán már az 1820-as, de inkább az 1830-as évektől divattánc Párizsban, itt pedig kérdéssé válik az is az *Orfeusz* esetében, hogy nem csupán a már más helyszínen jól bevált formulát emelik-e át a szerzők a teátrumba.

Jelen esetben a lázadás a társadalmi elvárások, az elvárt viselkedés a férfiak és a nők – a test szabályozása – ellen szintén opció. Ezzel kapcsolatban pedig P. Müller Péter tanulmányában az alábbi elméleti háttérre hívja fel a figyelmet: „Mary Douglas [...] tanulmányában hangsúlyozza, hogy a test mindenkor fizikai megjelenését társadalmi kategóriák befolyásolják, s a test képe a társadalomról alkotott kép kifejezője. Ebből a társadalommal való kölcsönhatásból pedig következik »a test kifejezésének erősen korlátozott közege«. Ennek a korlátozásnak a terepe a társadalmi mező (Bourdieu), a nyilvánosság (Habermas), a társas interakció (Goffman), amely szabályokat, normákat, előírásokat tartalmaz a test használatával és megmutathatóságának mikéntjével kapcsolatban [...]»³²

³⁰ WOLF 1999, 74.

³¹ Ezt a kifejezést Marie-Laure Fillipon koreográfus használja a kánkánra: „It's almost a feminist dance.” (THE HISTORY OF THE CANCÁN 2015).

³² P. MÜLLER 2009, 85.

Ha a testnél maradunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a kánkán szubverzív, éppen a testhez tapasztott ilyen és ehhez hasonló társadalmi szabályok és normák lazítására és átformálására tesz kísérletet.³³ De vajon eléri-e célját ez efféle provokáció és lázítás? A műfaj terjedésének történetét elnézve, azt kell mondanunk, hogy tényleg az újdonság erejével tud hatni, de a komplexebb képért érdemes a kánkán keletkezés- és fejlődéstörténetéről is szólnunk.

A keletkezés- és fejlődéstörténet nyomában

Azt a tényt, miszerint a kánkánt az *Orfeusz* teszi színpadképessé, pontosabban kompatibilissé az operett struktúrájához, már fentebb többször kiemeltük. Jelen alfejezetben azonban ennek a táncnak a kialakulását, elterjedését és a fejlődését tárgyaljuk, hogy milyen állomásokat lehet megemlíteni az 1820-as évektől egészen a bemutatóig.

Elsődlegesen meg kell jegyezni, hogy a férfiak kezdték a kánkánt:³⁴ „[...] egy csapat fiatal férfi Párizs külvárosában némi improvizációval próbálta meg feldobni a francia négyest, és fellendítették a lábukat a magasba”³⁵ – egy másik leírás arra is hivatkozik, hogy Algírból eredeztetett, de kitér a szó eredetére és a főbb lépésekre is: „a francia munkásság és a diákság körében 1830 körül elterjedt, némely utalás szerint Algírból eredeztetett, nagy állóképességet igénylő, vad kartánc. Az akkoriban népszerű quadrille záró figurájának, a kémegeyedes, sodró galoppnak az »elszabadult« változata. A can-can szó eredeti jelentése: pletyka, fecsegés, locsogás, botrány. Főbb lépései például: a láb »égig való« felrúgása, a magasba emelt szoknya és térd alatt a lábszár gyors forgó mozgása, az egyik kézzel bokánál megfogott, magasba emelt, szinte függőlegesen tartott láb, a cigánykerék és a sikolyokkal gazdagított, spárgába való leérkezés.”³⁶

Ha mégis a fejlődéstörténet állomásait kellene kiemelni, akkor azt a következőképpen lehetne felvázolni: improvizációs (kísérleti) szakasz – férfiak tánca – 1820-as évek – Párizs külvárosa; elterjedés szakasza – főként nők táncolják egyedül – 1820-es évek vége, 1830-as évek – párizsi mulatók, varieték; stabil népszerűség szakasza – nők táncolják, csoportosan is – 1830-as évek vége, 1840-es évek; megjelenik színpadon (kísérleti szakasz ismét) – nőrakterek tánca – 1858-tól; uralkodó tánc az operettekben – a nőkarakterek tánca (színésznők, grizettek, orfeumi táncosnők) – 20. század első feléig.³⁷

³³ A kánkán a szubverzív kifejezés eszközeként működik a kezdetekkor. Lásd bővebben: CHARRIER 2015. Vö. MARUTA 2015.

³⁴ CHARRIER 2015. Vö. MARUTA 2014; JÁSZ 2015.

³⁵ Maruta írására hivatkozik Jász (JÁSZ 2015).

³⁶ GABNAI 2013, 19.

³⁷ Ez egy, a szerzők által újonnan alkotott beosztás, mivel ez az első vállalkozás arra, hogy az operett szemszögéből vizsgáljuk a kánkánt.

Tánc és politika – Offenbach és a politika

A kánkán Offenbach-mű előtti történetében szükséges kiemelni egy 1846-os – ez még a Második Császárság előtti terminus – *Gazette* cikket, melyben arról számolnak be, hogy letartóztatnak tizennyolc férfit, mert táncuk szégyenteljes – használták a *cancanière* és az indiszkrét szavakat –, mert a férfitest ilyesfajta szexuális töltetű nyilvános megnyilvánulásai nem kívánatosak – ez igazából már a maszkulinitás és a férfiaság eszményének a problémája – és büntetendők.³⁸ Pedig ekkoriban a női táncosok többségben vannak, a varieték, mulatók divattáncává válik.

Ilyen és ehhez hasonló „botrányok” és történetek előzik meg az 1858-as ősbemutatót. Majd a kánkán, mint az erkölcstelenség, a nyílt szexualitás – de már a nők esetében – megtestesítőjeként áll a támadások középpontjában.³⁹ A párizsiai körében azonban megállíthatatlan, a Második Császárság – melynek bírálata megjelenik Offenbachnál – végéig (1870) meghatározó (illetlen)⁴⁰ tánc: „a képromboló tánc »társadalmilag lehetséges« formát keresett magának.”⁴¹ *De belső töltetét hiánytalanul megőrizte. [...] Offenbach démoni zenéjére százezrek járták őrzöngve az elviselhetetlen kiábrándultság táncát és táncoltak, táncoltak, míg össze nem omlott a Második Császárság. A népkomédiás ez esetben nem volt forradalmi lelkületű – a népkomédia viszont mindig az.*⁴² *És a népművész – ha igazi népművész, mint ahogy Offenbach az volt, a legnagyobbak közül való – akarva akaratlanul, csakis azt mondhatja és muzsikálhatja, amit a démona parancsol.*”⁴³

Körvonalazódott, hogy jelen esetben e tánc „belső töltete” túlmutat az operett szerkezetében betöltött szerepénél, ez a mögöttes tartalom összefügg Offenbach és a politika – azaz, hogy már-már társadalmi elvárásokkal szembesül az operett-témák és a repertoár kialakításakor –, az operett és a politika, ezen belül pedig az operettszöveg és a politika, valamint – amely ebben az írásban releváns – a kánkán és a politika szintjeivel.

A kánkán alkalmazása mögött meghúzódó motiváció pedig lehet a *titkos nyelv* „színesítése”, a provokáció – erkölcstelenség, szexualitás –, a tánc és a politika összekapcsolása, vagy éppen mindhárom egyszerre, hiszen egy igen komplex műfajszerkezetről beszélhetünk.

³⁸ SURKIS 2011, 61–65.

³⁹ Gáspár hivatkozik Heinrich Heine kánkános jellemzésére, mely helyálló, azonban az offenbachi operettel csak akkor lehet párhuzamba állítani, ha leszögezzük, hogy ez a jellemzés az 1840-es években íródott – bár ekkor már kétségkívül dominál a mulatók, varieték színpadjain –, valamint Heine 1856-ban meghal, vagyis nem ismeri az operett-tánc diadalútját. Az felhasznált Heine-idézet: „Mindennek a kigúnyolása, ami fennkölt eszménynek számít az életben, de amivel ravaszdiak oly sokszor visszaéltek és tökfilkók oly gyakran nevetségessé tették, a politikai és irodalmi Tartuffe-ök pedig úgy lejáratták a hitelét, hogy a nép már nem tud benne hinni.” (GÁSPÁR 1963, 501).

⁴⁰ SURKIS 2011, 65.

⁴¹ Ez a társadalmilag lehetséges forma többek között az operettszínpad.

⁴² Itt Gáspár Margit utal az operett előműfajaira.

⁴³ GÁSPÁR 1963, 501.

Összegzés

Az *Orfeusz az alvilágban* és a kánkán kapcsolatának felfejtésére tettünk kísérletet, melynek során középpontba került az operett szerkezete és a női test. Körvonalazódott, hogy a nőközpontú dramaturgia kiszolgálója a zene és a rá alkalmazható tánc típus is, mely jelen esetben nem gyengíti a nőkaraktereket, hanem inkább erősíti őket. A test tárgyiasítása megkerülhetetlen – azáltal, hogy ezeket a kulturális terméket többségében férfiak hozzák létre, nem tud szenvedély-, csábítás- és erotikamentes lenni –, ugyanakkor a nő győzedelmeskedik a történetben, hiszen amíg a férfiak az intelligencia-nélküli szépséget látják, addig a nő elég intelligens ahhoz, hogy „fegyverként” használja a szépségét.

A kánkán a nyílt, a direkt provokáció eszközévé vált az Offenbach-i operettben, melynek terjedése a párizsi színpadokon innentől kezdve megállíthatatlan volt. Ez az újítás elsőként sokkot váltott ki a közönségből, de éppen ez volt a meglekítő fordulat, az újdonság következtében lett egyre népszerűbb az *Orfeusz* és ezáltal a modern operett is.⁴⁴ Elterjedt a francia nyelvterületen, majd az európai nagyvárosok színpadjain is megjelentek a francia operettek adaptációi, s később azok hatására – a kezdetekkor még a francia mintát követő – nemzeti operettek. Ez azért is lényeges, mert – ahogyan Gáspár Margit, az operett „eredetmitoszát” lejegyző egykori színiigazgató és író fogalmaz –, „az Offenbach-i operettben a XIX. századbeli népkomédia, szöveg-váz, zene és tánc magasrendű egységben a műfaji lehetőségek csúcsára emelkedett.”⁴⁵

A hatástörténeti vizsgálat bővítése mindenképpen indokolt a továbbiakban, melyhez elengedhetetlen a más francia operettszerzők munkáiban meglévő kánkánzene lejegyzése. Egy másik fontos szempont, hogy megnézzük, a bécsi és a magyar operettformula milyen módon – van-e szerepe a cselekmény előremenetelében vagy csupán szórakoztató funkcióval bír – alkalmazza ezt a francia divattáncot. A bécsi és a magyar operettekben is megjelenő „orfeumvilágban” egyébként az orfeumi táncosnők, a grizettek karakteréhez köthető a kánkán, mely igazából az Offenbach-i művek mintázatát követi, s majd csak a különböző nemzeti operett irányzatok stílusának megszilárdulásával váltja fel más az orfeumi jelenetek operett-táncát.

A keringőfajták feltérképezése is várat magára, hiszen a bécsi irányzat kialakulásával a bécsi keringő és az operettstruktúra hosszú évtizedekig összeforr, így indokolt arra keresni a választ, hogy vajon egy-egy operettanyag tánckészlete mit reprezentál.

Az operett tánckészletének trendjei vizsgálatokor óvatosan kell bánnunk azzal, hogy jelen esetben az eredeti operettanyaggal dolgozunk, vagyis nem vizuális, mozgóképes alkotásokkal, hiszen ott már a konkrét koreográfiát is lehetne és kellene elemezni. Az első lépés azonban az, hogy megnézzük, hogy a

⁴⁴ Az *Orfeusz* szerkezete minta a jövőbeli operetteknek (TRAUBNER 2003, 36).

⁴⁵ GÁSPÁR 1963, 501.

zene milyen táncfajtat vár el – keringőzene, kánkánzene stb. –, így jelen esetben csak ezt tudtuk felvázolni, de ez mindenképpen alapja lehet olyan további kutatásoknak, melyek az operett és a tánc köre szerveződnek.

Irodalom

- ALMEIDA 2010 = de Almeida, Antonio: *Offenbach' Songs from the Great Operettas*. New York : Dover Publications, 2010.
- BALASSI 1968 = Balassi Imre: *Offenbach regénye*. Budapest : Gondolat Kiadó, 1968.
- GABNAI 2013 = Gabnai Katalin *Szép Heléna*. Budapest : Kossuth Kiadó, 2013.
- GÁL – SOMOGYI 1960 = Gál György Sándor – Somogyi Vilmos *Operettek könyve. Az operett regényes története*. Budapest : Zeneműkiadó Vállalat, 1960.
- GÁSPÁR 1963 = Gáspár Margit *A műzsák neveletlen gyermeke. A könnyűzenés színház kétezer éve*. Budapest : Zeneműkiadó, 1963.
- GROVLEZ 1919 = Grovlez, Gabriel Jacques Offenbach: A Centennial Sketch. *The Musical Quarterly* 5. évf. 3 szám (1919) 329–337.
- LAMB 2000 = Lamb, Andrew *150 Years of Popular Musical Theatre*. New Haven–London : Yale University Press, 2000.
- LEVIN 2009 = Levin, Alicia C. A documentary overview of musical theaters in Paris, 1830–1900. In: Fauser, Annegret – Everist, Mark (eds.): *Music, Theater and Cultural Transfer. Paris, 1830–1914*. Chicago–London : The University of Chicago Press, 2009, 379–402.
- MARUTA 2014 = Maruta, Nadege *L'incroyable histoire du cancan*. Párizs : Parigramme, 2014.
- P. MÜLLER 2009 = P. Müller Péter *Test és teatralitás*. Budapest : Balassi Kiadó, 2009.
- ROBOZ 1952 = Roboz Ágnes *Az operett-tánc. Táncművészet* 2. évf. 2. szám (1952) 50–54.
- SONNECK 1913 = Sonneck, O. G.: „Dafne”, the First Opera. A Chronological Study. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* 5. évfolyam 1. szám (1913) 102–110.
- SURKIS 2011 = Surkis, Judith: Carnival Balls and Penal Codes: Body Politics in July Monarchy France. *History of the Present* 1. évf. 1. szám (2011) 59–83.

- TENEO – BAKER 1920 = Teneo, Martial – Baker, Theodore: Jacques Offenbach: His Centenary. *The Musical Quarterly* 6. évf. 1. szám (1920) 98–117.
- TRAUBNER 2003 = Traubner, Richard: *Operetta. A Theatrical History*. New York–London : Routledge, 2003.
- WILLIAMS 1957 = Williams, Roger J.: Jacques Offenbach and Parisian Gaiety. *The Antioch Review* 17. évf. 1. szám (1957) 117–129.
- WINKLER 2013 = Winkler Gábor: *Operett. Szubjektív kalauz egy varázslatos világban II. kötet*. Budapest : Tudomány Kiadó, 2013.
- WOLF 1999 = Wolf, Naomi: *A szépség kultusza*. Ford. Follárdt Natália. Debrecen : Csokonai Kiadó, 1999.
- ZENTNER – WÜRZ 1969 = Zentner, Wilhelm – Würz, Anton: *Opern- und Operettenführer*. Stuttgart : Philipp Reclam, 1969.

Internetes források

- CHARRIER 2015 = Charrier, Liliane *L'incroyable histoire du cancan, fille de chahut et de libéré*. <https://information.tv5monde.com/terriennes/l-incroyable-histoire-du-cancan-fille-de-chahut-et-de-liberte-15437> (Letöltés: 2018.10.17.)
- CRÉMIEUX – HALÉVY – OFFENBACH 1858 = Crémieux, Hector-Jonathan – Halévy, Ludovic – Offenbach, Jacques: *Orphée aux Enfers (1858)*; <https://mediterranees.net/mythes/orphee/cremieux.html> (Letöltés: 2018.10.12.)
- JÁSZ 2015 = Jász Annamária *A káncán nem csak a nők combjait nyitotta ki*. (2015); <https://fidelio.hu/tanc/a-kankan-nemcsak-a-nok-combjait-nyitotta-ki-26758.html> (Letöltés: 2018.10.13.)
- THE HISTORY OF THE CANCAN 2015 = <https://www.cbsnews.com/news/the-history-of-the-cancan/> (Letöltés: 2018.10.12.)

Identify Trends of Modern Operetta in the Second Half of the 19th Century: Offenbach, Paris and the Dance Cancan

EMESE LENGYEL – ZSANETT LENGYEL

The aim of the study is to examine how French cancan has become one of the most popular dances in the structure of modern operetta. It is a well-known fact that operetta genre has evolved in the 1850s. From 1850, composer Jacques Offenbach has created the new style of musical theatre and the structure of French operetta and its functions. This research focusing on the appearance and the history and also the evolution of a new operetta-dance. Moreover, the French-style operettas and the Offenbach's operettas are an imprint of a given age, those cultural products including cultural, social and political references. Giving an analysis of *Orpheus in the Underworld* (1858) and focusing on identify what type of dances could be popular at stage at the age of Offenbach. Thus, we could present the history of cancan and its functions (dance and politics, cancan as a part of the narrative) in that operetta.

Hadifoglyok helyzete a hátszágban: szerb hadifoglyok mindennapjai Bihar és Csanád vármegyében (1914–1918)

GORCSA OSZKÁR

A Nagy Háború négy évig vérben és vasban tartotta a világot, így nem meglepő, hogy emberpróbáló következményei mindenki számára ismertek. Ha az olvasó ugyan nem is ismeri a katasztrófa minden lényeges pontját, mégis tudja, hogy a világháború többmillió áldozattal járt, s ez a szerencsétlen küzdelem Európa szupremáciájának a véget vetve megváltoztatta a történelem menetét. A tágabb közvélemény előtt azonban a mai napig részben ismeretlen, hogy többmillió hadifogoly is megfordult a hadakozó államokban, így az Osztrák-Magyar Monarchiában is, és közülük többen is részt vettek az állam gazdasági életében. Mindennek szükségessége a nemzetgazdaságban bekövetkezett űr betöltésével magyarázható, aminek jelentkezési oka nem más, mint a nagyszámú besorozott férfi munkaerő. Tanulmányom ezt a témát igyekszik körbejárni.¹

A hadifoglyok megérkeznek...

Az 1914. július 28-án kezdődő háború nem érte váratlanul a hadviselő feleket, hiszen a többség szinte csak ürügyet keresett egy háború kirobbantására, s a realitás talajától eltávolodva egy gyors háborúban bízott. Így nem meglepő, hogy a Monarchia vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf is osztozott II. Vilmos azon véleményén, miszerint: „*mire a falevelek lehullanak, a katonáink visszatérnek*”.² Mint utólag tudjuk, ennek az ellenkezője következett be, s mindez váratlanul érte a hadviselő feleket. Ennek szemléletes bizonyítéka a hadvezetés és a bürokrácia rögtönzése, ami a hadifoglyokérdést vizsgálva is azonnal feltűnik. Ennek egyik példája, hogy a saját barakkjaikat is az 1914-től tömegesen érkező hadifoglyoknak kellett felépíteni.

Az első hadifoglyok az ország területére 1914 szeptemberében érkeztek meg. Többségük orosz illetve szerb nemzetiségű volt, de 1915-ben megjelentek az olasz, majd 1916-ban a román hadifoglyok is. Ugyanakkor számos más etnikumot is megtalálunk a hátszágban. A statisztikák is sokatmondók, s a hadifoglyok létszámának dinamikus növekedésére hívják fel a figyelmet. 1917 januárjában 85 283 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5 595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. Ez a szám a következő évben, 1918. január 1-jén már 1 309 394 hadifoglyra duzzadt.³ Ami a szerb foglyokat illeti, jövetelük főleg a háború első két évére tehető, s három szakaszban érkeztek az ország

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült

² https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak. (Letöltés: 2019.02.27.)

³ BLASSAUER 2002; RAUCHENSTEINER 2013, 807.

területére. E szakasz lezáró fázisa 1915/16 tele, amikor a Monarchia katonái német segítséggel megszállták a szávi kis királyságot.⁴

A foglyok elszállásolása és szállítása a felkészületlenség miatt komoly nehézségekbe ütközött.

A szerb hadifoglyok területi elhelyezkedése Bihar és Csanád vármegyében

A hadifoglyok megyénkénti érkezési időpontjának meghatározása esetenként komoly fejtörést okozhat a történészeknek, mivel az erre vonatkozó adatok sokszor hiányosnak bizonyulnak. Ezért gyakran csak következtetésekre, valamint a szomszédos megyékből levont tanúságokra hagyatkozhatunk. Így van ez Bihar vármegye esetében is. Az első szerb hadifoglyok feltehetően 1915 nyarán érkezhettek meg, de mivel a pontos időpont ismeretlen, a kiindulópontunk Bihar vármegye gazdasága kell, hogy legyen. Tudjuk, hogy Bihar Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje volt, s a gazdasági növekedés fenntartása komoly munkaerőt igényelt, aminek a kielégítésére a vármegye lakossága gyakran nem volt elegendő. Ez különösen a mezőgazdaságra volt jellemző, de olykor a megyében folyó tekintélyes bányászat is megkövetelte a magasabb munkaerő-létszámot.⁵ Emellett ismerve a háború következtében jelentkező komoly munkaerőhiányt, valamint a környező vármegyék munkaerő deficitjét is, megállapíthatjuk, hogy a hadifoglyok legkésőbb 1915 nyarán érkezhettek meg a vármegyébe, feltehetően az aratás időpontjára.⁶

Csanád vármegye esetében már szerencsésebb a helyzetünk, mivel a levéltári anyagoknak köszönhetően végigkövethetjük a foglyok érkezési ütemét, sőt, még a hadifogly munkások pontos számát is megtudhatjuk. Egy 1915. évi alispáni jelentésnek köszönhetően ismert, hogy az első szerb munkáscsoport Csanád vármegyébe 1915 nyarán érkezett, majd ősszel újabb kontingens jelent meg. Az egyedüli problémát olykor a munka helyszínének pontos megállapítása okozza, mivel túlságosan szűkszavúak az erre vonatkozó források, viszont a foglymunkások területi elhelyezkedéséről már több információval rendelkezünk. Ennek tárgyalása előtt azonban fontos kitérnünk az érintett vármegyék lakosságának etnikai összetételére.

1910-ben Bihar vármegye lakosságának 56,57%-a⁷ magyar nemzetiségűnek vallotta magát, míg a fennmaradó etnikumok között megtaláljuk a 41,02%-os létszámot elérő románokat, továbbá a kis létszámú szlovák és német közösségeket is.⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy a hatóságok rendeleteikkel igyekeztek megakadályozni a hadifoglyok vegyes etnikumú, különösen szláv többségű területre történő vezénylését, de ezt a rendeletet nem mindig lehetett

⁴ DENDA 2015, 19.

⁵ MUJACSICS 2004, 27–30

⁶ CSANÁDVÁRMEGYE HIVATALOS LAPJA 1915, 259–261.

⁷ 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 282–296, 581–590, 827–831).

⁸ A szlovákok a lakosság 1,31%-át, míg a németek a lakosság 0,56%-át tették ki.

betartani.⁹ Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy mivel a vármegye lakosságának csak töredékét alkották szerbek, az utóbbi tényező nem jelentett komoly veszélyt, de mégis kerültek vegyes nemzetiségi területekre is hadifogoly munkások, ami a vármegye szorult helyzetét mutatja. Ezért találunk hadifoglyokat Vaskoh,¹⁰ Váradalpár,¹¹ Cséffa és Tataros¹² településeken is, ahol a románok alkottak többséget.¹³ Emellett megtaláljuk a szerb hadifoglyokat a következő magyar többségű településeken is: Ottomány,¹⁴ Fugyivásárhely,¹⁵ Biharnagybajom,¹⁶ Felsőderna,¹⁷ Biharugra,¹⁸ Élesd,¹⁹ Nagyrábé,²⁰ Nagyszalonta,²¹ Nagyvárád,²² Körösszegapáti,²³ valamint Álmosd²⁴ és Zsáka²⁵ nagyközség településeinek a többségében is.

Ha a Csanád vármegyei foglyok területi elhelyezkedését is megnézzük, megállapíthatjuk, hogy Bihar vármegyével többnyire azonos viszonyok uralkodtak. Itt is fontos, hogy az 1910-es népszámlálási adatok szerint a vármegye lakosságának 73,74%-a magyar nemzetiségű volt, s a magyarok a Nagylaki járás kivételével mindenhol többségben voltak. A vármegye szerb lakossága 2,84%-ot²⁶ tett ki, s túlnyomórészt a Battonyai járásban élt.²⁷

⁹ BELÜGYI KÖZLÖNY 1915, 661.

¹⁰ HM HIM HL 4348. d. 1000/1918. Hü. Jegyzőkönyv (kézirat).

¹¹ HM HIM HL 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám); HM HIM HL 4348. d. 1086/1918.

¹² HM HIM HL 4349. d. 1210/1918 Hfüt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.

¹³ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 282–296, 581–590, 827–831).

¹⁴ HM HIM HL 4348. d. 1000/1918 Hü.

¹⁵ HM HIM HL 4348. d. 1086/1918.

¹⁶ HM HIM HL 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6., Gyanté.

¹⁷ HM HIM HL 4348. d. Felsőderna, 1918. július 25. Biharvármegye munkabizottságának (1000. szám).

¹⁸ HM HIM HL 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkörlet Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifogolyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak, Nagyvárad.

¹⁹ HM HIM HL 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

²⁰ HM HIM HL 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéről.

²¹ HM HIM HL 4349. d. I. N. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel.

²² HM HIM HL 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárad, Bizonyítvány. Nagyvárad, 1918. szeptember 10.

²³ HM HIM HL 4349. d. Nagyvárad, 1918. szeptember 12-én. Körösszegapáti.

²⁴ HM HIM HL 4349. d. 3068/1918 A hevesvármegyei Gazdasági Munkabizottsághoz beosztott tiszt, Eger, 1918. szeptember 11.

²⁵ HM HIM HL 4349. d. 1289/1918 Hfüt. szám. Cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokság, Nagyvárad, 1918. október hó 7.

²⁶ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 56).

²⁷ Battonya, Dombegyház, Kevermes, Magyarondombegyház, Mezöhegyes, Kisiratos és Tornya; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. évi népszámlálás alapján,

Figyelemre méltó azonban, hogy a szerb hadifoglyokat kezdettől fogva azokra a helyekre vezényelték ki, ahol jelentős szerb kisebbség volt jelen. A létszámukra vonatkozó fontosabb adatok 1916-ból származnak.²⁸ A forrásokból kiderül, hogy Csanád vármegyében összesen 415 szerb hadifogoly volt munkába fogva, akiket tavaszi és nyári mezőgazdasági munkákra utaltak ki. Közülük legtöbbet a Mezőhegyesi cs. és kir. Állami Ménesbirtokon foglalkoztattak, szám szerint 95-öt. Makó r. t. városban 77 szerb hadifoglyot találunk. Kisebb számban ugyan, de a szerbek még jelen voltak Kevermesen, Kisiratoson, Kunágotán, Nagybánhegyesen, Magyarbánhegyesen, Földeákon, Mezőkovácsházán, Pitvaroson, Reformátuskovácsházán, Végegyházán és Nagylakon is.²⁹

A hadifoglyok igénylése

Először az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét, majd ezt rövidesen követte az előnyösebb feltételeket tartalmazó 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.³⁰ Az igénylés bonyolultságát tekintve azonban a gondok csak 1916 februárjában oldódtak meg, amikor létrejöttek a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok. Ez az intézkedés az igénylés területén egy bizonyos szintű centralizációt vezetett be.³¹

A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője állt.³² Számos feladata közül a legfontosabb „a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső” ügyeinek az intézése, valamint a „katonai munkásosztagok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerinti közreműködés.” Az alispán feladata a bizottság tagjainak a kinevezése is, viszont a kinevezés előtt kötelessége az „erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő” véleményének a meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére „a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van” alárendelve.³³

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejöttének egyik legelőnyösebb oldala, hogy jogukban állt a munkaadók, s ezzel a hadifoglyok iránt tanúsított bánásmód ellenőrzése is. Az utóbbit nagyban megkönnyítette, hogy a foglyokkal kapcsolatos katonai jelentések is a törvényhatósági munkabizottsághoz kerültek.³⁴

nemzetiségi többségek, kisebbségek, népsűrűség. B IX c 1074 (1919); <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkepar/2748/> (Letöltés: 2019.02.27.)

²⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogolykimutatás.

²⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogolykimutatás.

³⁰ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 244–245.

³¹ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 16.

³² Alispán, vagy polgármester.

³³ HKTRGY IV, 2441–2446.

³⁴ A szövekekről, a hadifogoly létszámról, munkakörülményekről esetleg betegségek bejelentéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott. Továbbá a hadifogolykimutatások is ide futottak be.

A foglyok munkája Bihar vármegyében

A szerb hadifoglyok munkahelyét mind Bihar, mind Csanád vármegyében is általában a szántóföldek képezték, ugyanakkor az ipar folyamatos fejlődése, valamint az elhúzódó háború megkövetelte a foglyok e területen történő alkalmazását is. Így Biharban találunk közöttük bognárként foglalkoztatottakat,³⁵ cipészeket,³⁶ de a város alkalmazásában álló postakocsisokat is.³⁷ Emellett a dinamikusan fejlődő, 1913-ban bejegyzett *Laszky Ármin Részvénytársaságnál* is foglalkoztattak szerb hadifoglyokat.³⁸ Továbbá jelentős számú fogolynak adhatott munkát a *Magyar Aszfalt Részvénytársaság*,³⁹ valamint a *Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság*⁴⁰ is, hiszen a bihari fejlődő építőipar sem engedhette meg magának a munkaerő-kiesést.⁴¹ Emellett találunk szerb hadifogolymunkásokat a *Pannonia Kender és Lenipar Részvénytársaságnál* is.⁴²

Csanád vármegyében is hasonló helyzet uralkodott, viszont itt kevésbé volt hangsúlyos az ipar, így a fogolymunkások a szántóföld mellett a Mezőhegyesi Magyar Királyi Állami Ménesbirtokon, a mezőhegyesi cukorgyárban, Makó r. t. városban, Kevermesen, Kunágotán, Csanádalbartin, Nagybánhegyesen, Mezőkovácsházán, Magyarbánhegyesen, Végegyházán, továbbá még Reformátuskovácsházán is előfordultak. A községeken kívül számos nagybirtokos magánszemély is igényelt hadifoglyokat, akik között jelentős számú szerb hadifogoly is akadt. Ilyenek voltak: Ráth János, Purgly Emil, Bíró Albert, Vásárhelyi László, Monthag Ákos.⁴³ Ugyanakkor előfordult, hogy egyesek tolmácsként is dolgoztak.⁴⁴

A hadifogolyügyeleti tiszthez befolyó jelentéseknek köszönhetően meg tudjuk állapítani a megyékben foglalkoztatott hadifoglyok számát is. Így ismerjük, hogy Biharban az 1918-as év folyamán 2526⁴⁵ hadifogoly volt foglalkoztatva.⁴⁶ Sajnálatos módon a jelentés keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Véleményem szerint a nyári aratási munkálatok követelték meg a legnagyobb munkaerőt, valamint az a

³⁵ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 hfűt. szám; HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. 1918. augusztus 10.

³⁶ HM HIM HL 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat.

³⁷ HM HIM HL 4349. d. Nagyvárad város rendőrsége (Központ) Jelentés, Nagyvárad 1918. július 14.

³⁸ Laszky Ármin 1915-ben halt meg.

³⁹ HM HIM HL 4349. d. 1210/1918 Hfűt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.; HM HIM HL 4349. d. 1918. aug. 17. 5679. sz. irat.

⁴⁰ HM HIM HL 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁴¹ MUJACSICS 2004, 30.

⁴² HIM HL. 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6, Gyanté.

⁴³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly kimutató.

⁴⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Értesítés dr. Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó. [IN] 1917. október 25.

⁴⁵ A nemzetiségi adatokra lebontott statisztika ismeretlen.

⁴⁶ HM HIM HL 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

tény, hogy a hadifoglyok többségét 1916–1918 között már csak ritkán utaztatták más megyékbe⁴⁷ azt sejteti, hogy a Bihar vármegyében szolgálatot teljesítő hadifoglyok létszáma a háború utolsó két évében többnyire a fentebb említett létszámnak felelt meg. Csanád vármegye esetében 475 főről van tudomásunk.⁴⁸

Fontos kiemelni, hogy a fogolymunkások stabil és mobil osztagokba voltak beosztva. A stabil osztagban lévők főleg az iparban, illetve a hadseregnek, valamint magának a vármegyének teljesítették szolgálatot, míg a mobil osztagok fő feladata a mezőgazdasági, illetve erdészeti munkák ellátása volt.⁴⁹

Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a hadifoglyok munkaideje maximum napi 12 óra lehetett, s csak komolyabb termelési fennakadások esetén lehetett elrendelni a vasárnapi munkát. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozott, a vasárnapi munkáért már magasabb bérekre voltak jogosultak. Sajnálatos módon azt nem tudjuk, hogy a belügyminiszter e szabályozását a munkáltatók mennyire vették figyelembe. A törvényszegőkkel szembeni komoly szankciók⁵⁰ viszont arra engednek következtetni, hogy amíg a rendes bérezés megoldhatónak bizonyult, senki sem mert ellenszegülni.⁵¹ Továbbá a szerb hadifoglyoknak lehetőségük volt a fontosabb vallási ünnepek megtartására, sőt a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete egyenesen tiltotta a nagyobb ünnepnapokon történő munkavégzést.⁵²

A hadifogly munkásosztagok mindennapjait leginkább az alacsony bérek nehezítették meg. Ez az összeg kezdetben ötven fillért⁵³ jelentett, amit a munkamorál növelése érdekében kifizetett bérpótlék egészített ki. Így a teljes kifizetett összeg nyolcvan és száz fillér között mozgott. Az ország egyre romló gazdasági helyzete viszont nem tudott lépést tartani az inflációval, így a munkabér 1918-ban is azonos szinten maradt, habár a pénz vásárló ereje addigra jelentősen csökkent. Erre gondolhatott a szerb nemzetiségű Gyorgyevics Trifun [sic!] fogolymunkás is, amikor a következőt ecsetelte a hadifogly ügyeleti tisztnek: „*nem tudok élni 80 fillér napi fizetésemmel*”.⁵⁴

A hadifoglyokkal kapcsolatos komoly szabályzások már 1914-ben megkezdődtek, s ezek végig kísérték a háború teljes időszakát. Bihar vármegyéből e téren 1916-ból, míg Csanád vármegyéből 1915-ből származik az általam fellelt első forrás, amely a foglyok szálláshelyéről rendelkezik.⁵⁵

A fogolymunkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan üres pajtában, istállóban vagy más nagyobb befogadóképességű épületben helyezték el. Szinte

⁴⁷ GÁL 1987, 47–49.

⁴⁸ A szerbekre vonatkozó létszám.

⁴⁹ HM HIM HL 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵⁰ A hadifoglyok meglopása, valamint a higiéniai viszonyokra vonatkozó rendeletek figyelmen kívül hagyása komoly pénzbürságot vont maga után, s még a hadifoglyok elvonását is eredményezhette.

⁵¹ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.

⁵² MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.

⁵³ MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/10, 2.

⁵⁴ HM HIM HL 4349. d. 4850. Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁵⁵ HM HIM HL 4410. d. 4330–eln. Mg. b./916–III/6.

mindenhol igyekeztek a padlót szalmával borítani, s a helyzetben csak a zord, hideg telek rontottak, mivel bár a hadvezetés kötelező jelleggel előírta a szálláshelyek fűtését, kezdetben, az épületek egy részében ez nem volt megoldható.⁵⁶ A források hiánya sajnos nem teszi lehetővé a Bihar vármegyei szálláshelyek helyzetének tüzetesebb vizsgálatát, de mivel ezzel kapcsolatos panasz – az eddig feltárt források szerint – nem érkezett be a hadifogolyügyeleti tiszthez, így feltételezhetjük, hogy a hadifoglyok szállása körül nem merültek fel komolyabb gondok, s Csanád vármegyében is hasonló helyzet uralkodott. A lelei püspöki birtokon elhelyezett 300 szerb hadifogoly szállásának a leírása is ezt bizonyítja. „*A nagy udvarral körülvelt lakás meglepi az idegent. Gondos tisztaság a lakásban mindenütt. Minden egyes szerbnek külön ágyszalmazsák, fejvánkos hófehér, megtöltve zizgő, illatos friss magyar szalmával. Hófehér vászonterítő és könnyű, finom pokróc, mely lágyan födi be a nem is olyan túlságosan eltörődött testét.*”⁵⁷

A hadifogoly munkások többségét falvakban, vagy városokban, a gyárak közvetlen közelében szállásolták el, hogy az ellenőrzésük könnyebb legyen.⁵⁸ Ennek egyetlen komoly hátránya a szálláshelyek túlszűfolttsága volt. Gyárak esetében a munkahely közelsége a higiéniai viszonyok kárára ment.⁵⁹ Az biztosan állítható, hogy a fogoly munkások elhelyezése nem volt kifogástalan, viszont olyan kritikus sem, mint ahogy az a szerb történetírásban megjelenik. Mint látható, az említett egyházi birtokon a hadifoglyok szalmával megtöltött zsákokon aludtak, egy barakkszerű épületben, ahol az alapvető tisztálkodási lehetőségek biztosítva voltak.⁶⁰

Az élelmezésről, illetve az egészségügyi helyzetről sokkal több forrás áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a járványok elterjedésétől való félelem miatt a politikai vezetést komolyan foglalkoztatta a foglyok egészségügyi állapota. Ezért 1915-től kötelezővé tették a hadifoglyok kivizsgálását, amit az 550/1914. M. E. számú rendelet csak nyomatékosított.⁶¹

Bihar vármegyében e téren valóban komoly hiányosságok mutatkoztak. Kárpáti Ferenc munkaadóról pl. 1918. augusztus 26-án panasz érkezett a hadifogolyügyeleti tiszthez, miszerint „*11 hónapja nem igényelt fehérneműt hadifoglyának, akit ezt követően be akar vonultatni, mint fölösleget.*”⁶² Ezért a hadifogolyügyeleti tiszt tájékoztatta, hogy csak akkor veszi át, ha már igényelt neki és meg is kapta a kért fehérneműket.⁶³ Azt, hogy Kárpáti Ferencet nem érték komolyabb szankciók, csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a foglya olasz nemzetiségű volt. Ez azért fontos, mert a Monarchia az olaszokat szöszegeknek

⁵⁶ GÁL 1987, 57–58.

⁵⁷ MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/162.

⁵⁸ ĐUKOVIĆ 2002, 101.

⁵⁹ ĐUKOVIĆ 2002, 102–103.

⁶⁰ ĐUKOVIĆ 2002, 102–103.

⁶¹ HKTRGY IV, 2441–2446.

⁶² HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferencz úrnak.

⁶³ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferencz úrnak.

titulálta, hiszen a háború előtti szövetségesből a háborúban ellenség lett. Ezt alátámasztja az Ad. K. M. 49468./10. számú rendelet is, mely szerint:

„...*Ha az orosz és szerb tiszteket hivatkozott szabályok keretén túlmenő tiszteletben és bánásmódban részesíteni lehet, ennek oka abban rejlik, hogy Oroszország és Szerbia mindenkor nyílt ellenségeink voltak és így hadifogságba jutott tiszteiktől nem lehet megtagadni a társadalmi egyenrangúságot.*”⁶⁴

A forrásrészletből azonban az is kiderül, hogy ahol lehetett, a szerb foglyoknak igyekeztek jobb körülményeket biztosítani, különösképpen a hadifogolytáborban maradó tiszteknek. Az utolsó háborús év vége felé közeledve azonban előfordult már olyan eset is, amikor a kötelező kétheti orvosi szemlére a hadifoglyokat nem vitték be a városházára. Ezért a hadifogolyügyeleti tiszt utasította az előjáróságokat, hogy intézkedjenek az orvosi vizsgálatokról, vagy pedig személyesen fogja elrendelni azokat.⁶⁵

Az esetenkénti rossz ellátás miatt szökések is előfordultak. Ilyen eset történt meg Nagyváradon is, amikor két szerb foglyomunkás megszökött. A jelentés szerint a szökés valószínű oka a ruházat cseréjének megtagadása volt.⁶⁶

1918 végére a helyzet tovább fokozódott. Botej Miklós népfelkelő foglyóról 1918. szeptember 21-i jelentése szerint „*a Magyar-Német Rt. erdőspatai gazdaságban /Nagyszalontán/ hadifoglyok ruházata, fehérneműje használhatatlan állapotban van, sőt némely foglynak fehérneműje egyáltalában nincs, munkaadó mindezekről gondoskodni nem akar.*”⁶⁷ Mindez feltételezhetően komoly szankciókat vonhatott maga után, de mivel a forrásanyagaink hiányosak, így egyelőre képtelenek vagyunk az ügy további fejleményeit felderíteni. Egy úgyszintén 1918 szeptemberi kérvény alapján Nagy Józsefnél, a nagyszalontai szolgabírónál lévő szerb foglyomunkás, Gyorgyevics Trifun [sic!] sem kapott a munkaadójától ruhát és lábbelit.⁶⁸

Csanád vármegye esetében valamivel jobb körülményekről van szerencsénk beszámolni., s ezt kiválóan alátámasztják a reggeli jelentések. Ezekből pontosan kiderül, hogy nemcsak orvosi vizsgálatokra került sor, hanem ezekkel szinte egyidőben ruhavizsgálatokra is.⁶⁹ A reggeli jelentések szerint a ruházat ellenőrzésére általában nem az orvosi vizsgálattal egyidőben, hanem az azt megelőző napokban, esetleg az orvosi vizsgálat után került sor, de előfordult az is, hogy egy napon rendeztek le mindent, pl. Mezőhegyesen. A ruhavizsgálatokról készült jelentést a hadifogoly ügyeleti tisztnak tovább kellett küldenie a kiutaló hadifogolytábor parancsnokságnak. Mindezekből láthatjuk, hogy a hadifoglyok ruházataért az „*anyatábor*” volt felelős, így ha az

⁶⁴ HM HIM HL 4406 d. 1213/1915 (melléklet).

⁶⁵ HM HIM HL 4348. d. 1000/1918 szám (IN) 1918. július 29. Az előjáróságnak.

⁶⁶ HM HIM HL 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyvárából.

⁶⁷ HM HIM HL 4349. d. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Bihar vármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. foglyórral. I. N.

⁶⁸ HM HIM HL 4349. d. 4850, Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁶⁹ MNL CSML ML V.72. C. 1917/1144 (gépirat).

elhasználódott, köteles volt újat küldeni.⁷⁰ A ruházat kapcsán a legnagyobb gondot a fehérnemű hiány jelentette, hiszen azok elhasználódása bizonyult a leggyorsabbnak. Ez mondható el a dombiratosi Szionda-pusztán dolgozó 15 szerb hadifogoly alsóneműjéről is.⁷¹ Gyakran előfordult, hogy a munkaadók meg se várták a vizsgálatokat, hanem azokat megelőzően kérték ruhákat foglyaiknak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hadifoglyoknak napi három étkezést kötelezően biztosítani kellett. E téren nem mutatkozik különbség a két vármegye viszonyai között. Ennek ellenőrzése a kezdeti decentralizáció következtében ugyan nehézkes volt, de a törvényhatósági gazdasági munkabizottság létrejötté az a nehézséget elhárította.⁷² A hadifoglyok étrendje is kiderül egy-egy jelentésből. Eszerint az ételmezés a következőképpen alakulhatott: 1 főre kb. fél kiló kenyér, kb. 4,5 dekagramm szalonna és egy tányér rántott leves, 30 dekagramm káposzta, heti egyszer hús,⁷³ 20 dekagramm liszt abban az esetben, ha nem tészta került az adott napon az asztalra, ellenkező esetben viszont kb. 15 dekagramm, kb. 4,5 deciliter tej, 20 dekagramm kukorica kása, fél kiló krumpli és minimális mennyiségű zsír jutott fejenként egy napra.⁷⁴ Az étkezés feltehetően helyenként változhatott, egyedül a meghatározott kalóriabevitel nem. Ezt Isidor Đuković azon monográfiája is megerősíti, amely főleg a nagymegyeri szerb hadifoglyok visszaemlékezéseire, leveleire épült. Eszerint a nagymegyeri hadifogolytáborban napi 3 étkezés volt, s ezen belül krumplipüré, káposzta, répa, bab, heti egyszer 100 gramm hús, kéthetente hal szelet, s zsír helyett rossz minőségű margarin.⁷⁵

⁷⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Nagylak, 1916. augusztus 7. [IN]; „*A másik úr kifogásolta a hadi foglyok ruházatát, hogy sok rossz állapotban van úgy a lábeliüket is és elrendelte a hiány sürgős pótlását.*”

⁷¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Dombiratos 1917/VI.2.

⁷² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. július 31-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 3-tól. [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 6-tól [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. október 14-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 8-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 27-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 3-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 17-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 25-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. június 3-tól [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota, 1916. április 30-tól május 10-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota 1916. május 27-től április 4-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. szeptember 10-től 15-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. szeptember 10. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. szeptember 22-től október 12-ig [IN]; Reggeli jelentés: Földeák, 1916. augusztus 1. [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. június 22-től 30-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. augusztus 7. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. augusztus 1-jétől 9-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. augusztus 22-től 30-ig [IN].

⁷³ Feltehetően 100 gramm/fő (Đuković 2002, 108).

⁷⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.; „*Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, megírom, hogy mennyit kapunk kosztot. Kenyér 17 kiló, 140 deka szalonna, meg rántott leves főzőkre. Káposzta 10 kiló, meg hetven deka. Egyszer hús egy héten. Hat kiló lisztet, öt kiló, amikor tésztát főznek. 14 liter tej, tészta a levesbe, 6 kiló kukorica kása. Krumpli 15 kiló és 65 feka zsír egy napra. Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, ennyit kapnak a foglyok étkezést. Főhadnagy Úrnak jelentem alásan, én is ennyit kapok... mint egy fogoly... éspedig azt hiszem, úgy hallván, minden fogoly étkezése gyengés.*”

⁷⁵ ĐUKOVIĆ 2002, 108.

Büntetések

Az első világháborúban ismert büntetés volt a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmegvonás, többhetes elzárás.⁷⁶ A kikötözés a Monarchia Magyarországon elfogadott büntetési mód volt, egészen 1917-ig, amikor a katonai parancsnokságok betiltották eme fenyítési módszer alkalmazását.⁷⁷ Az ételmegvonás büntetése is jelen volt a Nagy Háborúban, de ez a büntetés is csak 1917-ig, hiszen a Temesvári Katonai Parancsnokság 1917. március 23-án utasított minden hatálya alá tartozó katonai szervet a börtönléssel való büntetés hatályon kívül helyezéséről.⁷⁸

Ami a munkások akasztással való büntetését illeti, Csanád vármegye esetében erre nincs példa a levéltári forrásokban és visszaemlékezésekben sem, s a komoly katonai büntetések miatt a legénység sem mert ilyet megkísérelni, hiszem minden gyanús haláleset komoly nyomozások tárgyát képezte.⁷⁹ Ugyanakkor túlkapásokra mégis sor került, amiről Vincze György is beszámolt egy reggeli jelentésében: „*főhangy úrnak jeletem alásan egy szerv kócival bele eset az árokba és az ispany végig vata az vas velával harmadik nap ja így fekszik, betek.*”⁸⁰ Ami a hadifoglyok elzárását illeti, a források szerint Csanád vármegye esetében nem volt erre példa, viszont nem elképzelhetetlen, hogy a hadifogolytáborokban mindez előfordulhatott, hiszen szerbiai viszonylatban erről rendelkezünk forrásokkal.⁸¹

Bihar vármegyében az alábbi fenyítésekről tájékozódhatunk: elzárás,⁸² több napos szigorított bört, ⁸³ valamint halálos ítélet.⁸⁴

A halálos ítéletek végrehajtásáról a honvédelmi minisztérium a következőképpen rendelkezett:

„*Ő császári és apostoli királyi Felsége legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy valamely hadifogoly ellen hozott halálos ítélet végrehajtása előtt a Legfelsőbb elhatározás kikéressék [...]*”⁸⁵ A rendelet alapján világossá válik, hogy a hadifoglyok ellen hozott halálos ítéleteket minden körülmény között fel kellett terjeszteni a hadsereg-főparancsnoksághoz megerősítésre, valamint az ügy megvizsgálására, s a halálos ítéletről a végső döntést a hadsereg-

⁷⁶ ĐUKOVIĆ 2002, 102.

⁷⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, M. A. Nr. 13099. Abschaffung der Strafe des Anbindens für die Kgf. *Militärkommandobefehl* Nr. 63 (1917).

⁷⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, Präs. Nr. 665. Fastenstrafen bei Kgf. – Außerkraftsetzung. *Militärkommandobefehl* Nr. 69 (1917).

⁷⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2598/1917.; 5144/1917.

⁸⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, 1916. július 22.

⁸¹ A niši hadifogolytáborban a többhetes sötétzárkába helyezés bevett gyakorlat volt (MARGITAI 2017, 78).

⁸² HM HIM HL 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárad.

⁸³ HM HIM HL 4349. Rév, 1918 szeptember 17. Élesdvidéki kőbánya és mészégető részvénytársaság.

⁸⁴ HM HIM HL 4410. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat).

⁸⁵ HM HIM HL 4410. d. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat).

főparancsnokságnak kellett meghoznia, amely felmenthette és szabadon is bocsáthatta az elítéltet. Így ez a fenytési mód a rendkívül körülményes jellege miatt feltehetően nem, vagy csak alig került alkalmazásra. Bihar vármegyében ilyen fenytéssel nem is találkozunk, míg az elzárással és a szigorított börtöllel igen. Mindkettőt főleg szökevények esetében, illetve munkamegtagadáskor alkalmazták, de kisebb törvénysértés – például lopás⁸⁶ – esetén is büntettek elzárással.⁸⁷

A szökések

Az általam megvizsgált források szerint szerb hadifoglyok szökése Csanád vármegyében főleg Mezőhegyes és Kaszaper-pusztá környékén fordult elő nagyszámban, de Csanádapáca, Kisiratos, Battonya esetében is volt példa kisebb-nagyobb szökési kísérletre.⁸⁸ Terjedelmi okok miatt csak egy-egy csoportos szökési kísérlet ismertetésére szorítkozom.

Az első szökési kísérletre 1916. július 3-án került sor Mezőhegyesen. A Mezőhegyesi m. kir. Állami Ménesbirtok igazgatósága jelentette a szökést: „VII. hó 3-án megszökött két szerb hadifogoly /Külső Fecskés/ 16/397 Urosewicz Milován és 17/429 Milenkovics Ljibimir.”⁸⁹ 1916. július 4-én Kisiratosról is hasonló jelentés érkezett:

- „Kisiratos községből három szerb hadifogoly megszökött. VII. hó 3-án éjjel
1. Momirovics Vladimir 12/357 számú hadifogoly
2. Milošević Dimitrije 12/359 számú hadifogoly
3. Momirović Milivoj 12/360 számú hadifogoly”⁹⁰

A jelentést Czeglédi Béla népfelkelő őrkísérőparancsnok tette, s a nagymegyeri hadifogolytábornak megküldte, leírást is csatolt, amelyet a törvényhatósági gazdasági munkabizottságnak címzett. A jelentés számos érdekes információt tartalmaz számunkra. Kiderül, hogy a szökevények személyleírását milyen formában és kinek kellett eljuttatni, de azt is megtudhatjuk, hogy a két szerb hadifogoly nagyjából hogyan is nézhetett ki.

- „1. 176 czeti magas, szeme fekete, orra rendes, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja fekete, 18 éves
2. 170 czeti magas, orra hegyes, szeme sárgás, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja szőke, 21 éves
3. 176 czeti magas, szeme sárgás, arca hosszúkás, orra hosszú, bajusza vörös, haja szőke, 26 éves”⁹¹

⁸⁶ HM HIM HL 4348. d. 1011/918 sz. 394. 1918. július 15. I. N.

⁸⁷ HIM HL I. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkörlet Reszics Pál szerb hadifogoly megfenytését jelenti: A m. kir. csendőrszárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyváradra); HM HIM HL 4348. d. 1000/918 (hfűt. szám) I. N. 1918. október 16. Nagyvárad.

⁸⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók, 1916–1917.

⁸⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.

⁹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. július 4.

⁹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. júl. 4.

A szökések okairól a reggeli jelentések ritkán számoltak be. Az elérhető források közül csak egy ismerteti a munkahelyről való távozás okát. Az 1916. november 18-án, a mezőhegyesi cukorgyárból megszökött Gyorgyevics Mirko és Izmajlovics Maryo Fonyod József mázsamester bántalmazása következtében döntöttek a távozás mellett.⁹² Ezt a makói kerületi orvosnak, Hubezs Mihálynak dr. Turla Miklóshoz intézett jelentése is alátámasztja. „*Georgevics Mirkó bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved. Izmailovics Jánosnál*”⁹³ látható sérülési nyomokat nem találtam.”⁹⁴ Az említett hadifoglyok és a mázsamester további sorsa ismeretlen, de a korábban ecsetelt tények ismeretében nem elképzelhetetlen, hogy Fonyod Józsefet komoly büntetések érték a hadifoglyok bántalmazása miatt.

Bihar vármegye esetében a szökésekről csak az 1918-ban keletkezett források tanúskodnak, mivel a korábbi évek anyagainak a holléte jelenleg ismeretlen. Ugyanakkor, mivel ismerjük a szökésekkel kapcsolatos rendeleteket, megállapíthatjuk, hogy a szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig feltehetőleg ritkán került sor. A szökések 1918 nyarától⁹⁵ váltak komoly problémává a vármegyében. Ezt alátámasztja a következő jelentés is: „*Tisztelettel közöljük, hogy f. hó 8-án dernai telepünkről Stojlovics Zsivan V/186, Sztojanovics Demitri VII/475, Goics Petár I/82, Gyurics Dobreszin XVII/548, Jankovics Ljubimir I/4215, Bimbasics Emil – szerb fogolyok megszöktek. – A szökést micskei csendőrségnek rögtön jelentettük, úgylátszik még eddig nem fogták el.*”

1918 szeptemberében Biharugrán újabb szökésre került sor, majd októberben Élesden is előfordultak ilyen események.⁹⁶ A vármegyében az utolsó szökésre közvetlenül a világháború vége előtti napokban, november 2-án került sor.⁹⁷

A szökések sikertelenségéhez nagyban hozzájárult az 2.856/1915. B. M. sz. rendelet, amely a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.⁹⁸ A hadifoglytábor-parancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. A Cs. és kir. hadifoglytábor letétkezelősege elrendelte, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletéjtéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”⁹⁹ Ennyi összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül nem juthattak messzire. Ugyanakkor előfordult olyan eset is,

⁹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 21.

⁹³ A név ismét eltorzított formában jelentkezik. Lehet, hogy a fogolyörök írták el korábban, de az is lehet, hogy az orvos. Ezért rendelkezett minden hadifogoly a korábban említett azonosítóval.

⁹⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN] Hubezs Mihály jelentése Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó 1916. november 18.

⁹⁵ 1916 nyarától egyre több hadifogoly próbálkozott a szökéssel.

⁹⁶ HM HIM HL 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁹⁷ HM HIM HL 4348 Reggeli jelentés Nagyszántó, 1918 nov. 3.

⁹⁸ 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III, 1531.

⁹⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.

amikor a lakosság támogatást nyújtott a szökevényeknek. Ennek lehetőségét már 1915 őszén igyekezett az állami gépezet csökkenteni.¹⁰⁰

Különös történetek

A belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében a hadifoglyok napi két-három alkalommal rum-nélküli teát fogyaszthattak, szeszesitalokat azonban nem kaphattak. Emellett nem hagyhatták el szálláshelyüket, s mint korábban ismertettem, a civil lakossággal sem érintkezhetek. Azonban az őrkíséret mulasztásainak, illetve a munkaadók jóindulatának köszönhetően már 1915-ben komoly gondok jelentkeztek ezen a téren. A Temesvári cs. és kir. Katonai Parancsnoksághoz folyamatosan érkeztek a panaszok, amelyek szerint a hadifoglyok kíséret nélkül járták az utcákat és alkoholt fogyasztottak.¹⁰¹

Nem ez volt az egyetlen gond a magánosok esetében. Nagyon gyakran előfordult, hogy a kellő őrizetről nem gondoskodtak, különösen, ha annak költségeit nekik kellett állniuk. Így gyakran megtörtént, hogy a „*munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek.*”¹⁰² Emiatt a szökések könnyebbé válhattak, s nem kizárt, hogy az egyes hadifoglyok eltűnése is ezzel magyarázható. Ezért a Császári és kir. Hadügyminisztérium a következő intézkedéseket tette: „*[...] a vasúti őrszolgálat összes katonai szerve utasítandó, hogy az ilyen egyedül utazó hadifoglyokat azonnal vegyék őrizetbe és azoknak a legközelebbi hadifoglytáborba való szállítása iránt intézkedjenek.*”¹⁰³

Ezek az esetek mindkét vármegyében megfigyelhetőek voltak, ugyanakkor Bihar vármegye szerb hadifoglyaival foglalkozva számos ellentmondásos és olykor szinte felfoghatatlan esettel is találkozhatunk. Így az ottományi Geszti Miklósnál dolgozó bognár szerb hadifogoly esete is elgondolkodtató. Az őrkíséret jelentése a következőről számolt be:

„*Jelentem, hogy a Geszti Miklósnál levő bognár-szerb hadifogoly beszállítható nem volt, mert akkor reggelen mikor szállítani kellett volna megszökött. Saját véleményem az, hogy Geszti Miklós gazda hozzájárult annak szökéséhez, mert midőn a beszállítást megelőző napon a fogolyőr a gazdasági munkabizottság írásos rendeletét felmutatta Geszti Miklósné a következő szavakat használta: „Lófasz a seggibe aki azt írta.” Ennek megtorlását a tekintetes munkabizottság nagybecsű belátására bízom.*”¹⁰⁴

Eszerint Geszti Miklós és Geszti Miklósné is hozzájárult a fogoly szökéséhez, talán abban bízva, hogy mivel így a foglyot elvonni nem tudják tőlük, az rövidesen visszatérhet hozzájuk dolgozni.

¹⁰⁰ Hadifoglyok szökésének támogatása. MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/2.

¹⁰¹ MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915.

¹⁰² MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

¹⁰³ MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

¹⁰⁴ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hü. Ottomány, 1918. évi aug. hó 10.

Egy másik, sokkal érdekesebb probléma gyakran a hadifogoly munkások elszállásolását követően merült fel. A hadvezetés ugyan a kellemetlen helyzetek elkerülése végett igyekezett a foglyokat a cselédektől és munkásoktól elkülönítve elszállásolni, viszont bármit is tett, lehetetlennek bizonyult a hadifoglyok és a civil lakosság érintkezésének megakadályozása. Ennek egy hangsúlyos következménye lett: esetenként szerelmi szálak is szövődtek. Bihar vármegyében az említett esetek az emberi természet találékonyságánál fogva, szinte hihetetlen dimenziókat öltöttek. Egy „*hihetetlen*” történetről mindenképp meg kell emlékeznünk.

Ristić Milan 1917. november 13-án érkezett munkaadójához, Popa Mihályhoz Vaskohra, s nyárig, egészen az 1918. július 15-én bekövetkezett szökéséig ott is dolgozott. A helyzet eddig a szokásos módon zajlott, megtörtént a szökés bejelentése, valamint megkezdődött a fogoly keresése is, de ami érdekessé teszi a helyzetet, hogy a munkaadó a szökés bejelentése mellett a fogoly valószínűleges hollétéről is beszámolt:

„[...] a szökevény valószínűleg Nagyváradon egy a Kert utcában levő bodegában bujkál, a melyet Guttman Ignác helybeli vendéglős egy Miczi nevű kitarottjának vett meg; miután biztos értesüléseim vannak, hogy nevezett vendéglős több ízben csalogatta magához hadifoglyomat [...].”¹⁰⁵ A fogoly a feljelentés ellenére egyelőre nem került elő, majd Ristić Milan „10–12 napra reá [...] beállított vaskóhra [sic!] mint Guttman Ignácnak kiosztott hadifogoly”.¹⁰⁶

Hatalmas botrányt keltett az ügy, így nem meglepő, hogy feszített tempóban megkezdődött a történetek kivizsgálása is. Ennek első lépése a jegyzőkönyv felvétele volt. A helyzet itt válik érdekessé: Guttman Ignác elismerte, hogy a nála lévő hadifogoly szállítási igazolvánnyal nem rendelkezik, s nem is lett hozzá kivezényelve, ami azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel magához csalta a fogoly munkást. Guttman Ignác a fogollyal történő találkozást, valamint a foglalkoztatásának a körülményeit a következőképpen vázolta fel:

„*Risztics hadifogollyal Nagyváradon, az utcán találkoztam, kit a munkabizottságtól kértem [...] hogy részemre adják ki. Stiaszy azt felelte így nem lehet hogy hozzam előbb be a másikat, addig ez a fogoly valahol tartozkodjon. Tudtomon kívül tartozkodott a Mici nevezetű volt üzletemben. Tény hogy sürgőnyt kaptam [...] hogy jöjjenek be a fogoly ügyben rendezni. Én az esperest kértem nem e van ellene ha Vaskora hozzam. Én másnap a rendőrségre bementem és a rendőrségen nekem délután 3 óraker egy névleg ismeretlen rendőrkapitány egy aláírásom után a foglyot kiadta.*”¹⁰⁷ A fogoly erre másképp emlékezett:

¹⁰⁵ HM HIM HL 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovcics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének.

¹⁰⁶ HM HIM HL 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovcics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének.

¹⁰⁷ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hü. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvétel Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

„Nagyváradon találkoztam Guttman úrral ki engem a lakására vitt és ott négy napig Mici nevű kasszír nőjénél tartott, majd midőn a rendőrség befogott és becsukott, Guttman úr kihozott a fogdából felvitt egy rendőrtiszt elé ki engem így fogadott. »Itt van Milán Guttman úr a gazda elmehetsz.« Erre engem Guttman úr Vaskohra elhozott.”¹⁰⁸

A két tanúvallomás, valamint a vaskohi csendőrőrs nyilatkozata szerint a tényállást röviden a következőképpen lehetne magyarázni:

Ristić Milan szerb hadifogoly, aki Popa Mihályhoz lett kiadva munkára, 1918. július 15-én megszökött, s Nagyváradra ment, ahol találkozott Guttman Ignáccal, aki Vaskohra vitte, s négy napig Mici nevű pénztárosánál rejtegette, amíg az esperes feljelentésére a rendőrség el nem vitte. Ekkor Guttman Ignác elment érte, feltehetően megvesztegetett egy rendőrtisztet, aki ezt követően aláírásával igazolta, hogy a fogoly Guttman Ignácé, s az így került Vaskohra. A vallatást követően a foglyot további intézkedés végett bekísérték a csendőrőrsre.

Új állampolgárok

Az első világháború a politikai és a társasági életre is olykor váratlan következményekkel járt. Ennek jeles példája Drobnjak Milisav [sic!] szerb hadifogoly esete, aki 1918 májusában a m. kir. Belügyminisztériumhoz folyamodott magyar állampolgárság megszerzése végett. A kérvény a következőképpen hangzik:

„...kegyeskedjék közben járni és részemre kieszközölni, hogy én Magyarországon, mint magyar honos végleg letelepedhessek, itt megősiülhessek és így jövőmet e hazában megalapíthassam [...]”¹⁰⁹

Hogy ez nem egyedi eset volt, a nagyszalontai Nagy József főbírónál dolgozó Gyorgyevics Trifun [sic!] szerb hadifogoly kérvénye is alátámasztja. Ő ugyan nem kért magyar állampolgárságot, viszont házassági engedély kiadása, valamint szabadon bocsátás miatt jelentkezett a hadifogolyügyeleti tisztnél: „kérném vagy könnyebb életet biztosítani, vagy pedig megengedni nekem szabad életet, mint egy magyar polgárnak és mint olyan engedelmeskedni fogok a magyar törvénynek.”¹¹⁰

Sajnos, az említett két hadifogoly későbbi életére vonatkozó forrásokkal nem rendelkezünk, az utolsó, amit biztosan megállapíthatunk, hogy Drobnjak Milisav kérelme a „tábortól azon értesítéssel jött vissza, hogy az a cs. és kir. hadügyministerium Abt. 10/kgf. No. 28130 rendelete értelmében csak a békekötés után tárgyalható.”¹¹¹

¹⁰⁸ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hű. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvettett Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

¹⁰⁹ HM HIM HL 4349. d. 4763/918 Tekintetes Parancsnokság! Méhkerék, 1918. augusztus 25.

¹¹⁰ HM HIM HL 4349. d. 4850 Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

¹¹¹ HM HIM HL 4349. d. 1247/918 Hfűt szám. Biharvármegye Munkabizottságához Beosztott Hadifogoly Ügyeleti Tiszt.

Források

- 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: Magyarországi Rendeletek Tára (MRT) 1915, 244–245.
- 102.831/1915. B. M. sz. In: Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye (HKTRGY) III., 1532.
- 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1244–1249.
- 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1244–1249.
1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények* 42 (1912) 282–296; 581–590; 827–831.
- 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1531.
- 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1249–1254.
- 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1249–1254.
- 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: HKTRGY IV, 2441–2446.
- 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.
- BELÜGYI KÖZLÖNY 1915 = Magyar Királyi Belügyministerium: *Belügyi Közlöny* XX: évfolyam 33. sz. Budapest 1915.
- HM HIM HL 4348. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4348. doboz.
- HM HIM HL 4349. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4349. doboz.
- HM HIM HL 4406. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Ellenség hadifoglyai, 4406. doboz.
- HM HIM HL 4410. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Hadifogoly ügyek, 4410. doboz.
- MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 13681/1915.
- MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 14017/1915.

MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 807. d. 1459/1916.

MNL CSML ML V. 72. C. 1917/1144 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 1917/1144.

MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 5982/1917.

MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 9/1916.

MNL CSML SZL IV. B. 402. I. = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára IV. B. 402. I.

MSK 1912 = M. kir. Központi Statisztikai Hivatal (szerk. és kiadja): *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása.* Budapest 1912.

Sajtóanyag

CSANÁDVÁRMEGYE HIVATALOS LAPJA 1915 = A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanádvármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/162 = *Makói Független Újság* 6 (1915/162) 2.

MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/2 = *Makói Független Újság* 6 (1915/2) 3.

MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/10 = *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

Irodalom

BLASSZAUER 2012 = Blasszauer Róbert: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: Lenkefi Ferenc (szerk.): *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve.* Budapest : Hadtörténelmi Levéltár, 2012.; <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2017.03.21.)

DENDA 2015 = Denda, Dalibor: Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu. In: Rudić, Srdjan – Milkić, Miljan (eds.): *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile.* Beograd : Istorijski institut – Institut za strategijska istraživanja, 2015, 17–37.

ĐUKOVIĆ 2002 = Đuković, Isidor: Nađmeđer: *Austrougarski logor za srbe 1914–1918.* Beograd : Signature, 2002.

GÁL 1987 = Gál József: *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején.* Kaposvár : Somogy Megyei Levéltár, 1987.

HATOS 2018 = Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest : Jaffa Kiadó, 2018.

MORITZ 2014 = Moritz, Verena: The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire. In: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel (eds.): 1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I. Louisiana, USA : University of New Orleans Press, 2014, 233–248.

MUJACSICS 2013 = Mujacsics Levente: Bihar vármegye gazdasága Trianon előtt. In: Matolesi Lajos (szerk.): *Bihari Diéta V*. Berettyóújfalu : Bihari Múzeumért Alapítvány, 2004, 24–34.

RAUCHENSTEINER 2013 = Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien–Köln–Weimar : Böhlau Wien, 2013.

Internetes források

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2748/> (Letöltés: 2019.02.27.)

https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak.
(Letöltés: 2019.02.28.)

<http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2019.02.28.)

http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html (Letöltés: 2019.02.28.)

http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)

http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm (Letöltés: 2019.02.28.)

The Situation of POWs in the County of Bihar and Csanád (1914–1918)

OSZKÁR GORCSA

Numerous monographies and articles deal with the destructing and stimulating effect of the Great War, however, the mentioned works usually have serious deficiencies, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary.

My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I expound on briefly introducing the situation of POWs in the county of Bihar and Csanád. The presentation depicts in detail the everyday life, general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I deal with escapes and the issue dealing POWs marriage and citizenship requests.

Háború és emlékezet

I. világháborús emlékműállítások története Gyoma és Endrőd példáján

DÁVID BENJÁMIN

Bevezetés

Az I. világháborús harcok hatalmas emberáldozatot követeltek a szembenálló felektől. A férfi lakosság 18–50 év közötti katonai szolgálatra alkalmas korosztályának szinte minden tagja érintett volt a háborúban. Ezen korosztály jelentős része a háború során elesett, megsebesült vagy hadifogságba került. Nagyon sokukat a halálukat követően nem tudták a családjuk, szeretteik körében végső nyugalomra helyezni. Ennek révén az emlékművek egyszerre képviselhetik az egyéni és a kollektív emlékezetet, amelyek között kapcsolatot is teremtenek.

Az országos adatok mellett lényegesnek tartom azt, hogy ezek az adatok helyi szinten is részletesebben kerüljenek feltárássra, így ezen vizsgálatok alapján fontos információkhoz juthatunk. Ennek kapcsán döntöttem úgy, hogy szülővárosom, Gyomaendrőd 20. századi történetét kezdem el részletesen vizsgálni. Megjegyzendő, hogy a vizsgált időben Gyoma és Endrőd két különálló község volt, majd 1982-től, az összevonást követően találkozhatunk Gyomaendrőd településsel.

Dolgozatomban¹ a szakirodalom és a levéltári források segítségével kívánom bemutatni, hogy miként jelenik meg az emberek és a társadalom mindennapi életében a gyász az I. világháború hatalmas vérvesztéseit követően, valamint kitérek arra, hogy milyen keretek között zajlottak az emlékműállítások az 1920-as években. A levéltári források és a korabeli sajtó segítségével kívánom bemutatni, hogy az emlékműállítás és annak folyamatai hogyan zajlottak le Gyoma és Endrőd településeken. Írásomban arra keresem a választ, hogy miként és hogyan szervezték meg és bonyolítottak le I. világháborús emlékmű avató ünnepségeket helyi szinten. A dolgozat alapját a Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltárában gyűjtött források adják. Ezen belül Gyoma és Endrőd község közgyűlési jegyzőkönyveit, illetve mindkét település községi iratait áttekintettem, a fő- és alispáni iratok között is sikerült levéltári dokumentumokat találnom a települések emlékműállításával kapcsolatosan. A helyi folyóiratok (*Gyoma-Endrőd Vidéke* és a *Gyomai Újság*) mellett számos Békés vármegyei megjelenésű sajtóanyagot is felhasználtam a munkám elkészítéséhez.

¹ Készült az Emberi Erőforrások Minisztériumának ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával.

Gyoma és Endrőd bemutatása

Gyoma és Endrőd községek klasszikus alföldi települések, amelyek Békés vármegyében a Hármas-Körös bal partján fekszenek. Az 1920-as népszámlálási adatok alapján Gyomát 11942, míg Endrődöt 13850 fő lakta.²

A települések korösszetétele kapcsán megállapítható, hogy az összlakosság legnagyobb részét fiatalok és fiatal felnőtt korúak alkották, ezek számszerűsítve a következők: Gyomán 11942 főből összesen 4794 fő (összlakosság 40,14%-a), míg Endrőd 13850 főből 6716 fő (összlakosság 48,49%-a) fiatalkorú. A nemek arányát megfigyelve kijelenthető, hogy a vizsgált korszakban nem találkozhatunk jelentős különbséggel.³

Ebben a korszakban az emberek életében fontos szerepet játszott a vallás, így e községek lakóinak esetében is. Az 1920-as népszámlálási adatok alapján a felekezeti viszonyok tekintetében Gyoma településen református (71,29%), Endrődön pedig római katolikus (94,66%) többséggel számolhatunk. Gyoma esetében egy közel 17,78%-os római katolikus és 8,57%-os evangélikus kisebbség volt jelen. Érdemes megtekinteni a lakosság nemzetiségi megoszlására vonatkozó arányokat is. A népszámlálási adatok tükrében elmondhatjuk, hogy Gyoma 11942 fős összlakosságából összesen 11372 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A más nemzetiségűek száma összesen 570 fő, amely számszerűsítve a következő módon oszlott meg: németek 519 fővel, a szlávok 36 fővel, a románok 1 fővel képviseltették a közösség nemzetiségeit. A századfordulót követően a lakosság 13850 főjéből összesen 13797 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A más nemzetiségűek száma összesen 53 fő volt, amely a következő módon oszlott meg: a szlávok 37 fővel, a románok 3 fővel, míg a németek 9 fővel képviseltették magukat. Az 1920-as népszámlálási adatok tükrében elmondható, hogy Gyoma és Endrőd településeken nem volt jelentős a más nemzetiségek jelenléte, vagyis szinte színmagyar településekről beszélhetünk.⁴

A vizsgált településeken a kereső népesség 67,61%-ának, illetve 63,46%-ának a mezőgazdasághoz kapcsolódott a mindennapi megélhetése. Gyomán az iparban és bányászatban dolgozók a kereső népesség 1/6-át tették ki. Az iparban és bányászatban dolgozók aránya Endrődön alacsony volt, mivel klasszikus alföldi település révén nem rendelkezett jól kiépített, jelentős mértékű iparral.⁵

Végül érdemes szemügyre venni a két település I. világháborús veszteségeit. Mindkét település tekintetében magas katonai veszteség figyelhető meg. A Gyomáról és Endrődről besorozott katonák jelentős része – a társadalomban betöltött pozícióval összefüggésben – a gyalogságot erősítette. A világháború társadalomra gyakorolt hatása a gyermekvállalásban is érzékelhető volt, mivel a születések száma jelentősen csökkent a háborús évek alatt, amit az 5 éven aluliak

² KSH 1920a, 1, 114.

³ KSH 1920a, 1, 114.

⁴ KSH 1920a, 1.

⁵ KSH 1920a, 2.

száma tükröz a legjobban. Továbbá a nemek arányában is változások figyelhetők meg, ugyanis 1920-ra nő többlet figyelhető meg a településeken. Feltételezhetően a nemek arányában jelentkező eltolódás a 18–50 év közötti korosztálynál mutatkozik meg a leginkább, ugyanis ez a (férfi) korcsoport volt elsődlegesen érintve a háborús harcok során.⁶

Emlékezet és gyász

A Nagy Háborúval együtt a halál is „demokratizálódott”, ugyanis szinte minden férfinak joga és kötelessége volt harcolni. Ebből adódóan lehet polgári emlékezés kultuszának nevezni az elesett katona emlékeztét. Ezzel szemben meg kell említeni azt is, hogy a háborús emlékművek és a hozzájuk kapcsolódó emlékezések és programok az idő folyamán funkcionálizálódtak, amelynek során politikai tartalommal lettek telítve. A háborús emlékművek egyfajta demokratikus legitimációs szerepet is betöltenek, ugyanis, ha az adott személy a háborúban hal meg, akkor azt megilleti a személy szerinti emlékezésnek a joga.⁷

Az emlékmű fogalmának pontosabb meghatározásáról Kovács Ákos tollából kaphatunk mélyebb értelmezést.: *„Ezért monumentumok, az emlékművek közé kell sorolnunk azokat a természetes vagy mesterséges alakzatokat, kiképzéseket, különféle emlékjeleket, emlékfákat, szimbolikus sírokat is, amelyeket a háborús évek megpróbáltatásai alatt vagy az inflációs korszak zavaros időszakában állítottak országszerte.”*⁸ Az elesett katonát a közösségi emlékezet hősnek állítja be, nem pedig áldozatnak. Ehhez kapcsolódik az is, hogy az ellenséges katona semmilyen módon nem képezheti tárgyát egyaránt a megemlékezésnek és a hőskultusznak.⁹ Fontos tisztázni, hogy az adott korszakban kit/kiket tekintettek hősi halottnak. *„Ettől függetlenül a hadműveleti területen »meghalt« kategóriába sorolt katonák is hősi halotti minősítést kaptak. Véres veszteségnek nevezték a harcban meghalt, harcban megsebesülteket. De a háborúban szerzett sebesülés vagy ott szerzett betegség következtében a háború befejeződése után elhalálozott katonákat is hősi halottnak tekintették.”*¹⁰

A 19. századi demográfiai átalakulás következtében a 20. századra egyre kevésbé lett gyakori, hogy a szülőknek a gyermekük halálát kell megélniük. Ezzel szemben fordulatot hozott az I. világháború, melynek éveiben mindennapossá vált a szülők számára, hogy gyermekeiket kell siratniuk. Ebből adódóan lép felszínre az „örökös gyásznak” a jelensége, amelynek értelmében a családtagok számára nem dolgozható fel a veszteség traumatikus élménye. A háborús gyász kizárólag az egyik nemet és elsősorban az egyik korcsoportot érinti. A gyásznak az elviselését nehezíti az is, hogy a rengeteg holttestet nem lehetett eltemetni, továbbá, ha léteznek sírhelyek, azok elérhetetlenek a

⁶ DÁVID 2016, 94–107; DÁVID 2018, 21–34.

⁷ GYÁNI 2015, 314–316.

⁸ KOVÁCS 1991, 104.

⁹ GYÁNI 2015, 314–316.

¹⁰ HADISÍR NYILVÁNTARTÓ.

gyászolók számára. Sokszor előfordul, hogy a közösség szeretné otthon eltemetni a holttestet vagy legalább felkeresni az illető sírhelyét.¹¹ Ezekre a nehézségekre véleményem szerint John Keegan sorai tudnak számunkra választ adni: „A temetők maradnak. A csatában elesettek közül sokakat sohasem lehetett eltemetni. Testüket szétszaggatták a gránátok, maradványaik azonosíthatatlan darabokban szóródtak szét. Sok más holttestet nem sikerült a harc hevében kihozni a csatateréről, majd utána szem elől tévesztették őket. Bedőlő gránáttölcscserekek temették el őket, rájuk szakadt a pusztuló lövészárkok oldala, vagy bomlás közben elnyelte a tetemeiket a csaták nyomán visszamaradó felszaggatott föld. Orosz vagy török katonát eleve keveset temettek el tisztességesen, és a keleti front hatalmas térbeli elmozdulásokat megélt csataterkein hősi halált halt német, valamint osztrák-magyar katonák közül is sokan csak egyszerűen megtértek az anyaföldre. A nyugati helyhez kötött harcmezőin a harcolók sikeresebb erőfeszítést tettek a végtisztesség szabályainak betartására. Kezdetől szerveztek katonatemetőket, hadisír-nyilvántartási tisztek jelölték ki a parcellákat, és amikor az idő engedte, lelkész és a halott bajtársai vettek részt a temetési szertartáson. Még így is a háború végére az elveszettek majdnem felének valóban elvesztek a földi maradványai.”¹²

Első törvény és Bizottság

A világháború 1914-es kitörését követően nagyon rövid idő alatt felmerült az igény arra, hogy a háborúban elesett katona hősök emlékét méltóképpen megőrizzék. Ennek a társadalmi mozgalomnak a következtében hozták létre 1915-ben a „Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottságot” (HEMOB), amely már megalakulását követően szinte azonnal levéllel fordult a belügyminiszterhez.¹³ A HEMOB kezdeményezte, összefogta és ellenőrizte az emlékműállítási ügyeit, nemcsak helyi, hanem országos szinten egyaránt. A bizottság közreműködésével valósult meg az alkotások művészekkel való terveztetése, kidolgozása és megvalósítása.¹⁴ Már 1916 októberében a Bizottság Emlékmű és Katonasír Osztálya közölt egy terv gyűjteményt, amely kiadvánnyal az volt a céljuk, hogy a hősi emlékművek megvalósítását segítsék elő. Az albumban összesen 30 művész 85 tervét közölték, továbbá ehhez kapcsolódóan egy rövid műleírását adták és költségtájékoztatóval is ellátták. Ezt követően az idő múlásával újabb albumok is megjelentek a HEMOB kiadásában, amelyek már többek voltak és jóval több tervet tartalmaztak, mint a korai kiadványok. A belügyminisztérium a változásokat mindig figyelemmel követte és körrendeletek útján hívta fel a törvényhatóságok figyelmét, továbbá kiemelték, hogy a felmerülő kérdésekkel a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottsághoz forduljanak. 1916 augusztusára olyan szintre fejlődött a HEMOB,

¹¹ GYÁNI 2016, 155–156.

¹² KEEGAN 2010, 718.

¹³ HALMÁGYI 1998, 5.

¹⁴ KOVALOVSKY 1991, 91–10.

hogy a Hadügyminisztérium által felállított katonai emlékműveknek a tervét is ez a bizottság véleményezte.¹⁵ A HEMOB a sablon szobrok ellen úgy védekezett, hogy a terveket minden esetben újabb módosítással engedélyezte csak.

Meg kell említeni, hogy az emlékművekre vonatkozóan kezdeti lépéseket tett a Magyar Iparművészet folyóirat is. Többek között rovatott nyitott, amelyben háborús művészet témában jelentek meg cikkek. Alkotások terén az első konkrét lépéseket az Országos Iparművészeti Társulat tette meg. 1914-ben már pályázatot hirdetett Alpár Ignác alelnök. A kezdeményezés nem járt sikerrel, így 1915-ben is meghirdették a pályázatot, ekkor már díjazták a beküldött pályamunkákat.¹⁶ 1917 tavasza változást jelentett az emlékművek állításával kapcsolatban, ugyanis a társadalmi mozgalom mellett már a magyar törvényhozás is foglalkozott az elesettek emlékének megőrkítésével.¹⁷ 1917 tavaszán terjesztette be a belügyminiszter a VIII. törvénycikket,¹⁸ melynek második paragrafusa az alábbiak szerint rendelkezett: „*Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel. A részletes szabályokat a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.*”¹⁹ 1927-ig az 1917-es VIII. törvényen túl még 11 jogszabály, rendelet, utasítás foglalkozott a hősök emlékének megőrkítésével és a sírjaik gondozásával. Ezek közül jó néhány a finansziális kérdéseket, hatásköri összefüggéseket tisztázta, míg számos rendelet olyan kérdésekkel foglalkozott, ami művészeti és esztétikai feltevéseket érintett. A törvény ellenére az elhúzódó háború és a hadigazdaság miatt a lakosság súlyos anyagi nehézségekkel küszködött, így a települések közterein nem valósult meg a tömeges emlékműállítás. A nagyobb településeken volt lehetőség a szoborállításra, elsősorban azon városok helyszínein, ahol katonai létesítmények voltak. A katonaság mellett az elithez tartozó rétegek támogatták és szorgalmazták az emlékműállítást, ezeken valamilyen formában sokszor a saját emléküket is megőrkítették. Ezzel szemben a lakosság az elesett hozzátartozójuk emlékét igyekeztek megőrkíteni. Lehetőségük szerint inkább a településeken eltemetett katonák temetői emlékeire és emlékműveire adakoztak az emberek.²⁰

Háború utáni törvények, rendelet, bizottságok

A Belügyminisztérium a hősi emlékművekkel kapcsolatos kérdéseket 1922-ben tűzte újra napirendre. A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum elesettek neveinek, adatainak összegyűjtését fontos feladatának tekintette. Ennek következménye az

¹⁵ HALMÁGYI 1998, 5.

¹⁶ KOVALOVSKY 1991, 91–101.

¹⁷ HALMÁGYI 1998, 6.

¹⁸ 1917. évi VIII. törvénycikk indokolása a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről.

¹⁹ 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről.

²⁰ L. JUHÁSZ 2010.

is, hogy 1920. július 21-én körlevelet intézett valamennyi vármegyei katonai parancsnoksághoz, melyben azt kérte „annak megállapítását, hogy kiket vesztettünk el a véres világháborúban” (adatgyűjtés), és indítványozta „írott, vagy művészeink által készített emlékek” állítását.²¹ Az emlékmű átadásának rendezvényei a települések többségénél hasonló koreográfia szerint zajlottak. A szobor, emlékoszlop, vagy a település elesetteinek névsorát megőrkítő emléktábla elkészülte után egy nagyszabású ünnepségre került sor, melyet a szervezők misével vagy istentisztelettel és rövidebb kulturális műsorral igyekeztek ünnepélyesebbé tenni. Ezen ott voltak a helyi, esetleg a vármegyei élet prominens személyiségei, a kerület képviselője és díszvendégként a tábornagyai egyenruháját magára öltő József főherceg. Több emlékező beszéd elhangzása után leleplezték az emlékművet, majd a település vezetői megvendégelték az előkelő meghívottakat.²²

Az 1924. évi XIV. törvény értelmében március 15-e és augusztus 20-a mellett, mint nemzeti ünnepet vezették be a Hősök emlékűnnepét, melynek időpontja minden év május utolsó vasárnapja lett. „A »Hősök emlékűnnepé« azokat a magyar katonákat kívánja megünnepelni, azoknak az emléket óhajtja a jövő számára megőrkíteni, akiknek hősiess bátorsága tette lehetővé és eredményezte a magyar csapatok által példátlanul álló halálmegvetéssel megvívott diadalmas harcok egész sorozatát, azokat a hősokeket, akiknek neve – azokat a csapatokat, amelyeknek haditettei aranybetűkkel vannak megőrkítve a történelem véres lapjain és napnál fényesebben ragyogják be a dicsőség fénysugarával a multat és a jövőt.”²³

A Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság 1924 nyarára feloszlott.²⁴ A felállítandó emlékművek engedélyeztetésére 1924 novemberében új bizottságot hoztak létre Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottsága néven, amely szervezet a Belügy- illetve a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz tartozott.²⁵ A szigorú törvények és szabályok ellenére mégis előfordult, hogy olyan emlékművek leleplezésére vagy felavatására kértek engedélyt a települések, amelyek nem az előírt eljárás szerint valósultak meg. Ezeket az emlékműveknek a leleplezését nem engedélyezte a belügyminisztérium, továbbá azokkal szemben, akik okot szolgáltattak, fegyelmi és anyagi felelősséget állapított meg. 1927-ben újabb változtatásokat hirdetett ki a belügyminiszter a hősi emlékművek felállítása tárgyában. A rendelet szerint, csak olyan hősi emléket lehetett a községeknek, közösségeknek, testületeknek megrendelni, melynek tervét a bizottság kivitelezésre alkalmasnak találta és azt írásban is igazolta.²⁶

²¹ MNL BÉML IV. B. 401. b. Békés vármegye főispánjának iratai 84 doboz 1006/1920.

²² PÜSKI 2015, 233–242.

²³ 1924. évi XIV. törvénycikk indokolása az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepeléséről.

²⁴ A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 124.660. számú körrendelete, a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság feloszlása következtében követendő eljárásról.

²⁵ A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 247.000. számú körrendelete, a hősök emlékének megőrkítése körül követendő eljárásról.

²⁶ HALMÁGYI 1998, 6–7.

Első világháborús emlékművek korszakolása és tipizálása

Jay Winter három egymástól elváló teret és időt különböztet meg a háborús emlékművek terén. Az 1918 előtt állított alkotások jelentős részét a hátszágokban emelték. A fegyverszünet utáni években elsősorban templomok közelében és a települések központjaiban állították fel őket. A harmadik esetben pedig a temetőkben találkozhatunk a hősök emlékezetét megőrkítő művekkel. A háborús emlékművek a katonák nemzeti hőssé emelése mellett, a személyes gyászra utaló üzeneteket is hivatott közvetíteni. Döntő többségben a háborús emlékmű egyedül az, amely az emlékezet helyét képviseli. Rendkívül sok katona holtteste tűnt el a harcok során, rengetegen nyugszanak tömeg- vagy jelöletlen sírban. Kevés azoknak a halottaknak a száma, akik temetőkben, jelölt sírokban pihentek meg.²⁷

Jay Winter egy általános sémát vezetett be az I. világháborús monumentumok korszakolásával és tipizálásával kapcsolatban. Kovács Ákos könyvében, a magyar viszonyokat figyelembe véve, ahhoz igazodva, az 1917. évi VIII. törvénycikket és az első bécsi döntést (1938) közti időszakot határozta meg. Az országban már 1914 őszén felállították az első I. világháborús emlékművet a Baranya megyei Kákcison, míg a fővárosban 1915 végén készült el az első ilyen szobor. Maga a szoborállítás minden esetben komoly anyagi áldozatot és társadalmi összefogást követelt az adott közösségtől, mindenki igyekezett kivenni a részét a munkából. Ha valaki nem tudott pénzt vagy gabonát adni, akkor saját munkájával vagy felajánlásával kívánta segíteni az emlékműállítást. Magának az emlékműállításnak az első szakasza az 1917. évi VIII. törvénycikk életbelépéséig tartott. A második szakasz az előbb említett törvénycikktől egészen az első bécsi döntés (1938) és a II. világháború közötti időszakokra vonatkozóan ír. 1917 novemberében történt az első ilyen szoboravatás Hatvan településen. A hatvani szoboravató ünnepség alapul és támpontként szolgált a későbbi avatóünnepségeknek.²⁸ Az emlékműállítás harmadik szakasza az 1938–1945 közötti időszakra esik. Ebben a periódusban visszaesett az újonnan avatott emlékműveknek a száma.²⁹

Nagy Ildikó is foglalkozott a két világháború közötti magyar emlékműállítás tipizálásával. A II. világháborúig készült emlékművek esetében néhány egyszerű és visszatérő típus alakult ki. Például: puskával vagy zászlóval álló honvéd közlegény (néhány esetben tiszt); aktív, rohamra induló katona (sebesült társa mögül előretörő); a haldokló hős; a sebesült bajtársát támogató vitéz. A sorból két típust kell kiemelni: az egyiket sebesült honvédalakok alkotják, akiket leplekbe borult, sisakos asszonyfigurák tartanak ölükben; a másikon a harcra rohanó vagy sebesült honvéd helyett egy-egy „ősmagyar harcost” jelenítettek

²⁷ GYÁNI 2015, 316–317.

²⁸ Annyi változás történt, hogy a ceremóniára nem a belügyminiszter, hanem József főherceg érkezett díszvendégként.

²⁹ KOVÁCS 1991, 104–126.

meg.³⁰ Nagy Ildikó tanulmányában tíz olyan emléktípust gyűjtött össze, amelyek jellemzően megtalálhatóak Magyarországon. A következő típusokat sorolta ide: a katona ideáltípusa, harcoló katona, a hős halála, gyászoló katona, lovas szobrok, allegóriák, a magyar múlt, a magyar család, emlékoszlop turullal, emlékoszlop és jelkép.³¹

L. Juhász Ilona művében azokat a monumentumokat emelte ki, amelyek kevesebb figyelmet kapnak egy-egy tipizálási formánál. Egyedi típust képviselnek az első világháború idején állított szobrok közül a „nemzeti áldozatkészség szobra” kategóriába sorolható objektumok. Ezekről az alkotásokról a szó hagyományos értelmében nem beszélhetünk szoborként, mivel míg más monumentumok esetében egy kész, befejezett alkotást avatnak fel, addig a nemzeti áldozatkészség szobrai nem tekinthetők befejezett műnek az átadás pillanatában. Ezeknek épp az volt a célja, hogy az átadást követően az „alkotás” módosul, ráadásul a megalkotójától teljesen függetlenül. A kizárólag fából készült szobrokat bárki alakíthatta azáltal, jótékonyasági céllal bizonyos összegért szőget vagy fém pikkelyt vásárolt, amit aztán ő maga részegelhett az alkotásra. Ez a fajta szobor szerte Európában elterjedt volt, a magyar néprajzi szakterminológiában vastuskónak nevezték el.³² Az egésznek az volt a célja, hogy ezek a szögek idővel teljesen beborítsák a szobrot. A szögekből befolyt összeget a Hadsegélyező Hivatal különféle jótékony célokra fordította, továbbá a szobor megtestesítette az ideális hős alakját is, akit a katonák példaképüknek tekinthettek. Budapesten már 1915 szeptemberében egy fából készült szobrot avattak fel, amelybe szőget lehetett, kellett vernie a járókelőknek. Ezek az alkotások a rettenhetetlen harcos kultuszát kívánták prezentálni.³³ Bizonyos településeken az elesettek emlékére fákat ültetettek, legtöbbször a politikai és propagandisztikus céllal állított monumentális emlékművekkel szemben. Ez az emlékezésforma sokkal inkább tekinthető az elesett katonákkal kapcsolatos valódi kegyeletörzésnek, személyesebb, takarékosabb és környezetbarátabb megnyilvánulásnak. Az emlékezésnek ez a formája a mai napig közkedveltnek számít. Katonai temetőkben gyakran követték és követik ma is ezt a megemlékezési formát. Végezetül még meg kell említeni az emlékkutakat is, amelyek a háborús emlékjelek funkcióját tekintve sajátos kategóriát képviselnek. L. Juhász Ilona munkájában hangsúlyozta, hogy ezek az emlékműtípusok kevésbé elterjedtek.³⁴

³⁰ KOVALOVSKY 1991, 91–101.

³¹ NAGY 1991, 126, 128.

³² L. JUHÁSZ 2010, 50–55.

³³ GYÁNI 2015, 325–332.

³⁴ L. JUHÁSZ 2010, 50–55.

Magyarországon is jelentős volt az emlékműállítás és az azzal összefonódó hős katonának a kultusza. Az Osztrák–Magyar Monarchia hatalmas vérvesztései³⁵ is indokolták tették az emlékezet kultusz kialakulását. Az adatok tükrében elmondható, hogy a háború során behívott férfiak, több mint a fele meghalt, megsebesült vagy hadifogságba esett a háború során.³⁶ A háborús emlékezetnek számos nyilvános tere (katonai temetők, háborús alkotások, naplók, memoárok, regények) teremt személyes viszonyt az emlékező és az emlékezett személy között. Emlékezeti kultúra viszonylatában egyetemesség figyelhető meg az I. világháború európai és tengerentúli emlékezeteinél. A háborús emlékműveket megfigyelve kijelenthető, hogy egyfajta homogenizáció alakult ki a világon, amely igazán az 1920-as éveket jellemzi. Vannak különbségek az egyes országok emlékezet kultúrái között, de az emlékművek közötti formai hasonlóság kijelenthető. Mindenhol napirendre kerül a katona halottjainak felülről forszírozott kultusza, amelynek további eleme az általános, egyenként és név szerinti emlékezés. Az első világháborút követően lett és vált általánossá a katonahalottak név szerinti számontartása, a névsorokat pedig az emlékműveken helyezték el. Ennek a törekvésnek tesz eleget az is, hogy a katonatemetőkben elhelyezettek nevesített sírhoz jutnak. Fontos megemlíteni, hogy a Nagy Háborút követően jelent meg az Ismeretlen Katona sírja típusú emlékmű, amely szinte minden hadviselő országban felállításra került. Az Ismeretlen Katona sírja minden, személyében azonosítatlan elesett katona kultuszát kívánja képviselni. Az I. világháborús emlékművek az emlékezet révén folytonosságot kívántak teremteni a haza, az otthon, illetve a hazájukért a távolban elesett katonák között. Ezáltal a háborúban elesett katonák névsoraival ellátott emlékművek „temetőpótlékként” szolgáltak.³⁷

A Nagy Háborúban elesett katonák tiszteletére készült emlékműveknek két funkcióját határozza meg a szakirodalom. Egyrészt az itthon maradt családtagok és hozzátartozóknak a gyászát, másrészt viszont a politikai szimbólumok, az építők politikai ideológiája és a szobor által megörökítendő történelmi események kapcsolatáról és viszonyáról szólnak. Az első világháborút megelőzően két olyan emlékműtípust tudunk meghatározni, amelynek motívumtípusai kapcsolódnak az első világháború utániakhoz. Az egyik ilyen csoportot képezi a '48-as emlékműveknek a motívuma. A '48-as események emlékművei is egy elvesztett háború emlékművei voltak, ez tükröződik és jelenik meg az I. világháborúsokon is.

A másik ilyen típust képviselik a századfordulón készült millenáris emlékművek, melyek elsősorban a hazafiság és a magyarság szimbólumait

³⁵ 661 ezer főre teszik Magyarország katonai veszteségeit, továbbá 743 ezer főre a sebesültek és 734 ezer főre a hadifoglyok számát.

³⁶ GYÁNI 2015, 325–332.

³⁷ GYÁNI 2015, 318–320.

közvetítik. 1919 után megjelent a magyar katonanemzetnek a legendája.³⁸ Magyarországon az első világháborús emlékművek a hozzátartozók gyászát jelképezték, ugyanakkor az aktuális politikai rendszer mondanivalóját is prezentálták. Az emlékművek feliratos részének ugyanolyan üzenértéke van, mint magának a szobroknak. A fronthalárról elmondható, hogy a haldokló teljes magányában kerül rá sor, mert ekkor sem család, sem egyetlen közvetlen hozzátartozó nem tud jelen lenni. Ennek folytán a hátra maradt családtagok gyásza is megnehezedik, mellyel együtt számos kérdés foglalkoztatta a haldokló szeretteit, például „Hogyan halt meg?”, „Mennyit szenvedett?” Ezekre a kérdésekre legtöbb esetben a család csak másodkézből, a hazatérő bajtársaktól kaphatott választ. A hozzátartozók helyzetét az sem könnyítette meg, hogy sok esetben jóval később értesítették őket a szolgálatban lévő családtagjuk haláláról, mint amikor az valójában elesett. A fronthalál hivatalos közlése a rokonok felé a Vöröskereszt feladata volt, ez a 61.265/1914. számú miniszteri rendelet értelmében egy rendszeresített lapon keresztül történt.³⁹

József főherceg szerepvállalása

Ha az I. világháborús emlékműállításokról és annak programjairól beszélünk, fontos kitérni József főherceg szereplésére és megjelenésére. Nem véletlen, hogy az emlékműállítás rendezvényeken József főherceg kezdettől fogva aktív szerepet játszott. József Ágost 1920-tól fokozott érdeklődéssel fordult azon társadalmi akció és mozgalom felé, amely a világháborús megemlékezéssel vagy a háború társadalmi utóéletével állt összefüggésben. Szerepet vállalt a társadalom támasztásában, ugyanis számos alkalommal pénzadománnyal segítette a hadviselőket, támogatóként lépett fel az inségakciókban. A különböző társadalmi eseményeken világháborút végig harcoló katonaként, a háborús élményeire emlékező és a háborúban vezetői pozíciót betöltő szereplőként jelent meg. Az 1920-as évektől a világháborús emlékművek felállításakor József főherceget szinte minden ilyen jellegű eseményre meghívták, minden felkérést szívesen fogadott. Azzal kapcsolatban, hogy valójában hány ilyen rendezvényen vett részt, nincsenek pontos információink, viszont elmondható, hogy 1924-től rendszeresen kerül sor olyan megemlékezésekre, amelyeknek Ő volt a kulcsszereplője. A hatalmas számú közszereplése több tényezőre vezethető vissza. József főherceg érdeklődéssel követte nyomon ezeket az eseményeket, valamint nem sajnálta idejét, energiáját és pénzét az ilyen reprezentációs közszereplésektől. Másrészt pedig a gyakori meghívásoknak és szerepléseknek az is a hátterében állt, hogy rendkívül széles háborús tapasztalatokkal rendelkezett. A Nagy Háború során szolgált a szerb, galíciai, román és az olasz fronton is egyaránt, továbbá több olyan egység volt alá beosztva, amelyekben magyar katonák harcoltak. Ezek alapján elmondható, hogy számos tábornok és katonai vezető közül József főherceg a háborús emlékezés közéleti

³⁸ SZABÓ 1991, 46–43.

³⁹ GYÁNI 2016, 179–183.

kulcsszereplőjévé nőtte ki magát az évek során. Aktív és gyakori szereplésének köszönhetően nem volt igazi „vetélytársa”.⁴⁰

Szoborbizottságok és emlékműállítások Gyomán és Endrődön

Az 1922. április 23-án megjelent *Gyoma-Endrőd Vidéke* című hetilap 6. számában egy felhívást tettek közzé Gyoma és Endrőd lakosai számára, melyben arra kérték őket, hogy a gyomai járás főszolgabírói hivatal mellett lévő kirendeltségbe juttassák el az elesett gyomai és endrődi hősök nevét, rendfokozatát, illetve az, hogy melyik harctéren és mikor esett el. Ezt a gyűjtést azért hirdették meg, mert emléktáblát kívántak állítani az elesett katonák emlékére.⁴¹

Emlékműállítás Endrődön

Előkészületek

Endrőd településen már az 1921. évi 70. közgyűlési pont értelmében arról határoznak, hogy a hazáért hősi halált halt helyi illetőségű személyek emlékének nemcsak emlékművet kell állítani, hanem azok sírjait exhumálni kell és a maradványokat a település költségein haza kell szállítani. Az 1923. december 12-én tartott közgyűlésen döntöttek arról, hogy a település gazdasági keretei nem teszik lehetővé a holttestek hazaszállítását, viszont a HEMOB-bal felvették a kapcsolatot a hősi emlékműállításhoz.⁴²

Helyszín és költségek

Az emlékműállítással kapcsolatos érdemi döntések az 1924. április 7-én tartott közgyűlésen születtek. Mint a jegyzőkönyvből megtudjuk, a négytagú bizottság 1924. március 12-én ült össze és tárgyalta meg az emlékművel kapcsolatos kérdéseket. Az alábbi javaslat született: Horváth Géza szobrászművész 501. számú szobrának megrendelését ajánlották, eredeti méretben. Helyszínnek a községháza előtt lévő piacteret tartották alkalmasnak, magát a szobrot pedig egy vasrács kerítéssel kívánták körbekeríteni. A bizottság a nevek bevésését nem támogatta – méreteltérésre ne adjon okot –, hanem egy általános jelzésű felirat elkészítésére tett javaslatot.⁴³

Emlékműavatás

Az emlékműállításhoz meghívták Horthy Miklós kormányzót és József főherceget, akik sajnos nem tudtak részt venni az ünnepségen. A *Békés* hetilap 1925. október 7-én megjelent számában az első oldalon röviden ismertette az endrődi hősi

⁴⁰ PÜSKI 2010, 233–242.

⁴¹ GYOMA-ENDRÖD VIDÉKE I. évf. 6. szám 3.

⁴² MNL BÉML: V. 311. a. Endrőd község jegyzőkönyve 5. kötet.

⁴³ MNL BÉML: V. 311. a. Endrőd község jegyzőkönyve 5. kötet.

emlékmű leleplezését. A cikkből megtudjuk, hogy a rendezvényen beszédet tartottak a következő személyek: Dr. Kovacsics Dezső főispán (József főherceg nevében), Dr. Daimel Sándor alispán (Békés vármegye nevében), Pálka Pál főszolgabíró (gyomai járás nevében), vitéz Marék Endre (vármegyei Vitézi Szék; a volt nagyváradi négyes honvéd nagy bizottsága nevében), Pétermann József főjegyző (Gyoma község nevében).⁴⁴ A helyi megjelenésű *Gyoma-Endrőd Vidéke* című hetilapban terjedelmes cikkben számoltak be róla, hogy miként zajlott le az emlékműállítás Endrőd településén 1925. október 4-én.⁴⁵ Az őrt álló magyar bakát ábrázoló emlékmű alkotója Horváth Géza volt. A baka háta mögött kőoszlop állt, ezen kapott helyet 300 endrődi hősi halott neve. Az alábbi felirat olvasható az emlékművön: „Endrőd község közönsége hős fiainak emlékére 1925.”

Emlékműállítás Gyomán

Előkészületek

Gyoma településén az 1924. június 25-én tartott közgyűlésen merült fel először a hősi emlékműállításnak a gondolata. Gyoma hősi halottainak sírmegjelölését tárgyalta a közgyűlés a 18/1924. évi Főszolgabírói rendelet következtében. A monumentum helyeként Gyoma község főterét (Petőfi tér vagy másnéven Piac tér) jelölték meg. Az emlékműre az 1848/49-es események és az 1914–1920. közötti időszakban, az első világháború során meghalt katonák nevét kívánták feltüntetni.⁴⁶

Helyszín és költségek

Az 1925. június 30-án tartott közgyűlésen is újra napirendre került az emlékmű kérdése a finanszírozási költségekkel kapcsolatban. Egyeztetéseket folytattak Istók Jánossal művésszel, aki a református templomkert nyugati sarkát tartotta a legalkalmasabb helynek a műemlék felállítására.⁴⁷

A helyszínnel kapcsolatos további teendőket az 1925. október 3-án tartott közgyűlésen tárgyalták meg. A szoborbizottság elkészítette az Istók Jánossal kötendő szerződés tervezetét. A református egyház presbitériuma (Harsányi Pál esperes) a kért területből 80 négyzetmétert ingyen átengedett a hősi emlékmű számára.⁴⁸

⁴⁴ BÉKÉS LVII. évf. 78. szám 1.

⁴⁵ GYOMA-ENDRÖD VIDÉKE IV. évf. 40. szám 2.

⁴⁶ MNL BÉML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei 13. kötet.

⁴⁷ MNL BÉML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei 13. kötet.

⁴⁸ MNL BÉML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei 13. kötet.

Emlékműavatás

A *Gyomai Újság* 1927. november 13-i és 20-i számában az egész első oldal a leleplezési ünnepélyről szólt.⁴⁹ Emellett igazán nagy érdeme az újságnak, hogy ebben a számban mellékletként csatolták azoknak a hősi halottaknak a névsorát, akik felkerültek az emlékműre. Az emlékművet 1927. november 20-án leplezték le a nagyérdékű közönség előtt. A jeles eseményen személyesen részt vett József főherceg is, aki koszorút helyezett el az emlékművön és emlékbeszédet tartott az elesett hősök tiszteletére. A bronzból készült szobor alkotója Istók János volt. A talapzaton az alábbi felirat látható: „1848—49-iki szabadságharcunk és az 1914—18-iki világháború hősi halottainak emlékére.” A következő pillanatot „örökíti meg” a monumentum: egy '48-as honvéd kezéből a szabadság lobogóját átveszi a világháborús katona. Összesen 469 hősi halott nevét őrzi az emlékmű.⁵⁰

Összegzés

Gyoma és Endrőd I. világháborús emlékműállítására vonatkozóan elmondható, hogy az országban mindenütt lezajlott „séma” szerint történt. Fontos megemlíteni a helyi és a vármegyei sajtónak a szerepét, amely lapok beszámoltak az eseményekről és folyamatosan tájékoztatták az embereket. Gyoma település esetében a *Gyomai Újság* szerepét kell kiemelni, amely fontos szerepet töltött be az emlékműállítással kapcsolatosan. Ezzel szemben Endrőd községben a korszakban nem volt olyan jelentőségű helyi lap, amely felkarolta volna az emlékműállítással kapcsolatos eseményeket. A Gyoma és Endrőd I. világháborús hősi halottjai tiszteletére állított emlékművek előkészítési folyamatáról és ceremóniájáról elmondható, hogy a törvények révén felülről, egy kormányzati politikai szintről indult az I. világháborús emlékezet, viszont ezt követően közösségi szinten szerveződött meg. Az embereknek igényük volt arra, hogy a háborúban elesett és végtisztességben nem részesült személyek számára szobrot emeljenek. A monumentumokra vonatkozó levéltári és sajtó anyagok áttekintése után kijelenthető, hogy az emlékművet és annak állítását nemcsak maga a község, hanem az egyének és a különböző társadalmi csoportok is egyaránt szorgalmazták és finanszírozták.

Maga az emlékmű a közösségekben is kettős célt szolgált, egyrészt megjelenik a katona hősnek a kultusza, másrészt egyfajta kapcsolatot képez az élő és az elhunyt között, ami a családtagok számára még többet jelent. Ez azért is fontos, mert a Nagy Háborút követően szinte nem volt olyan család, amely ne veszítette volna el egyetlen családtagját sem. Mivel ezek a monumentumok nyilvános téren kerültek elhelyezésre, így a kollektív gyász és emlékezet képét is tudják segíteni, alakítani.

⁴⁹ GYOMAI ÚJSÁG II. évf. 46. szám 1–2.

⁵⁰ OROSZLÁNY 1929, 42–43; KÖRÖSVIDÉK VIII. évf. 260., 262. szám 2.

Források

- MNL BéML: IV. B. 401. b. Békés vármegye főispánjának iratai 84 doboz 1006/1920
- MNL BéML: IV. B. 401. b. Békés vármegye főispánjának iratai 92 doboz 105/1929
- MNL BéML: V. 311. a. Endrőd község jegyzőkönyve 5. kötet 136/1923; 141/1923; 19/1924; 65/1924
- MNL BéML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei 13. kötet 75/1924; 10/1925; 57/1925; 117/1925
- MNL BéML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei 14. kötet 5/1926; 201/1927; 215/1927; 216/1927; 249/1928

Sajtóanyag

- BÉKÉS 1925. LVII. évf. 78. szám 1.
- BÉKÉS 1927. LIX. évf. 94. szám 1.
- GYOMA-ENDRÖD VIDÉKE 1922–1927 I–VI. évf. számai
- GYOMAI ÚJSÁG 1927. II. évf. számai
- KÖRÖSVIDEK 1925. VI. évf. 225. szám 1–2.
- KÖRÖSVIDEK 1927. VIII. évf. 260., 262. szám 2.

Irodalom

- DÁVID 2016 = Dávid Benjámin: Endrőd hősi halottai az első világháborúban. *Belvedere Meridionale* 28. évf. 4. sz. (2016) 94–107.
- DÁVID 2018 = Dávid Benjámin: Gyoma hősi halottai az első világháborúban. *Belvedere Meridionale*. 30 évf. 1. sz. (2018) 21–34.
- GYÁNI 2010 = Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest : Nyitott Könyvműhely, 2010.
- GYÁNI 2015 = Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest : Országgyűlés Hivatala, 2015.
- GYÁNI 2016 = Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest : Kalligram, 2016.
- KEEGAN 2010 = Keegan, John: *Az első világháború*. Budapest : Európa, 2010.

- KOVÁCS 1991 = Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest : Corvina, 1991.
- KOVALOVSZKY 1991 = Kovalovszky Márta: *Kegyeletszolgáltatás*. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest : Corvina, 1991, 91–103.
- KSH 1920A = Központi Statisztikai Hivatal: *1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint* (1923); https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_01/?pg=159&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d (Letöltés: 2018.10.16. 16:50)
- KSH 1920B = Központi Statisztikai Hivatal: *1910. évi népszámlálás 2. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként* (1925); https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_02/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2018.10.16. 19:20)
- L. JUHÁSZ 2010 = L. Juhász Ilona: „*Neveitek e márványlapon...*” *A háború jelei. Jelek a térben* 3. Somorja : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- NAGY 1991 = Nagy Ildikó: *Első világháborús emlékművek Esemény- és ideológiatörténet*. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest : Corvina, 1991, 125–140.
- OROSZLÁNY 1929 = Oroszlány Gábor (szerk.): *Békés vármegye tíz éve. 1918–1928*. Orosháza : Orosházi Friss Újság könyvnyomda, 1929.
- PÜSKI 2015 = Püski Levente: *A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg*. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A „Nagy Háború” és emlékezete*. Debrecen : DE Történelmi Intézete, 2015, 233–242.
- SZABÓ 1991 = Szabó Miklós: *A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken*. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest : Corvina, 1991, 46–63.

Internetes források

1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről;
<https://web.archive.org/web/20150531165059/>
 (Letöltés: 2018.11.08. 09:12)
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7380>
 (Letöltés: 2018.11.08. 09:12)

1917. évi VIII. törvénycikk indokolása a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91700008.TVI&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev> (Letöltés: 2018.11.07. 20:35)
1924. évi XIV. törvénycikk indokolása az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92400014.TVI&targetdate=&printTitle=1924.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev> (Letöltés: 2018.11.08. 10:03)
- A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 124.660. számú körrendelete, a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság feloszlása következtében követendő eljárásról
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1924/?pg=495&layout=s (Letöltés: 2018.11.10. 10:55)
- A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 247.000. számú körrendelete, a hősök emlékének megőrkítése körül követendő eljárásról
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1924/?pg=600&layout=s (Letöltés: 2018.11.10. 11:04)
- HADISÍR NYILVÁNTARTÓ
<http://www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto> (Letöltés: 2018.11.10. 10:55)

War and memory

World War I memorial exhibition in Gyoma and Endrőd

BENJÁMIN DÁVID

First World War battles demanded a very high human sacrifice from the opposing parties. The war affected almost all members of the male population aged 18–50 years fit for military service. It can be said about this age group that a significant part of it fell, injured or became prisoners of war. Many of them, after their death, were not able to put their families and loved ones to rest.

For my research I used documents found in the Békés County Archives about Gyoma and Endrőd and I used the local journals (*Gyoma-Endrőd Vidéke* and *Gyomai Újság*) and press publications with a békés county appearance. In my lecture, I use these resources to show the extent to which the memorials took place in the 1920s.

In Gyoma and Endrőd settlements lengthy preparatory work preceded the claim of the monument and its solemn unveiling. The monuments were intended to serve a dual purpose. On the one hand, the respect of the heroic soldiers appeared, on the other hand, what is more important it forms a link between the families and the fallen ones. It should be emphasized how the World War I memorial exhibition was influenced by national politics and how local citizens took part in the initiative and organization. Using the archives and contemporary press, it is possible to reconstruct what processes can be observed and how the memorial exhibitions took place in the examined settlements. Finally, how they made a commemorative memory for soldiers killed in the First World War?

Bevezetés – Brit érdekek a Közel-Keleten

Ha a Balkánt Európa puszkaporos hordójának szokás nevezni, akkor a Közel-Kelet minden bizonnyal nevezhető Ázsia lőporos hordójának. Éppen ezért rendkívül fontosnak tartom, hogy ennek a térségnek a múltját feltárjuk, és megkíséreljük kideríteni, milyen tényezők vezettek ahhoz a rendkívül összetett és ellentmondásokkal teli helyzethez, ami a mai napig jellemzi a térséget.

A kérdés valóban összetett, amelynek én egy aspektusára fókuszálok tanulmányomban, arra az időszakra, ami talán az első nagy válságot jelentette a térség számára: az első világháborút követő közel öt évre (1923-ig) a lausanne-i békéig bezárólag. Ez az időszak magával hozta az Oszmán Birodalom összeomlását, egy teljesen új helyzetet teremtve az itt élő népek számára. Ezen belül azt vizsgálom, hogy az ekkor még elsőrangú nagyhatalom, a világbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia milyen érdekekkel bírt a térségben, ezen érdekei miként alakultak a háború során, illetve hogyan próbálta meg a háborút követően azokat érvényesíteni, és ez milyen következményekkel járt. Választásom azért esett a britekre, mert ők bírtak a legtöbb érdekeltséggel a Közel-Keleten, és önös érdekeik által vezérelt döntéseik nem egy közel-keleti konfliktusnak képezték az alapját a későbbiek során – elég csak a kurdokra, vagy a Sykes-Picot egyezményre gondolni.

A britek 1914 előtt úgy tekintettek az Oszmán Birodalomra, mint a Közel-Kelettől elválaszthatatlan hatalomra, amelynek egységét bármi áron meg kell őrizni annak érdekében, hogy megakadályozzák a versenyfutást annak területeiért.¹ Igyekeztek visszaszorítani az egyre növekvő német befolyást, valamint enyhíteni az Oroszország irányából érkező nyomást, és minden erejükkel megpróbálták megakadályozni a Birodalom háborúba sodródását, ami a térség komplikált érdekszféra-rendszerét veszélyeztetné. Az első világháború azonban gyökeresen megváltoztatta a brit-oszmán kapcsolatokat, valamint a britek Oszmán Birodalomhoz való hozzáállását: már nem akarták mindenáron megőrizni annak integritását.² Az oszmánok háborúba lépésekor a britek azzal a problémával kerültek szembe, hogy vagy a törökök érdekeit képviselik a szövetségeseik ellenében, vagy előállnak a saját követeléseikkel. Végül ez utóbbi mellett döntöttek, és már a háború korai szakaszában megszületett a brit érdekeket összefoglaló „*British Desiderata in Asiatic Turkey*” című dokumentum.³

A dokumentum megalkotása során több kérdés is felmerült, ami meghatározó volt a brit érdekek tekintetében. Felvetették többek között, hogy vajon a további

¹ RENTON 2007, 646.

² KENT 2005, 176.

³ KLIEMAN 1968, 237.

területszerzés erősítése, avagy gyengítése-e a brit birodalmat: nem voltak biztosak abban, hogy a megnövekedett területtel járó felelősség, és a tennivalók körének bővülése jó hatással lenne arra. Felmerült továbbá, hogy feltétlenül fel akarják-e darabolni az Oszmán Birodalmat a háború végén, illetve hogy a muszlim lakosság vajon hogyan reagálna arra, ha ez ténylegesen bekövetkezne. Végső soron azonban megállapították, hogy a britek érdekei elsősorban Európán kívül vannak, a birodalom ázsiai területein, így a Közel-Kelet rendkívül fontos számukra elsősorban India, valamint az itt található kőolaj miatt.⁴ Ezt a véleményt Lord Curzon, brit külügyminiszter is osztotta, aki szerint a keleti rendezés kritikus volt a Brit Birodalom jövőjét illetően: „Ezeknek a területeknek a sorsán, azon, hogy milyen fennhatóság alá kerülnek, illetve azon, hogy itteni érdekeinket hogyan képviseljük a békekonferencián, nem csupán a közel-keleti államok, de a Brit Birodalom keleti területeinek jövője fog múlni.”⁵ A terület helyzetét tehát minél hamarabb rendezni kell, a brit érdekeknek megfelelően.

Kis-Ázsiában és a Közel-Keleten a kezükbe kellett, hogy vegyék az irányítást: biztosítaniuk kellett az Indiába vezető útvonalat, amihez az arab országok feletti közvetett, vagy közvetlen befolyásra volt szükségük. Emellett biztosítaniuk kellett a Perzsa-öböl, a Szezi-csatorna, valamint a Dardanellák és a Boszporusz feletti brit fennhatóságot is. Ügyelniük kellett továbbá Egyiptomban szerzett pozícióik megtartására is.⁶

Tanulmányomban ezen kérdéseket igyekszem bemutatni, kiemelten kezelve a legfontosabb brit érdekeltségeket: Mezopotámia, a szorosok és Konstantinápoly, valamint Palesztina helyzetét. Emellett kitérek arra is, milyen szerepet játszott India a brit közel-keleti politika alakulásában.

Az egykori Mezopotámia – Irak és Moszul

A britek számára talán az elsődleges és legfontosabb érdekek az akkor Mezopotámiának nevezett területen voltak – ebből született meg, éppen az ő közbenjárásuknak köszönhetően a háborút követően Irak. Az új állam három korábbi oszmán vilajetből jött létre: Bagdad, Baszra és Moszul vilajetekből, mely utóbbi csak 1925-ben, a Népszövetség döntését követően lett az állam része.

Kétségtelen, hogy elsősorban stratégiai és nagyhatalmi érdekei motiválták a briteket abban, hogy megszerezzék és meg is tartsák a hatalmat Mezopotámiában.⁷ Bár a brit közvélemény megkérdőjelezte, hogy megéri-e az országnak a terület megszállása, a politikai vezetés úgy gondolta, hogy megszerzése egy hosszú távú brit jelenlét alapját képezheti a térségben, és így akár előre nem látható időre megvethetik lábukat a Közel-Keleten. Emellett bíztak abban, hogy a brit jelenlét megállítaná a déli irányú orosz előretörést, valamint véget vethetne a német terveknek, amelyek a Berlin–Bagdad

⁴ KLIEMAN 1968, 419.

⁵ Idézi: GOLDSTEIN 1987, 423.

⁶ MEDLICOTT 1940, 46.

⁷ MEDLICOTT 1940, 1.

vasútvonal kiépítésével India elérését célozták meg.⁸ Rendkívül fontos volt számukra, hogy más hatalom – legyen szó a franciákról, az oroszokról vagy a németekről – ne nyerhessen teret a térségben, sem katonai, sem gazdasági értelemben.⁹

Eredetileg elsősorban a stratégiai érdekeket tartották szem előtt, később azonban a gazdasági érdekek is előtérbe kerültek: innen ugyanis ellenőrizni tudták a kereskedelmük számára elengedhetetlenül fontos Perzsa-öböl térségét.¹⁰ Az öbölben zajló kereskedelem háború előtti adatai bizonyítják, hogy az valójában milyen fontos is volt a britek számára: 1906-ban az itt áthaladó kereskedelmi forgalom 79%-át, az itt áthaladó egyéb hajóforgalomnak pedig a 85%-át Nagy-Britannia, illetve a Brit Birodalom bonyolította le.¹¹

A háború végére az olaj fontosságát is felismerték – ezzel Moszul területe vált a központi kérdéssé.¹² Moszul az Oszmán Birodalom egy távoli, a birodalom keleti határain fekvő provinciája, amely ígéretesnek tűnő olajtartalékokkal rendelkezett. Ezt a területet – legalábbis egy jelentős részét¹³ – az 1916-ban a britek és a franciák által aláírt Sykes-Picot egyezményben Franciaországnak ígérték, a háború végére azonban a britek meggondolták magukat: úgy döntöttek, mégis igényt tartanak a területre.¹⁴ Ez annak volt köszönhető, hogy amíg korábban az elsődleges szempontot az jelentette, hogy Moszul tartomány francia fennhatóság alatt puffer-zónát képezzen a brit és az orosz területek között, a háború után ez a helyzet jelentősen megváltozott.¹⁵

A Mezopotámiában található nyersolaj értékét már jóval a 20. század előtt felfedezték, felismerve, hogy a terület jelentős olaj-tartalékokkal bír, ami hatalmas gazdasági potenciált jelent az azt birtokló állam számára.¹⁶ Nagy-Britanniában elsősorban az admirális irányából érkezett nyomás az olaj megszerzése érdekében, ahol felismerték, hogy egy esetleges következő háborúban az olaj át fogja venni a szén szerepét, így annak birtoklása fontosabb lesz, mint valaha.¹⁷ Ezt először 1918 augusztusában, Maurice Hankey, a brit háborús kabinet tanácsadója fejtette ki Lord Balfournak írt levelében, hozzátéve, hogy az *„egyetlen nagy tartalékokkal rendelkező terület, amit brit ellenőrzés alá vonhatunk, az Perzsia, valamint Mezopotámia. Így ezeknek a megszerzése, és brit fennhatóság alá helyezése elsődleges háborús célá válik.”*¹⁸

⁸ KLIEMAN 1968, 247.

⁹ ROTHWELL 1970, 277.

¹⁰ MEJCHER 1973, 83.

¹¹ KENT 2005, 171–172.

¹² KENT 2005, 178.

¹³ A Kis-Záb folyó választotta el egymástól a francia, valamint a brit területeket, így az olajban gazdag részek már a szerződés szerint is a briteket illették (FITZGERALD 1994, 723).

¹⁴ FITZGERALD 1994, 697.

¹⁵ ROTHWELL 1970, 288.

¹⁶ FITZGERALD 1994, 701.

¹⁷ ROTHWELL 1970, 287.

¹⁸ HANKEY'S LETTER TO BALFOUR 1918.

Franciaország viszonylag könnyedén lemondott Moszulról annak érdekében, hogy megszerezze a britek támogatását az európai rendezéshez, és így azt a maguk igényei szerint alakíthassák.¹⁹ A tartomány helyzetének kérdését azonban bonyolította az a tény is, hogy azt a britek fegyverrel szerezték meg, méghozzá az 1918. októberi, mudroszi fegyverszünet megkötése után foglalták el.²⁰ A törökök emiatt csak még inkább tiltakoztak a tartomány elcsatolása ellen, azt semmilyen tekintetben nem tartották jogosnak.

Lord Curzon, a lausanne-i békekonferencia brit delegációjának vezetője megkísérelt magyarázatot adni arra, miért követelik Moszult Irak számára, amelynek során igyekezett az itt található olajat elhanyagolható tényezőként feltüntetni, egy olyan kérdésnek, amellyel a britek valójában nem is foglalkoznak. Ehelyett az itt élő arab lakosság jogaira helyezte a hangsúlyt, akiknek a háború során ígéretet tettek arra, hogy nem kerülnek ismét török fennhatóság alá, hanem a nemzeti önrendelkezés elvének megfelelően saját állammal fognak bírni. Curzon arra hivatkozik, hogy a térségben mindenhol, így Moszul tartományban is az arabok vannak többségben; illetve az itt élő kurdoknak is autonómia jár, amit szerinte a törökök nem biztosítanak. Kiemelte a térség gazdasági és stratégiai jelentőségét Irak számára: kijelenti, hogy Moszul gazdasági kötődései Bagdadhoz, és nem északra, a törökök irányába vannak, valamint hogy egy itt állomásozó török hadsereg óriási katonai fenyegetést jelentene Irak számára.²¹

Utólag már nehéz megállapítani, hogy a britek mindezt csak kifogás gyanánt használták-e, és valójában csak az olaj megszerzése érdekelte őket; vagy pedig birodalmi stratégiai érdekeik, valamint Irak állam integritása mindenképpen megkövetelte részükről Moszul megtartását, és azt az olaj nélkül sem engedték volna át Törökországnak.²²

A stratégiai és gazdasági érdekek mellett ugyanakkor igyekeztek szem előtt tartani a térségben élő kisebbségek jogait is, valóban megpróbálva érvényt szerezni a nemzeti önrendelkezés elvének. Ezt a Közel-Keleten nehezítette, hogy sok különböző nép élt a térségben, és az egyes népek által lakott területek sok esetben nem voltak összefüggőek, így azokon nehezen volt kialakítható az önálló nemzetállam.²³ A határok meghúzásánál sok esetben az is kérdéses volt – és ez igaz Irakra is – hogy inkább az etnikai, vagy a gazdasági-stratégiai érdekeket részesítsék előnyben. A legnagyobb gondot Irak esetében a kurdok helyzete jelentette, akik jelenetős számban éltek az amúgy is problémás Moszul tartomány területén. A rendezés során felmerült a kérdés, hogy hozzanak-e létre egy önálló kurd államot, vagy egyszerűen csatolják a kurdok lakta területeket Irakhoz, és az államon belül részesítsék őket autonómiában.²⁴ Az önálló kurd állam

¹⁹ FITZGERALD 1994, 698.

²⁰ MEJCHER 1972, 388.

²¹ THE FAILURE AT LAUSANNE 1923, 71.

²² BECK 1981, 258.

²³ FONTANA 2010, 2.

²⁴ FONTANA 2010, 4.

létrehozásának tervét végül feladták²⁵ a törökökkel való gyorsabb békekötés reményében, és 1923-ra, a lausanne-i konferencia idejére a gazdasági-stratégiai érdekek győzedelmeskedtek az etnikai és földrajzi érvek felett minden tekintetben.²⁶

Hosszas viták után végül lemondtak arról is, hogy a területet annektálják, és a Brit Birodalom részévé tegyék; megelégedtek egy „független” Mezopotámia létrehozásával, ahol erőteljes brit befolyás érvényesül.²⁷ Ebben az irányítási formában ugyan rákényszerültek arra, hogy a helyi elitet bevonják az állam irányításába, ugyanakkor az önkormányzat kialakítása a briteknek is érdekében állt, hiszen hatalmuk fenntartása Mezopotámiában mind nagyobb és nagyobb pénzügyi terhet rótt az államra. Úgy tűnt, a terület közvetett irányítása a legmegfelelőbb opció, hiszen így fenntarthatják gazdasági és stratégiai befolyásukat, valamint biztosítani tudják a stabilitást a térségben, mégis kevesebb pénzt kellene rááldozni. Befolyásukat pedig úgy kívánták biztosítani, hogy az új állam, Irak élére egy Nagy-Britanniával mindenben együttműködő, lojális vezetőt állítanak, akit brit tanácsadókkal vesznek körül.²⁸

A szorosok és Konstantinápoly

A háború utáni rendezés egyik legnehezebben megoldható kihívásává a szorosok és Konstantinápoly helyzete vált. A britek számára kiemelkedően fontos volt a Boszporusz, a Dardanellák és Konstantinápoly helyzetének a rendezése, és abban is biztosak voltak, hogy bármiféle döntés születik ezt illetően, abba a törököknek nem lehet beleszólásuk, azt csak és kizárólag a győztes hatalmak határozhatják meg.²⁹

Nagy-Britanniának már jóval a 20. századot megelőzően is nagyon komoly érdekei fűződtek a Fekete-tengert a Földközi-tengertől elválasztó szorosokhoz, és elsősorban azok zárva tartásához. Oroszország 19. századi balkáni terjeszkedése a Fekete-tengeren keresztül a szorosok irányába nagy kihívást jelentett a britek számára, akik Franciaország 1798-as egyiptomi kalandja óta a kelet Mediterráneum vitathatatlan urai voltak. Így a világháborút megelőzően a britek legfontosabb célja az Oszmán Birodalom egyben tartása és ezzel az orosz előretörés megakadályozása volt, hogy ez által védjék legfontosabb hajózási útvonalukat India irányába.³⁰ Éppen ezért a háborút megelőzően valójában nem a szorosok szabadsága („freedom of the straits”), hanem éppen ellenkezőleg,

²⁵ Osborne és Nicolson, a Külügyminisztérium munkatársai 1921. februári memorandumukban megállapították, hogy a brit vezetés nem tud elköteleződni egyszerre az arabok és a kurdok irányába, ezért elegendő lenne, ha a kurdok Törökországon, illetve Irakon belül élveznének autonómiát. Véleményük szerint a kurdok úgy sem lennének képesek az önálló állam fenntartására (MEMORANDUM BY MR. OSBORNE AND MR. NICOLSON ON THE GRAECO-TURKISH CONFERENCE 1921).

²⁶ FONTANA 2010, 10.

²⁷ ROTHWELL 1970, 280.

²⁸ FONTANA 2010, 3.

²⁹ BUSCH 1976, 80.

³⁰ SILVERA 2000, 183.

azok lezárása („closing of the straits”) volt a britek célja. Ez, ahogyan H. G. Nicolson, a Külügyminisztérium munkatársa 1922. november 15-i memorandumában megfogalmazta, azt jelentette, hogy *„Őfelsége kormányának politikája egészen 1915-ig nem arra irányult, hogy a brit mediterrán flotta számára biztosítsa a bejutást a Fekete-tengerre (»szorosok szabadsága«), hanem arra, hogy az orosz flottát távol tartsa a Mediterráneumtól (»szorosok lezárása«)”.³¹*

Ez a hozzáállás a háború végére megváltozott, és elsődleges céljá a szorosok szabaddá tétele vált, amit a britek így interpretáltak: *„attól függetlenül, hogy Törökország háborúban áll vagy sem, a szorosokon való szabad áthaladást biztosítani kell, nem csak a kereskedelmi, hanem a hadihajók számára is. Más szóval, Törökország semmilyen körülmények között nem akadályozhatja meg a brit flotta bejutását a Fekete-tengerre.”³²* A Külügyminisztérium munkatársa a folytatásban meg is indokolja ennek szükségességét: *„Erre azért van szükség, mert egy esetleges háború során Oroszország vagy a szövetségeseink, vagy az ellenségünk lesz. Amennyiben a szövetségeseink, a kapcsolattartás biztosítása, mint azt a legutóbbi háború megmutatta, rendkívül fontos. Ha azonban az ellenségünk, a szorosok lezárása majdhogynem sebezhetetlenné tenné velünk szemben, és úgy kezelhetné a Fekete-tengert, mint egy orosz beltengert [...]”³³* Nicolson szerint a Fekete-tengerre való bejutás fontos továbbá a kelet-európai államok feletti brit befolyás biztosítása szempontjából is, hiszen a Duna torkolatánál állomásozó flotta jelentős befolyást képes szerezni a Duna-menti államokban. Így *„ha képesek vagyunk Várna, Constanza és Odessza kikötőjébe küldeni a flottánkat, a franciák bármit tehetnek ezekért az országokért pénzügyi értelemben, biztosíthatnak katonai támogatást, és folytathatnak propaganda-tevékenységet, akkor is a brit befolyás – ha nem is válik dominánssá – legalább egyenlő mértékű lesz a franciával.”³⁴*

Emellett igen fontos volt Nagy-Britannia számára a Földközi-tenger keleti vizein való hajózás és ottani pozícióik, azaz, hogy Máltától keletre egyetlen nagyhatalom se tudjon kiépíteni erődített kikötőket, mert ez veszélyeztetné a britek egyiptomi állásait, valamint a Szezi-csatornán való áthaladásukat, és ezzel az utat India felé.³⁵ Mindezen megfontolások miatt a szorosok, és ehhez kapcsolódóan Konstantinápoly kérdése elsődleges fontosságú volt a britek számára a háború utáni rendezés során.

Nagy-Britannia számára a legnagyobb problémát a szorosok helyzetének rendezése jelentette: nem akarták, hogy az egy erős, esetlegesen ellenséges hatalom kezébe kerüljön, ugyanakkor tisztában voltak vele, hogy egyedül nem képesek birtokolni, illetve ellenőrzést gyakorolni felettük. Erre három megoldási lehetőség kínálkozott: egy amerikai mandátum; az, ha egy kisebb hatalom kezébe

³¹ MEMORANDUM BY MR. H. G. NICOLSON RESPECTING THE FREEDOM OF THE STRAITS 1922.

³² MEMORANDUM BY MR. H. G. NICOLSON RESPECTING THE FREEDOM OF THE STRAITS 1922.

³³ MEMORANDUM BY MR. H. G. NICOLSON RESPECTING THE FREEDOM OF THE STRAITS 1922.

³⁴ MEMORANDUM BY MR. H. G. NICOLSON RESPECTING THE FREEDOM OF THE STRAITS 1922.

³⁵ KENT 2005, 176.

kerül, mint például Görögország, vagy egy csökkentett erejű és területű Törökország; vagy a szorosok nemzetközi ellenőrzés alá helyezése. Az Egyesült Államok a mandátumra tett ajánlatot visszautasította, így ez a lehetőség hamar feledésbe merült.³⁶ Végül amellettt döntöttek, hogy a szorosokat nemzetközi ellenőrzés alá kell helyezni, amelyhez egy nemzetközi bizottságot kell felállítani.³⁷

A britek elsődleges célja tehát az volt, hogy a szorosokon való szabad áthaladást biztosítsák; ugyanakkor ehhez arra is szükség volt, hogy a Boszporusz és a Dardanellák európai, illetve ázsiai partvidékét demilitarizált övezetté nyilvánítsák. Emellett jelentős szerepet játszott két sziget, Imbros, valamint Tenedos szigetei, amelyek rendkívül fontos stratégiai pozíciót foglalnak el: közvetlenül a szorosok bejáratánál találhatók. A háború során ezt a két szigetet a britek elfoglalták, majd a háborút követően görög fennhatóság alá kívánták helyezni őket.³⁸ A rendezések során azonban úgy határoztak, hogy mind a szorosok partvidékét, mind a két szigetet demilitarizált övezetté kell nyilvánítani.³⁹

A britek kezdettől fogva tisztában voltak azzal is, hogy nem hozhatnak végső döntést a Közel-Kelet jövőjét illetően mindaddig, amíg Konstantinápoly helyzetét nem rendezték, így erről az összes, a térséget érintő konferencián hosszadalmasan tárgyaltak. A politikai vezetés köreiben több ellentmondó vélemény alakult ki arról, hogyan is lehetne rendezni a város helyzetét, amely a Boszporusz és a Dardanellák miatt vált kiemelkedően fontossá.⁴⁰ Lord Granville, az athéni brit nagykövét már 1921 augusztusában jelezte Lord Curzonnak írt levelében, hogy Konstantinápolynak a helyzetét minél hamarabb rendezni kell, és azt lehetőleg egy erős hatalom kezébe kellene adni, hogy amikor (nem pedig ha!) Oroszország újra életre kel, és ismét meg akarja szerezni a várost és a szorosokat, akkor ellen tudjon neki állni.⁴¹

Felmerült azonban a kérdés, hogy amennyiben a város nem marad török kézen, akkor mely állam fennhatósága alá kerüljön. Elsőként annak Görögországhoz csatolása merült fel lehetőségként, a görögök azonban nem tartottak igényt Konstantinápolyra – az feltehetően túl „nagy falat” lett volna számukra.⁴² Miután ezt a lehetőséget kénytelenek voltak elvetni, a britek számára az vált elsődlegessé, hogy egyetlen európai nagyhatalom se gyakoroljon kizárólagos hatalmat a város felett. Ugyanakkor tudták, hogy nem adhatják egy gyenge hatalom kezébe sem, mert az nem lenne képes megvédeni Oroszországgal szemben. Lehetséges megoldásként Konstantinápoly esetében is felmerült az Egyesült Államok szerepvállalása, amely mandátumterületként

³⁶ MEDLICOTT 1940, 49–50.

³⁷ MACFIE 1975, 394.

³⁸ GOLDSTEIN 1989, 346.

³⁹ MINUTES OF THE FIFTH MEETING OF FOREIGN MINISTERS AT THE QUAI D'ORSAY 1922.

⁴⁰ MACFIE 1975, 391.

⁴¹ LORD GRANVILLE 1921.

⁴² GOLDSTEIN 1989, 346.

kezelhetné a várost, és így ellenőrizhetné azt.⁴³ A britek azonban ezt sem támogatták szívesen, mert ezzel az amerikaiak egy erős bázist építhetnének ki flottájuknak a mediterrán térségben, ami Nagy-Britannia számára kedvezőtlen lehet.⁴⁴ Emellett feltételezhető, hogy az Egyesült Államok a szorosok felügyeletének elutasítása után Konstantinápoly mandátumát sem vállalta volna magára.

Végül úgy döntöttek a szultán a helyén maradhat: Isztambult egy meggyengített, de Nagy-Britanniával szövetséges Törökország kezében hagyják. Ezt követően nem is merült fel komolyan a törökök kiutasítása a városból, bár a sèvres-i békében egy ponton utaltak erre a lehetőségre, elrettentés céljából.⁴⁵

Palesztina

Palesztina helyzetének rendezése szintén rendkívül bonyolult kérdés volt, hiszen ezt a területet nem csak a franciáknak, de az araboknak és a zsidóknak is odaígérték a háború során – most mégis maguknak akarták megtartani a britek. A háború alatt ugyanis úgy határoztak, hogy annak stratégiai jelentősége indokoltá teszi a terület brit mandátummá alakítását: Palesztinát az Egyiptomhoz és a Szuezi-csatornához vezető kapunak tekintették. Franciaországgal ebben a kérdésben is viszonylag könnyedén megegyeztek – az 1920 áprilisában, San Remóban rendezett konferencián biztosították a kizárólagos brit fennhatóságot Palesztinában.⁴⁶

A fő problémát az úgynevezett Hussein-McMahon levelezés jelentette, amelyben a kairói brit vezetés (azaz Sir Henry McMahon) ígéretet tett az arabok számára egy önálló arab állam létrehozására.⁴⁷ Ez önmagában nem lett volna probléma, a konfliktus forrása az volt, hogy vajon ehhez a független államhoz hozzátartozik-e Palesztina területe, vagy sem.⁴⁸ McMahon a levelezésben biztosította Hussein Ibn Alit arról, hogy a britek nem kötnek olyan békét, amelynek az arabok függetlensége és a német, valamint a török fennhatóság alóli felszabadulása nem képezi részét. Ez a briteknek azért állhatott érdekében, mert tudták, hogy ez a független arab állam előbb vagy utóbb egy európai ország segítségét és védelmét fogja igényelni, és ez jó lehetőséget biztosíthat Nagy-Britanniának, hogy újabb területen szerezzen befolyást a térségben.⁴⁹ Ugyanakkor tisztában voltak Palesztina stratégiai fontosságával, a Mezopotámiával való kapcsolata, valamint az Egyiptomhoz való közelsége

⁴³ BUSCH 1976, 79.

⁴⁴ MACFIE 1975, 393.

⁴⁵ MACFIE 1975, 400.

⁴⁶ KENT 2005, 178.

⁴⁷ A levelezés 1915 és 1916 során zajlott Hussein Ibn Ali mekkai vallási vezető, illetve Sir Henry McMahon kairói brit nagykövet között. A levelezés igen jelentős része foglalkozott Palesztina kérdésével (THE MCMAHON CORRESPONDENCE 1939).

⁴⁸ KLIEMAN 1968, 243.

⁴⁹ FRIEDMAN 1970, 86–87.

miatt, így azt semmiképpen nem akarták átengedni az araboknak.⁵⁰ A britek végül ebből a konfliktusból is győztesen kerültek ki: a levelezést ugyanis nem tekintették nemzetközi jogi értelemben kötelezőnek magukra nézve, csak egy kiindulási alapnak a háború utáni rendezéshez, így az, hogy abban mi állt Palesztina sorsát illetően, a továbbiakban nem számított.⁵¹

Palesztina helyzetét ugyanakkor még egy tényező bonyolította: erre a területre nézve a britek a zsidóknak is ígéretet tettek 1917-ben, az ún. Balfour-nyilatkozattal.⁵² Ez a nyilatkozat, amely Lord Balfour brit külügyminisztertől származott, deklarálta, hogy a brit kormány „*támogatja egy Zsidó Nemzeti Otthon létrehozását Palesztinában.*”⁵³ Ennek megvalósítása érdekében Palesztina mindenképpen brit mandátummá kellett, hogy váljon, a terület nem kerülhetett „idegen” hatalom birtokába. Amennyiben pedig a terület brit mandátummá válik, Nagy-Britannia elősegítheti a zsidók bevándorlását a térségbe, ugyanakkor ellenőrizheti Palesztina külpolitikáját, felhasználhatja útjait, vasútjait és kikötőit, így az számára rendkívül előnyös lenne.⁵⁴ Végül Palesztina valóban brit mandátummá vált, és – bár az angolok egyre inkább belebonyolódtak abba, hogy morális értelemben igazságot akartak szolgáltatni mind a zsidóknak, mind az araboknak (akik folyamatosan tiltakoztak a Balfour-nyilatkozat megvalósítása ellen)⁵⁵ – ha nem is az első világháborút követő években, de a második világháború utáni időszakra sikerült megvalósítaniuk tervüket: 1948-ban megszületett Izrael állam, a korábbi palesztin területeken.

India szerepe

Végül, de nem utolsó sorban a brit külpolitika alakítását megnehezítette, hogy a domíniumok, valamint India szerepe felértékelődött az első világháború során, és ettől kezdve nekik is beleszólásuk volt a döntéshozatalba.⁵⁶ Előbbieknek valójában nem fűződött túl sok érdekük a Közel-Kelet sorsának alakulásához, India, és az indiai brit vezetés azonban kifejezetten érdekelt volt a térségben, így folyamatos tájékoztatást kívánt, és véleményét minden esetben figyelembe kellett venni a döntéshozatal során. Az indiai brit kormány akkori vezetője, Lord Montagu 1921. április 18-án egy, a brit Külügyminisztériumhoz intézett memorandumában össze is foglalta, hogy mi az indiai vezetés véleménye a sèvres-i békéről, illetve annak esetleges módosításáról.⁵⁷

Az indiai vezetés legnagyobb problémája az ország területén élő muszlimok magas száma volt: tartottak attól, hogy amennyiben az Oszmán Birodalom

⁵⁰ FRIEDMAN 1970, 110.

⁵¹ SILVERA 2000, 185.

⁵² MEDLICOTT 1940, 48.

⁵³ A CHURCHILL-FÉLE FEHÉR KÖNYV.

⁵⁴ A PALESZTINAI BRIT NÉPSZÖVETSÉGI MANDÁTUM.

⁵⁵ GIL-HAR 1993, 698.

⁵⁶ GREAT BRITAIN'S IMPERIAL PROBLEMS 1924, 465.

⁵⁷ MEMORANDUM RESPECTING MODIFICATIONS IN THE TREATY OF SÉVRES PROPOSED BY MR. MONTAGU 1921.

helyzetét nem sikerül mihamarabb rendezni, az indiai muszlimok túl empatikusak lesznek a birodalom területén élő társaikkal; illetve esetlegesen csatlakoznak az Indiában lázongó hindukhoz, ami akár az ország brit vezetését is megdönthette volna.⁵⁸ Éppen ezért nehézséget okozott többek között a szultánkalifa és ezzel együtt Konstantinápoly helyzetének a rendezése, hiszen a város közel 400 éve a kalifátus székhelye volt: ha ettől megfosztják, az nyugtalanságot okozhat a muszlimok körében, akik egyébként igen nagy számban voltak jelen a brit birodalom többi területén is.⁵⁹ Ugyanakkor Sir Arthur Hirtzel, az indiai kormány egy tisztségviselője úgy fogalmazott, hogy „*ha elismerjük, hogy az indiai muszlimok befolyásolhatják a brit kormány európai politikáját, azzal egy nagyon kínos precedenst teremtenénk*”.⁶⁰ Márpedig Konstantinápoly és a szorosok helyzetét elsősorban európai kérdésnek tekintették. Természetesen a londoni vezetés számára is fontos volt az Indiába vezető út megőrzése, ezt megszállottan igyekeztek megtartani, és megakadályozni, hogy bármely európai hatalom olyan területekhez jusson, amely ezt az útvonalat veszélyeztetheti – így India, ha közvetetten is, de befolyásolni tudta a szorosok helyzetének alakulását.⁶¹

A britek úgy vélték, hogy birodalmuk nagysága három dologtól függ: a vizeken őrzött felsőbbrendűségüktől, a kereskedelmi kapcsolataiktól, és a stratégiai pozícióiktól, melyek közül a legfontosabbnak Indiát tekintették. Létfontosságú volt számukra az Indiával való kapcsolattartás, ehhez pedig a Perzsa-öböl feletti fennhatóság birtoklása elengedhetetlen volt.⁶² A Perzsa-öbölbeli brit érdekek pedig megkívánták, hogy Perzsia területének is különleges figyelmet szenteljenek – felmerült, hogy Perzsiát is mandátumterületté kellene nyilvánítani. Ezt azonban a brit vezetés egy része nem támogatta, mert úgy gondolták, az túl sok embert és pénzt igényel, amit nem érné meg befektetni; illetve ha a békekonferencia elé vitték volna az ügyet, nem lehettek biztosak abban, hogy a briteknek ítélik meg a mandátumot, így ezzel teljesen elveszíthették volna befolyásukat Perzsia felett. Ehelyett végül megelégedtek azzal, hogy Perzsia integrását és függetlenségét igyekeztek biztosítani.⁶³

Összegzés – Háborús célok megvalósítása

Nagy-Britannia az első világháborút lezáró békekonferenciát követő tíz évre úgy tekintett, mint a győzelmének kiaknázását biztosító évtizedre. A britek, bár a törökökkel való békekötést sokáig halogatták, rendkívül precízek voltak a keleti kérdés rendezésekor: nem véletlenül dominálták azt mindvégig. Végül – bár a békekötést nem kevés tényező bonyolította – olyannyira jól felkészültek

⁵⁸ BUSCH 1976, 78.

⁵⁹ GOLDSTEIN 1987, 430.

⁶⁰ Idézi: GOLDSTEIN 1987, 430.

⁶¹ GOLDSTEIN 1987, 421.

⁶² KENT 2005, 165–166.

⁶³ BUSCH 1976, 132.

bizonyultak, hogy szinte minden céljukat sikerült elérniük, és minden területet megnyertek, amit a maguk számára akartak biztosítani.⁶⁴

Az Oszmán Birodalom 1914-es hadba lépésével jelentősen bővültek a brit háborús célok, és az idő előrehaladtával egyre több területet soroltak a brit érdekszférához. Ekkorra a brit vezetés lemondott arról, hogy megőrizze „Európa beteg emberének” integritását, és az vált az elsődleges céljá, hogy a felbomlását követő osztozkodás során minél nagyobb és értékesebb területet szerezzen meg a korona számára. A területszerzések során az esetek többségében elsősorban gazdasági, kereskedelmi és geopolitikai érdekek domináltak, a Brit Birodalom keleti területeivel, azon belül is az Indiával és Közép-Ázsiával való összeköttetés biztosítása került előtérbe. Az Indiához vezető út biztosítása során pedig felügyeletet kívántak gyakorolni a tengeri átjárók, a Fekete-tenger szorosai, a Szuezi-csatorna és a Perzsa-öböl, valamint az ezeket övező szárazföldi területek felett.

Fontos volt természetesen a britek számára, hogy a térségben más nagyhatalom ne gyakorolhassa hatalmát – így elsődlegesen az orosz befolyást akarták visszaszorítani a Közel-Keleten. Oroszország hatalmának gyengítése érdekében mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy a szorosok, valamint Konstantinápoly városa a kezükbe kerüljön, ezért az Oszmán Birodalom korábbi fővárosát meghagyták török kézen, míg a szorosokat először nemzetközi ellenőrzés, majd 1936-ban a montreux-i egyezményrel ismét török fennhatóság alá helyezték – így ez a térség a továbbiakban nem jelentett konfliktusforrást.

Érdekeiknek a gyakorlatban való érvényesítése azonban láthatóan közel sem volt egyszerű feladat, hiszen a győztes hatalmak, szövetségeseik és a domíniumok véleményét is figyelembe kellett venni. Továbbá Törökország sem mondott le könnyedén a volt Oszmán Birodalom egyes területeiről (a török törzsterületekről), és azokért hajlandó és képes is volt háborút vívni. Végül a második, 1923. július 24-én Lausanne-ban kötött békeszerződéssel tudták lezárni a Közel-Kelet helyzetének rendezését, ami szinte teljes egészében érvényt szerzett a brit követeléseknek.

Érdemes azonban megfigyelni, hogy a 20. század második felében, illetve a 21. században a legtöbb közel-keleti konfliktus éppen azokat a területeket érintette, amelyek London számára a legfontosabbak voltak a rendezés során: a békeszerződést követően brit mandátummá váló Mezopotámia és vele együtt Moszul, valamint Palesztina. Ezek a területek, amelyek Nagy-Britannia számára oly fontosak voltak gazdasági és stratégiai érdekeik miatt, azaz a mai Irak, Irán, illetve az akkor francia fennhatóság alatt álló Szíria, később pedig Izrael, illetve Libanon lesznek azok az államok, amelyek mind a mai napig komoly konfliktusforrást jelentenek.

A britek által létrehozott Irak területe már 1935-től kezdve folyamatosan helyi villongások és háborúk színhelye, a 20. század során többször vívott háborút szomszédaival, és a nyugati nagyhatalmakkal is – a térségben

⁶⁴ GOLDSTEIN 1987, 434.

gyakorlatilag a mai napig háború dúl. Irán, azaz Perzsia, amelynek a britek szintén kiemelt jelentőséget tulajdonítottak, csakugyan több háborús konfliktus szereplője volt az elmúlt évszázadban, háborúzott többek között közel tíz éven keresztül a szomszédos Irakkal is, valamint katonailag és pénzügyileg támogatja a térség síita erőit. A Szíriában 2014 óta dúló polgárháború szintén nem az első fegyveres konfliktus az ország területén. A mindhárom állam (továbbá Törökország) területét érintő kurd autonómia és a kurdok helyzete már gyakorlatilag száz éve rendezetlen kérdés. Megállapítható továbbá, hogy a 20. század legkomolyabb és rendkívül véres konfliktusához a Közel-Keleten az arabok (palesztinok), valamint a zsidó állam, Izrael ellentéte vezetett, amely szintén korábbi brit mandátumterületeket érint, sőt Izrael állam a britek közbenjárása nélkül feltehetően nem, vagy nem az ismert formában és helyen született volna meg.

Források

A CHURCHILL-FÉLE FEHÉR KÖNYV = A Churchill-féle Fehér Könyv. Winston Churchill brit gyarmatügyi miniszter nyilatkozata kormánya palesztinai politikájáról. 1922. június In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest 2006, 96–99.

A PALESZTINAI BRIT NÉPSZÖVETSÉGI MANDÁTUM = A palesztinai brit népszövetségi mandátum In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest 2006, 100–104.

HANKEY'S LETTER TO BALFOUR 1918 = Hankey's letter to Balfour, August 1, 1918, Secret, CAB 21/119

LORD GRANVILLE 1921 = Lord Granville (Athens) to the Marquess Curzon of Kedleston (Received Sept. 5). Athens, August 22, 1921. E10030/143/44 In: *Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume 17*.

MEMORANDUM BY MR. H. G. NICOLSON RESPECTING THE FREEDOM OF THE STRAITS 1922 = Memorandum by Mr. H. G. Nicolson respecting the Freedom of the Straits. Foreign Office, November 15, 1922. E 13027/27/44 In: *Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume 18*.

MEMORANDUM BY MR. OSBORNE AND MR. NICOLSON ON THE GRAECO-TURKISH CONFERENCE 1921 = Memorandum by Mr. Osborne and Mr. Nicolson on the Graeco-Turkish Conference. Foreign Office, February 17, 1921. C 3401/20/19. *Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume 17*.

MEMORANDUM RESPECTING MODIFICATIONS IN THE TREATY OF SÉVRES PROPOSED BY MR. MONTAGU 1921 = Memorandum respecting Modifications in the Treaty of Sévres proposed by Mr. Montagu. Foreign Office, April 18, 1921. E 4723/1/44 In: *Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume 17*.

MINUTES OF THE FIFTH MEETING OF FOREIGN MINISTERS AT THE QUAI D'ORSAY 1922 = Minutes of the Fifth Meeting of Foreign Ministers at the Quai d'Orsay at 3 p.m., March 24, 1922 (Received at the Foreign Office, April 3) E 3507/5/44 In: *Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume 17*.

Irodalom

BECK 1981 = Beck, Peter J.: 'A Tedious and Perilous Controversy': Britain and the Settlement of the Mosul Dispute 1918-1926. *Middle Eastern Studies* Vol. 17 No. 2 (1981) 256–276.

BUSCH 1976 = Busch, Briton Cooper: *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. New York : State University of New York Press, 1976.

FITZGERALD 1994 = Fitzgerald, E. Peter: France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul 1915-1918. *The Journal of Modern History*. Vol. 66 No. 4 (1994) 697–725.

FONTANA 2010 = Fontana, Guiditta: Creating Nations, Establishing States: Ethno-Religious Heterogeneity and the British Creation of Iraq in 1919-1923. *Middle Eastern Studies* Vol. 46 No. 1 (2010) 1–16.

FRIEDMAN 1970 = Friedman, Isaiah: The McMahon-Hussein Correspondence and the Question of Palestine. *Journal of Contemporary History* Vol. 5 No. 2 (1970) 83–122.

GIL-HAR 1993 = Gil-Har, Yitzhak: British Commitments to the Arabs and Their Application to the Palestine – Trans-Jordan Boundary: The Issue of the Semakh Triangle. *Middle Eastern Studies* Vol. 29 No. 4 (1993) 690–701.

GOLDSTEIN 1987 = Goldstein, Erik: British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee, 1918. *Middle Eastern Studies* Vol. 23 No. 4 (1987) 419–436.

GOLDSTEIN 1989 = Goldstein, Erik: Great Britain and Greater Greece 1917-1920. *The Historical Journal* Vol. 32 No. 2 (1989) 339–356.

GREAT BRITAIN'S IMPERIAL PROBLEMS 1924 = Great Britain's Imperial Problems. *Advocate of Peace through Justice* Vol 86. No. 8 (1924) 464–466.

- KENT 2005 = Kent, Marian: Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23. In: Kent, Marian (ed.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London : Frank Cass, 2005, 165–199.
- KLIEMAN 1968 = Klieman, Aaron S.: Britain's War Aims in the Middle East in 1915. *Journal of Contemporary History* Vol. 3 No. 3 (1968) 237–251.
- MACFIE 1975 = Macfie, A. L.: The British Decision Regarding the Future of Constantinople, November 1918 – January 1920. *The Historical Journal* Vol. 18 No. 2 (1975) 391–400.
- MEDLICOTT 1940 = Medlicott, W. N.: *British Foreign Policy since Versailles*. London : Methuen, 1940.
- MEJCHER 1972 = Mejcher, Helmut: Oil and British Policy towards Mesopotamia 1914–1918. *Middle Eastern Studie*. Vol. 8 No. 3 (1972) 377–391.
- MEJCHER 1973 = Mejcher, Helmut: British Middle East Policy 1917–21: The Inter-Departmental Level. *Journal of Contemporary History* Vol. 8 No. 4 (1973) 81–101.
- RENTON 2007 = Renton, James: Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917–1918. *The Historical Journal* Vol. 50 No. 3 (2007) 645–667.
- ROTHWELL 1970 = Rothwell, V. H.: Mesopotamia in British War Aims 1914–1918. *The Historical Journal* Vol. 13 No. 2 (1970) 273–294.
- SILVERA 2000 = Silvera, Alain: The Classical Eastern Question: Review Article. *Middle Eastern Studies* Vol. 36 No. 4 (2000) 179–188.
- THE FAILURE AT LAUSANNE 1923 = The Failure at Lausanne. *Advocate of Peace through Justice* Vol. 85 No. 2 (1923) 71–72.
- THE MCMAHON CORRESPONDENCE 1939 = The McMahon Correspondence of 1915-16. *Bulletin of International News* Vol. 16 No. 5 (1939) 6–13.

Great Britain's Strategic Interests in the Middle East, 1918–1923

TÍMEA VARGA

In my paper I have been dealing with the interests and politics regarding the Middle East, of one of the most decisive great powers of the 20th century, the leader of an empire: Great Britain. My paper is concerned with the era between the end of the First World War and the Peace Treaty of Lausanne (1918–1923) which was a quite crucial time for the region. I was doing a research on what strategic and economic interests did Britain have in the region; how did London manage to enforce its interests and what were the long term effects of these on the Middle East. In my essay I put emphasis on the question of the Straits and Constantinople, as well as the problem of the British mandates, Mesopotamia and Palestine. During my research I came to the conclusion that the interests of Great Britain and their enforcement contributed to the evolution and further development of several conflicts of the Middle East that still exist in the 21st century.

Női „tetoválóművészet” a Gulág táboraiiban 1934–1953

BÁRDONICSEK DOMINIKÁ

Tanulmányomban részben pszichológiai szempontból, részben Dancig Szergejevics Baldajev¹ gyűjteménye révén vizsgálom a sztálini totális államszocialista diktatúra egy speciális területének, a Gulág női táborainak egy sajátos szegmensét, a női „tetoválóművészetet”. Bemutatom, hogy a nők a tetoválásokon keresztül miként próbálták kifejezésre juttatni identitásukat, érzelmeiket és gondolataikat a számtalan megaláztatás és degradáció közepette. A téma aktualitását adja, hogy a Gulágon raboskodók, elsősorban a női kényszermunkások által viselt tetoválásokról elenyészően kevés információval rendelkezünk mind itthon, mind külföldön.

Mielőtt rátérek a tetoválóművészet tárgyalására, szükségszerű röviden néhány szót ejteni arról, hogy hol voltak női táborok és mekkora volt a nők aránya a lágerrendszerben. Annak érdekében pedig, hogy a későbbiekben jobban megértsük a tetoválások jelentőségét, fontos érintenünk annak kérdését, hogy milyen körülmények között éltek a nők a lágerekben és, hogy mi volt a különbség a köztörvényes és a politikai foglyok között.

A nők helyzete a lágerekben

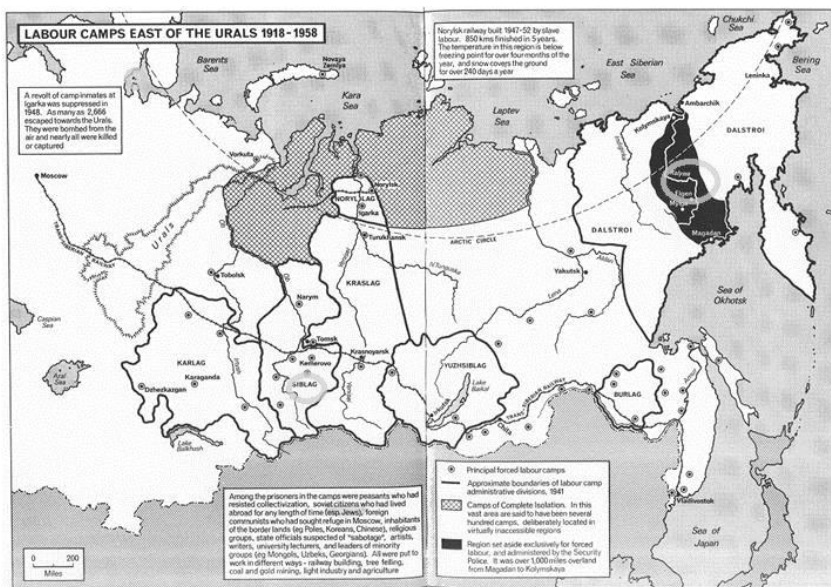
A női rabokat az ítéletet követően – ha egyáltalán volt tárgyalás – zárhatták vegyes vagy női táborba. A női lágerek között megemlíthetjük például kolimai Elgent, Sziblagot és a SZLON (Szavernije Lageri Oszobovo Naznacsenyija = Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek) alá tartozó Zajackij Osztrovot (1. ábra). A női lágerek azonban igencsak különböztek egymástól, hiszen ahogy Czéh Zoltán fogalmaz egyik tanulmányában, „*aligha beszélhetünk a harmincas években [...] egységes »lágerekről«, [...] a rendtartás, az élet- és munkakörülmények mindenütt a helyi adottságok és követelmények függvényében alakultak ki.*”² Így a táborok között voltak nagyon és kevésbé szigorúak egyaránt. Előbbit példázza, hogy amennyiben egy tábor kellő távolságban helyezkedett el a vezetőség látókörétől, akkor az örök „megengedhették maguknak”, hogy az általánosnál alacsonyabb szinten tartsák a napi fejadagot és magasabban a napi munkanormát.

Az évtizedek során a Gulág lágereiben a nők számaránya mindig alacsony volt a férfiakéhoz képest (2. ábra). 1934-ben a lágerek létszámának 5,9 %-át (30 108 fő), 1939-ben 8,4 %-át (109 986 fő) tették ki. Csupán a második világháború alatt történt komolyabb változás: 1943-ban arányuk elérte a 13,1 %-ot (125 184

¹ Burját-mongol családból származott. 1940–41-ben az irkutszki képzőművészeti főiskolán tanult, majd a háború kitörése után a hadseregben szolgált. Leszerelését követően egészen 1981-ig a belügyben dolgozott. Volt börtönőr, belügyes tiszt és a leningrádi bünyügyi nyomozóosztály őrnagya is.

² CZÉH 1995. 200.

fő), 1945-ben pedig a 24 %-ot (168 634 fő).³ A változás oka az volt, hogy számos férfi rabot kiküldtek a frontra, így a nők a rabok számának a korábrinál nagyobb részét tették ki. Közülük legkevesebben az északi ipari lágerekben voltak.⁴ A Gulág-telepeken a háború alatt valamennyivel magasabb volt az arányuk. 1943-ban a rabok közel 28 %-át (131 928 fő), 1945-ben pedig 38 %-át (246 996 fő) tették ki.⁵

Source: <http://dobrochan.ru/src/gif/1007/22-SU-1918-1958-arbeitslager-gulag-oeslich-des-ur.gif>

1. ábra: A Gulág női táborai

Forrás: The Emergence of Joseph Stalin

<https://slideplayer.com/slide/6832063/> (Letöltés: 2017.02.14.)

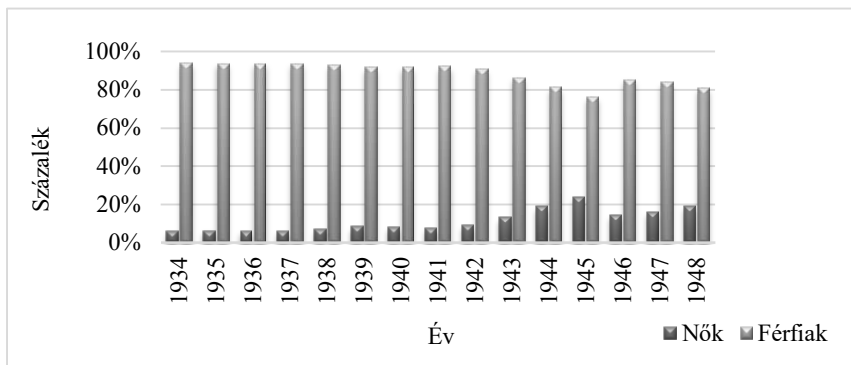
A női kényszermunkások szegényes körülmények között éltek mindennapjaikat mind „lakhatás”, élelmezés, higiénia, mind egészségügy terén. Nem volt biztosítva számukra a megfelelő élettér. A legtöbb nő élete borotvaélen táncolt, hiszen sok esetben csak kevés választotta el őket a haláltól. Ennek oka az egészségtelen életkörülmények, a folyamatos alultápláltság, a vitaminszegény ételek és a csekély mennyiségű ivóvíz fogyasztása, a fizikai túlterheltség, valamint a különféle betegségek megjelenése volt. A nők életét nap mint nap megnehezítette a velük szembeni kegyetlen bánásmód állandó jelenléte is, melynek a számtalan megaláztatás, a személyiségük megtörése, a degradáció, a

³ ZEMSKOV 1991, 82.

⁴ APPLEBAUM 2005, 573.

⁵ ZEMSKOV 1991, 83.

tárgyként való kezelés, a megszámlálhatatlan kínzási folyamat, illetve egyéb büntetési módszer is részét képezte. Azonban a mindennapok szörnyűségei, pszichikai és lelki megpróbáltatásai közepette számos nő az idő múlásával is igyekezett megőrizni identitását, kifejezni érzelmeit és gondolatait. Ebben töltöttek be nagyon fontos szerepet a tetoválások.

2. ábra: Nők és férfiak aránya a Gulág táborokban 1934 és 1948 között
(ZEMSKOV 1991, 83)

A női foglyok között is megkülönböztethetünk politikai és köztörvényes rabokat. Különbséget kell tennünk azonban a sztálini korszak és a cári rezsim politikai foglyai között. Galina M. Ivanova szerint a sztálini időkben „politikai foglyoknak” tekintett rabok – szemben a cári rezsim forradalmár foglyaival – valójában sosem képezték a rendszer ellenzékét és nem is küzdöttek annak megdöntéséért. Ennek ellenére őket nevezték a „nép ellenségeinek”. Ezenfelül a sztálini korszakban a politikai foglyok sosem voltak különleges státuszban. A rabok hierarchiájában az urkák, azaz köztörvényesek alatt helyezkedtek el.⁶

A sztálini korszak politikai foglyait egyébként tábori nyelven „*kicsi rózsáknak*” hívták. Közöttük előfordultak hazaárulók, ellenforradalmárok stb. Ők álltak a hierarchia alján és jóval nehezebb körülmények között éltek, mint a köztörvényesek. A politikaiakat nagyobb szigorral ellenőrizték és a legnehezebb munkákra osztották be. Emellett állandóan ki voltak téve a köztörvényesek erőszakos cselekedeteinek. Ahogy Dancig Szergejevics Baldajev megfogalmazta, „*az emberi élet, különösen ha a »nép ellensége«-nek életéről volt szó, nem ért semmit. Megölése pedig annyit jelentett, mint egy légy vagy poloska agyoncsapása. A politikai elítélteket gyakran megerőszakolták és elkövettek mindent, hogy emberi méltóságukat porig alázzák. Ők voltak a legsanyargatottabbak, a legmegalázottabbak.*”⁷ A tábori hierarchia tetején álltak

⁶ IVANOVA 2006, 196–197.

⁷ KOVÁCS – SZTRÉS 1989. 31.

a köztörvényes nők, akiket „kis violáknak”, illetve „urkának/urkásznak” neveztek. Közöttük említhetjük többek között a prostituáltakat és a tolvajokat is. Ők a politikai foglyokkal szemben könnyebb munkát végeztek és szabadabban „úzhették tevékenységeiket”.⁸

„Tetoválművészet”

A következőkben a tábori élethez szorosan kapcsolódó női „tetoválművészetről” fogok szólni, mely – ahogy a későbbiekben is látni fogjuk – nem csak díszítő funkcióval bírt. A következőkben bemutatott tetoválási témákat és motívumokat Dancig Szergejevics Baldajevnek köszönhetően ismerhetjük, aki 1948–49-től kezdve gyűjtötte össze a tetoválasokat a női és férfi lágerekben, munkatelepeken és börtönökben. Rajzokat és jegyzeteket készített. Ha szükséges volt, meglátogatta a büntető intézmények zuhanyzóit és orvosi rendelőit, megvizsgálta a nyilvántartási kartonokat, vagy az elhunyt elítéltek tetoválasaival vetette össze saját vázlatait. Az orvosi szobák látogatásának fontos szerepe volt a női tetoválási szimbólumok összegyűjtésében. Megesett ugyanis, hogy a jellegzetes tetoválast viselő nőket bevezették az orvosi rendelőbe, ahol a fehér köpennyel ellátott, egészségügyi alkalmazott szerepébe bújó Baldajev fogadta a rabokat és tekintette meg azok tetoválasait.⁹ Baldajev gyűjteménye 1981-ben jelent meg „titkos” jelzéssel és a *Belügyi szervek munkatársainak, belső használatra* alcímet viselte. 1989-ben Magyarországon is megjelent Kovács Ákos és Sztrés Erzsébet szerkesztésében *Tetovált Sztálin. Szovjet elítéltek tetoválasai és karikatúrái* címmel.

Általános felfogás, hogy a tetoválas¹⁰ maszkulin szokás,¹¹ holott számos nő viselt és visel ma is tetoválast. Nem volt ez másképp a Gulágon sem. Fiatalok és

⁸ VASICEK 2003, 18.

⁹ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 20.

¹⁰ A tetoválas szokása nagyon régi időkre nyúlik vissza. Az első tetoválast viselő múmiák a Kr.e. 4. századból ismertek. Az ókori Egyiptomban a Kr.e. 4. századig kizárólag női tetoválasokról beszélhetünk, melyekre a kutatók szerint egyfajta kabalaként tekintettek (SZENDI 2009, 20–21). I. Hadrián pápa megtiltotta a tetoválast 787-ben, ugyanis a Bibliára hivatkozva ellenezte az Istentől kapott test „megcsúfítását”: „*Ne vagdaljátok be testeteket halottért, és ne végezzetek magatokon tetoválast. Én vagyok az ÚR!*” (3Móz 19:28). Innentől kezdve egészen James Cookig nemigen hallhatott a világ a tetoválasokról. Cook első csendes-óceáni útján (1768–1771) beszámolót készített a Tahiti-szigeten alkalmazott tetoválási szokásokról. A test ilyenfajta megjelölését Tahitin „tatua-nak” nevezték (Tatua=megjelölni, ütni). Cook a szót angolosította (tattoo) és a kifejezés elterjedt szerte a világon. Az egyes társadalmakban azonban nemcsak az alsóbb rétegek körében vált kedvelté a tetoválas, hiszen az arisztokraták és az uralkodók között is szép számmal találunk tetoválassal rendelkezőket (még fiatalon tetováltatták magukat). Oroszországban is megjelent a tetoválas, ahol férfiak és nők egyaránt tetováltatták magukat. Hercegnők keresték fel a szentpétervári angol tetoválművészeket, akik kiterjesztett szárnyú sasokat, jelmondatokat, szalagdiszket rajzoltak fel például térdükre (SZTRÉS – KOVÁCS 1994, 45–46). Ugyanakkor a 19. században még előfordult, hogy „*látens bűnözők, vagy degenerált arisztokraták*” névvel illették a nem börtönben raboskodó tetovált embereket (IBOLYA 2002, 7).

¹¹ Részben a tengerészekhez, férfi rabokhoz, katonákhoz szokták kötni.

idősek, passzív és aktív leszbikusok egyaránt tetováltatták ujjukat, karjukat, vagy akár hátukat, csakúgy, mint a férfiak.

Napjainkban is újra, meg újra megjelenik egy sztereotípiája, mely szerint azon nők, akiknek testén sok tetoválás látható, így akarják szexuális vonzerejüket fokozni.¹² Ennek gyökerei a gyarmatosítás koráig nyúlnak vissza, amikor a színes bőrű nőket szexuálisan túlfűtöttek és primitívnek bélyegezték meg.¹³ A szexuális vonzerő megerősítése feltehetően a Gulág néhány kényszermunkás nője körében is fontosnak számított, így egynél jóval több tetoválást viseltek, bár arról egyelőre nem tudunk, hogy Sztálin idején voltak-e olyanok, akiknek egész testét tetoválás borította volna.¹⁴ Ám nem kizárólag a nemi kisugárzás miatt varrathatott magára egy női rab egynél több tetoválást. Hiszen ahogyan napjainkban, hasonlóképpen a lágerek kényszermunkásai közül is többen úgy gondolhatták, hogy az újabb és újabb tetoválások által szerzett különleges érzés és öröm elfeledteti a mindennapok szörnyűségeit, problémáit és esetleg javítja az önmagukról alkotott képet.

Csakúgy, mint sok kultúra körében ma is, a Gulágon is megvoltak a maga szokásai, szabályai a tetoválás viselésének. Voltak köztük azonban olyanok is, melyek megsértése komoly következményekkel járhatott. Ilyen volt például a társadalomellenes jelentéssel bíró tetoválások viselése. Milyen okra vezethető vissza a test ilyen jellegű díszítése és magának a társadalomnak a bírálata? Baldajev szerint magyarázattal szolgálhat a munkatáborok zsúfoltsága, a gyakori kihallgatások és motozások megléte, a szigorú büntetési rendszer, a csekély mennyiségű és alacsony kalóriájú ételek osztása, valamint az élelmiszer-csomagok és a levelezés korlátozása.¹⁵ Hozzáfűzi, hogy a társadalomellenes tetoválásokat motiválta „*az önkény, [...] a demokrácia minden formájának elfojtása, [...] a másként-gondolkodás kegyetlen elnyomása [...]*”¹⁶ Mi történt azokkal, akik ilyen tetoválást viseltek? Ha az örök valakin ilyet találtak, akkor meghosszabbították büntetésének időtartamát, vagy akár agyon lötték.¹⁷ Számtalanszor megesett az is, hogy valakiről erőszakkal távolították el tetoválását. Dancig Szergejevics Baldajev a vele készített interjúban beszámol arról, hogy a Leningrád melletti Szablino nevű kolónián Galina Ivanovna Szüszojova parancsnoknő néhány nőről sebészeti úton távolította el a horogkereszt mintájú tetoválásokat.¹⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy a

¹² Ehhez hozzájárul, hogy míg a férfiakat általában erősnek, érzelmentesnek és racionálisnak, addig a nőket érzelmesnek, érzékenynek és az ösztöneik által vezéreltek tekintették/tekintik (GORZÁS 2013, 105).

¹³ GORZÁS 2013, 105.

¹⁴ Baldajev megemlíti a vele készített interjúban egy Bogdanova nevű idős tolvajnőt, akinek testén alig volt szabad hely. Azt azonban sajnos nem említi, hogy a hölgy mikor raboskodott a Gulágon (KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 22).

¹⁵ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 28.

¹⁶ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 27.

¹⁷ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 29.

¹⁸ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 30.

horogkereszt motívum egészen az 1950-es évek végéig nem volt gyakori a Gulágon.

A tetoválás viselését, így témáját maguk a rabok is szabályozták egymás között. Miért? A válasz a tetoválás szerepére vezethető vissza. A tetoválás identifikáló, hiszen ahogy az ember arca és testtartása tükrözi fizikai adottságait, jelenlegi érzélemvilágát és gondolatait, úgy maga a test, a külső is jelentéstartalommal bír és identitást fejez ki. Baldajev is megfogalmazza, hogy „*a tetoválás egy sajátos névjegy, mely nagyon jellemző tulajdonosára.*”¹⁹ Tükrözi, hogy valaki milyen társadalmi csoporthoz tartozónak érzi magát, illetve, hogy magán a csoporton belül milyen „szerepben” tetszeleg, milyen pozíciót tölt be. A tetoválás ezen kívül szemléltetheti viselőjének családi állapotát is (például házasság, hajadon). Az identitás kifejezéséhez hozzátartozott az is, hogy sok nő a szigorúan szabályozott életkörülmények, a számtalan megaláztatás és degradáció közepette törekedett arra, hogy úgyszólván legalább minimálisan visszaszerezze az irányítást saját élete felett. Ezt pedig saját testének tetoválásával érezte megvalósíthatónak, hiszen úgy vélte, hogy testével csak ő rendelkezik, így azzal azt csinál, amit akar. Így, ha úgy tartja kedve, tetoválásokkal fejezi ki érzélemvilágát és gondolatait.

A lágerekben sok esetben meg lehetett mondani, hogy egy nő köztörvényes vagy politikai fogoly volt-e és, hogy azon belül hol volt a helye a hierarchiában. Ehhez hozzájárult, hogy a '40-es évek végén és az '50-es évek elején speciális tetoválásokkal látták el a politikai foglyokat, egész pontosan azok homlokát. Itt megemlíthetjük a *nép ellensége, hazaáruló, kutyafajzat és áruló vagyok* „jelzéseket”.²⁰ Azt azonban egyelőre sajnos nem tudjuk, hogy az említett kifejezéseket milyen mértékben alkalmazták női rabok esetében.

Mindazonáltal nemcsak a rabok státusza volt megismerhető a tetoválások alapján, hanem – ahogy Baldajev a vele készített interjúban elmondta – meg lehetett mondani még azt is, hogy milyen „bűncselekmény elkövetése” miatt kerültek a Gulágra és hány évre. Hozzáfűzi, hogy tapasztalatai szerint a tetoválások 80 %-ban tükrözték viselőjük múltját.²¹

Mindezek oka az volt, hogy a női rabok hierarchiájában minden „szintnek” megvolt a maga tetoválás „köre”, melyből választhatott. Ez volt a „felelj meg a tetoválásodnak törvény”. Ennél fogva senki nem viselhetett olyan tetoválást, mely a hierarchiában felette állók tetoválási motívumai közül való volt (például tigris, sas, templom²²). Ha valaki megsértette a „törvényt”, akkor a többi rab kényszeríthette az illetőt, hogy távolítsa el tetoválását, ha kell késsel, savval,²³ vagy akár dörzspapírral.

¹⁹ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 26.

²⁰ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 30.

²¹ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 30.

²² Az említett három szimbólum a pervaja pityorka, azaz az első ötösfogat tagjainak körében volt jellemző. Az említett rabok többszörösen visszaesők voltak és a hierarchia legtekintélyesebb tagjainak számítottak.

²³ SZTRÉS – KOVÁCS 1994, 46.

A tetoválások készítési technológiája igencsak kezdetleges volt. A festék alapanyaga leggyakrabban a Szkorohod márkájú cipő talpa vagy sarka volt. Miután a gumit elégették, a nyert kormot cukorral és vizelettel elkeverték. Az így kapott festéket ezután hegyes szöggel vagy drótdarabbal bejuttatták az epidermiszbe.²⁴

A továbbiakban szót kell ejtenünk a tetoválások témáiról és motívumairól. A következő kép két olyan tetoválást ábrázol (3–4. ábra), melyek tükrözik a rabok helyét a Gulág társadalmán belül.²⁵ A tetoválásokat Baldajev rögzítette, melyeket a Kovács Ákos és Sztrés Erzsébet által írt *Tetovált Sztálinból* ismerhetünk meg. Sajnálatos, hogy a tetoválásoknál a szerzők általában nem említik, hogy azok börtön-, vagy tábortetoválások-e, illetve, hogy a sztálini vagy a későbbi időkben keletkeztek. Az említett két tetoválás a fiatalkorú nők körében volt jellemző, ám ezeknél sem tudunk pontosabb információkat a keletkezést illetően.

3–4. ábra: Fiatal nők tetoválásai
(KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62–63)

²⁴ SZTRÉS – KOVÁCS 1994, 46.

²⁵ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62.

A 3. ábrán a 3. számú tetoválás egy női alakot ábrázol kereszttel és szögesdróttal. Jelentése: „Ártatlanként ítélték el.”, illetve „Ez a sorsom”. Ez a tetoválás a tolvajok körében volt használatos.²⁶ A tolvajoknál gyakori motívum volt a 4. ábrán látható 14. számú is, mely egy angyaloként repülő nőt ábrázol. A 3. ábrán látható 9. számú tetoválás pedig egy félmeztelen nőt ábrázol kezében két pisztollyal. Jelentései: „Bandita vagyok”, „A tolvajok törvényét betartom”, „Mindent tagadó”. Baldajev elmondása szerint az ezt viselő női rabok általában többszörösen visszaesők voltak.²⁷

Mint említettem, a leszbikususok is viseltek tetoválást. A következő tetoválás, mely a „fiatalkorától romlott” nőt jelölte, egy a kezében almát tartó meztelen nőt ábrázol, akinek testére rátekeredik egy kígyó (5. ábra).²⁸

5. ábra: Leszbikus nők tetoválása
(KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 66–67)

Az identifikáláson túl Ibolya Tibor szerint a lágerekben a tetoválások gyakran a túlélés eszközét is jelenthették. Miért? A tetoválás kifejezhette viselője veszélyességének mértékét, így a többi rab tudhatta, hogy milyen következményekkel járhat ezen rab provokálása.²⁹ Feltételezhetően ez mind a férfi, mind a női kényszerszermunkások körében jellemző volt.

A tetoválásnak a már említetteken kívül más jelentése és funkciója is lehetett. Érdeemes itt megemlítenünk Winnicot 1984-ben született elméletét, mely szerint „a lélek energiája az értelemből a testbe áramlik, amikor közvetlen a tudati kapcsolat a testtel, és ennek számos, könnyebben elérhető formája van: szex, masszázs, mélylélegzés, tánc stb. A börtönben ezek a technikák kevésbé

²⁶ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62–63.

²⁷ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62–63.

²⁸ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 66–67.

²⁹ IBOLYA 2002, 5.

gyakorolhatók az intimitás hiánya miatt. Ennek a feloldása lehet a tetoválás, ami valamelyest nehezebben kivitelezhető, mint egyéb testtudatosító módszerek, de összességében mégis az lesz az eredmény, hogy a fogvatartott a benső tudattartalmait ki tudja hozni magából. A tetoválás átmenet önmagunk és a többiek között, valamint egyfajta szimbolikus híd a múlt és a jelen között. A tetoválásban a személy képes a belsővé tett értékeket azonosítani, és egy speciális formai nyelvvel megfogalmazni. A tetoválás ilyen szempontból önismereti stratégia, azaz a tudatosság egyfajta serkentése, és ezáltal hozzájárul a fogvatartott komfortérzetéhez.”³⁰

A nők gyakran örököztették meg testükön a táborokon kívüli társadalmi problémákat³¹ vagy saját életük egy-egy emlékezetesebb (akár pozitív vagy negatív) pillanatát. Hiszen ahogy Schild Mariann és Hornyacsek Júlia is megfogalmazza, a tetoválásoknál „a választott motívumok a személyiség szülöttei, és ezek a minták pedig úgymond »feed-back« mechanizmusként működnek, azaz visszahatnak a személyiségre. A testünk, és a rajta található tetoválási kép a lelkünk hordozója, ami tartalmazza énképünket, azonosságtudatunkat, és kialakítja viselkedésünket. Ilyen formán szoros a kapcsolat a testnek az egyén lelkivilágával, illetve annak problematikájával. Az ember szabad akaratát fejezi ki a test felett, mintegy kifejezve, hogy »ez az enyém«.”³² A motívumok témái között megemlíthetjük a fontosabb szerelmi kapcsolatok születését, a szüzességük elvesztését,³³ házasságkötést, gyermekszületést, közeli barát vagy családtag elvesztését.

A motívumok között gyakoriak voltak a virágok, madarak, szívek, angyalok, koszorúk, hangszerek (például gitáron vagy hegedűn játszó nő). Utóbbi gyakori ismertetője volt a leszbikusoknak.³⁴ A virágok között kedvelt motívum volt a rózsza vagy tulipán szögesdróttal, melyet általában a 16. vagy 18. születésnapjukon tetováltak lányokra, szimbolizálva, hogy bekerültek a bűnözői társadalomba és elhagyták fiatalságukat. Ezzel a tetoválással az immár nőnek számító kényszermunkások megerősítették helyüket a bűnözői hierarchiában. Jóllehet, újonnan szerzett tetoválásuk különbözött azon „lágér lakókéttól”, akik a Gulág egyik árvaházában születtek vagy nevelkedtek. Hiszen az ő tetoválásuk magasabb társadalmi státuszt jelzett a rabok körében.³⁵

A tolvajokon és leszbikusokon kívül tetoválásokat viselt néhány gyermekétől elszakadt anya is. Feltehetően úgy érezték, hogy a tetoválás viselésével könnyebben tudják elviselni a távolságot. Bár az ő tetoválási szimbólumaikról nagyon kevés adattal rendelkezünk, tudjuk, hogy alkalmazott szimbólum volt a

³⁰ FLIEGAUF 2014, 52–53.

³¹ VINCENT 2015, 140.

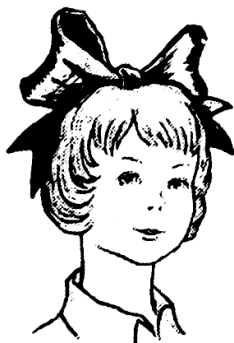
³² SCHILD – HORNYACSEK 2012, 99.

³³ Ezt például az alma szimbolizálta.

³⁴ VINCENT 2015, 141.

³⁵ VINCENT 2015, 141.

gyermekfej. A 6. képen látható motívum jelentése: „Emlékezés a kisárvára.”, „Emlékezés az elhagyott vagy tönkretett gyermekekre.” (6. ábra)³⁶

6. ábra: Anyák tetoválási szimbóluma
(KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 60–61)

Azonban a gyerek, mint motívum nemcsak az anyák tetoválásaiban jelent meg. Hiszen (általában felnőtt nővel együtt ábrázolva) a gyermekekre emlékezésen kívül szimbolizálhatta a szabadulás és az otthon után vágyódást is. (7–8. ábra).³⁷

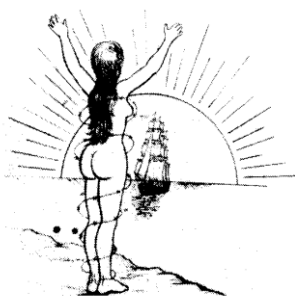

7–8. Fiatalkorú nők tetoválása a jövőről, honvágyról
(KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 60–61)

³⁶ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 60–61.

³⁷ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 60–61.

A szabadság utáni erős vágyakozást fejezte ki a következő képen látható motívum is (9. ábra), mely egyben a szebb jövő reményét és a szülőkre való emlékezést is magában hordozta. A szögesdróttal átfönt nő, háttérben a Nappal és vitorlással kifejezi, hogy „Emlékszem a szabadságra. Emlékszem a szüleimre.” A Nap az apát, a víz pedig a megtisztulást szimbolizálja.³⁸

9. ábra: Fiatalkorú nők tetoválásai a honvágrról és szabadulni akarásról
(KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62–63)

Összegzés

Elsősorban Baldajev gyűjteménye révén meggyőződhattunk afelől, hogy a tetoválások sosem hirtelen elgondolás eredményeként vagy ok nélkül születtek. Kiemelt szerepet töltöttek be a Gulágon raboskodók életében, akár férfiakról, akár nőkről legyen szó. Hiszen a szigorú szabályok, a mindennapok megpróbáltatásai közepette élő, korlátozott lehetőségekkel bíró rabok számára sok esetben csak a tetoválásban adódott lehetőség az önkifejezésre, – az olykor provokáló habitusú – véleménynyilvánításra, és a problémák legalább néhány percre való elfeledésére.

Ugyanakkor a tetoválások nemcsak az érzelmek, gondolatok szemléltetésében töltöttek be meghatározó szerepet. Jellegzetes ismertetőjegyek is voltak egyben, mivel a kényszerszermunkások sok esetben akár egy tetoválás alapján is meg tudták mondani rabtársukról, hogy „ki ő”, van-e/volt-e családja, illetve, hogy milyen váddal és mennyi időre került a Gulágra. Emiatt nevezték sok esetben a test ilyen jellegű díszítőelemeit „beszélő tetoválásoknak”.

A Gulág női „tetoválóművészetének” kutatását még nem tekintem lezártnak, mivel számos olyan kérdés merült fel a tetoválások motivációit és motívumait illetően, melyeket a jövőben érdemes lenne behatóbban is megvizsgálni. Ezen kérdések megválaszolására egyelőre nincs lehetőség a rendelkezésünkre álló források csekély száma miatt, azonban reményeim szerint a közeljövőben újabb források bevonásával további adatokkal gyarapodhat a tanulmányomban bemutatott téma.

³⁸ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 62–63.

Primer forrás

ZEMSZKOV 1991= Zemszkov, V. Ny.: *Szovjet Füzetek IV. A Gulag-tényekben, adatokban*. Budapest : A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, 1991.

Irodalom

APPLEBAUM 2005 = Applebaum, A.: *A Gulag története I*. Budapest : Európa Könyvkiadó, 2005.

CZÉH 1995 = Czéh Z.: *A Gulag, mint gazdasági jelenség*. Budapest Magyar Ruszisztikai Intézet, 1995.; http://eszmelet.hu/czeh_zoltan-a-gulag-mint-gazdasagi-jelenség/ (Letöltés: 2016.09.10.)

FLIEGAUF 2014 = Fliegauf G.: A tetoválás mint szubkulturális jelenség: marginalizálódásra utaló jelek magyar fogvatartottak tetoválásain. *Börtönügyi Szemle* 2014/1 (2014) 48–64.

GORZÁS 2013 = Gorzás Zs. M.: A tetoválás, mint a női önkifejezés testet öltött gyakorlata. *TNTeF* 2013/3.2 (2013) 95–116.

IBOLYA 2012 = Ibolya T.: *A tetoválás, mint a kriminalisztikai azonosítás eszköze*. Kézirat. Budapest 2012.

IVANOVA 2006 = Ivanova, G. M.: *Isztorija Gulaga 1918–1958. Szocialno-Ekonomieseszkij i nolitiko-pravovoj aszpekti*. Moskva : Nauka, 2006.

KOVÁCS – SZTRÉS 1989 = Kovács Á. – Sztrés E.: *Tetovált Sztálin: Szovjet elitéltek tetoválásai*. Szeged : Népszava, 1989.

SCHILD – HORNYACSEK 2012 = Schild M. – Hornyacsek J.: Alternatív személyiség-megismerő eljárás a védelmi szférában: a tetoválási szimbólumok értelmezése. *Hadmérnök* XXI/1 (2012) 89–108.; SZTRÉS – KOVÁCS 1994 = Sztrés E. – Kovács Á.: *Az orosz tolvajvilág és művészete*. Budapest : Pesti Szalon, 1994.

SZENDI 2009. = Szendi G.: A tetoválásról: a test mint kulturális tárgy. In: Singer M. (szerk.): *Lelke rajta: a tetoválás pszichológiája: beszélgetések Dr. Buda Bélával, Dr. Csernus Imrével, Fehér Józseffel, Feldmár Andrással, Gémes Istvánnal, Horányi Krisztiánnal, Koncz Orsolyával, Spitzer Gyöngyivel (Somával) és Szendi Gáborral*. Budapest : Jaffa, 2009.

VASICEK 2003 = Vasicek, C.: *Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag*. Boston : Boston College Electronic Thesis or Dissertation, 2003.

VINCENT 2015 = Vincent, M.: *Cult of the 'Urka': Criminal Subculture in the Gulag, 1924–1953*. (PhD dissertation) Norwich : University of East Anglia 2015.; https://ueaeprints.uea.ac.uk/61719/1/PhD_VINCENT_CORRECT.pdf (Letöltés: 2018.08.28.)

Женские татуировки в лагерях Гулага 1934–1953

ДОМИНИКА БАРДОНИЧЕКА

В моей статье с одной стороны из психологической точки зрения и с другой стороны по книге Балдаева - в которую он собирал татуировки пленников женских и мужских лагерей и тюрем Гулага - я исследую особенный аспект женских лагерей Гулага, женские татуировки при сталинской тоталитарной государственно-социалистической диктатуре. Я показываю, что женщины своими татуировками как попробовали выразить свою личность, чувства и мысли в течение бесчисленных понижений в должность, мучений и унижений. Татуировки кроме выражения прежних могли исполняться фактор коммуникаций и средства переживания. Но татуировки каким-либо целом готовились, их теме и мотивам надо было совпадать лагерным обычаям, и предписанным с пленниками и управлением Гулага правилам.

„Aki bírta életben maradt...” Interjú egy száz éves veteránnal

SZABÓ SÁNDOR

Bevezetés

Kutatási területem szülővárosom, Kunszentmárton város története a két világháború alatt, illetve a világhégek során keletkezett levelek, naplók, visszaemlékezések és interjúk elemzése, tanulmányozása. Alábbi tanulmányomban kivételesen nem egy kunszentmártoni veterán emlékeit mutatom be, hanem egy Orosházán készített interjúmat.¹ De mi is a narratív történetforma? Pászka Imre megfogalmazásában így hangzik: *„A narratív történetforma tehát az, amely valakinek vagy valakiknek az élményeit, tapasztalatait, vágyait, érzelmeit fedi fel, szubjektív nézőpontból úgy, ahogy a saját megélt és elbeszélt életét, a körülötte zajló eseményeket látta, illetve látja.”*² A történelmi események elbeszélése, amelyet átélt egy személy, nem új keletű dolog, sok-sok évvel ezelőtt megjelent már, igaz, erős forráskritikával kell kezelnie a történésznek, ahogyan ezt Gyáni Gábor, a téma szakértője is leszögezi.³ Példaként említhetem Szerémi Györgyöt, aki 1490 körül született és papírra vetette emlékeit a mohácsi csatáról, illetve korának eseményeiről.⁴ Évekkel később Zay Ferenc is leírta emlékeit, Ő várvédőként harcolt Nándorfehérvár ostromakor.⁵ Brodarics István a mohácsi vést mondja el a saját szemszögéből.⁶ Az elbeszélt történelem a személyes emlékezetben jelenik meg, így szoros kapcsolatban áll a kollektív emlékezettel.⁷

2017. augusztus 16-án készítettem interjút Sin Istvánval, aki abban az évben ünnepelte 100. születésnapját (*1–2. kép*). Arra kértem, idézze fel a második világháború éveit, a fronton átélteket és a hadifogság időszakát. Tehát interjúm nem életinterjú, csak a világháborúra és a hadifogságra irányult. Interjúim elemzéséhez három életútbeli csomópontot veszek vizsgálódás alapjául: 1. a bevonulás körülményei; 2. a harctéren eltöltött időszak és az ott szerzett élmények; 3. a hadifogság mindennapjai és a hazajutás körülményei. Összehasonlítóképpen interjúmat veszem alapul, melyeket vezetéknevvel és perchowatkozással jelölök (pl.: ÁRVAI 27:25).

¹ Az interjúk saját tulajdonban vannak.

² PÁZKA 2007, 165.

³ GYÁNI 2000, 129.

⁴ SZERÉMI 1979, 117.

⁵ ZAY 1980.

⁶ BRODARICS 1983.

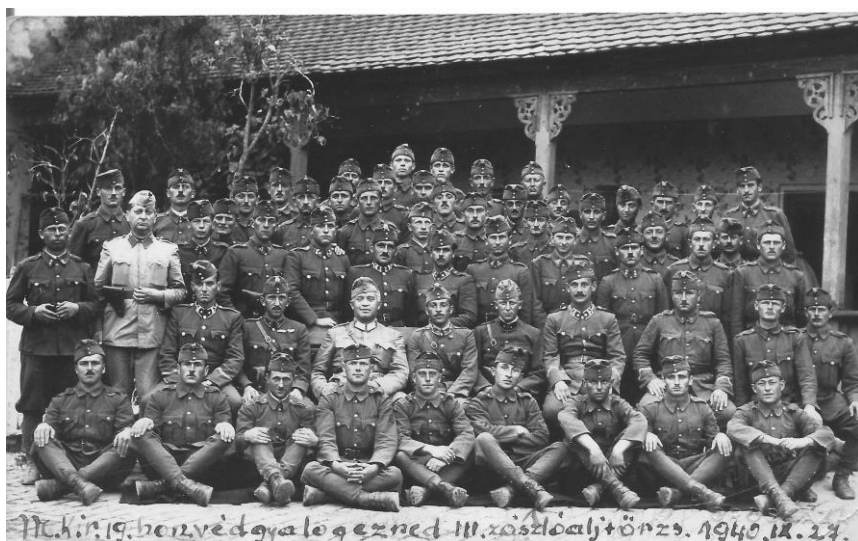
⁷ GYÁNI 2007, 38.

1. kép: Sin Istvánnal az interjút követően (2017.08.16.)

2. kép: Zajlik az interjú (2017.08.16)

3. kép: Sin István bajtársaival (Sin István az ülő sorban jobbról a 4.)

A bevonulás

Sin István 1917. január 13-án született. 1938-ban sorozták be katonai szolgálatra, a levonteképzést követően. Első alkalommal 1939 október 4-én kapott katonai behívót, azonban, mint létszámfelettit hazaengedték. A második behívót 1940. február 1-jén vette kézbe. *„Könyörtelen hideg volt abban a februárban. Én a 8. századhoz kaptam beosztást.”*⁸ Ebben az időszakban még csak a laktanyában voltak, ott teltek a mindennapok. *„Egyszer ettünk egy évben jó és kiadós ebédet, Horthy Miklós kormányzó neve napján, decemberben. Akkor tört krumpli és disznókaraj volt az ebéd, hozzá mákos kifli.”* Az újabb mozgósítás 1940 augusztusában történt, a második bécsi döntés alkalmával, amikor behívták a tartalékos állomány egy részét. Szeptember 4-én indultak el Gyula – Kötegyán - Nagyszalonta felé. Másnap lépték át a trianoni határt. *„Nagyszalontán óriási lelkesedéssel, virágosóval fogadták a magyar katonákat. Nagyváradon is kitörő lelkesedéssel fogadtak bennünket, szinte virágosóben masíroztunk Várad utcáin. Nők és férfiak nyakunkba borulva ünnepeltek. Felejthetetlen, boldog érzés volt.”* Kitüntetésként megkapta az Erdélyi Emlékérmét. Más alakulatok tovább meneteltek Erdélybe, Sin Istvánt és társait Orosházára vezényelték vissza, tartalékosnak (3. kép). Ahogyan felidézi, 1941 nyarán beindult a háború, és hat hetes kiképzés következett. 1941. június 26-án felségjelzés nélküli gépek támadták Kassát, Munkácsot és Rahót. A támadást a Szovjetuniónak tudták be, így Horthy Miklós kormányzó deklarálta a hadiállapot beállítását.⁹ Pista bácsi

⁸ SIN 2017 – a továbbiakban a meg nem jelölt idézetek forrása a 2017-es interjú.

⁹ ROMSICS 2010, 836.

1941. szeptember 26-án szerelt le a tényleges katonai szolgálatból, majd 1942 májusában megnősült. Egy időre nyugodt, civil élet következett. 1943. április 5-én kapta kézhez a SAS behívót a m. kir. 19. honvédegyalozezred III. zászlóaljába, Békéscsabára. *„Kétségbe voltunk esve, hogy 11 havi házasság után el kell válnunk egymástól, és ki tudja, mikor jövök haza és látjuk-e még egymást valaha.”* A SAS behívó élénken élt a kunszentmártoni veteránok emlékeiben is. Árvai Márton Szolnokra vonult be a 10/II. zászlóalj gyalogos egységhez.¹⁰ Pásztor Istvánnál is megjelenik a SAS behívó, mikor emlékeit felidézi az interjú során. Pásztor Kolozsvárra vonult be, 1944. szeptember 30-án.¹¹ Balla Péter Újvidékre vonult be 1944-ben.¹² Balogh István Kecskemétre vonult be a 7/II. gyalogsági zászlóaljhoz 1942. október 3-án. Itt aknavető kiképzést kapott, majd a későbbiekben a Dunántúlon a 103-as ellátó oszlopnál végezte munkáját, hogy a fronton levőket élelemmel és lőszerrel lássák el.¹³

Bíró Ferenc Pápára vonult be 1942 októberében az első ejtőernyős századba. Meghatározó élmény volt számára a kiképzés, ugyanis többek nem mertek kiugrani a repülőgépből, így azokat kilökték.¹⁴ Bodócs Balázs 1942. október 2-án vonult be Ceglédre, az 52-es páncélos légvédelmi gépágyú tüzérosztályhoz.¹⁵

Bozsik Béla 1943. október 3-án vonult be Szolnokra, ahol rádió-távírással kiképzést kapott, a 6. légvédelmi kiképző alosztálynál.¹⁶ Czákó Károly Kecskemétre vonult be 1943. október 4-én.¹⁷ Gyöngyösi Gyula 1942. október 5-én vonult be szintén Kecskemétre, a harmadik harcokosi ezred II. zászlóaljához.¹⁸ Huszár József Ceglédre vonult be az 52-es páncél-és légvédelmi gépágyú tüzér egységhez, majd az aknavetőöknél szolgált.¹⁹ Imrei András nehézfegyverszáznál szolgált, majd 1944 tavaszán az orosz frontra irányították.²⁰

Jernei Bálint 1930. október 1-jén Szolnokra vonult be, a második honvédegyalozezred I. zászlóaljához. Ezt követően Hajmáskéren teljesített katonai szolgálatot, mint gyakorló írnok. Majd 1932. február 1-jén szerelt le, hogy szüleit támogathassa. Ezután 1943. március 15-én Nagybereznára kellett bevonulnia, a 24. gyalozezredhez.²¹

Kakukk János 1939-ben Debrecenben vonult be, a híradós hadtesthez. Ezt követően 1942 őszén indultak el a Szovjetunióba.²² Kelemen János 1943

¹⁰ ÁRVAI 23:26.

¹¹ PÁSZTOR 12:12.

¹² BALLA 03:28.

¹³ BALOGH 02:09.

¹⁴ BÍRÓ 03:13.

¹⁵ BODÓCS 04:23.

¹⁶ BOZSIK 02:21.

¹⁷ CZÁKÓ 02:06.

¹⁸ GYÖNGYÖSI 02:00.

¹⁹ HUSZÁR 01:30.

²⁰ IMREI 03:55.

²¹ JERNEI 06:54.

²² KAKUKK 01:36.

októberében Ceglédre vonult be, a 7/II. gyalogezred, 4. századának II. zászlóaljához, majd a Délvidéken teljesített szolgálatot.²³

A SAS-behívó, a mozgósítás alkalmával a nem tényleges állomány behívására szolgáló, személyre címzett behívójegy. A SAS jelzés, a Sürgős Azonnal Siess kezdőbetűinek rövidítése. Ezeket a behívókat a posta expressz küldeményként kezelte, majd kézhezvétele után legkésőbb 48 órával be kellett vonulni.²⁴

4. kép: Sin István 1943-ban

A fronton eltöltött mindennapok

1943. május 16-án elrendelték a riadót és még aznap bevagoníroztak, majd elindultak a keleti frontra, Békéscsaba – Szolnok – Záhony útvonalon. Jöttek sorban az ukrán városok, Tarnopol, Berdicsev, Zsitomir, majd megérkeztek Csudnovra. Itt vasút biztosítási feladatokat látott el a zászlóalj. A front mögötti utánpótlási vonalakat folyamatos partizántámadások érték, rengeteg szerelvényt felrobbantottak. Sin Istvánnak és társainak a kijelölt vasútszakaszokat kellett ellenőrizni és aknamentesíteni (4. kép). Hamarosan levelezni is tudtak az otthon ragadt szeretetteikkel, megkapták a tábori postaszámot, F-380. Túl sok információval nem láthatták el a katonák szereteteiket, csupán néhány sorral.

²³ KELEMEN 03:01.

²⁴ SIPOS 1996, 384.

Az alábbi levél 1944. június 27-én íródott.

„Drága Édesanyám!

20-án írt zárt levelét megkaptam. Köszönöm szépen. Most csak keveset írok, mert sok dolgom van és kevesebbet is várjanak ezután is. Sokat gondolok édesanyámra is, vajon egészséges? Mindkettőjüket szeretettel csókolja, szerető fiuk, Pityu.”²⁵ Az otthoniakkal való kapcsolattartás volt az egyik legfontosabb dolog a honvédeknek. A kunszentmártoni Árvai Márton így idézi fel emlékeit 1944 októberéről: „Itthonról az utolsó levelet október 7-vel kaptam meg. A feleségem megírta, Kunszentmárton elesett. [Kunszentmárton ekkor érték el a szovjet csapatok, és megkezdődött a város „ostroma”.] Mi még az első vonalban harcoltunk.”²⁶

Az alakulat közben haladt északi irányba: Ovrucs, Jelszk, Szlovetsna majd Kalinkavicsi. 1943 augusztusában már 100 napot töltöttek el a fronton, mikor Sin István megkapta az I. osztályú Tűzkeresztet. Szeptemberben szovjet légitámadás érte az alakulatot, „dobálták lefele a Sztálin lámpásokat, majd elkezdtek a bombázást. Mi egy földbunkerbe menekültünk, ami legalább a repeszektől védett, de az állomás összes ablaka betört és ajtókat kivágta a légnyomás. A bomba 40 méterre csapódott be, hatalmas gödröt vajt, az istállóban a teheneket agyonvágta. A légitámadás után minden este éjfélig az egész alakulat kiment az erdőbe, mert féltünk, hogy megismétlik a támadásokat.” 1943. október végén szabadságra mehetett. A hazaút 3 napig tartott különféle tehervagonokon, míg hazaérkezett. Boldogsága határtalan volt, mikor november 9-én megszületett fia, Géza. A szabadság leteltével elgyötört bajtársakat látott viszont, kik már 200 kilométert tettek meg gyalogszerrel a pinszki mocsarakban hátrálva. A folyamatos hátrálás során leégett falvak sokaságával találkoztak. Egy váratlan szovjet légitámadást is felidéz: „egy alkalommal Raták mélyrepülésben gépfegyversorozatot lőttek a domboldalra és a völgybe. Mindenki hasra vetette magát, valósággal odaragadtunk a földhöz, de szerencsére nem ért találatot senki sem.” 1943–44 telén folyamatos visszavonulás volt. Február 1-jén érték el Mlinov községet (Ukrajna). „A mi különítményünk után jöttek az egészségügyiek a sebesültszállító autóval. Őket az ellenség lövedékei eltalálták. Benne halt meg Révész tizedes, nagyon jó bajtársam.” Révész tizedesről fénykép is látható (5. kép). 1944 nyarán már kezdett felbomlani a rend. Többeket a hazaszökés gondolata foglalkoztatott, ugyanis a magyar határ 200 km-re volt. A tisztek és a segédtisztek is gyakran cserélődtek.

Egy alkalommal földbunkerben húzódtak meg, mikor a harctéri veszteség kimutatásokat írtak össze. Ekkor csomag érkezett, melyet a visszavonulás miatt már egy másik helyen tudott kibontani. Még látóhatárban voltak, mikor az előző bunkert fél órával később felrobbantották. „Három bajtársamat félig halva sikerült kimenteni a romok alól.” Sin István hamarosan megkapta a Bronz

²⁵ Sin István levele 1944. június 27-én.

²⁶ ÁRVAI 27:25; SZABÓ 2015, 145.

Vitézségi Érmét, harctéri szolgálataiért. „Nagyon megfogytak a zászlóaljunk. Mindenkit bevetettek a tűzvonalba. Nem számított kocsis, lovász, rádiós vagy századírnok, ki kellett menni. Szerencsém volt, hogy mint zászlóaljírnokot kiemelték.” 1944 nyarán elérték a Kárpátok előterét, majd szeptemberben egy hegygerincen rendezkedtek be.

5. kép: Sin István és bajtársai. Sin István középen. Csudnov, 1943.
A kép jobb szélén a hősi halált halt Révész tizedes

Fogságba esés és hadifogság

November 20-án megérkeztek Szirénfálvára (ma Szlovákiához tartozik), ahol egy parasztháznál megfigyelő szolgálatra osztották be. *„Egyik délután, úgy egy óra körül elküldtem a mellém beosztott Gyurkovics honvédet, hogy nézzen szét a faluban. Órák teltek el. Nem jött vissza. Hogy hogyan jutott eszembe, nem tudom, de a ház ajtajából távcsővel kinéztem. Ebben a pillanatban aknavetővel az ajtó elé lőttek. Én levágódtam a konyha kövezetére. Amikor magamhoz tértem, vérben volt az egész jobb oldalam, és rettenetes fájdalmat éreztem. Azonnal tudtam, fájdalom ide-oda, szerencsém van, hogy nem csapott agyon a gránát. Menekülni kellett, kitörtem a ház utca felőli kisablakát, azon ugrottam ki. Ott egy másik bajtárs is megbújt, és mivel volt nálam sebkötöző csomag, bekötötte a fejemen a sebet. [Az interjú készítésekor mutatta is Pista bácsi a szeme fölötti, öt, lencse nagyságú szilánkot.] Bekötözött, majd mentünk tovább a ház fedezetében az istállóba, ahol a többiek már megbújtak. Itt értek bennünket a szovjet katonák. Elszedtek tőlünk minden szűrő-vágószerszámot.”* Napokig tartó gyalogos út következett Munkács felé, ahol azzal hitegették őket, hogy a dokumentumaik kézhez vétele után mehetnek haza. Mikor megérkeztek Munkácsra, orosz járőrök a városházára kísérték őket. Megkapták a papírt, majd a kezükből kitépve az oroszok szétépték azt. Napokig voltak bezárva egy pincébe civilekkel együtt, ahol napi egyszer kaptak enni. Hamarosan Szolyva felé hajtották őket. Ez nagyjából 30 kilométer távolságra volt (Kárpátalja). Megérkezvén csatlakoztak a már összegyűjtött 10 ezer hadifogolyhoz. Két oldalt deszkából összetakolt, háromsoros priccseken feküdtek, naponta egyszer kaptak enni, egy marék feketebabot. Újra útnak indították őket, kb. 600 foglyot. Enni, inni az úton nem kaptak. *„Ha szomjasak voltunk, a hegyoldalról lecsorgó kis patakból ittunk, de ha ezt meglátták, hátba vágtak puskatussal. Aki bírta, életben maradt, aki nem, örökre ott maradt. Egyik nap az otthonról beszélgettünk. A mellettem lévő katona azt mondja Békéssámsónra való. Hát ki vagy te? – kérdeztem. Gyömrei Mihály. – felelte. Csak nem te vagy az én gyerekkori barátom? Én Sin István vagyok. Egymás karjaiba borultunk. Azután mindig összetartottunk.”* 180 km-t tettek meg, míg megérkeztek egy újabb lágerbe. *„Hát, Uramfia, ez még nagyobb láger volt, 15 ezren voltunk. A menü csalánleves száraz kenyérrel.”*

Ezt követően marhavagonokba terelték őket, egy vagonba hatva embert zsúfoltak. Nyolc napig utaztak. *„A vagonban az illemhely az egyik sarokban volt. Ott végeztük a dolgokat. Teltek a napok, sejtelmünk sem volt, hogy hová visznek bennünket. Csak akkor láttuk a napvilágot, amikor valami miatt kinyitották az ajtót.”* Megérkeztek Makijivkába. 1945 januárját írtak. A lágerben szőrtelenítették őket, új ruhát kaptak, majd orvosi vizsgálatra küldték őket. Gyárakban, bányákban dolgoztak, késő estig. Egy nap jött egy tolmács, szépíráshoz embereket keresett. Így került Sin István a lágerorvos mellé. *„A neve Jerofej Pavlovics Levanjok. Az Isten áldja meg őt.”* Több foglyot is kiválasztott az orvos, asszisztensnek. Nagy türelemmel volt feléjük, segített nekik megtanulni oroszul, valamivel több és jobb ételt kaptak. *„Úgy viselkedett az örök felé, hogy ránk,*

feltétlenül szükség van, a mi munkánk segíti az övét. Megmentett minket.” Két év telt el, mire életjelet tudott adni magáról, Vöröskereszt levelezőlappal. A láger levelezőszáma 7280 volt.

A kórház betegeire különös figyelmet szentelt Levanjok doktor. A legyengült szervezetű foglyokat gyakran támadta meg sokféle betegség. Aki nem tartotta be az orvos utasításait, az életével fizetett. Víz nem lehetett inni, csak forralva, vagyis a betegek többnyire teát kaptak. De számtalan beteg fogoly mégis úgy halt meg, hogy éjjel 40 fokal lázzal a szomjúság gyötörte őket, és nem törődtek már azzal, lehet-e vizet inni, vagy sem, a konzerves dobozokban lévő vizet megitták. Reggelre meghaltak. A fertőzött víz a teljesen gyenge szervezetet megölte. *„Mindennapos volt a halál a táborban. Reggelente talicskával járták körbe a lágert az örök, összeszedték a halottakat, és vitték a temetőbe. Persze voltak olyan foglyok is, akik szándékosan rontották le az egészségi állapotukat. Nem ettek, nem ittak, abban bízva, hogy mihamarabb hazakerülnek. Volt olyan fogoly, aki mindössze 38 kiló volt. Rajtuk már nem lehetett segíteni – Levanjok doktor sem tudott semmit tenni. Gyömrői Misa barátom is nagyon rossz bőrben volt.” „Nagy volt az öröm a lágerben, amikor meghallottuk, hogy május 9-én véget ért a háború. Gondoltuk, most már a sok ígéretések után végre szabadulhatunk és hazaengednek. Még az orvos is azt mondta augusztusban, hogy parancs érkezett: minden magyar hamarosan hazamegy. Augusztus elején Levanjok doktor kiválasztotta a legbetegebbeket és leggyengébbeket, köztük Gyömrői Misa barátomat is. Mintegy 200 főt. Igyekezett minél több embert kiválasztani. Láttam az igyekezését, és ez nagyon meghatott. Én készítettem el a listát a transzportra. Másnap boldogan sorakoztak fel az emberek, és mentek haza. Gyömrői Misi vitte a hírt a családomhoz, hogy életben vagyok, jól vagyok, igen jó helyem van a doktor mellett, és mi is mindjárt megyünk haza.”*

Később kiderült, nem engednek senki mást haza. Hiába kérdezte Sin István az orvost, hogy miért nem mehetnek, Levanjok doktor sem tudta a választ. 1947 februárjában a láger feloszlott, és szétszortották a foglyokat egy másik lágerbe.

„Nagyon féltem, hogy most mi lesz velem, de Levanjok doktor megnyugtató, hogy őt is oda vezényelték, és mindannyinkat magához vesz ott is. De amikor odaértünk, nem történt más, mint az, hogy nekünk is ki kellett járni dolgozni. Egy építkezésen voltunk. Két nagy épületet a magasban egy híd kötött össze, és a foglyok ott dolgoztak. Én talicskát toltam a híd alatt, amikor egy vastag deszka élével lezuhant a hídról, és a talicskám kereke előtt fűrődött a földre. Kiabáltak ugyan, hogy vigyázz, deszka, de addigra már rég lent volt. Ha egy lépéssel előrébb vagyok, szétvágja a fejemet.”

Két hét múlva kereste Sin Istvánt Levanjok. A parancs az volt, hogy jelentkezzen nála. Az új helyen megint irodába került néhány társával együtt, akik Makijivkán is ott dolgoztak. Levanjok a régi írnokot leváltotta. Fél év telt el így, amikor az orvos azt mondta: áthelyezték a szomszédos városba.

„Új orvos lett a főnököm, egy idős asszony. Szprisinszkája nevű. Elég sipítós lélek volt. Semmi nem tetszett neki, amit csináltam. Mindenért kiabált. Nagyon rosszul bánt velünk. Egy rabtársam, Ördög János nagyon szépen rajzolt – ez

köztudott volt. Valamikor engem is lerajzolt, de az a rajz már sajnos nincs meg. Szprisinszkája megparancsolta Ördög Janinak, hogy rajzolja le, de úgy kellett kinéznie, hogy fiatalos legyen a képen. Ez pedig elég nehéz dolog volt. Vele is ordibált.”

A lágerben a „felettesek” neveit is megjegyezték a foglyok, ez kivehető az interjúk során. Bozsik Béla Petrov Letyenant, a lágerparancsnokot említi, míg Sin István Szprisinszkáját. Eltelt 1947 is, és semmi jele nem volt annak, hogy elengednék a foglyokat.

„1948 tavaszán voltunk már. A foglyok elfásultak. Már senki sem remélte, hogy hazajutunk. Úgy hittük, itt veszünk a fogságban. Május volt, amikor kijelentették, hogy most aztán tényleg megyünk hazafelé. Jól dolgoztunk, és hogy otthon is ugyanilyen lelkesen építsük a szocializmust. Nem hittük el. De aznap délután új ruhát adtak mindenkinek, kaptunk egy magyar zászlót, és két nővér kíséretében 150-en elindultunk a 8 kilométerre lévő városba, Sztalinóba azzal, hogy ott gyűjtik össze a foglyokat, és onnan indul a vonat haza.”

Sztalinóban viszont erről senki sem tudott. Sem az örök, sem az ott lévő magyar foglyok.

„Amikor beértünk a városba, láttuk, hogy egy nagy építkezésen magyar foglyok dolgoznak, és kérdezték, hogy hová megyünk. Mondtuk, hogy itt gyűjtik össze a magyarokat, és indulunk mind haza. Ők csodálkoztak, mert ilyenről nem hallottak. Teljesen elkeseredtünk. Megint becsaptak minket.”

Egy újabb lágerbe vittek mindenkit. Ott a tisztek kijelentették, hogy még egy kicsit dolgozni kell, azután mehetnek haza. Sin Istvánt Szprisinszkája doktornő hívatta, és közölte vele, hogy ott dolgozik majd továbbra is az irodában.

„Én azt feleltem: nem. Nem megyek én sehová sem, se irodába, se munkára, nem kerülök én már innen haza soha. Erre nagy kiabálással kizavart az irodából. Közben a 150 fős fogolycsapat magyar vezetői kihallgatást kértek az ezredestől, a lágerparancsnoktól, és közölték vele, hogy minket milyen ígérekkel küldtek ide, és hogy az emberek testben-lélekben összetörték, képtelenek dolgozni, így sztrájkba lépnek.”

A munkatáborokban az évek során gyakori volt a foglyok hitegetése, kecsegtetése, hogy hamarosan hazaindulnak. Ahogyan Sin István emlékeiben, úgy Kelemen János visszaemlékezésében is megfigyelhető. Az orosz szavahihetőséget így foglalja össze. *„Az oroszoknak az ígérete nem sokat ért. Annyiszor mondták már, hogy hazajövünk és egy se lett belőle igaz.”*²⁷ Gellai István hasonlóképpen idézte fel a szovjetek hitegetését. *„Egyre többen mondogatták, hogy holnaptól nem kell jönni, ez lesz az utolsó nap. Vége a munkának. Sztálin megígérte a kalácssütő magyar anyáknak, hogy karácsonyra otthon lesznek a fiaik. Nem hittük, mert máskor is mondott már ilyet, semmi se lett belőle.”*²⁸

²⁷ KELEMEN 23:45.

²⁸ VASZKÓ – FEHÉR 2000, 60.

Nem is ment másnap senki dolgozni. Este, sötétedés után öt teherautó érkezett. Felpakolták a foglyokat és elindultak a sötét éjszakába. Éjfél körül érkeztek egy másik lágerbe. Ott németek voltak, akikől megkérdezték, hogy ez büntetőtábor? A németek válaszolták, igen.

„Ott két hétig voltunk, de a szovjetek már valamit sejtettek, mert nem voltak a foglyokhoz olyan szigorúak, és a munkában is elnézték a lazaságot. Újból autóra tettek minket, és megint egy másik táborba vittek. Egy hónapig dolgoztunk ott is, vagyis inkább vergődtünk. Mert a foglyok már nemigen mentek dolgozni. Mindenki csak ténfergett, mi sem törődtünk már az életünkkel sem, de a szovjet örök sem foglalkoztak velünk túl sokat.”

1948. augusztus elején összehívták a magyar foglyokat, és azt mondták nekik, még aznap hazamennek – vonattal. Ismét marhavagonokba kerültek, de nem úgy, mint négy éve. Nem zsúfolták össze őket, hanem kényelmes helyük volt. A hazaút is nyolc napig tartott. A határon átvizsgálták még egyszer a névsort, aztán tovább mehettek. Végre elérték Máramarosszigetet.

„A táj festői volt, fenyvesek, vadregényes ösvények, gyönyörű látvány volt, alig vártuk, hogy Debrecenbe érkezzünk. Ott újra egyeztették az adatainkat, megkaptuk a hadifogoly-igazolványunkat, és 20 forint zsebpénzzel elengedtek minket – mindenki ment a szélrózsa minden irányába.

Mi, orosháziak és békéssámsoniak – a Varga fodrász, Tóth Sándor, Vincze barátom, a szolnoki Suki cigány és én – a szajoli vasútállomáson búcsúzkodunk egymástól azzal, hogy tartjuk majd a kapcsolatot ezután is. Így is volt. Mindenkiel haláláig rendszeresen leveleztünk, sőt olykor találkoztunk is.”

„1948. augusztus 16-án este 11 órára értem Orosházára, ahol már órák óta vártak minket, mert a Kommunista Párt értesítette a családtagokat, így a feleségemet is, hogy már Debrecenben vagyunk, és érkezőnk haza. Az állomáson nagy tömeg volt. Mindenki a hozzátartozóját várta teasüteménnyel és mindenféle jósággal. Engem a feleségem és édesapámék vártak, hát, bizony alig ismertük meg egymást. Édesapám rendelt egy taxit, azon mentünk haza az állomásról a szüleim házához.

Végre hazaérkeztem – sóhajtottam fel. Mert ezt csak az után hittem el, miután a kisajtot becsukták utánam. Egy hosszú, keserves időszak lezárult az életemben, és boldogan ölelhettem magamhoz a feleségemet, a szüleimet. A fiam már aludt. Benyitottam a szobába, megnéztem, és zokogni kezdtem. Reggel, amikor Géza fiam felébredt, én még aludtam.”

Összegzés

Pista bácsival a szőlőlugas alatt beszélgetve döbrentünk rá, hogy augusztus 16-a van, ma 69 éve jött haza. A körünkben helyet foglaló családtagoknak is könnyű szökött a szemükbe, akik végighallgatták beszélgetésünket. Pista bácsi megcsorította kezem, és megígértette velem, hogy jövőre, 2018-ban a 70. évfordulón ünneplünk. Sajnos ez nem valósulhatott meg. 2018. április 23-án

elhunyt. Temetésén sajnos nem tudtam részt venni, így tanulmányommal kívánok tisztalegni Pista bácsi előtt.

Interjúim során megfigyeltem, hogy a harctéren eltöltött idő részletesen és meghatározó módon jelenik meg a beszélgetések során, akárcsak a hadifogságba esés, a hadifogság rövid vagy évekig tartó szenvedése, illetve a hazajutás. A bajtársak tragikus sorsa is megjelenik az elbeszélések során. Sin Istvánnál Révész tizedes emléke jelenik meg. Bodócs Balázsnál is megfigyelhető: „*Molnár András akna vágta agyon, Hürkecz Ferit meg repülőgép géppuskája úgy találta el.*”²⁹ Sin István másfél órás interjúja tartalmi egyezéseket mutat más interjúkkal, ahogyan ezt tanulmányomban is próbáltam példákkal érzékeltetni. A felidézett emlékekből kivehető a bizonytalanság, a helyzetükből adódó félelem, a magány, a honvágy érzése. Kijelenthető, hogy a fronton eltöltött idő, és annak emlékei meghatározóak és különleges élettapasztalattá váltak az idős emberek emlékeikben. A háború azonban kihozta belőlük a bajtársiasságot, a szolidaritást és a felelősségérzetet. Összefoglalásképpen arra a megállapításra jutunk, hogy az említett három életútbeli csomópont meghatározó módon jelenik meg az idős emberek elbeszéléseiben, emlékeiben.

Interjúk, források

ÁRVAI MÁRTON interjú 1989.

BALLA PÉTER interjú 1991.

BALOGH ISTVÁN interjú 1991.

BÍRÓ FERENC interjú 1989.

BODÓCS BALÁZS interjú 1989.

BOZSIK BÉLA interjú 2015.

CZAKÓ KÁROLY interjú 1989.

GYÖNGYÖSI GYULA interjú 1988.

HUSZÁR JÓZSEF interjú 1989.

IMREI ANDRÁS interjú 1991.

JERNEI BÁLINT interjú 1989.

KAKUKK JÁNOS interjú 1989.

KELEMEN JÁNOS interjú 1989.

PÁSZTOR ISTVÁN interjú 1989.

²⁹ SZABÓ 2015, 145.

SIN ISTVÁN interjú 2017.

SIN ISTVÁN levele 1944. június 27-én

Irodalom

BRODARICS 1983 = Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1983.

GYÁNI 2000 = Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest : Napvilág Kiadó, 2000.

GYÁNI 2007 = Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest : Typotex, 2007.

PÁSZKA 2007 = Pászka Imre: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged : Belvedere Meridionale, 2007.

ROMSICS 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2010.

SIPOS 1996 = Sipos Péter: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs*. Budapest : PETIT REAL Könyvkiadó, 1996.

SZABÓ 2015 = Szabó Sándor: Világháborús narratívák Kunszentmártonból. In: Kiss G. F. (szerk.): *Világháborútól világháborúig*. Szeged : Belvedere Meridionale, 2015, 140–147.

SZERÉMI 1979 = Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

VASZKÓ S. – FEHÉR S. = Vaszkó Sándor – Fehér József: *Álmaikban itthon jártak. Második világháborús hadifoglyok visszaemlékezései*. Gyomaendrőd : Körösi Műhely Alapítvány, 2000.

ZAY 1980 = Zay Ferenc: *Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót és így esött*. Budapest : Magyar Helikon, 1980.

„Those who could take it survived”
Interview with a hundred-year-old veteran

SÁNDOR SZABÓ

My research area is oral history, that is, narrated history. So I want to present one of my most valuable interviews in my presentation. On August 16, 2017, I made an interview with István Sin, Orosháza who celebrated his 100th birthday that year. I asked him to recall the years of the Second World War, the experience of the front and the period of captivity. István Sin and his companions were hauled in May 1943 and launched to the eastern front. At Kalinkavichy, the Soviet air strike was already under way. He remembers: *„We escaped into a bunker that protected us at least from the crackers, but all the windows in the station broke and the doors were cut off by the air pressure. The bomb crashed in 40 meters, hitting a huge hole, cutting cows in the barn. After the air strike until midnight every night, the entire unit went out into the woods because we were afraid of repeating the attacks.”* He fell into Russian captivity in November 1944, and the survivors were sent home in August 1948. He told me how he felt when he recognised his childhood friend in walking line, as they were driven to the detention center, what the daily „menu” in Russian captivity was, how a disinfection took place, and the hauling in ... *„In the wagon the toilet was in one corner. We did our job there. The days passed and we didn't know where they were taking us. We only saw the sun when they opened the door for something.”* We can learn about the Second World War memories and everyday life in István Sin's narrative more than 70 years later.

Oroszország helye a nap alatt II.

Az ötnapos háborútól a Krím inkorporálásáig

MOGYORÓSI RENÁTÓ MANUEL

Oroszország kapcsán az utóbbi években egyre gyakrabban merült fel, hogy birodalmi politikáját egyre agresszívabb módon képviseli, a hidegháborút követő viszonylag nyugalmas negyedszázad után a diplomáciai fegyvert ismét a háborús retorika és cselekmények váltották fel. A '90-es években Moszkva ki volt kapcsolva a hatalmi elitből, permanens regresszió jellemezte az országot, geopolitikai játéktere fokozatosan szűkült, a nyugat bekerítette.

Az olajár-emelkedésnek, valamint a modernizációnak köszönhetően az ország a 2000-es évek elején újra talpra állt, Putyin elődjéhez képest sokkal határozottabban áll ki az ország biztonságpolitikai és nagyhatalmi érdekeiért. Ennek a fordulatnak vált áldoztatává Ukrajna 2014-től kezdődően, amikor a második világháborút követő határmegállapításokat egyoldalúan, újfent fegyverrel változtatták meg. A Krím-félsziget annexiója a bipoláris világ utáni korszak egyik fontos cezúrája, mivel Moszkva túlment a szokásos *befagyasztott konfliktus*-teremtésen, és tényleges területfoglalást hajtott végre a nemzetközi közösség határozott tiltakozását figyelmen kívül hagyva. Mindehhez hozzá kell tennünk azt a tényt, hogy a Krím-félsziget Ukrán Tagköztársasághoz való csatlósáról a hrucsovi vezetés döntött 1954-ben.

Az orosz-ukrán összeütközés közvetlen előzménye a 2013 novemberében, Kijevben kirobbanó tiltakozási hullám volt. A Janukovics-rezsim elleni felkelés katalizátora az volt, hogy az elnök – Moszkva érdekének megfelelően – nem írta alá az EU-val tervezett társulási egyezményt. A megmozdulások Janukovics bukásával (februárban a parlament visszahívta tisztségéből és egy ideiglenes kormányt alakítottak) és az orosz befolyás meggyengülésével jártak, Moszkvának tehát lépnie kellett annak érdekében, hogy valahogy megtartsa Ukrajnát, amely az orosz biztonsági övezet kulcsfontosságú pillére.¹

Krími önvédelmi alakulatoknak mondott orosz katonák özönlötték el a félszigetet rögtön az elnök lemondása után. Ezzel való kapcsolatát Moszkva következetesen tagadta.² Az országjelzés nélküli katonák jelenlétével megkezdődött az annexió előkészítése. A Krími Autonóm Köztársaság függetlenségi deklarációja és a függetlenségi népszavazás után az orosz katonák már nem tagadták jelenlétüket a félszigeten, az ugyanis – véleményük szerint – legitimálva lett a referendum eredményei által.³

Krím világossá tette a nyugat-európai körökben, hogy egy új korszak küszöbén állunk. Oroszország már nem olyan veszélytelen, mint a megelőző két évtizedben volt. Amit 2008-ban Grúziában láthattak, csak a kezdet volt. A krími

¹ MARXSEN 2014, 368–369.

² OROSZ INVÁZIÓ.

³ MARXSEN 2014, 369.

annexió egyértelmű jele annak, hogy az EU-orosz relációban is egy teljesen új, nyílt kimenetelű fejezet kezdődött el.⁴

Jelen tanulmányban célom bemutatni az amerikai hegemon világrendet elutasító, geopolitikai érdekeit masszívan védő, befolyását kiterjeszteni igyekvő Oroszország nyugati kihívásokra adott válaszait a Krím-félsziget elcsatolásának tükrében. Az annexiónak, valamint az orosz érdekérvényesítésnek meg kell vizsgálni az orosz, valamint euratlanti interpretációját is. Fontos megvilágítani ezeket az eseményeket mindkét szemszögből, mivel a felek meglehetősen eltérő módon tekintenek ugyanarra a kérdésre. Európa életét immáron ötödik éve határozza meg az orosz-ukrán konfliktus, a felek kölcsönös szankciókkal sújtják egymást a Krím-félsziget sorsának alakulása miatt, Európa államai pedig megosztottak az orosz veszély mértékének megítélését illetően.

Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy az annexiónak mekkora volt a lokális és globális támogatottsága, és jogi szempontból mennyire védhető a moszkvai álláspont, mely szerint önvédelmi intervencióra került sor, a népek önrendelkezési jogának gyakorlása alapján pedig Krím, mint független állam a nemzetközi normák betartása szerint csatlakozott a Föderációhoz.

Ugyancsak fontos megadni a konfliktus geopolitikai kontextusát, melyhez össze kell foglalni a kilencvenes és kétezres évek releváns oroszországi eseményeit éppúgy, mint Moszkva kapcsolatát az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval. A Krím elszakadásához vezető ukrán- és orosz bel- illetve külpolitikai folyamatok helyi, regionális és geopolitikai szintjének elemzését egy korábbi tanulmányomban⁵ már részletesen megírtam. Jelen tanulmány annak folytatásaként igyekszik részletesen feltárni az ötnapos háború és a krími annexió közti eseményeket, míg a szankciós politikával, valamint a Krím Oroszország vérkeringésébe kapcsolásával és annak következményeivel pedig egy soron következő tanulmányban kívánok foglalkozni.

Mit nyert Oroszország a Krím elfoglalásával? Valóban meg tudja akadályozni Ukrajna nyugati tapogatózásait, vagy éppen ellenkezőleg: pont ezt sikerült felgyorsítania ezzel? Hogyan és mikor reagált Moszkva a nyugati bekerítésre? Mi a célja Putyinnak a megváltozott, multipoláris világrendben? Milyen következtetéseket vonhatunk le az orosz-grúz háborúból, az Eurázsiai Gazdasági Unió megeremtéséből és a kelet-ukrán eseményekből? Tanulmányomban ezeket a fő kérdéseket célom megválaszolni a legfrissebb nemzetközi tanulmányok, elemzések és monográfiák feldolgozásával. Ugyancsak fontosnak tartom, hogy írásomban mindkét fél interpretációja hangsúlyosan, lehetőleg azonos mértékben megjelenjen, az éremnek ugyanis – mint mindig – most is két oldala van.

⁴ HAMILTON – MEISTER 2016, 7–8.

⁵ MOGYORÓSI 2018.

Dél-Oszétiától a Krím-félszigetig – geopolitikai kötélhúzás a közel külföldért

Az orosz-grúz ötnapos háború egy fontos cezúra volt az 1991 óta íródo Új-Oroszország történetében (1. kép). 2008 augusztusában valami megváltozott – Moszkva nyers erőhöz folyamodott, érdekeit nem a diplomáciai porondon próbálta meg érvényre juttatni, inkább a nyílt katonai beavatkozás mellett döntött. A nyugati közvéleményt nemhiába érte sokként az eset, hiszen a megelőző 17 évben Moszkva tartózkodott az agressziótól. Talán túlságosan is megszokták nyugaton, hogy Oroszország kikerült a világpolitika élvonalából, és nem tényező – legalábbis nem veszélyes tényező – többé. 2008 augusztusának eseményei ki kellett ábrándítsák ezeket a gondolkodókat.⁶

1. kép Az orosz-grúz háború

A rózsás forradalom indította el azt a dominóeffektust a geopolitikai palettán, mely során a moszkvai befolyás folyamatosan erodálódni kezdett a térségben. Az Egyesült Államok és az Európai Unió kvázi offenzívát indított a közel külföld ellen, amit Moszkva bekerítésként értelmezett (2. kép). A balti államok EU és NATO tagsága, majd a színes forradalmak (Grúzia, 2003 – rózsás forradalom; Ukrajna, 2004 – narancsos forradalom; Kirgizisztán, 2005 – tulipános forradalom)⁷ mind Moszkva érdekével ellentétes folyamatok voltak (3. kép). Nagyjából két év leforgása alatt hat közel külföldi államban erősödött meg a nyugati befolyás.

⁶ MARSH-REES 2012, 164.

⁷ Részletesen lásd: MITCHELL 2012.

**2. kép Oroszország NATO és EU által történő bekerítése
a balti államok példáján keresztül**

**3. kép: A volt tagköztársaságokban lezajlott színes forradalmak,
melyeket Moszkva az USA demokráciaexportjaként tart nyilván**

Az oroszbarát szakadár területek létezése tehát – könnyen belátható – Moszkva elemi érdeke, hogy érvényre tudja juttatni akarát ezekben az államokban. Tbiliszi irányváltása és az országegyesítés nyílt deklarálása Moszkva érdekeivel megint csak teljesen ellentétes folyamat volt, így nem volt kérdés, hogy Putyin valamilyen választ fog adni erre. Ráadásul ott volt a kezében ugyanaz a kártya, mint a Krím esetében: a népek önrendelkezési joga – mivel az oszétok 99,9%-a támogatta a terület grúz államtól való függetlenségét.⁸

A 17 éven át tartó folyamatos regresszió után egy stabilabb (de továbbra is törekeny lábakon álló) ország képes volt határozott választ adni az Egyesült Államoknak. A második Bush-kabinet NATO-bővítési terve ezzel lekerült a

⁸ DÉL-OSZÉT REFERENDUM.

napirendről. A legfontosabb, amiben eltér a két korszak, hogy a geopolitikai érdekek erőteljesebb hangoztatásával már egy cselekvőképes, határozott választ adni tudó és akaró Oroszország áll szemben az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval. Míg korábban a nyugati hatalmak nem kaptak jelentős kihívást Moszkvából, addig 2008-tól kezdődően az orosz kérdés újfent meghatározóvá vált mind az USA, mind az EU döntéshozó szerveiben.

Ahhoz, hogy megértsük, miért vállalt fel Putyin 2014-ben egy máig tartó konfliktust, át kell tekintenünk röviden a grúz háború és az ukrán tavasz közti eseményeket. Ebben a néhány évben Oroszország és az Európai Unió kapcsolatában, ha nem is túl látványosan, de változás állt be. Az EU alkalmazkodni próbált az új helyzethez, Moszkva pedig a határokat igyekezett kitapogatni, ameddig elmehet. Célja egyértelmű volt: az euratlanti szövetség további térnyerésének megakadályozása.

A neorealista felfogás szerint Oroszország nagyhatalomnak minősül, a közel külföldi államok azonban önmagukban gyengék, így azok egyfajta pufferezónát alkotnak a másik nagyhatalom (EU) határvonala előtt. Ez a pufferezóna egyfajta kulcsövezet, ahol a nagyhatalomnak joga van beavatkozni és befolyását megerősíteni a térségben. Mivel ez a terület korábban a Szovjetunió része volt, az most a birodalom örökösét, Oroszországot illeti. A nyugati befolyás megerősödése és a tervezett újabb offenzíva (Keleti Partnerség) Oroszország geopolitikai érdekeit sértette, ezzel pedig még távolabb kerültek egymástól a felek.⁹

4. kép Az Eurázsiai Gazdasági Unió tagállamai

⁹ MAROCCHI 2017.

Az Európai Unió által életre hívott Keleti Partnerség projekt hat posztsovjeti állammal kívánt szorosabb kapcsolatot kialakítani: Ukrajnával, Fehéroroszországgal, Moldovával, Grúziával, Azerbajdzsánnal és Örményországgal.¹⁰ Ezzel párhuzamosan Oroszország is integrálni akarta a területet saját vezetése alatt. Ezt a célt szolgálta a végül 2015. január 1-én létrejött Eurázsiai Gazdasági Unió, amelyben Oroszország mellett Kazahsztán és Fehéroroszország vesz részt. A szervezethez néhány hónappal az aláírást követően csatlakozott Örményország és Kirgizisztán (4. kép). Ennek a gazdasági uniónak az ötlete már a kilencvenes években felmerült, a tárgyalások a 2000-es évek végén gyorsultak fel, és végül 2014-re vezettek eredményre. Egy fontos tagjelölt azonban nem csatlakozott a kezdeményezéshez: Ukrajna. Ez a gazdasági unió – ahogy Alekszandr Dugin is írja – kulcsfontosságú lépés az amerikai hegemon világrend és a globalizmus elutasításában. Fontos megemlíteni, hogy az EU-integrációtól eltérően a végső cél a közös valuta, nem pedig a politikai unió.¹¹ Az együttműködés utolsó előtti fázisa – a gazdasági unió – 2015-ben jött létre. A nyugalommal szemben történő önmeghatározáson túl egy erőközpont kiépítéséhez ennél a néhány országnál több részvételre lenne szükség.¹²

Ukrajna állásfoglalása Oroszország számára kulcskérdés volt. Az, hogy az EU meghívta a Keleti Partnerségbe Kijevet, nagy mértékben sértette Moszkva érdekeit, hiszen Ukrajna elvesztésével befolyásának nyugati határa drasztikusan visszaszorult volna. Ukrajna évtizedeken át halogatta a reformokat, külpolitikai útkeresése sem volt kiforrott, hol oroszbarát, hol nyugatbarát erők voltak hatalmon (gyakran előfordult, hogy a két erő egyfajta kompromisszumaként egyhelyben toporgott az ország). A Keleti Partnerség-egyezmény aláírását mindenképpen meg kívánta akadályozni Putyin, ezzel ugyanis elveszítette volna Ukrajnát, akit az Eurázsiai Gazdasági Térségbe akart bevonni.¹³

Az Eurázsiai Gazdasági Unió létrehozását egyfajta válasznak tekinthetjük az Európai Unióra, a nyugati kultúrkörre, valamint az előző évtizedek euratlanti terjeszkedésére nézve. A 21. század elejére egy multipoláris világrend kezdett kiforrni, melyben – jobb lehetőség híján – Moszkva egy önálló centrumot kíván létrehozni. Ez a centrum a Pacifikus-Ázsiát és Nyugat-Európát elválasztó és egyben összekötő híd, gyakorlatilag a volt Szovjetunió még megmaradt, nem nyugati dominancia alatt álló területe lenne. Oroszország lehetőségei az idő előrehaladtával folyamatosan beszűkülnek, így nem meglepő, hogy a megerősödött orosz állam hamar az önmegvalósítás útjára lépett.

Egyes politikai elemzők szerint az unió megalkotása versenyfutás volt az idővel, de manifesztációja volt ez annak is, hogy Moszkvával igenis számolni kell, és nem fog többé visszavonulót fűjni. Válasz ez az unió a nyugati liberalizmusra is, hiszen egy saját kultúrkör talaján áll, deklarált célja egy, az

¹⁰ KELETI PARTNERSÉG.

¹¹ SZILÁGYI 2018, 302–303.

¹² EURÁZSIAI GAZDASÁGI UNIÓ.

¹³ RADU 2016, 41.

EU-hoz több szempontból is hasonlatos képződmény létrehozása (más kérdés, hogy a csatlakozó államok kevesebb hajlandóságot mutatnak efelé, és a szabad akaratot helyenként a kemény kéz politikája töri meg).¹⁴

Ukrajna kimaradása ebből a csoportból mindenféleképpen egy fájó pont volt Putyin számára, hiszen egy 40 milliós piacról, a legerősebb posztszovjet gazdaságról, a nyugat kapujáról és az orosz őshazáról van szó. Ukrajna nem értelmezhető önmagában pufférállamként, annál ugyanis sokkal többet jelent Oroszországnak. A 2010-es években egyértelművé vált, hogy a térség geopolitikai kulcsállamává Ukrajna vált.¹⁵

Az ukrán válság

2010-ben Viktor Janukovicsot választották meg Ukrajna elnökének, akihez alapvetően az orosz irányvonal állt közelebb, ő mégis az EU-val kötendő társulási szerződés mellett tette le a voksát. A tárgyalások lassan haladtak, mind Moszkvának, mind Brüsszelnek kulcsfontosságú volt Kijev megnyerése a saját projektjükhöz, nélkülük ugyanis mind a Keleti Partnerség Program, mind az Eurázsiai Gazdasági Unió hiányos maradt volna. A tárgyalások 2013 végén fejeződtek be, ekkor került volna sor a társulási szerződés aláírására, amit az ukrán fél hirtelen lemondott, nemzetbiztonsági okokra hivatkozva.

A háttérben természetesen Moszkva volt az, aki sikeresen megakadályozta Ukrajna csatlakozását a Partnerséghez: Putyin harmadával csökkentette a gáz árát, és 15 milliárd dollár kedvezményes kamatozású hitelt is nyújtott Janukovicsnak. Elmondhatjuk tehát, hogy Putyin sikeres vásárt hajtott végre, ezzel azonban nem került pont az ügy végére, az ukrán nép ugyanis a saját kezébe vette sorsának irányítását, és megakadályozta Kijev kelet felé sodródását.¹⁶

A kezdeti tüntetések idején még nem lehetett egyértelműen kijelenteni, hogy milyen irányt fog venni Ukrajna, a frontvonalak gyakorlatilag megmerevedtek. Mindkét fél attól tartott, hogy elveszíti befolyását Kijev felett, mind Brüsszel, mind Moszkva egyre jobban belesodródott a konfliktusba, melynek egyik fontos cezúrája Janukovics februári menekülése volt. A nyugatbarát új kijevi vezetés oroszellenes törvényalkotása hamar világossá tette a Kremlben, hogy ha nem lépnek, akkor maradék befolyásukat is elveszítik az ország felett. A fent kifejtett okok miatt pedig teljesen nyilvánvaló, hogy Putyin nem hagyhatta Kijev EU-integrációját.¹⁷

A már jól ismert módszerhez folyamodott: katonai konfliktust generált az ország területén, és sikerrel leválasztotta a központi kormány befolyása alól Donyeck és Luhanszk megyéket, valamint annektálta a Krím-félszigetet. Moszkva lépésére alapvetően háromféleképpen reagálhatott az EU: elítéli, de nem csinál semmit gazdasági érdekei miatt; elítéli, és szankciókkal sújtja

¹⁴ EURÁZSIAI GAZDASÁGI UNIÓ.

¹⁵ HAMILTON – MEISTER 2016, 32–33.

¹⁶ UKRÁN-OROSZ CSELEKVÉSI TERV.

¹⁷ RADU 2016, 45–46.

Oroszországot (de ezzel önmaga számára is kárt okoz); illetve katonailag avatkozik be a konfliktusba.

Ez utóbbi teljességgel kizártnak tűnt, így az első kettő lehetőség maradt Brüsszel kezében. A grúz háborúval ellentétben az ukrán konfliktust már nem lehetett úgy megindokolni, hogy az ne tűnjön agresszióknak, így az ötnapos háborút követő diplomáciai eseményeknél mindenféleképpen erősebbet kellett lépni, ráadásul az EU-nak is demonstrálnia kellett az erejét és határt szabni az orosz ambícióknak. Putyin úgy vélte, hogy a brüsszeli reakciók – csakúgy, mint 2008-ban – korlátozottak lesznek az energiafüggés és a gazdasági kapcsolatok miatt. Az annexióval nyert geopolitikai győzelem (ha lehet egyáltalán annak nevezni, és nem pedig egy visszaszoruló állam kétségbeesett próbálkozásának tekinteni) jelentősebbnek tűnt, mint az azt követő nyugati reakciók.¹⁸

A nyugati válaszlépések kezdetben valóban korlátozottak voltak, és csupán néhány személy utazásának tilalmáról, valamint vagyonuk befagyasztásáról döntöttek, azonban a Malaysian Airlines MH-17-es járatának kelet-ukrán szakadárak/oroszok által történt lelövése határozottabb válasza késztette Brüsszelt. Ezt követően döntöttek az orosz gazdaság kulcságazatait sújtó szankciókról, ami mindkét fél számára kellemetlen következményekkel járt. Ezzel el is kezdődött az a szankciós – ellenszankciós politika, amely a mai napig tart. Az EU gazdasága jóval erősebb lábakon áll, de ennek ellenére az orosz szankciók is éreztetik valamilyen szinten a hatásukat. A politikai nyomásgyakorlásnak jelenleg nincs más alternatívája az EU részéről.¹⁹

Putyin annexiós beszéde és annak értelmezése a nyugati világban

„Kedves barátaim! Azért gyűltünk ma itt össze, hogy egy létfontosságú, történelmi jelentőségű ügyet vitassunk meg. Két nappal ezelőtt a nemzetközi normáknak teljesen megfelelő, demokratikus népszavazást tartottak a Krim-félszigeten. Ezen a szavazópolgárok több mint 82%-a vett részt, és közülük több mint 96% döntött amellett, hogy a Krim legyen ismét Oroszország része. A számok önmagukért beszélnek. Hogy értsük a döntés mögött meghúzódó okokat, elég ismerni Oroszország és a Krim történetét, illetve tisztában lenni azzal, hogy e kettő mit jelentett egymásnak a múltban.” – így kezdte Vlagyimir Putyin annexiós beszédét a Kremlben 2014. március 18-án.

Az elnök kijelentette, hogy a függetlenként elismert Krími Köztársaság a lakosság egyöntetű akaratnyilvánításának megfelelően csatlakozik Oroszországhoz. Az annexió jogosságát alátámasztandó, a népszavazás eredménye mellett tudatta, hogy a lakosság döntő része orosz anyanyelvű (5. kép), a félsziget az Orosz Birodalom része volt egészen 1954-ig, amikor „az alkotmányos rend nyílt megsértésével, a lakosság megkérdezése nélkül, zárt ajtók mögött döntöttek a Krim Ukrán Tagköztársasághoz való csatlakozásáról”.

¹⁸ RADU 2016, 46–47.

¹⁹ RADU 2016, 48–49.

5. kép A Krim-félsziget orosz anyanyelvű lakosságának aránya

A Krim-félsziget tehát Putyin interpretációjában hazatért, az 1954-et követő 60 év volt törvénytelen, amikor Kijev fennhatósága alá tartozott. Párhuzamot vont a német újraegyesítés és a Krim bekebelezése között is. Szerinte a két német állam egyesülése is a népek önrendelkezési jogának ékes bizonyítéka, ahogy a krími lakosok választása is csupán ezen önrendelkezési jog gyakorlása.²⁰

Az annexiós beszéd természetesen heves indulatokat váltott ki a nyugati világban. Többen párhuzamot vontak az 1938-as események (Csehszlovákia felosztása) és az Ukrajnát ért orosz agresszió között. Az Egyesült Államok akkori külügyminisztere, Hillary Clinton is párhuzamot vont a két esemény között, Puytin beszédét pedig egyenesen Hitler beszédeihez hasonlította.²¹ Clintonhoz hasonlóan, az amerikai elnök, Barack Obama is határozottan elítélte Moszkva lépését, de egyértelművé tette, hogy katonai jellegű megtorlás elképzelhetetlen a Krim miatt, ellenben gazdasági és politikai szankciók képesek lehetnek nyomást gyakorolni Oroszországra, és elszigetelni Putyint.²²

Az annexió megosztotta a világot, a döntést támogatók és ellenzők is több érvet hoztak fel a határmódosítás mellett és ellen. Ukrajna, az Európai Unió, valamint az Amerikai Egyesült Államok egy sor másik állam mellett egyöntetűen elítélték az egyoldalú, erőszakos határmódosítást. Véleményük szerint a lépés egy szuverén ország ellen irányuló erőszakos cselekedet volt, amely összeegyeztethetetlen a nemzetközi normákkal, és felszólították Moszkvát, hogy adja vissza a félszigetet a kijevi kormánynak. Mivel Oroszország katonai

²⁰ PUTYIN 2014.

²¹ HITCHENS 2014.

²² TRAYNOR 2014.

jelenléte a félszigeten, valamint a keleti megyékben eleve egy szuverén állam destabilizációját jelentette, így az ott megtartott népszavazás legitimitása is súlyosan sérült. Ráadásul az ukrán alkotmány²³ is megsértésre került a népszavazás megtartásával, emellett a közölt számadatok valódisága is erőteljesen kérdéses, egyes helyi beszámolók szerint ugyanis a szavazópolgárok mindössze 30%-a vehetett ténylegesen részt a referendumon, és ezek közül nagyjából a fele támogathatta a Kijevtől való elszakadást.²⁴

Az elszakadás helyi szintű támogatottsága

A Velencei Bizottság állásfoglalása szerint a referendum megtartása az ukrán alkotmányba ütköző, illegális akció volt, ennél fogva az eredménye sem fogadható el, amiből egyenesen következik, hogy az inkorporáció is jogellenes.²⁵

Nemzetközi jogi szempontból a referendum Ukrajna kizárólagos belügyének minősült. Ennek ellenére az érvényes népszavazásoknak is számos kritériumai vannak. Az a tény pedig, hogy katonák foglalták el a félszigetet és telepedtek rá a közigazgatásra, ennél fogva befolyásuk megkérdőjelezhetetlen volt a referendum lebonyolítása alatt, mindenképpen sértette azt a feltételt, hogy szabad legyen a voksolás, illetve ne legyen jelen katonai alakulat az esemény során, és ugyanígy nem volt biztosított a hatóságok semlegessége sem. Népszavazás esetén ráadásul egy újabb princípium az, hogy a feltett kérdésre igennel vagy nemmel kell voksolni. A krími referendumon azonban két eltérő opció közül választhattak a polgárok. Ráadásul az Ukrajnához való tartozás is kétértelmű volt, hiszen a referendum előtt kvázi kikiáltották a terület elszakadását Ukrajnától. A nemzetközi megfigyelők legnagyobb része ráadásul ismeretlen eredetű volt. A fentiek fényében a népszavazás a nemzetközi gyakorlatnak nem megfelelően zajlott le, mivel sértette az ukrán alkotmányt, és a nemzetközi jog által támasztott kritériumoknak sem felelt meg teljesen.²⁶

A hivatalosan közzétett adatok alapján 81,3% volt a részvételi arány, ami 1274096 főt jelent. Ebből 96,77% szavazott az Oroszországi Föderációhoz való csatlakozásra (1233002 fő), 2,51% maradt volna Ukrajnánál (31997 fő), 0,72% (9097 fő) pedig érvénytelenül szavazott.²⁷

Ezeket az adatokat két korábbi felmérés eredményei alapján árnyalhatjuk, valóságtartamuk ugyanis erőteljesen megkérdőjelezhető. A kijevi központi kormányzat 2014 februárjában, tehát az annexió előtt egy hónappal 2032 fő személyes megkérdezésével végzett reprezentatív kutatást egész Ukrajna területén azzal kapcsolatban, hogy milyennek képzeli Ukrajna és Oroszország kapcsolatát a jövőben. A válaszok területi megoszlását tekintve erősen megjelenik az ország etnikai megosztottsága: míg a Krím-félszigeten élők 41%-

²³ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI DÖNTÉS; UKRAJNA ALKOTMÁNYA.

²⁴ NÉPSZAVAZÁS 2014a.

²⁵ VELENCEI BIZOTTSÁG.

²⁶ MARXSEN 2014, 381–382.

²⁷ NÉPSZAVAZÁS 2014c.

a támogatná az uniót Oroszországgal, addig nyugaton mindössze a megkérdezettek 1%-a volt ezen az állásponton. Az oroszok által destabilizált Luhanszk megyében ez az arány 24%, Donyeckben pedig 33%. A fenti adatok alapján kijelenthető, hogy az orosz dominanciájú déli, délkeleti részekben megnő az unió támogatottsága, de sehol nem éri el az 50%-ot. Ennek fényében a 96,77% meglehetősen magasnak tűnik.²⁸

Egy másik, függetlenebbnek tekinthető felmérés az ENSZ-hez kapcsolódik. 2009–2011 között hét alkalommal végeztek közvéleménykutatást a Krím-félszigeten. Többek között arra is kíváncsiak voltak, hogy egy esetleges népszavazáson mennyien döntenének az Oroszországhoz való csatlakozás mellett. Az eredmények mindvégig a 65–70%-os tartományban mozogtak,²⁹ amit alátámaszt a félsziget etnikai képe is: a 2001-es census szerint a félsziget lakosságának 60%-a etnikai orosz – anyanyelvüket tekintve ennél többen vannak! – 24% ukrán, 12% tatár,³⁰ a 2014-es népszámlálás már 65%-ban határozza meg az orosz etnikum arányát.³¹

A referendumot megelőző különféle felmérések³² egyöntetűen ehhez az utóbbi, ENSZ által végzett felméréssorozathoz állnak a legközelebb. A népszavazás tényleges, csalásoktól tisztított eredményeit valószínűleg sohasem tudjuk meg, így azt sem, hogy a később hangoztatott 30%-os részvétel és 50% körüli elszakadási hajlandóság valós-e.³³ Amennyiben eltekintünk az orosz fegyveres erők beavatkozásától, vékony jégen táncolva ugyan, de a népek önrendelkezési jogához való ragaszkodás és a tényleges, többségi támogatottság mindenféleképpen Moszkva döntése mellett szól. Konklúzióként elmondhatjuk, hogy a referendum eredménye nagy valószínűséggel torzított adatokat közöl, de nem áll távolabb attól a valóságtól, amely a kijevi kormányzat számaadatain nyugszik.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsához márciusban benyújtott határozattervezetet, amely a referendumot még annak lezajlása előtt érvénytelenítette volna, illetve ugyancsak kimondta Ukrajna területi integritásának védelmét, nem sikerült elfogadni, mivel Oroszország megvétózta, Kína pedig tartózkodott. Ennek eredménytelensége után az ENSZ Közgyűlése március 27-én 68/262-es számú, „*Ukrajna területi integritása*” elnevezésű határozatában kiállt az ukrán határok sérthetatlensége mellett, és érvénytelennek nyilvánította a március 16-i népszavazást. A nem kötelező érvényű határozatot száz ENSZ-tagállam támogatta tizenegy ellenében. 58 állam tartózkodott, míg 24 nem volt jelen a határozathozatalkor. Az észak-amerikai és az európai államok – Fehéroroszország és Oroszország kivételével – mindannyian, egyhangúan

²⁸ KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014c.

²⁹ KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2009; KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2010; KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2011.

³⁰ NÉPSZÁMLÁLÁS 2001.

³¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 2014.

³² KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014a; KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014b.

³³ NÉPSZAVAZÁS 2014b.

elfogadták a határozatot. Dél-Amerika és Afrika eléggé megosztott volt a kérdésben, míg Ázsia inkább tartózkodott, illetve a határozat ellen szavazott.³⁴

A koszovói precedens

A nyílt alkotmány sértést elkerülni szándékozva, valamint a későbbi döntések legitimitását megteremtendő, a Krími Autonóm Köztársaság 2014. március 11-én egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét Ukrajnától.³⁵ A Krími Köztársaság, mint független (de nem elismert) entitás már joggal kérvényezhette felvételét az Oroszországi Föderációba, melyre a 16-i referendum eredménye jogosította fel a vezetőket. A terület ugyan valóban függetlenítette magát (orosz segítséggel) a kijevi központtól, jogállása azonban a mai napig vitatott a nemzetközi közösség tiltakozása miatt.³⁶

Maga a függetlenség egyoldalú kinyilvánítása nem sérti a nemzetközi jogot, azonban bizonyos körülmények (erőszak/külső befolyás jelenléte) megkérdőjelezi a döntés jogszerűségét. Koszovó esetében ilyen külső befolyás vagy erőszak nem állt fenn. Krím esetében az orosz beavatkozás miatt az egyoldalú deklarációt – ahogy a referendumot is – a nemzetközi közösség jogszerűtlennek nyilvánította.³⁷

Az ENSZ Alapokmányának valóban egyik legjelentősebb princípiuma az önrendelkezési jog, a krími döntéshozók is erre hivatkoztak, alátámasztandó uniós törekvésüket Moszkvával. Az önrendelkezési jog azonban nem korlátlan lehetőség, mivel nem csorbíthatja egy szuverén állam területi integritását – ugyancsak a nemzetközi jogban bevett gyakorlatról van szó, tehát újfent oda arra jutunk, hogy az érvelés csak részben megalapozott.³⁸ Azt azonban el kell ismernünk, hogy Koszovó kiválása is egy szuverén állam területi integritását bontotta meg. A koszovói elszakadást támogatók speciális esetként hivatkoznak erre, mivel az egykori szerb tartományban az emberi jogokat nem tartották tiszteletben, míg a Krímen ilyenre nem került sor.

Koszovó 2008-as, Szerbiából való, szintén vitatott jogállású elszakadása³⁹ után Krím egy újabb precedenst teremtett arra, hogy a II. Világháború után nagyhatalmak által meghúzott határvonalak, a központi kormányzat akarata ellenében egyoldalúan módosíthatók a népek önrendelkezési jogának hangoztatásával, felülírva az állami szuverenitás kérdését. Nemhiába hivatkozott a krími vezetés is a koszovói eseményekre. Koszovó függetlenségének kikiáltását számos nagyhatalom azonnal elismerte, ez adott a döntésnek valamilyen szintű legitimitást, a krími precedenst azonban csak Moszkva akceptálta.⁴⁰ Ugyanakkor ez a 2008-as egyoldalú döntés, és az azt követő

³⁴ ENSZ HATÁROZAT.

³⁵ FÜGGETLENSÉGI DEKLARÁCIÓ.

³⁶ USA–EU TILTAKOZÁSA; ENSZ HATÁROZAT.

³⁷ MARXSEN 2014, 383–384.

³⁸ MARXSEN 2014, 384–385.

³⁹ KOSZOVÓ FÜGGETLENEDESE.

⁴⁰ A FÜGGETLENSÉG ELISMERÉSE.

elismerési hullám szintén nagy vitát kavart a nemzetközi szereplők között, mivel sokan már akkor úgy látták, hogy ez egy olyan precedenst teremt, amely veszélyes lehet a területi integritásukat féltő országokra nézve, mivel erre az esetre később más függetlenségi mozgalmak is joggal hivatkozhatnak majd.⁴¹ Több kormányfő is úgy nyilatkozott, hogy a függetlenség elismerésével kinyitották Pandora szelencéjét Európában,⁴² Moszkva pedig kijelentette, hogy a nyugat döntése a későbbiekben visszaüthet⁴³ – a krími események ismeretében ez valóban így is történt, és az ezen az állásponton állóknak lett végül igaza. Mások ezt hasznos precedensnek látták, amely reményt nyújt számos kisebbségnek a világban arra, hogy saját országot hozzanak létre, és függetleníteni tudják magukat a központi kormányzattól.

Ezzel szemben olyan vélemények is megjelentek, amelyek azt hangoztatták, hogy a koszovói események kivételes döntéseket indukáltak, ez pedig nem borítja fel az eddigi nemzetközi jogi rendszert, nem teremt precedenst hasonló esetekre nézve. Ezek a véleményformálók azon az állásponton vannak, hogy minden eset egyedi, azokat mind külön kell megvizsgálni az adott környezetben, a körülményeket figyelembe véve, Koszovó ugyancsak egy *sui generis* eset volt, ahol a fennálló körülmények miatt támogatni kellett a terület függetlenségét.⁴⁴ Ez viszont felvet olyan kérdéseket, hogy a Moszkva által generált befagyasztott konfliktusokat miért ne lehetne hasonlóképpen rendezni? Ott van Dél-Oszétia, Hegyi-Karabah, Abházia és Transznisztria megoldatlan helyzete is. Ezekre Moszkva külön fel is hívta a figyelmet a koszovói események során.⁴⁵

Krím bekebelezése több más szempontból is elfogadhatatlan a nyugati hatalmak számára, hiszen számos olyan helyi, illetve regionális függetlenségpárti törekvés van egyes országokon belül, amelyek a dezintegráció irányába mutatnak (6. kép). Gondoljunk a két legjelentősebbre, amelyek a közelmúltban a leginkább uralták a híradásokat: a skót függetlenségi népszavazás 2014-ben,⁴⁶ majd a Brexit árnyékában ismét fellobbanó elszakadáspárti törekvések,⁴⁷ vagy épp a katalán kérdés, ahol 2017-ben szintén a népek önrendelkezési joga alapján kívántak népszavazás útján dönteni a függetlenségről.⁴⁸ A madridi központi kormány erőszakos, alkotmányvédő intézkedései hetekig uralták a világsajtót.

Miben más tehát Krím, mint Katalónia vagy Koszovó? A legfontosabb hasonlóság mindenképpen az, hogy egy-egy olyan autonóm területről van/volt szó, amely önmeghatározását tekintve valamilyen szinten eltér a központi

⁴¹ JOVANOVIĆ 2013, 929.

⁴² PANDORA SZELENCÉJE.

⁴³ PUTYIN 2008.

⁴⁴ KOSZOVÓ NEM PRECEDENS.

⁴⁵ KOSZOVÓI PRECEDENS.

⁴⁶ SKÓT FÜGGETLENSÉGI NÉPSZAVAZÁS.

⁴⁷ ÚJABB SKÓT REFERENDUM.

⁴⁸ KATALÁN NÉPSZAVAZÁS.

megrajzolt határok mellett. Nem kívánnak több precedenst látni, tartanak ugyanis a dominóeffektustól, ami az ő országukat is elérheti. Koszovó függetlenségének elismerése a fenti szempontból valószínűleg elhamarkodott döntés volt a nyugati hatalmak részéről, hiszen ezzel gyakorlatilag egy ütőkártyát adtak Putyin és a jövő szeparatista mozgalmai kezébe.

A legfontosabb hivatkozott különbség Koszovó és Krím között az, hogy míg a szerb állam inhumánus módon lépett fel a tartománybeli lakossággal, és önrendelkezésüket csorbította – ráadásul ENSZ-békefenntartók voltak jelen –, addig az ukrán állam teljes mértékben elismerte, és az alkotmányban is garantálta a széleskörű autonómiát a Krím-félszigeten, és azt nem sértette meg.⁵⁴

Putyin annexiós beszédében kijelentette, hogy a nyugati hatalmak kettősmércét alkalmaznak, mivel Koszovó esetében az volt az érdekük, hogy elfogadják a terület függetlenségét, míg a Krím esetében tartózkodnak az orosz érdekek elismerésétől, ez pedig súlyos cinizmus a részükről. Koszovó szerinte nem volt speciális eset.⁵⁵

A felek által hivatkozott jogi dokumentumok és iránymutatások

A vitatott függetlenségi deklaráción, valamint a népszavazáson, majd az annexión túl van egy negyedik, alapvető szempont is, amelyet mindenképpen figyelembe kell vennünk az eset tárgyalásakor. Ez a szempont nem más, mint orosz katonák jelenléte egy szuverén állam területén. A nemzetközi jog semmilyen felhatalmazást nem ad Oroszországnak arra, hogy erőszakkal, katonai intervencióval avatkozzon be egy idegen ország területén. Ezt a jogot akkor sem kapná meg, ha valódi veszélyben lennének az oroszajkú krími lakosok.⁵⁶ A budapesti memorandum kimondta, hogy Ukrajna területi integritását tiszteletben kell tartani, katonai beavatkozás pedig csak önvédelmi célból, vagy az ENSZ felhatalmazásából történhet.⁵⁷ Ukrajna nem támadta meg Oroszországot, sem a Krímet, és az ENSZ sem hatalmazta fel az oroszokat a beavatkozásra, így az intervenció mindenképpen nemzetközi jogba ütköző cselekedet volt az agresszor részéről.

A fentiekből egyenesen következik, hogy bármilyen függetlenségi nyilatkozat vagy népszavazás legitimitását veszti egy idegen állam hathatós befolyása miatt, attól függetlenül, hogy a többség az uniót támogatta-e vagy sem.

A Krími Autonóm Köztársaság egyoldalú elszakadása Ukrajnától nem volt jogszerű, a nemzetközi közösség nem fogadta el független államként, ennél fogva pedig nem volt meg a lehetősége arra, hogy önként egy másik állam fennhatósága alá juttassa magát. A Krím-félsziget tehát *de jure* Ukrajna részét képezi, *de facto*

⁵⁴ MARXSEN 2014, 387.

⁵⁵ PUTYIN 2014.

⁵⁶ MARXSEN 2014, 389–390.

⁵⁷ BUDAPESTI MEMORANDUM 1994.

azonban 2014 februárjában elveszítette befolyását Kijev a területen, azóta Oroszország integrált része.⁵⁸

A beavatkozás több nemzetközi egyezményt is megsértett: a budapesti memorandum mellett a Helsinki Záróokmányt (1975) és az ENSZ Chartáját, valamint a két ország között 1997-ben kötött Barátsági, Együttműködési és Partnerségi Egyezményt is.

Az ENSZ alapokmánya így rendelkezik: „A Szervezet összes tagjainak nemzetközi érintkezéseik során más Állam területi épsége, vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.”⁵⁹

A Helsinki záróokmány III., A határok sérthetatlensége c. pontja kimondja, hogy „A résztvevő Államok sérthetetlennek tekintik egymás valamennyi határát, valamint minden európai állam határait, és ezért most és a jövőben tartózkodnak attól, hogy e határookra törjenek. Ennek megfelelően úgyszintén tartózkodnak minden olyan követeléstől vagy cselekménytől, amely bármely résztvevő Állam területe egy részének vagy egészének elfoglalására és bitorlására irányul.”⁶⁰

A IV., Az Államok területi épsége c. pontja pedig így szól: „A résztvevő Államok tiszteletben tartják minden egyes résztvevő Állam területi épségét. Ennek megfelelően tartózkodnak minden olyan, az Egyesült Nemzetek Alapokmányának céljaival és elveivel összeegyeztethetetlen cselekménytől, amely bármely résztvevő Állam területi épsége, politikai függetlensége vagy egysége ellen irányul és különösen bármely olyan cselekménytől, amely erőszakkal való fenyegetést vagy erőszak alkalmazását jelentené. A résztvevő Államok hasonló módon tartózkodnak attól, hogy egymás területét katonai megszállás alá vonják, vagy ellene más közvetlen vagy közvetett erőszakos intézkedést tegyenek a nemzetközi jog megsértésével vagy ilyen intézkedések révén megszerezzék azt vagy az ilyen intézkedések megvalósításával fenyegetőzzenek. Semmiféle ilyen természetű megszállást vagy szerzeményt nem ismernek el törvényesnek.”⁶¹

Az Ukrajna és Oroszország között kötött Barátsági, Együttműködési és Partnerségi Egyezmény ide vonatkozó részében a felek kötelezték magukat arra, hogy kapcsolatuk az egyenlőségen, a kölcsönös tiszteleten fog alapulni, hitet tettek a fennálló határok sérthetatlensége, egymás szuverenitásának tiszteletben tartása mellett, valamint kötelezték magukat arra, hogy kapcsolatukban nem alkalmaznak sem gazdasági, sem politikai vagy más jellegű nyomásgyakorlást, tartózkodnak az erőszaktól és a befolyásolástól.⁶²

⁵⁸ MARXSEN 2014, 390.

⁵⁹ Az ENSZ alapokmányának 2. cikk 4. bekezdése. Lásd: ENSZ ALAPOKMÁNY.

⁶⁰ Helsinki Záróokmány III. pont. Lásd: HELSINKI ZÁRÓOKMÁNY.

⁶¹ Helsinki Záróokmány IV. pont. Lásd: HELSINKI ZÁRÓOKMÁNY.

⁶² Barátsági, Együttműködési és Partnerségi Egyezmény 3. cikkely. Lásd: PARTNERSÉGI EGYEZMÉNY.

A jogi vonalat tovább folytatva nem tekinthetünk el attól sem, hogy egy bilaterális szerződés engedélyezte az orosz katonák jelenlétét a félszigeten. Szintén 1997-ben kötötték meg az ezt a kérdést is szabályozó Fekete-tengeri flottamegosztásról szóló egyezményt. A Krími támaszpontot az orosz flotta bérbe vette húsz évre,⁶³ 2010-ben pedig a harkivi egyezményben 2042-ig hosszabbították meg a bérleti szerződést. Ukrajna cserébe 30%-kal olcsóbban kapta a gázt Moszkvától (ezt is tekinthetjük egyfajta nyomásgyakorlásnak).⁶⁴ Az annexiót követően Putyin felmondta ezeket a szerződéseket, mivel azok, véleménye szerint hatályukat veszítették, amikor a Krími Köztársaság elszakadt Ukrajnától.

Moszkva két érvet hozott fel a beavatkozás mellett. Egyrészt azt, hogy az orosz kisebbség jogait kellett megvédenie, mivel „*Ukrajnában életveszélyes oroszoknak lenni*”, emiatt Moszkvának muszáj kiállnia oroszajkú testvérei érdekében, ez pedig elég indok az intervencióra.⁶⁵ A nemzetközi jogban az önvédelmi kategóriába részben beleillik egy olyan opció, ami egy idegen ország területén élő, veszélyben lévő népcsoport kimentéséről rendelkezik.⁶⁶ Azonban az önvédelemre való hivatkozás feltétele egy folyamatban lévő támadás az adott állam ellen, vagy erre vonatkozó közvetlen fenyegetés. Jelen esetben egy másik állam területén élő állampolgárok fenyegetése miatt hivatkoztak önvédelemre, és szállták meg katonailag az adott területet.

Ráadásul nem lehetett bizonyítani azt, hogy a Krim-félszigeten élő oroszok életveszélyben vannak, illetve Kijev nem képes szavatolni biztonságukat. Az intervenció csak a legvégső esetben lehet alternatívája bármilyen más megoldásnak, ráadásul az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazására is szükség van a katonai beavatkozáshoz. A katonák azonban felségjelzés nélkül, titokban szivárogtak be, jelenlétük csak a referendum után lett elismerve. Moszkva hivatkozása tehát az önvédelemre igen problematikus.⁶⁷

Moszkva másik érve az intervenció mellett az volt, hogy Janukovics kérte az oroszok beavatkozását, az elnök leváltása alkotmányellenesen ment végbe, tehát őt tekintik legitim államfőnek, így a „meghívás” is jogos. Janukovics leváltása valóban nem jogszerűen ment végbe. A nemzetközi jog szerint egy állam hivatalban lévő, felhatalmazott vezetői kérhetnek külföldi katonai beavatkozást országuk területén, Moszkva érvelése szerint tehát a jelenlétük Janukovics meghívása miatt jogszerű volt.

A nemzetközi jog azonban ezt a procedúrát is szabályozza, mivel egy ilyen beleegyezéshez több kritériumnak is meg kell felelnie az adott kormánynak. Janukovics meghívólevele azért is bonyolult kérdés, mert *de jure* ugyan ő volt az elnök, *de facto* azonban már semmilyen befolyással nem bírt Kijevben, ráadásul a meghívás sem volt teljesen szabályszerű, a forradalmi helyzet pedig tovább

⁶³ FLOTTAEGYEZMÉNY.

⁶⁴ HARKIVI EGYEZMÉNY.

⁶⁵ MARXSEN 2014, 372.

⁶⁶ ENSZ Alapokmány VII. fejezet 51. cikk. Lásd: ENSZ ALAPOKMÁNY.

⁶⁷ MARXSEN 2014, 372–374.

homályosítja a meghívás jogosságát. Janukovics legitimitása emellett erősen megkérdőjelezhető volt, az orosz beavatkozásra pedig nem Kijevben, hanem a határ közelében került sor.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy sem az önvédelem, sem pedig a meghívás nem tekinthető elegendő érvnek az orosz intervencióra, így az a nemzetközi jogba ütköző agresszív cselekedet volt, amely megsértette egy állam szuverenitását, és megbontotta annak területi integritását.⁶⁸

Maga az annexió egyébként az Oroszországi Föderáció alkotmányjogi rendelkezéseit is sértette, mivel azok előírják, hogy egy területet akkor lehet megszerezni, ha abba a harmadik állam – amelyhez a nevezett terület tartozott – beleegyezik és hivatalos szerződés születik az „adás-vételről”. Ahhoz tehát, hogy az egyesülés létrejöhessen, törvénymódosításra is szükség volt Moszkvában. Ennek értelmében egy terület elfoglalása akkor is lehetséges, ha a harmadik állam kormányzata valamilyen oknál fogva nem tud egyezményt kötni (bénult), illetve a nevezett területen népszavazás útján döntenek a belépésről. Ez a módosítás tehát kifejezetten a Krím-félsziget helyzetére lett szabva, ráadásul Kijevet úgy sikerült kirekeszteni az eseményekből, hogy kikiáltották a Krími Köztársaság függetlenségét, így tehát végső soron egy szuverén állam lépett be az Oroszországi Föderációba – Moszkva véleménye szerint.⁶⁹

A fentiek alapján elmondható, hogy Oroszország minden lehetséges nemzetközi és bilaterális egyezményt megsértett a katonai beavatkozással, érvelése jogi szempontból és a nemzetközi normákat figyelembe véve nem megalapozott és nem elfogadható. A kérdést azonban nagyhatalmi és geopolitikai szemüvegen át vizsgálva más eredményre jutunk. Ez a konfliktus – bár jelentőségét és szimbolikáját tekintve kiemelkedik a korszakból – a hidegháború utáni történelemben ágyazódik be, a nyugati kihívásokra adott határozott orosz válaszok egyike. A neorealista és a neoeurázsianista geopolitikai felfogás alapján Krím nem annektálva lett, hanem önként és jogosan csatlakozott az Oroszországi Föderációhoz. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a lakosság többsége bizonyosan támogatta és támogatja Putyint, így a népek önrendelkezési joga – ha nem is teljesen szabályszerűen – de gyakorolva lett. Újfént elindulhat az a vita, ami 2008-at követően Koszovó kapcsán zajlott le: vajon egyedi, megismételhetetlen esetről beszélhetünk, vagy egy dominóeffektust elindító precedensről? A kérdés megválaszolása a jövő feladata.

Összefoglalás

Összegezve elmondhatjuk, hogy Oroszország a 2000-es években az olajárak növekedésének köszönhetően megszilárdította gazdaságát, korábbi visszaszorulása a geopolitikai játéktéren determinálta, hogy megerősödve a posztsovjet térségben mindenképpen hegemoniára fog törni, és érdekeit érvényre fogja juttatni. Egyik legfőbb érdeke az ún. *közel külföld* befolyásolása,

⁶⁸ MARXSEN 2014, 374–379.

⁶⁹ MARXSEN 2014, 380.

mely a határai mentén sorakozó államokat jelenti. Közte és a Nyugat között egy pufferezóna terül el, amelyből a nyugati hatalmak folyamatosan lecsíptek.⁷⁰

Moszkvának lépnie kellett, s egyik leginkább bevált módszeréhez folyamodott: teremtett egy befagyasztott konfliktust Kelet-Ukrajnában (Luhanszk, valamint Donyeck), és katonai erő bevetésével – de a lakosság többségének támogatásával – a nemzetközi jogot, az ENSZ chartáját, valamint a bilaterális megállapodásokat megsértve elfoglalta a Krim-félszigetet, amivel erejét demonstrálta mind a külvilág, mind saját állampolgárai felé.

Az annexió azonban – ha hosszabb távon vizsgáljuk a kérdést – valószínűleg visszafelé sült el, mivel Putyin az agresszióval – bár szükségszerű volt, amennyiben geopolitikai céljai felől tekintünk a kérdésre – inkább felgyorsította, mintsem megakadályozta Ukrajna EU-integrációját (a társulási egyezményt ugyanis aláírták, és az 2017-ben életbelépett). A 2013-as irányváltás kikényszerítése természetesen szükségszerű volt Moszkva szempontjából, annak elérése után a következményeket minden bizonnyal alábecsülték, hiszen senki sem láthatta előre azt, hogy a tüntetések forradalommal szélesednek majd és megbuktatják a keleti irányvonal képviselőit.

Végül időt kellett nyerniük, ezt pedig úgy sikerült, hogy destabilizálták az országot. Oroszországnak nem érdeke elszakítani Luhanszket és Donyecket, mivel e két szakadár állam azzal teszi a legnagyobb szolgálatot a Kremlnek, ha belülről bomlasztja Ukrajnát, és belső ellenzéket teremtenek a nyugatbarát kormánynak. Putyin valószínűleg csak időleges és ideiglenes győzelmet aratott, de amint újfent napirendre kerül az ukrán EU- és NATO-tagság (nem a szavak szintjén, hanem valódi lépésekben ölt testet), biztosak lehetünk abban, hogy Moszkva nem fog könnyen engedni Brüsszelnek.

Ahogy arra John Mearsheimer is rámutat, az ukrán konfliktus kibontakozásában a nyugati hatalmak is nagy szerepet játszottak. Elhibázott volt az a politikai elgondolásuk, hogy Oroszország nem tényező többé, és geopolitikai szférájába bármikor beavatkozhat, befolyási övezetéből következmények nélkül kiharíthat magának egy-egy szeletet.⁷¹ Ez a változás magával hozta azt a felismerést is, hogy a hidegháború utáni korszak békés együttélésén, a liberális demokrácia győzelmén 2008-ban keletkezett repedés visszavonhatatlanul tovább mélyült. 2014-re egyértelművé vált, hogy paradigmaváltásra van szükség. Oroszország visszatért és egy saját nagyhatalmi erőcentrum kiépítése mellett döntött. Az elmúlt két évtizedben elvesztett befolyásának fokozatos visszaszerzésére, érdekeinek határozott érvényesítésére törekszik.

Napjaink európai geopolitikai hadszíntere kétségkívül Ukrajnában húzódik. Itt feszül egymásnak Kelet és Nyugat, itt próbálja kiterjeszteni hatalmát mind Brüsszel, mind a Kreml. A 2008 után intenzívebbé vált kötélhúzás jelenleg döntetlenre áll, a frontok Kijevben merevedtek meg.

⁷⁰ Részletesen lásd: MOGYORÓSI 2018.

⁷¹ Részletesen lásd: MEARSHEIMER 2014.

Irodalom

- FLOTTAEGYEZMÉNY = Kryukov, N. A.: Evolution of Russian-Ukrainian Relations: The Legal Status of the Black Sea Fleet. *Military Thought* 15 (2006) 120.
- HAMILTON – MEISTER 2016 = Hamilton, Daniel S.– Meister, Stefan (ed.): *The Eastern Question: Russia, the West, and Europe's Grey Zone*. Washington 2016.
- JOVANOVIĆ 2013 = Miroslav N. Jovanović: *The Economics of European Integration*. Northampton 2013.
- MARSH-REES 2012 = Marsh, Steve – Rees, Wyn: *The European Union in the Security of Europe. From Cold War to Terror War*. Abingdon–New York 2012.
- MARXSEN 2014 = Marxsen, Christian: The Crimea Crisis – An International Law Perspective. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (Heidelberg Journal of International Law)* 74/2 (2014) 367–391.
- MEARSHEIMER 2014 = Mearsheimer, John J.: Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs* Volume 93 Number 5 (2014) 77–89.
- MITCHELL 2012 = Lincoln A. Mitchell: *The color revolutions*. H. n. : University of Pennsylvania Press, 2012.
- MOGYORÓSI 2018 = Mogyorósi Renátó Manuel: Oroszország helye a nap alatt. Az Ukrajnáért vívott geopolitikai sakkjátszma három szintjének elemzése. In: Kovács Attila (sorozatszerk.) – Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet*. [Szakkollégiumi Füzetek 5.] Szeged 2018, 233–251.
- SZILÁGYI 2018 = Szilágyi István: *Geopolitika*. Második, bővített kiadás. Budapest 2018.
- VELENCEI BIZOTTSÁG = Venice Commission, Opinion on “Whether the Decision taken by the Supreme Council of the autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a Referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or Restoring Crimea’s 1992 Constitution is Compatible with Constitutional Principles”, Opinion no. 762/2014, 21.3.2014, Doc. CDL-AD (2014) 002.

Internetes források

A FÜGGETLENSÉG ELISMERÉSE = Ukrainian prosecutors demand annulment of declaration of Crimea independence. *Tass. Russian News Agency*. 2014.03.12.; <http://tass.com/world/723101> (Letöltés: 2019.02.28.)

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI DÖNTÉS = KC признал неконституционным постановление крымского парламента о вхождении АРК в состав РФ и проведении референдума о статусе автономии. Constitutional Court of Ukraine deemed Crimean parliament resolution on accession of the Autonomous Republic of Crimea to the Russian Federation and holding of the Crimean status referendum unconstitutional. *Interfax*. 2014.03.14.; <https://interfax.com.ua/news/political/196031.html> (Letöltés: 2019.02.28.)

AZ EU ELLENÁLLÁSA = EU THREATEN Catalonia with separatism if they press ahead with independence from Spain. *Sunday Express*. 2017.12.22.; <https://www.express.co.uk/news/world/895433/catalan-general-election-latest-independence-spain-eu-referendum-Carles-Puigdemont> (Letöltés: 2019.02.28.)

BUDAPESTI MEMORANDUM 1994 = Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Budapest, 1994.12.05.; <http://www.pircenter.org/media/content/files/12/13943175580.pdf> (Letöltés: 2019.02.28.)

DÉL-OSZÉT REFERENDUM = 99% of South Ossetian voters approve independence. *Regnum* 2006.11.13.; <https://web.archive.org/web/20070930201431/http://www.regnum.ru/english/737823.html> (Letöltés: 2019.02.28.)

ENSZ ALAPOKMÁNY = Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya; <http://www.menszt.hu/hu/tudnivalok/az-egyedul-nemzetek-alapokmánya> (Letöltés: 2019.02.28.)

ENSZ HATÁROZAT = Backing Ukraine's territorial integrity, UN Assembly declares Crimea referendum invalid. *UN News* 2014.03.27.; <https://news.un.org/en/story/2014/03/464812-backing-ukraines-territorial-integrity-un-assembly-declares-crimea-referendum#.UzgPNqLRUdw> (Letöltés: 2019.02.28.)

EURÁZSIAI GAZDASÁGI UNIÓ = Russia and 2 Neighbors Form Economic Union That Has a Ukraine-Size Hole. *The New York Times* 2014.05.29.; https://www.nytimes.com/2014/05/30/world/europe/putin-signs-economic-alliance-with-presidents-of-kazakhstan-and-belarus.html?_r=0 (Letöltés: 2019.02.28.)

FÜGGETLENSÉGI DEKLARÁCIÓ = ПАРЛАМЕНТ КРЫМА ПРИНЯЛ ДЕКЛАРАЦИЮ О НЕЗАВИСИМОСТИ АРК И Г. СЕВАСТОПОЛЯ" Press center of the Supreme Council of Autonomous Republic of Crimea. *Верховный Совет Автономной Республики Крым* 2014.03.11.; https://web.archive.org/web/20140313100800/http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_1 (Letöltés: 2019.02.28.)

HARKIVI EGYEZMÉNY = Ukrainian sovereignty withstands Medvedev. *Kyiv Post* 2010.05.20.; <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/ukrainiansove-reignty-withstands-medvedev-67349.html> (Letöltés: 2019.02.28.)

HELSINKI ZÁRÓOKMÁNY = Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya. Az európai biztonsággal összefüggő kérdések (A Helsinki Záróokmány részletei); http://www.magyaroklegium.hu/pdf/torveny_int3.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)

HITCHENS 2014 = Peter Hitchens: We're being dragged into a new Cold War by a puffed-up bullfrog (and I don't mean President Putin). *Daily Mail Online* 2014.03.23.; <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2587118/PETER-HITCHENS-Were-dragged-new-Cold-War-puffed-bullfrog-I-don-t-mean-President-Putin.html> (Letöltés: 2019.02.28.)

KATALÁN NÉPSZAVAZÁS = Catalonia referendum: 90% voted for independence, say officials – as it happened. *The Guardian* 2017.10.02.; <https://www.theguardian.com/world/live/2017/oct/01/catalan-independence-referendum-spain-catalonia-vote-live> (Letöltés: 2019.02.28.)

KELETI PARTNERSÉG = Playing East against West. The success of the Eastern Partnership depends on Ukraine. *The Economist* 2013.11.23.; <https://www.economist.com/europe/2013/11/23/playing-east-against-west> (Letöltés: 2019.02.28.)

KOSZOVÓ FÜGGETLENEDÉSE = Kosovo MPs proclaim independence. *BBC News* 2008.02.17.; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7249034.stm> (Letöltés: 2019.02.28.)

KOSZOVÓ NEM PRECEDENS = Kosovo autonomy is no precedent for other territorial conflicts – U.S. *Interfax* 2008.02.19.; https://web.archive.org/web/20080226080432/http://www.interfax.ru/e/B/politics/28.html?id_issue=11972248 (Letöltés: 2019.02.28.)

KOSZOVÓI PRECEDENS = "Putin says Kosovo resolution would set precedent". *FOCUS Information Agency* 2008.01.17.; <http://www.focus-fen.net/news/0000/00/00/131709/> (Letöltés: 2019.02.28.)

- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2009 = Quarterly Monitoring Report: Socio-economic status of the Crimea. October–December 2009. United Nations Development Programme, Ukraine. 2009. *UN DP Ukraine* 2009.10.12.; <https://web.archive.org/web/20140502000238/>; http://www.undp.crimea.ua/img/content/file/monitoring_ru_2009_10-12.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)
- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2010 = Quarterly Monitoring Report: Socio-economic status of Crimea. October–December 2010. United Nations Development Programme, Ukraine. 2010. *UN DP Ukraine* 2010. 10. 12.; <https://web.archive.org/web/20140415042714/>; http://www.undp.crimea.ua/img/content/file/monitoring_ru_2010_10-12.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)
- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2011 = Report on monitoring the social and economic situation in the context of the implementation of the Strategy for Economic and Social Development of the Autonomous Republic of Crimea for 2011–2020. October–December 2011. United Nations Development Programme. 2011. *UN DP Ukraine* 2014.05.02.; <https://web.archive.org/web/20140502005021/>; <http://www.undp.crimea.ua/img/content/Strategy%20Implementation%20Monitoring%20Report%20%28October%20to%20December%202011%29%285%29.pdf> (Letöltés: 2019.02.28.)
- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014a = Данные опроса в Крыму подтвердятся на референдуме, считают эксперты. *Ria Novosti* 2014.03.11.; <https://ria.ru/world/20140311/999032876.html> (Letöltés: 2019.02.28.)
- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014b = Public opinion survey in Crimea. *GfK Ukraine* 2014.03.14.; http://avaazpress.s3.amazonaws.com/558_Crimea.Referendum.Poll.GfK.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)
- KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁS 2014c = How relations between Ukraine and Russia should look like? Public opinion polls' results. *Kiev International Institute of Sociology* 2014.03.04.; <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=236&page=1> (Letöltés: 2019.02.28.)
- MADRID ELLENÁLLÁSA = Catalonia: Madrid warns of Puigdemont jailing as thousands rally for unity *The Guardian* 2017.10.29.; <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/29/spain-barcelona-set-for-huge-rally-against-catalan-independence-catalonia> (Letöltés: 2019.02.28.)
- MAROCCHI 2017 = Marocchi, Tania: EU-Russia Relations: Towards an Increasingly Geopolitical Paradigm. *Heinrich Böll Stiftung. European Union* 2017.07.03.; <https://eu.boell.org/en/2017/07/03/eu-russia-relations-towards-increasingly-geopolitical-paradigm> (Letöltés: 2019.02.28.)

- NÉPSZÁMLÁLÁS 2001 = The distribution of the population by nationality and mother tongue. Autonomous Republic of Crimea. *State Statistics Committee of Ukraine*.; http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/nationality_population/nationality_1/s5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=01&p=80&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20%20%20%20%20%20%20&n_page=5 (Letöltés: 2019.02.28.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS 2014 = Russian Census of Crimea: Nationality Results. *Eurasianstudies* 2015.03.19.; <https://web.archive.org/web/20150427124650/>; <https://eurasianstudies.wordpress.com/2015/03/19/russian-census-of-crimea-nationality-results/> (Letöltés: 2019.02.28.)
- NÉPSZAVAZÁS 2014a = Мустафа Джемилев выступил в Совете Безопасности ООН 2014.03.31.; <https://www.golos-ameriki.ru/a/crimea-tatars-on-latest-evens-in-ukraine/1883359.html> (Letöltés: 2019.02.28.)
- NÉPSZAVAZÁS 2014b = Voter turnout at pseudo-referendum in Crimea was maximum 30-40 percent – Mejlis. *Ukrinform* 2018.02.27.; https://web.archive.org/web/20180227014054/https://www.ukrinform.ua/eng/news/voter_turnout_at_pseudo_referendum_in_crimea_was_maximum_30_40_percent___mejlis_3186574 (Letöltés: 2019.02.28.)
- NÉPSZAVAZÁS 2014c = Crimea declares independence, seeks UN recognition. *RT News* 2014.03.17.; <https://www.rt.com/news/crimea-referendum-results-official-250/> (Letöltés: 2019.02.28.)
- OROSZ INVÁZIÓ = Russia's Defense Minister Calls Evidence of Troop Presence in Crimea 'Complete Nonsense'. *The New York Times* 2014.03.05.; <https://thelede.blogs.nytimes.com/2014/03/05/russias-defense-minister-calls-evidence-of-troop-presence-in-crimea-complete-nonsense/> (Letöltés: 2019.02.28.)
- PANDORA SZELENCÉJE = "Kada su priznali Kosovo – otvorili su Pandorinu kutiju". *B92* 2017.10.03.; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=10&dd=03&nav_category=78&nav_id=1309933 (Letöltés: 2019.02.28.)
- PARTNERSÉGIEGYEZMÉNY = Treaty on Friendship, Cooperation, and Partnership between Ukraine and the Russian Federation. 1997.05.31. Article 3.; <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=4181> (Letöltés: 2019.02.28.)
- PUTYIN 2008 = Putin calls Kosovo independence 'terrible precedent'. *The Sidney Morning Herald* 2008.02.23.; <https://www.smh.com.au/world/putin-calls-kosovo-independence-terrible-precedent-20080223-gds2d5.html> (Letöltés: 2019.02.28.)

- PUTYIN 2014 = Address by President of the Russian Federation. *Kreml, Moszkva* 2014.03.18.; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603> (Letöltés: 2019.02.28.)
- RADU 2016 = Radu Giulan: *European Union - Russia relations after the annexation of Crimea. Confirmation of Neorealism?* Aalborg University, Denmark, 2016.
- SKÓT FÜGGETLENSÉGI NÉPSZAVAZÁS = SCOTLAND VOTES NO. *BBC News* 2014.09.18.; <https://www.bbc.co.uk/news/events/scotland-decides/results> (Letöltés: 2019.02.28.)
- SPANYOLORSZÁG ALKOTMÁNYA = Constitution; http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)
- SZERBIA ALKOTMÁNYA = Constitution of the Republic of Serbia http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav_odredbe.php?id=225 (Letöltés: 2019.02.28.)
- TRAYNOR 2014 = Ian Traynor: Barack Obama: no cold war over Crimea. *The Guardian* 2014.03.26.; <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/26/obama-no-cold-war-crimea> (Letöltés: 2019.02.28.)
- ÚJABB SKÓT REFERENDUM = Scotland will consider independence vote after Brexit clarity, says Sturgeon. *Politico* 2018.05.20.; <https://www.politico.eu/article/nicola-sturgeon-scotland-independence-vote-brexit-clarity/> (Letöltés: 2019.02.28.)
- UKRÁN-OROSZ CSELEKVÉSI TERV = Ukraine crisis: Russia halts gas supplies to Kiev. *BBC News* 2014.06.16.; <https://www.bbc.com/news/world-europe-27862849> (Letöltés: 2019.02.28.)
- UKRAJNA ALKOTMÁNYA = Constitution of Ukraine 1996.; https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/11/08/constitution_14.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)
- USA-EU TILTAKOZÁSA = Ukraine crisis: 'Illegal' Crimean referendum condemned. *BBC News* 2014.03.06.; <https://www.bbc.com/news/world-europe-26475508> (Letöltés: 2019.02.28.)

Képek forrása

- 1. kép:** https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Georgian_War#/media/File:2008_South_Ossetia_war_en.svg (Letöltés: 2019.03.18.)
- 2. kép:** <https://upnorth.eu/closing-the-baltic-gap/> (Letöltés: 2019.03.18.)
- 3. kép:** <https://steemit.com/informationwar/@bigblackhawk/why-border-patrol-and-ice-should-issue-paternity-tests-and-what-happens-when-parent-child-tests-come-back-negative> (Letöltés: 2019.03.18.)
- 4. kép:** <https://russiabusinesstoday.com/economy/moscow-pushes-urasian-economic-union-agenda/> (Letöltés: 2019.03.18.)
- 5. kép:** <http://america.aljazeera.com/multimedia/2014/3/map-russian-the-dominant-language-in-crimea.html> (Letöltés: 2019.03.18.)
- 6. kép:** <http://uk.businessinsider.com/map-of-european-independence-movements-2017-6> (Letöltés: 2019.03.18.)

Russia's place in the sun II

From the Russo-Georgian War until the incorporation of Crimea

RENÁTÓ MANUEL MOGYORÓSI

In the nineties Russia had a constant crisis, its geopolitical playfield narrowed and the West encircled. After the second millenium Russia was able to recuperate. The annexation of Crimea was the most important caesura at the post-Cold War era. This aggression made clear in the West that the old paradigm was lost and the new era – more fluid and open-ended – had begun. Russia refuses the American hegemonic world order and protects its own geopolitical intrests. This paper's goal is to examine the actions that Moscow made against the western challenges in light of the annexation of Crimea. We have to examine the Russian and the western interpretation of this crisis, and explore the truth of the Russian standpoint that says: Crimea had joined the Federation in accordance with international standards. For the geopolitical context we also have to draw up the bilateral relations between Russia and the western world. The post-Cold War paradigm failed – this paper analyzes the reasons that led to the Russian-Ukrainian conflict.

Közvetlen kompromisszummentesség – a népszavazás intézményének előnyei és hátrányai

SZEKERES TAMÁS

Bevezetés

Mindannyiunknak van véleménye. Vélemény, melynek hangot szeretnénk adni. A demokrácia, vagyis a népuralom lényegi eleme az, hogy egy közösségben az irányítás, a döntéshozatal a széles társadalmi rétegek bevonásával történik meg, vagyis a közösség minden teljes jogú tagja lehetőséget kap, hogy érvényesítse akaratát. A történelem folyamán a demokrácia formája változások sokaságán ment keresztül, a hellén poliszoktól napjaink bonyolult intézményrendszerrel rendelkező modern állami irányítási szerveiig. A demokrácia elveinek kiindulópontja, korai struktúrája a közvetlen részvételre épült, miszerint minden egyes szavazati joggal bíró polgár személyesen vett részt a döntéshozatalban, minden egyén hangot adhatott személyes nézőpontjának. A demokratikus elvek szerint irányítani kívánt államok méretének növekedése azonban nem ad lehetőséget az összes állampolgár számára a személyes részvételre a döntéshozatalban, így a demokrácia az utóbbi évszázadokban közvetett úton, és képviseleti rendszerben valósul meg, választott képviselők csatornázzák be az állampolgári érdekeket a döntéshozatal folyamatába.

A közvetlen demokrácia klasszikus értelmében nem valósítható meg a modern államok korában, nincs realitása Rousseau koncepciójának, amely szerint csak a személyes részvétel ad valódi legitimitást, és a népnek magának kell meghoznia a döntéseket, mivel az akarat nem átruházható.¹ Ennek az elvnek a jelenleg használatos módja a népszavazás, amely intézménynek számos szabályozás ad különböző kereteket, függően a tárgykörtől, kezdeményezőtől, kötőerőtől, érvényességi módoktól. A népszavazás parlamentáris rendszerekben a kormányzat külső ellensúlya, lehetőség arra, hogy a szavazók közvetlen módon szerezzenek érvényt a népszuverenitás eszméjének a végső szó kimondásával egy bizonyos ügyben. A népszavazások a modern politikai rendszerekben kivételes esetben gyakorolt intézmények, melyeket a döntéshozatal kiegészítéseként alkalmaznak, a legtöbb esetben egy szabályozás megerősítéseként.

¹ SZALAI 2013, 127.

Kérdések a kérdések körül

A népszavazások valódi hasznosságáról viták sokasága folyt és folyik, az intézmény előnyeit és hátrányait számos szakirodalom taglalja. Bár világszerte részét képezi az alkotmányos rendszereknek, mégis akadnak államok, melyek elutasítják, például Nagy-Britannia, ahol a parlamenti szuverenitás elvére hivatkozva rendkívül ritkán alkalmazzák, mivel a brit logika szerint kiüresíti a törvényhozás hatáskörét, valamint megbontja az alkotmányos rendszer egyensúlyát.²

A közvetlen demokrácia mellett szól a legitimitás érve, hiszen a szavazók tömegeinek bevonása egy döntés meghozásába megkérdőjelezhetetlen legitimitást ad a végeredménynek. Michael Saward szerint a nép közvetlen részvételével hozott döntés mindig magasabb rendű a képviselők által hozott döntésnél, hiszen a népuralom a demokrácia lényege.³

Egy másik érv a problémával való szembenézés, miszerint a törvényhozó szembesülhet olyan kényes problémával, melyet nem a szakértelem hiánya miatt nem tud megoldani, hanem azért, mert megosztja a társadalmat és emiatt a hatalom végül közvetlenül a nép kezébe adja inkább a döntést.⁴

Kiemelendő továbbá az az érv, hogy a népszavazás által jelenik meg a képviseleti demokráciában a valódi népakarat, mivel a közvetlen véleménynyilvánítást nem akasztja meg a képviseleti rendszer közvetettsége. Emellett egyes érvek szerint a népszavazás informáló és népnevelő erővel is bír, mivel az állampolgárok egy-egy szavazás alkalmával a megfelelő döntés meghozása érdekében igyekeznek minél szélesebb körű tudásra szert tenni a témát illetően, tehát ilyen formában egy népszavazás hozzájárulhat az állampolgárok tájékozottságának növekedéséhez. Szintén a közvetlen demokrácia intézményét erősíti az a felfogás, miszerint a népszavazás hozzájárul az állampolgárok tényleges egyenlőségének érvényesüléséhez, abból a tényből kiindulva, hogy minden egyes résztvevő egy szavazattal rendelkezik, ami elviekben garantálja a teljes egyenlőséget.⁵

Mindezek mellett a népszavazás mobilizáló szerepet is betölt, valódi részvételre buzdítja az állampolgárokat, így erősítve meg a demokráciát egy konkrét ügy eldöntésében való érdemi cselekvéssel. Fontos kitérni az intézmény kontrollfunkciójára is, ugyanis a kötelező erejű népszavazás a központi hatalom külső ellensúlyaként jelenik meg a rendszerben, megadva a felülrás lehetőségét a nép számára egy-egy népszerűtlen döntéssel szemben.⁶

Természetesen a fenti érveknek számos cáfolata létezik. Több szempontból problémát jelent a népszavazással kapcsolatban az a tendencia, hogy alacsony a részvételi hajlandóság, ráadásul alacsonyabb, mint a népszavazások által

² SZALAI 2013, 125.

³ KÖRÖSÉNYI 2009, 47.

⁴ GULYÁS 1999, 110.

⁵ KÖRÖSÉNYI 2009, 47.

⁶ GULYÁS 1999, 110.

felülírandó döntéseket meghozó törvényhozó szervek képviselőinek megválasztásán. Ez a jelenség aláássa a népszavazásokon született döntések parlamentekkel szembeni nagyobb legitimitását, hiszen ha többen vettek részt a képviselők megválasztásán, mint a népszavazáson, akkor a többségi legitimitás a képviselőtestületet illeti.⁷

Emellett az alacsony részvétel a korábban említett tényleges állampolgári egyenlőséget sem teremti meg, hiszen a távolmaradók kimaradnak a döntésből, így nem érvényesül számukra az egyenlőség a döntés meghozásában. Szintén csorbitja az egyenlőséget az alacsony részvétel abban a tekintetben, hogy a népszavazások témáját, az alternatívák melletti érveket főként pártok képviselik, melyek a társadalom egy-egy rétegének érdekeit hivatottak szem előtt tartani, vagyis csak saját szavazóikat mobilizálják (a pártok szerepét illetően a választók politikai inkompetenciájának kihasználása is részét képezi a népszavazást érő kritikáknak).⁸ Ugyanitt érdemes megemlíteni a kisebbségeket, akik pusztán létszámbeli hátrányuk miatt nem jöhetnek ki jól egy többségi elvre épülő döntéshozatalból, ez azonban nem minden esetben érvényes, mivel egy, a saját alternatíváját nagy szenvedéllyel képviselő kisebbség képes lehet győzelemre vinni egy népszavazást.⁹

Érdekes, hogy a magas szavazói aktivitás mellett is lehet kifogást emelni a közvetlen demokrácia ellen. Sartori szerint a részvétel valódisága és hatékonysága fordított arányosságban áll egymással,¹⁰ vagyis minél többen mennek el szavazni, annál kevésbé valósul meg a fent említett valódi részvétel, mivel a nagyobb aktivitás mellett az egyes állampolgár szavazata kisebb súllyal bír a rendszerben. E logika szerint tehát nem beszélhetünk arról, hogy a népszavazás inkább kínál valódi részvételt, mint egy képviselőválasztás.

Az egyik legjelentősebb szempont a népszavazás intézményét kritizálók részéről a kompromisszum hiánya. Egy szavazáson a résztvevő csak az igen vagy a nem közül választhat, és végül egy alternatíva szerez érvényt a többség támogatása által, a másik viszont mondhatni vereséget szenved, a kisebbségben maradt szavazók véleménye pedig egyáltalán nem érvényesül.¹¹ Ez a gyakorlat szembemegy a demokratikus parlamentarizmus elveivel, a konszenzuskereséssel és a kompromisszumkészséggel, tehát ebben a tekintetben a népszavazás negatívan hat a demokratikus döntéshozatalra.

A fenti szempontok mellett felmerül a közvetlen demokrácia ilyen formájú alkalmazása ellen az az egyszerű, földhözragadt indok, miszerint költséges egy rengeteg szavazót megmozgató esemény megvalósítása. Ez az ellenvetés nagyobb súlyt kap, ha hozzávesszük az általánosan tapasztalható alacsony részvételt, tehát egy érvénytelen népszavazás esetében valóban probléma az,

⁷ KÖRÖSÉNYI 2009, 48.

⁸ KÖRÖSÉNYI 2009, 56.

⁹ GULYÁS 1999, 111.

¹⁰ KÖRÖSÉNYI 2009, 54.

¹¹ KÖRÖSÉNYI 2009, 58.

hogy egy masszív kiadásokkal járó szavazás nem éri el azon célját, hogy az állampolgárok többségét egyáltalán részvételre bírja.¹²

A pro és kontra érvek tudatában kijelenthető, hogy a népszavazás maga korántsem hibátlan intézmény, előnyeit és hátrányait e dolgozat határain túl is lehet sorolni. Érdemes még kitérni a közvetlen demokrácia egy sajátosságára, arra, hogy a népszavazás számos esetben nem magáról a kérdéstről szól.¹³ A két alternatíva mögé nagy általánosságban beállnak a politikai pártok, ők végzik a mozgósítást, és így már a saját érdekeik kerülnek előtérbe, a szavazással kapcsolatos vita pedig már túlmutat egy egyszerű „igen-nem” döntésen, hiszen egy politikai disputává válik, melynek gyakran a kormány megítélése kerül a középpontjába.

Előfordulhat olyan helyzet is, hogy a népszavazásra bocsátott kérdés esetében nem is az a politikai szereplő célja, hogy az valójában eljusson a voksoláshoz, hanem az, hogy napirenden tartson egy ügyet és tematizálni tudja a közbeszédet, amíg a média foglalkozik a témával. Ennek értelmében egy népszavazási kezdeményezés szimpla kampányfogás szerepét is betöltheti, így akár arra sincs szükség, hogy elkezdődjön az aláírásgyűjtés, mert az adott politikus vagy párt e nélkül is megkapja a kívánt figyelmet.¹⁴

Erre a magyar események közül a 2008-as népszavazás a legjobb példa, amely bár szociális kérdésekről szólt, valódi célja azonban a Gyurcsány-kormány megbuktatása volt. Később szó esik arról, hogy a hazai aktuálpolitikában is szerepet kapnak a rendszerbontó népszavazási kezdeményezések. 2015 óta az ellenzék rendszeresen keresi meg a Nemzeti Választási Bizottságot (NVB) különféle kérdésekkel, melyekkel a saját bevallásuk szerint is csupán egy szándékuk van: a közvetlen demokrácia fegyverével csapást mérni Orbán Viktor kormányára. A központi szerepet nem az tölti be, hogy ezek a kezdeményezések a korrupcióról, az állami vezetők bérééről, a felsőoktatásról vagy a képviselők vagyonnyilatkozatáról szólnak, hanem a leglényegesebb vonás az, hogy a kormány politikájával szemben fejtsenek ki kritikát, melyet egy esetlegesen érvényes népszavazással megerősítenek, így szerevezve politikai tőkét maguk számára a kormány ellenében (ahogy a Fidesz tette 2008-ban).

Ellenzéki előkampány

A népszavazás intézménye nem csak akkor szolgálhat politikai eszközként, ha el is jut odáig, hogy az állampolgárok az urnák elé járuljanak: egy-egy kezdeményezés beadása, annak hitelesítése vagy épp hitelesítésének a megtagadása meghatározhatja a politikai napirendet, így sikertelen formájában is szolgálhatja egy politikai szereplő érdekeit. Jó példaként szolgálhat erre az ezredforduló környékéről két, végül sikertelennek bizonyuló népszavazási

¹² GULYÁS 1999, 111.

¹³ KÖRÖSÉNYI 2009, 55.

¹⁴ TÉGLÁSI 2014, 30.

kezdeményezés, melyek igencsak felforgatták a közéletet, sőt, az Alkotmánybíróság számára is adtak munkát a kialakult helyzet értelmezése nyomán. Az 1997-es és 2001-es események közös különlegessége továbbá, hogy az országgyűlési választások előtti évben az ellenzék által kezdeményezett akcióról volt szó, tehát egy előzetes kampányfogásként is tekinthetünk ezekre az indítványokra.

1997-ben az MDF népszavazási kezdeményezése rázta meg a magyar politikai életet, a földkérdés témáját kívánta a közvetlen demokrácia próbájának alávetni az egykori kormánypárt.¹⁵ A kérdésbenyújtás előzményként a Horn-kormány törvénymódosítása szolgált a földtörvényt illetően, amely kiterjesztette volna a tulajdonszerzést a gazdasági társaságokra is.¹⁶ Az MDF, amely mögé beállt a teljes ellenzék, a következő kérdéssel élt a földtörvény módosításával kapcsolatban: *„Egyetért-e Ön azzal, hogy Magyarországon külföldi sem egyénileg, sem szervezeteken keresztül – annak tagjaként vagy tulajdonosaként – közvetve és maga a szervezet ne szerezhessen termőföldtulajdont?”*¹⁷

Az ellentét a két fél között abból táplálkozott, hogy a kormány szerint az ellenzék a magyar föld védelme mögé bújva a földvásárlás embargóját anakronisztikus módon tartaná fenn, ezzel ráadásul nehezítve Magyarország közeledését az Európai Unió felé, míg az ellenzék azt a véleményt hangoztatta, hogy a kormány a gazdasági társaságok címén az embargó felszámolására törekszik annak érdekében, hogy idegeneknek árusítsa a magyar földet.¹⁸

A kezdeményezés története az aláírásgyűjtő ívek leadását követően vált igazán izgalmassá. 1997. szeptember 18-án és október 1-én érkezett be a több mint kétszázezer aláírás, melyeket az Országos Választási Bizottság érvényesnek talált, így az Országgyűlésnek ki kellett írnia a népszavazást. Azonban nem egészen így történt. A törvényhozás a NATO-csatlakozáshoz kapcsolódó szavazás kiírásával egy időben a földkérdés témájában két saját kérdést írt ki népszavazásra (*„Egyetért-e azzal, hogy hazai szövetkezet és más belföldi gazdálkodó szervezet termőföldtulajdont szerezhessen, ha tartósan mezőgazdasági tevékenységet folytat?”*, illetve *„Egyetért-e azzal, hogy külföldi természetes és jogi személy továbbra se szerezhessen termőföldtulajdont mindaddig, amíg a Magyar Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról népszavazás nem dönt?”*).¹⁹ A kormány lépésére hat országgyűlési képviselő és az emberi jogok alapvető biztosa is az Alkotmánybírósághoz fordult.²⁰ Az Alkotmánybíróság az 52/1997. (X.14.) AB határozatban alkotmányellenesnek nyilvánította az Országgyűlés népszavazást elrendelő határozatát, és – mint korábban már felmerült – kijelentette, hogy a

¹⁵ GULYÁS 1999, 122.

¹⁶ BUNDULA 2018.

¹⁷ KUKORELLI 1998.

¹⁸ KIS 1997.

¹⁹ 86/1997. (X.8.) OGY határozat országos népszavazás elrendeléséről.

²⁰ KUKORELLI 2007, 118.

közvetlen demokrácia döntése a képviselőt felett áll.²¹ Az Alkotmánybíróság határozatát szem előtt tartva az Országgyűlés visszavonta korábbi döntését, így 1997-ben csak a NATO-csatlakozásról szavazhattak a polgárok.²² A földkérdés ügyéről 1998 márciusában született döntés, az Országgyűlés határozatban utasította el az ellenzék kérdését, arra hivatkozva, hogy a kérdés nem egyértelmű, valamint eredményes népszavazás esetén az Országgyűlést olyan jogalkotási kötelezettség terhelné, amelynek értelmében nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségekkel ellentétes jogszabályt kellene alkotni.²³ A földkérdésről szóló népszavazás azóta is visszatérő elem a magyar politikai életben. Legutóbb az MSZP-s Gödös Zoltán kezdeményezett szavazást a témában, azonban a szocialisták nem tudtak elég aláírást összegyűjteni a népszavazás kikényszerítéséhez.²⁴

Kis János abban a tekintetben találta kiemelt fontosságúnak az Alkotmánybíróság határozatát, hogy az megakadályozta a többséget abban, hogy visszaéljen parlamenti fölényével, hiszen ha a kormány kérdésével valósul meg a népszavazás, akkor precedens lesz arra, hogy az országgyűlési többség kibújhat a 200 ezer aláírás által megkötött feladata alól, és bármikor oly módon elébe mehet egy népszavazásnak, hogy a saját kérdését tolja előtérbe.²⁵

Az országgyűlési választásokat megelőző ellenzéki népszavazás-kampány másik kiváló példája az MSZP 2001-es akciója volt, amikor négy kérdést nyújtott be az Országos Választási Bizottsághoz, amely kezdeményezés az 1997-es eseményeknél is több munkát adott a választási bizottságnak és az Alkotmánybíróságnak. A szocialisták négy kérdése a következőképpen szólt:

„1. Akarja-e Ön, hogy a Munka Törvénykönyve a munkavállalóknak ismét heti két teljes pihenőnapot biztosítson, ezek egyike vasárnap legyen és a pihenőnapon végzett munkáért kiemelt díjazás járjon?

2. Akarja-e Ön, hogy az évenkénti nyugdíjmelést úgy határozzák meg, hogy a keresetnövekedés mellett a nyugdíjasok fogyasztása (fogyasztói kosara) alapján számított áremelkedést vegyék figyelembe?

3. Akarja-e Ön, hogy a sorkatonai szolgálat megszűnjön és azt önkéntes hivatásos haderő váltsa fel?

4. Akarja-e Ön, hogy a közoktatás az érettségi megszerzéséig minden tanuló számára térítésmentesen biztosítsa legalább egy idegen nyelvből a középfokú nyelvtudás megszerzésének és államilag elismert nyelvvizsga letételének feltételeit?”²⁶

A kérdések ugyan hasznosaknak bizonyultak az agenda setting szempontjából, rá tudták irányítani a figyelmet az ellenzékben lévő szocialista

²¹ 52/1997. (X.14.) AB határozat.

²² 90/1997. (XI.5.) OGY határozat az országos népszavazás elrendeléséről szóló 86/1997. (X.8.) OGY határozat módosításáról.

²³ 23/1998. (III.11.) OGY határozat az országos népszavazás kezdeményezésének elutasításáról.

²⁴ AZ ATV-BEN JELENTETTE BE AZ NVI AZ MSZP NÉPSZAVAZÁSÁNAK BUKÁSÁT.

²⁵ Kis 2009, 8.

²⁶ 3/2001. (V. 21.) OVB határozat.

pártra a kormányzati ciklus utolsó évében, megadva az MSZP számára a lehetőséget, hogy meghatározza a politikai napirendet a választást megelőző évben, de a kezdeményezés összességében mégis több sebből vérzett. A kérdések között nem volt valódi összefüggés, különböző társadalmi rétegeket céloztak meg, a dolgozók, a nyugdíjasok, a fiatalok, valamint az iskolázott szülők ugyan összességében széles szeletét jelentik a társadalomnak, azonban nem alkotnak egy olyan szerves egészet, amelyre egy olyan néppárt, mint az MSZP támaszkodhat akár egy népszavazási, akár egy országgyűlési kampányban.²⁷ A kérdések témája abban a tekintetben sem érhetett el sikert, hogy a kormány azonnal megtalálta a választ a felvetésekre: Orbán Viktor miniszterelnök azt nyilatkozta a kezdeményezésről, hogy az valójában a kormány programját támogatja, míg Csurka István MIEP-elnök propagandacélú ígéretésnek nevezte az akciót. Ezek mellett a szocialisták szövetségese, az SZDSZ is kritikus hangot ütött meg az ügyben, hiszen a sorkatonaság eltörlése eredetileg a szabad demokraták célkitűzése volt, amit az MSZP elorozott tőlük.²⁸

A témák nem csak politikai értelemben bizonyultak problémásnak, hanem alkotmányossági szempontokból is. Az Alkotmánybíróság a kérdéseket hitelesítő OVB határozatot megsemmisítette arra hivatkozva, hogy egy olyan aláírásgyűjtő ív, amelyen több kérdés is szerepel, nem felel meg a népszavazás jogi szabályozásának, ugyanis nem adja meg a lehetőséget az állampolgárok számára, hogy egyértelműen kifejezzék a népszavazás kezdeményezésére irányuló akaratukat, amiből adódóan sérül a jogbiztonság elve.²⁹

A kérdéseket ezután az MSZP külön-külön nyújtotta be, melyeket az OVB hitelesített, azonban ismét az Alkotmánybíróság elé került az ügy állampolgári kezdeményezésre.³⁰ Az Alkotmánybíróság kérdésenként külön-külön határozatban hirdette ki egyes döntéseit.³¹

A sorkatonaság megszüntetésének témájában az 50/2001. (XI.29.) AB határozat azon ítéletet tette közzé, miszerint nem tartható népszavazás az ügyben, mivel az eredményessége esetén az Alkotmány módosítására kötelezné az Országgyűlést, mert a honvédelmi kötelezettség alapvető alkotmányos kötelezettség és a honvédelemre irányuló alkotmányos köteleesség nem üresíthető ki.

Az 51/2001. (XI.29.) AB határozat helyben hagyta az OVB döntését az évenkénti nyugdíjmelésről, arra hivatkozva, hogy a népszavazási kérdés távoli, közvetett összefüggésben áll valamely tiltott népszavazási tárgykörrel és nem eredményezi a kérdés tiltott tárgykörűvé válását.

A pihenőnapokra vonatkozó kezdeményezés terén az 52/2001. (XI.29.) AB határozat öntött tiszta vizet a pohárba az OVB határozatának megsemmisítésével, oly indokkal, hogy a kérdés több alkérdésből áll, mivel nem

²⁷ POLITICAL CAPITAL 2001.

²⁸ VÖÖ 2001.

²⁹ 32/2001. (VII. 11.) AB határozat.

³⁰ TORDAI 2001, 93.

³¹ AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL.

csak a pihenőnapról kéri ki a szavazó véleményét, hanem arról is, hogy az vasárnapra essen-e, és a kiemelt díjazásról is. Ezek tekintetében a kérdés nem egyértelmű, így nem bocsátható népszavazásra.

Az 53/2001. (XI.29.) AB határozat keretein belül azt vizsgálta a taláros testület, hogy a nyelvvizsga biztosításáról szóló kérdés az Országgyűlés hatáskörébe tartozik-e. Az Alkotmánybíróság döntése szerint a közoktatás, illetve nyelvvoktatás törvényi szabályozású is, tehát tartható népszavazás a témában.

Az Alkotmánybíróság tehát összességében két kérdést, a nyugdíjemeléseket és a nyelvvoktatást érintő kezdeményezéseket tartotta alkalmasnak népszavazásra, azonban mégsem történt szavazás a két ügyben. A voksolás elmaradásának hátterében az az indok állt, hogy az Alkotmánybíróság döntése november végén született meg, így ha össze is gyűlt volna a kellő számú aláírás, magát a szavazást akkor sem tartották volna meg a 2002-es országgyűlési választások előtt. Nagy Sándor, az MSZP országgyűlési frakciójának akkori vezetője úgy nyilatkozott, ebben a helyzetben nem ragaszkodnak a népszavazás megtartásához, hanem majd kormányzó pártként teszik meg a szükséges lépéseket.³² A tavaszi választásokat követően a szocialisták ezt a forgatókönyvet követték, így, mivel el sem kezdték az aláírásgyűjtést, a népszavazási kezdeményezés saját érdektelenségük miatt hiúsult meg.³³

A két kezdeményezés közös vonása – amellett, hogy többszöri alkotmányértelmezésre kényszerítették az Alkotmánybíróságot (az ebből született határozatok következtetései a továbbiakban komoly jelentőséggel bírtak a népszavazási vitákban, tehát ebben a tekintetben haszonnal járt ezeknek a kérdéseknek az alkotmányos szintű vizsgálata) –, hogy az országgyűlési választások előtti évben kezdeményezte az ellenzék, amely utána kormányra került, a parlamenti többség birtokában viszont „elfelejtődni” látszott korábbi elköteleződése a közvetlen demokrácia irányába. Ez a kettős példa mutatja, hogy a népszavazási kezdeményezések számos esetben nem kapcsolódnak össze az eredeti demokratikus elvek alkalmazására irányuló akarattal, hanem pártérdekeket szolgálva olyan célból nyúlnak ehhez az eszközhöz a politikai szereplők, hogy saját bázisukat növeljék, és ellenfelük táborát megosszák egy vagy több kérdésben. A közvetlen demokrácia jelentősége a hazai politikai élet berkein belül ebben a tekintetben kiüresedni látszik az ezredfordulóra. Kimondható ez annak tudatában, hogy amint a kezdeményező, korábban ellenzéki szerepet betöltő párt kormányra jut, vagy csak komoly ambíciókkal és reális győzelmi eséllyel fut neki a választásoknak, akkor már nem fordít energiát egy esetlegesen kétes kimenetelű népszavazás levezényelésére. Ez a hozzáállás a politikai realitás talaján állva racionálisnak mondható, hiszen egy választási győzelem nem feltétlenül garantálja a szavazók hosszú távú lojalitását, egy adott kérdésben a regnáló kormány ellen fordulhatnak a szavazók, sőt, egy választás

³² POLITICAL CAPITAL 2001.

³³ LÖFFLER 2017a.

utáni voksolás mobilizálhatja vagy akár összefogásra is sarkallhatja a vesztes feleket. Gondoljunk csak az országgyűlési választások második fordulóra. (Felmerül az a kérdés is, hogy vajon mi történt volna akkor, ha 2008-ban esetleg megvalósul egy előrehozott választás a szociális népszavazás előtt, ráadásul a Fidesz sikerével? Természetesen ebben a felvetésben túl sok a „ha” ahhoz, hogy tudományosan lehessen megközelíteni, ettől függetlenül a korábbi tapasztalatok alapján jogosan gondolhatjuk azt, hogy a szociális népszavazás is valószínűleg hamar okafogyottá vált volna, ha a Fidesz közben kormányzó párttá válik.)

Különösen érdekes az 1997-es események tekintetében az a tanulság, hogy a kormány alkotmányértő módszerhez nyúlt annak érdekében, hogy kikerülhesse egy számára kényelmetlen népszavazás megtartásának kötelezettségét. A parlamenti többség birtokában könnyebb és biztonságosabb út egy egyszerű törvénymódosítás, mint egy többesélyes népszavazási kampányba és voksolásba való beleugrás, hiába jelenti ez az elvek tekintetében szomorú módon azt, hogy a közvetlen demokrácia a modern képviselet rendszerben nem bír komoly, önálló súllyal és a neki járó tisztelettel a politikcsinálók részéről, akik ezzel a hozzáállással kiveszik a nép kezéből az egyik utolsó intézményt, amellyel közvetlen módon véleményt nyilváníthatnak.³⁴

Számok szélmalomharca

A közvetlen demokrácia alkalmazásának is sajátossága, hogy megfelelő politikai helyzetben maga a kérdés elveszíti lényegességét, a voksolás valójában a fennálló hatalommal szembeni tiltakozó szavazássá alakul át, ahogy történt ez Magyarországon 2008-ban. 2015 márciusától kezdve az ellenzék ismét a rendszerellenes népszavazás fegyveréhez nyúlt, hogy az új szabályozás nehézségei ellenére is egy eltérő fronton támadhassa a kormányt és tematizálhassa a politikai kommunikációt. 2015. március 13-án Vajda Zoltán, a 60ezren a magánnyugdíjukért nevű Facebook-csoport vezetője magánszemélyként nyújtott be 19 kérdést a Nemzeti Választási Bizottsághoz.³⁵ Ezek a beadványok olyan témákat érintettek, mint például a közbeszerzések, vagyonynyilatkozatok, ügynökakták, magán nyugdíjpénztárak, dohányboltok, tankötelezettség, a paksi atomerőmű, a közfoglalkoztatottak helyzete, vagy a támogatások. A márciusi kérdésőzont április 9-én Gulyás Balázs, az internetadó elleni tüntetések szervezője újabb kilenc kezdeményezése követte, olyan témákkal, mint az egészségügyi várólisták, földkérdés vagy a gyermekvédelem. Vajda és Gulyás a kérdéseket Lattmann Tamás nemzetközi jogással közösen dolgozták ki, és saját bevallásuk szerint is a kormányra való nyomásgyakorlás volt a céljuk a számtalan kezdeményezéssel. A kérdések nagy számát a sikerességre való törekvés indokolta, mivel a szervezők szerint egy szavazás is elégségesnek bizonyulhat a hatalom ellen. „Az igen ugyanis minden esetben az

³⁴ LÖFFLER 2017b.

³⁵ 2015. ÉVI ORSZÁGOS NÉPSZAVAZÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK.

Orbán-rendszer elutasítását jelenti” – nyilatkozta Gulyás.³⁶ A kezdeményezések közül végül négy jutott el odáig, hogy megkezdődjön az aláírásgyűjtés, azonban nem sikerült összegyűjteni a megfelelő számú támogatót.³⁷

Hasonlóan a nagy számok esélyére támaszkodott Vágó Gábor volt LMP-s országgyűlési képviselő, aki 2017 folyamán összesen 20 kérdést nyújtott be az NVB-hez.³⁸ Első körben három kezdeményezést indított április 6-án, melyek a letelepedési kötvényekhez kötődtek, de ezeket az NVB nem hitelesítette. Vágó négy nappal később folytatta nyolc újabb kérdéssel, melyek a korrupcióra, illetve az állami cégvezetők bérére vonatkoztak. A kérdések közül végül kettő, az „Egyetért-e Ön azzal, hogy a korrupciós bűncselekmények büntethetősége legalább tizenkét év elteltével évüljön el?”, illetve az „Egyetért-e Ön azzal, hogy költségvetési szervvel foglalkoztatási jogviszonyban álló személy onnan származó éves jövedelme a köztársasági elnök tiszteletdíjának éves összegét ne haladhatta meg?” kérdés jutott el az aláírásgyűjtés fázisába. Érdekesség, hogy a korrupciós bűncselekmény elévülését az aláírásgyűjtés közben elfogadta az Országgyűlés, így a népszavazás okafogyottá vált.³⁹ Vágó Gábor a következőképp kommentálta a kialakult helyzetet: „A Fidesz rendszerének Achilles-ina a népszavazás.”⁴⁰ A további történések azonban nem igazolták kijelentését, ugyanis hiába tudta az állami vezetők bérplafonjának kérdésével maga mellé állítani az MSZP-t, az LMP-t és a PM-et,⁴¹ végül nem sikerült összegyűjteniük a kellő számú aláírást ahhoz sem, hogy az Országgyűlés megtárgyalja a népszavazás elrendelését.⁴² Szeptember 20-án Vágó újabb kilenc kérdést nyújtott be a hatósághoz, amelyekkel a legfőbb ügyész, valamint a parlamenti képviselők helyzetéről, illetve a kormányfő elmeállapotáról kérte ki a szavazók véleményét, azonban egyik beadvány sem jutott el a hitelesítésig.

A legsikeresebb sikertelen népszavazási kezdeményezést az elmúlt időszakból azonban egyértelműen a Momentum tudhatja a magáénak. A mozgalom 2016 decemberében került be a közéletbe budapesti helyi népszavazási kezdeményezésével, mely így szólt: „Egyetért-e Ön azzal, hogy Budapest Főváros Önkormányzata vonja vissza a 2024. évi nyári olimpiai és paralimpiai játékok megrendezésére irányuló pályázatát?” A kérdést a Fővárosi Választási Bizottság hitelesítette, így a Momentum megkezdhetette az aláírásgyűjtést a budapesti olimpiára vonatkozóan.⁴³ Az ekkor még mozgalomként működő szervezet elnöke, Fekete-Győr András úgy nyilatkozott az aláírásgyűjtésről, hogy annak nem pusztán a budapesti olimpia megakadályozása a célja annak költségei miatt, hanem a kormány elleni fellépés,

³⁶ DULL 2015.

³⁷ LENGYEL 2015.

³⁸ 2017. ÉVI ORSZÁGOS NÉPSZAVAZÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK.

³⁹ A 2017. SZEPTEMBER 19-I PLENÁRIS ÜLÉS NAP FŐBB ESEMÉNYEI.

⁴⁰ DOMSCHITZ 2017.

⁴¹ FÁBIÁN 2017.

⁴² HERCZEG 2017.

⁴³ 3/2016. (XII.7.) FVB határozat.

valamint az, hogy a Momentum felkerüljön a politikai térképre és hosszú távon párttá válhasson, ami elindulhat a 2018-as választásokon.⁴⁴ Az aláírásgyűjtést az MSZP, az Együtt, az LMP és a Párbeszéd is támogatta,⁴⁵ a DK pedig visszavonta saját online aláírásgyűjtő akcióját, hogy az ne zavarja a Momentum tevékenységét.⁴⁶ A kezdeményezés nem várt sikert hozott a mozgalom számára. A szükséges 138 ezer aláírás helyett több mint 260 ezer aláírást adott le végül a Momentum a fővárosi városházán.⁴⁷

Az aláírások hitelesítésével kapcsolatos döntés azonban már nem született meg, ugyanis 2017. február 22-én a kormány visszavonta a 2024. évi XXXIII. nyári olimpiai és XVII. nyári paralimpiai rendezési jogáért kiírt pályázatot.⁴⁸ Az ezt kihirdető kormányhatározat kiemelte, hogy az olimpia megszervezése nemzeti ügy, amelyhez egység szükséges, azonban ez az egység felbomlott, az olimpia pedig pártüggyé vált, és a felelősség a korábbi döntésükből kihátráló ellenzéki pártokat terheli. Orbán Viktor kormányfő azzal indokolta a visszalépést, hogy egy viták által megosztott Magyarország megalázó vereséget szenvedett volna a többi pályázóval szemben, ettől pedig meg kell kímélni az országot.⁴⁹ A miniszterelnök továbbá azt nyilatkozta a Momentumról, hogy a mozgalom egy új-SZDSZ, *„melyet nem az olimpia érdekel, hanem politikai párttá akar válni, ezért nem drága neki az álmogyilkosság.”*

Orbán Viktor jóslata, melyet kezdettől fogva a Momentum sem tagadott, vagyis, hogy párttá akarnak válni és indulni kívánnak az országgyűlési választásokon, 2017 márciusában megvalósult és az újdonsült párt elkezdett készülni a választásokra.⁵⁰ Az olimpia elleni aláírásgyűjtéssel robbantó mozgalom lendülete azonban megfogyatkozott 2018-ra, mivel más témával nem tudtak olyan sikereket elérni, mint a budapesti olimpiával, így mandátum nélkül, 3%-os listás eredménnyel zárták első szereplésüket az országgyűlési választásokon.⁵¹ A Momentum ettől függetlenül továbbra is aktív, több népszavazási kezdeményezés is kötődik a párthoz, például a CEU-ról vagy a miniszterelnök újraválaszthatóságáról, melyek azonban nem jutottak el a hitelesítésig.⁵²

Az említett három népszavazási akció mellett még számos indítványt is érdemes lenne tárgyalni az elmúlt évekből, mint például a földkérdést, az Európai Ügyészséghez való csatlakozást, a civiltörvényt, a főügyész helyzetét, vagy a lakás takarékpénztárakat firtató benyújtott kérdéseket, azonban a 2015-ös, illetve a 2017-es beadványcsomagok eltérnek a többi kezdeményezéstől, ugyanis nyíltan vállalták, hogy gyakorlatilag a kérdés témájától függetlenül a kormány

⁴⁴ DULL 2017.

⁴⁵ HERCZEG SZ. 2017.

⁴⁶ VISSZAVONJUK A DK OLIMPIAI ONLINE ALÁÍRÁSGYŰJTÉSÉT.

⁴⁷ ÁCS 2017.

⁴⁸ 1093/2017. (II.22.) Korm. határozat.

⁴⁹ ORBÁN 2017.

⁵⁰ TÓTH 2017.

⁵¹ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK VÁLASZTÁSA 2018.

⁵² 2017. ÉVI ORSZÁGOS NÉPSZAVAZÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK.

megbuktatása a céljuk. A Momentum esetében annyi az eltérés, hogy egy téma sikerének köszönhető, hogy új, stabilnak mondható politikai szereplő került fel a magyar politikai palettára, a párt pedig azóta is kérdésekkel bombázza a Nemzeti Választási Bizottságot, tehát nem adták fel, hogy a közvetlen demokrácia eszközével támadják a kormányt. Éppen ezért ez a három téma mutatja meg jól, hogy az utóbbi években újra terítékre került a magyar politikai életben a népszavazás, mint rendszerbuktató eszköz alkalmazása.

A kezdeményezés első szakaszában a médiafigyelem által egy politikai szereplő többször kap lehetőséget arra, hogy hallassa hangját, kifejtse véleményét, kritizálja ellenfeleit, úgy, hogy az aláírásgyűjtés vagy el sem kezdődött még, vagy meg sem valósul. Ha a kezdeményezés eljut az aláírásgyűjtésig, akkor pedig a kampányoló számára újabb lehetőség adódik, hogy aktivitást mutasson, érintkezzen a potenciális szavazókkal, a megszerzett adatok segítségével adatbázist készítsen, és folyamatosan napirenden tarthassa saját témáját. E tevékenység rengeteg pénzt, időt és munkát igényel, de komoly sikerekhez vezethet.

Nem véletlen, hogy az említett esetekben a kormány többször is engedett a kezdeményezőknek még a népszavazás megvalósulása előtt. Ugyanarról a Fideszről van ugyanis szó, amely szemtanúja volt annak, hogy elbukott a Horn-kormány kísérlete arra, hogy saját kérdését nyomja be az ellenzéki kezdeményezés helyett, valamint ugyanarról a Fideszről, amely levezé nyelte a 2008-as népszavazást, amely komoly koporsószeget jelentett az MSZP-SZDSZ kormány koporsójában. A 2016-os kvótareferendum esetében látható, hogy egy saját kezdeményezésű népszavazás érvénytelensége még megmagyarázható (főként, hogy a kormány által preferált alternatíva elsőpró arányt ért el), azonban egy külső szereplő által benyújtott, kimondottan a kormány politikája ellen irányuló szavazás kedvezőtlen eredménye komoly gondot jelenthet a kormánynak (ahogy 2008-ban is), az ellenzék kezébe pedig egy folyamatosan újra kijátszható ütőkártyát adna a kormány kudarcának felelőltetésével. Ez nem csak a kommunikáció szintjén működőképes, hiszen egy népszavazás ténylegesen állampolgárok sokaságát mozgatja meg, tehát egy sikeres kormányellenes népszavazás jelentős visszaesést jelent a fennálló hatalom támogatóinak számára.

Valószínűleg ennek tudatában, valamint emlékezve a Horn-kormány 1997-es botrányára a saját kérdésük Alkotmánybíróság általi elkaszálásával, illetve a 2008-as népszavazás tanulságait szem előtt tartva döntött úgy a kormány, hogy a vasárnapi boltzár, a korrupciós bűncselekmények és a budapesti olimpia esetében is inkább engedett és elébe ment a kérdésnek egy-egy törvénymódosítással, illetve az olimpiai pályázat visszavonásával, minthogy megkockáztasson egy kétes kimenetelű kampányt és népszavazást. Sőt, a kvótareferendum kapcsán olyan kritika érte a kormányt Lendvai Ildikó részéről, aki szerint a referendum bűnben született, hogy a népszavazási kezdeményezés

nem volt több egyszerű terelésnél, alibinél, hogy elvonja a figyelmet a bejelentése előtti napon történt kopaszbotrányról.⁵³

Összegzés

A közvetlen demokrácia modern formájának – amely a demokratikus elvek eredeti megtestesülésének a mai politikai rendszerekhez igazított intézménye – számos típusa létezik a világ különböző államaiban, több szempont alapján csoportosítható módon. Ez a sokszínűség és az elvi igazolás azonban nem mentesíti a népszavazást a kritikáktól, hiszen hiába nyúl vissza ez a forma a többségi döntéshozatal ősi eszméjéhez és ad többletlegitimitást a tömegek részvétele által, a képviseleti demokrácia térnyerése számos ponton kikezdi a népszavazás feddhetetlenségét. A parlament hatáskörének csorbitása, az alacsony részvételi hajlandóság miatti legitimációs aggályok, a kompromisszum hiánya, illetve a közvetett hatalomgyakorlás céljából létrejött pártok rátelepedése az intézményre mind olyan felvetések, melyeket nem érdemes figyelmen kívül hagyni.

Mindazonáltal a közvetlen demokrácia minden hibája ellenére része a modern politikai rendszereknek, megkerülhetetlen hatást gyakorolva a közéletre. Magyarországon sincs ez másképp, a népszavazások szabályozása, illetve a hét megtartott voksolás viták sokaságát eredményezte hazánkban. Mulasztásból eredő alkotmányellenesség miatti jogalkotási kényszer, az érvényességi küszöb és a tiltott tárgyak változtatása is színesítette a magyar népszavazási szabályozások menetét és megítélését az elmúlt harminc évben.

A 2008-as, ún. szociális népszavazás emelkedik ki leginkább az eddigi voksolások közül, hiszen ez esetben egy rendszerbontó akcióról volt szó, ahol nem a kampány volt a népszavazásért, hanem a népszavazás a kampányért. A közvetlen demokrácia ilyen jellegű felhasználása azóta is része a magyar közéletnek. Civilek és új ellenzéki pártok ebben a formában látták meg a lehetőséget arra, hogy hatékonyan támadják a kormányt. Az elképzelés működőképes, az ellenzék magára tudja irányítani a figyelmet ezekkel a kezdeményezésekkel, működik az agenda setting, azonban az is látszik, hogy az Orbán-kormányt nem lehet komolyan megsebezni saját egykori fegyverével. A Fidesz egy-egy kisebb felhajtással járó előzetes engedéssel többször is meg tudta akadályozni, hogy egy esetleges veszélyeket rejtő nagyobb szabású népszavazási kampány bontakozhasson ki.

⁵³ LENDVAI 2016.

Források

- 23/1998. (III.11.) OGY határozat az országos népszavazás kezdeményezésének elutasításáról; <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=998h0023.OGY> (Letöltés ideje: 2018. 11. 26.)
- 32/2001. (VII.11.) AB határozat; <http://www.magyarokozlony.hu/dokumentumok/a59799df294c9688f950f3e6106e543af634106e/megtekintes> (Letöltés: 2018.11.26.)
- 52/1997. (X.14.) AB határozat; http://www-archiv.parlament.hu/fotitkar/nepszav/52_1997_ab_hat.htm (Letöltés: 2018.11.26.)
- 86/1997. (X.8.) OGY határozat országos népszavazás elrendeléséről; <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=997h0086.OGY> (Letöltés: 2018.11.26.)
- 90/1997. (XI.5.) OGY határozat az országos népszavazás elrendeléséről szóló 86/1997. (X.8.) OGY határozat módosításáról; <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=997h0090.OGY> (Letöltés: 2018.11.26.)
- 1093/2017. (II.22.) Korm. határozat; <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A17H1093.KOR×hift=ffffff4&txtreferer=00000001.TXT> (Letöltés: 2018.11.22.)
2015. ÉVI ORSZÁGOS NÉPSZAVAZÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK = 2015. évi országos népszavazási kezdeményezések; <http://www.valasztas.hu/2319> (Letöltés: 2018.11.21.)
2017. ÉVI ORSZÁGOS NÉPSZAVAZÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK = 2017. évi országos népszavazási kezdeményezések; <http://www.valasztas.hu/en/2317> (Letöltés: 2018.11.21.)
- DOMSCHITZ 2017 = Domschitz Mátyás: 9 új korrupcióellenes népszavazást indít Vágó Gábor. *Index* 2017.09.20.; https://index.hu/belfold/2017/09/20/9_uj_korrupcioellenes_nepszavazast_indit_vago_gabor/ (Letöltés: 2018.11.22.)
- ÁCS 2017 = Ács Gábor: 266 ezer aláírás gyűlt össze a budapesti olimpiáról szóló népszavazásért. *Euronews* 2017.02.17.; <https://hu.euronews.com/2017/02/17/nolimpia-266-ezer-alairas> (Letöltés: 2018.11.22.)
- AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL = Az Alkotmánybíróság legutóbbi döntéseiből. *Fundamentum* 5. évf. 4. sz. (2001) 135–144.
- AZ ATV-BEN JELENTETTE BE AZ NVI AZ MSZP NÉPSZAVAZÁSÁNAK BUKÁSÁT = Az ATV-ben jelentette be az NVI az MSZP népszavazásának bukását. 2016.07.27.; <http://www.atv.hu/belfold/20160727-az-atv-ben-jelentette-be-az-nvi-a-szocik-nepszavazasanak-bukasat> (Letöltés: 2018.11.26.)

- BUNDULA 2018 = Bundula István: A jövő így kezdődött.; *Magyar Narancs* 2017/48. (11.30.); <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-jovo-igy-kezdodott-107906> (Letöltés: 2018.11.26.)
- DULL 2015 = Dull Szabolcs: Egyetlen kérdésből is lehet Orbán-ellenes népszavazást csinálni. *Index* 2015.03.25.; https://index.hu/belfold/2015/03/25/marcius_15_ellenzeki_tuntetes_19_kerdes_nepszavazas/ (Letöltés: 2018.11.21.)
- FÁBIÁN 2017 = Fábíán Tamás: Ellentmondásos népszavazással buktatnák meg a Fideszt. *Index* 2017.07.31.; https://index.hu/belfold/2017/07/31/nepszavazas_vago_gabor_allami_cegvezetok/ (Letöltés: 2018.11.22.)
- DULL 2017 = Dull Szabolcs = Első céljuk, hogy megakadályozzák a budapesti olimpiát. *Index* 2017.01.16.; https://index.hu/belfold/2017/01/16/elso_celjuk_hogy_megakadalyozzak_a_budapesti_olimpiat/ (Letöltés: 2018.11.22.)
- KIS 1997 = Kis János: Javaslat újragondolásra. *Magyar Narancs* 1997/43. (10.23.); (1997); https://magyarnarancs.hu/publicisztika/kis_janos_javaslat_ujragon_dolasra-56867 (Letöltés: 2018.11.26.)
- LENDVAI 2016 = Lendvai Ildikó: Bűnben fogant „népszavazás”. *NOL* 2016.09.06.; <http://nol.hu/velemenyn/bunben-fogant-nepszavazas-1630635> (Letöltés: 2018.11.23.)
- LÖFFLER 2017a = Löffler Tibor: Politikai játszmák a népszavazással. *Magyar Nemzet* 2017.02.22.; <https://mno.hu/velemenyn/politikai-jatszma-a-nepszavazassal-1387166> (Letöltés: 2018.11.26.)
- LÖFFLER 2017b = Löffler Tibor: Miről is szól egy népszavazás? *Magyar Nemzet* 2017.03.03.; <https://mno.hu/velemenyn/mirol-is-szol-egy-nepszavazas-1388532> (Letöltés ideje: 2018.11.26.)
- LENGYEL 2015 = Lengyel Tibor: Löffler Tibor: Politikai játszmák a népszavazással; <https://mno.hu/velemenyn/politikai-jatszma-a-nepszavazassal-1387166> (Letöltés: 2018.11.26.)
- Nem jött össze a rendszerbontóknak a 200 ezer aláírás. *Origo* 2015.09.29.; <http://www.origo.hu/itthon/20150929-nem-jott-ossze-a-rendszerbontoknak-a-200-ezer-alairas.html> (Letöltés: 2018.11.21.)
- HERCZEG 2017 = Herczeg Márk: Népszavazást akartak tartani, de nem tudtak elszámolni a kérdőívekkel, a választási bizottságtól több 100 ezres bírságot kaptak. *444* 2017.12.15.; <https://444.hu/2017/12/15/nepszavazast-akartak-tartani-de-nem-tudtak-elszamolni-a-kerdoivekkel-a-valasztasi-bizottsagtol-tobb-100-ezres-birsagot-kaptak> (Letöltés: 2018.11.22.)

- HERCZEG SZ. 2017 = Herczeg Szonja: Olimpiaellenes népszavazás: Súlyom László is aláírta. *Magyar Nemzet* 2017.01.31.; <https://mno.hu/belfold/olimpiaellenes-nepszavazas-solyom-laszlo-is-alairta-1383805> (Letöltés: 2018.11.22.)
- ORBÁN 2017 = Orbán: A népszavazáshoz többség, az olimpiához egység kell. (Orbán Viktor miniszterelnök a Kossuth Rádió 180 perc című műsorában) *Hirado.hu* 2017.02.24.; <https://www.hirado.hu/2017/02/24/orban/> (Letöltés: 2018.11.22.)
- ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK VÁLASZTÁSA 2018 = Országgyűlési képviselők választása, 2018. április. 8. Az országos listás választás eredménye; <http://www.valasztas.hu/dyn/pv18/szavossz/hu/orszlist.html> (Letöltés: 2018.11.30.)
- TÓTH 2017 = Tóth Richi: Párttá alakul a Momentum, Fekete-Győr az új elnök. *24.hu* 2017.03.05.; <https://24.hu/kozelet/2017/03/05/partta-alakul-a-momentum-fekete-gyor-az-uj-elnok/> (Letöltés: 2018.11.22.)
- VISSZAVONJUK A DK OLIMPIAI ONLINE ALÁÍRÁSGYŰJTÉSÉT = Visszavonjuk a DK olimpiai online aláírásgyűjtését; <http://web.dkp.hu/visszavonjuk-a-dk-olimpiai-online-alairasgyujteset/> (Letöltés: 2018.11.22.)
- VÖÖ 2001 = Vöö György: Népszerű-e a népszavazás. *Válasz.hu* 2001.05.04.; <http://valasz.hu/itthon/nepszeru-e-a-nepszavazas-1705> (Letöltés: 2018.11.26.)
- 3/2001. (V. 21.) OVB határozat; <http://www.valasztas.hu/en/hatarozat-megjelenito/-/hatarozat/3-2001-v-21-ovb-hatarozat-a-magyar-szocialista-part-altal-kezdemenezett-orszag-os-nepszavazas-targyaban> (Letöltés ideje: 2018.11.26.)
- 3/2016. (XII. 7.) FVB határozat; <http://budapest.hu/valasztas/Documents/FVB/2016%20FVB/3-2016-FVB-12-07-Olimpia2.pdf> (Letöltés: 2018.11.22.)
- A 2017. SZEPTEMBER 19-I PLENÁRIS ÜLÉS NAP FŐBB ESEMÉNYEI = A 2017. szeptember 19-i plenáris ülés nap főbb eseményei; <http://www.parlament.hu/documents/10181/1208490/20170919pt/f9022fbc-4022-4aed-a15e-5db2ec26736d> (Letöltés: 2018.11.22.)

Irodalom

- GULYÁS 1990 = Gulyás Mónika: A népszavazás intézménye – történeti-összehasonlító perspektívában. *Politikatudományi szemle* 8. évf. 4. sz. (1999) 107–132.
- KIS 2009 = Kis János: A népszavazás a harmadik köztársaság alkotmányában. *Fundamentum* 13. évf. 4. sz. (2009) 5–28.
- KÖRÖSÉNYI 2009 = Körösenyi András: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest : DKMKA – Századvég Kiadó, 2009, 37–61. o.
- KUKORELLI 1998 = Kukorelli István: Az országos népszavazás, 1989–1998; http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp10/1-24_kukorelli.html (Letöltés: 2018.11.26.)
- KUKORELLI 2007 = Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest : Osiris Kiadó, 2007.
- POLITICAL CAPITAL 2001 = Political Capital: *Az MSZP és a népszavazás*. 2001.11.28.; http://www.politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=513 (Letöltés: 2018.11.26.)
- SZALAI 2013 = Szalai András: Manipuláció vagy korrekció? A népszavazás, mint a parlamentáris kormányzat ellensúlya. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2013/3 (2013) 125–143.
- TÉGLÁSI 2014 = Téglási András: Azért a nép az úr? A népszavazás aktuális alkotmányjogi kérdései az Alaptörvény elfogadása óta. *MTA Law Working Papers* 19 (2014) 1–32.
- TORDAI 2001 = Tordai Csaba: Népszavazási kezdeményezés az Alkotmánybíróság előtt. *Fundamentum* 5. évf. 3. sz. (2001) 93–99.

Direct lack of compromise – advantages and disadvantages of referendums

TAMÁS SZEKERES

Referendum is the most direct manifestation of the ideas of democracy and popular sovereignty, in spite of this in modern political regimes of representation referendum became an exceptionally practised, supplementary institute. There is a serious reason behind the fact that referendum is not a part of political debates in general, because direct voting is an ideal solution for social problems but the implementation can cause several difficulties. The usage of referendum brings up questions about sovereignty, authority, legitimacy, political control, equality, mobilization, ability for compromise or the problem of parties participating and making referendum their political instrument. The debate is not about the conflict of idealism and elitism but about the entitlement and execution of a voting form that moves masses.

Klímaváltozás elleni nemzetközi küzdelem kontra politika

PINTÉR KATALIN GYÖNGYI

Bevezetés

Az éghajlatváltozás napjainkra egyre nagyobb kihívássá vált, amelyre a választ globális mértékű összefogással lehetne megadni. Sok könyv, cikk, tanulmány, dokumentumfilm foglalkozik a témával szakszerűen, de manapság játékfilmek alapjául is szolgál, amely több emberhez jut el, ezzel is felhívva a figyelmet a klímaváltozásra. Mára mindenki számára kézzelfoghatóvá vált a probléma. A hírekben olvashattuk, milyen pusztítást végeztek idén a tornádók az Egyesült Államokban, mekkora károkat hagyott maga után a Nárцisz névre keresztelt vihar Európában. Gondolhatunk egyszerűen arra is, hogyan változott meg az elmúlt évtizedekben Magyarországon az időjárás: még két évtizeddel ezelőtt decemberben természetes volt a hóesés, márciusra elkezdett tavaszodni, az utóbbi években gyakori, hogy február, március az az időszak, amikor a havazást tapasztalhatjuk. Vagy éppen októberben még mindig nyári hőség van esők és hűvös szél helyett.

Az éghajlatváltozás problémája egyre kézzelfoghatóbbá válik, bár tény, hogy sok más világszintű kihívás áll az emberiség előtt. Véleményem szerint ezek nagymértékben összefüggnek, gondolok itt a túlnépesedésre, az éhínségre, a járványokra, amelyek a klímaváltozással is kapcsolatban állnak.

Munkámban azt fogom bemutatni az ENSZ tevékenységén keresztül, hogy hogyan küzd a világ az éghajlatváltozás ellen, illetve, hogy a politikai és gazdasági érdekek hogyan változtatnak egy-egy akció sikerességén.

1969-ben U Thant, akkori ENSZ főtitkár a globális gondolkodás és cselekvés fontosságára a következő mondatokkal hívta fel a figyelmet egy ENSZ ülésen:

„Ennek a szervezetnek még egy évtizednyi ideje van arra, hogy tagjai elfelejtsék régi pereiket, és kezdjenek egy világot átfogó együttműködést, hogy megállítsák a fegyverkezési versenyt, megjavítsák az emberiség életterét, megfékezzék a népességgrobbanást, és a kibontakozáshoz megadják az első impulzust. Ha az elkövetkező tíz esztendőben nem jön létre ilyen összefogás, akkor attól félek, ezek a nehézségek olyan mértéket öltenek, hogy a megoldásuk meg fogja haladni az emberiség képességeit.”¹

A klímaváltozás tudományos háttere

Az éghajlatváltozást gyakran kapcsolatba hozzák az üvegházhatással, az üvegházgázok kibocsátásával, viszont a kép ennél sokkal árnyaltabb. Ha nem lenne üvegházhatás, a Föld hőmérséklete nagyjából 33°C-kal lenne alacsonyabb, körülbelül -18 fok lenne.² Mi is az az üvegházhatás tulajdonképpen?

¹ RAKONCZAI 2008, 19.

² RAKONCZAI 2008, 51.

A légkört alkotó gázok bizonyos sugárzást átvédnek, van, amit nem, illetve olyan is van, amit elnyelnek. A Nap sugárzása olyan sugárzás, amelynek jelentős részét átengedi a légkör, de a Föld felszínén lévő anyagokkal kölcsönhatásba lépve hosszú hullámú hősugárzássá alakul és ezt már kisebb mértékben engedi vissza a világűrbe. Így hőtöbblet keletkezik Földünkön, amely lehetővé teszi az életet. A bolygó története során egyensúly alakult ki a gázok arányában és összetételében, az emberi tevékenység azonban az utóbbi évtizedekben nagyban elkezdte befolyásolni a legfontosabb üvegházgázok alakulását a légkörben. A legfontosabb ilyen gázra, a vízgőzre nincs nagy ráhatása az embereknek. Viszont a többi gáz nagyon is függ az emberi tevékenységtől. A legfontosabb üvegházhatású gázok a következők: vízgőz, szén-dioxid, nitrogén-oxidok, freonok, CFC-k és a metán.³ Bár ezek a gázok a Föld természetes folyamatainak következményeképpen is a légkörbe jutnak (pl.: vulkánműködés, mocsarak), de az emberi tevékenység sokkal nagyobb mértékben járul hozzá ezen gázok légkörbe jutásához.

A légkör felmelegedésének következményeként elkezd olvadni a sarkvidéki jégtakaró és a gleccserek is, amelynek következménye, hogy emelkedik a világtenger szintje. A másik nagy probléma a sivatagi területek térszerkezése, hiszen ezeken a területeken nem lehet termelni, kiesnek a gazdaságból, így az országok lehetőségeiktől esnek el.

A klímaváltozás sokrétű probléma, nagyon sok súlyos következménye van, ezért szükséges nemzetközi egyezményeket kötni és megoldani minél előbb.

Stockholmi Konferencia 1972

Az első átfogó, világméretű konferencia, az 1972-ben Stockholmban megrendezett Emberi környezetről szóló ENSZ konferencia volt, amely mérőföldkőnek számít a nemzetközi közösség történetében, 113 állam delegációja vett részt rajta. A találkozó alapja a Római Klub 1972-es, *A növekedés határai* című jelentése volt.⁴ Ezután napjainkig még három átfogó környezeti konferenciát hozott tető alá a közösség. A háborúk miatt, és mert nem volt megfelelő tudományos háttér, 1972 előtt nem foglalkoztak ezzel a problémával a világ vezető hatalmai, hiszen fontosabb volt a háborúk utáni újjáépítés, a gazdasági-társadalmi problémák orvoslása, stabil kormány alakítása az egyes országokban. Ezen felül a hidegháború még javában tartott az első konferencia ideje alatt. Ezt jól mutatja, hogy a találkozón Magyarország, a Szovjetunió és szövetségesei nem vettek részt, mivel a Német Demokratikus Köztársaság nem volt tagja az ENSZ-nek és emiatt nem hívták meg a konferenciára.⁵ Ahhoz, hogy tisztán lássuk a képet, azt is meg kell említeni, hogy ezek az országok ekkoriban

³ RAKONCZAI 2008, 51–54.

⁴ A Római Klub egy olyan szervezet, amelynek tagjai olyan magánszemélyek, akiknek közös aggodalmaik vannak az emberiség jövőjével kapcsolatban és arra töreksenek, hogy változásokat hozzanak ezzel kapcsolatban. <http://www.clubofrome.org/about-us/> (Letöltés: 2019.05.18. 13:21)

⁵ LÁNG 2001.

egyébként sem beszéltek a környezeti problémákról, mert a tervutasításos gazdálkodás ideájába nem illett bele, de kutatás szintjén már foglalkoztak vele a tudósok. A KGST Végrehajtó Bizottság a környezetgazdálkodás, a környezetvédelem és a természetvédelem területén 1974-re tizenkettő önálló kutatási irányt határozott meg.⁶

A világ politikusai ezen a konferencián szembesülnek először azzal a ténnyel, hogy Földünk a környezetszennyezés és az erőforrások kimerülése, a szegénység, mint társadalmi kihívás (jól mutatják a fejlődő országok) miatt még békeidőben is veszélyben van. A találkozó után egyes országokban önálló ágazattá vált a környezetvédelem.⁷ A konferencia legnagyobb kihívása az volt, hogy a fejlett és fejlődő országok között áthidalja azokat a különbségeket, amelyeket a környezetvédelem valamint a gazdaság fejlesztésének kérdéskörébe tartoznak, a fejlődésük érdekében pedig úgy vélekedtek a résztvevők, hogy biztosítani kell a szükséges erőforrásokat ezen országok számára.⁸

Az egyiptomi delegáció vezetője, Mostafa Kamal Tolba⁹ a következőt nyilatkozta a konferenciáról:

*„Az egyik legfontosabb felelősségünk ezen a konferencián az, hogy kiadjunk egy nyilatkozatot az emberi környezetről, egy dokumentumot jogi kötőerő nélkül, de – reméljük – erkölcsi kötőerővel, amely az emberek szívét arra ösztönzi, hogy vágyjanak harmóniában élni egymással és a környezetükkel.”*¹⁰

Stockholmban négy dokumentumot fogadtak el, amelyek a következők: *Nyilatkozat az emberi környezetről, Nyilatkozat az irányelvekről, Akcióprogram javaslatok*, végül, de nem utolsó sorban pedig a *Szervezeti intézkedések*.¹¹ A konferencia másik nagy eredménye az ENSZ Környezeti Programjának létrehozása volt, amely mondhatni a nemzetközi környezetpolitikát egyedülként koordinálja és felügyeli. Továbbá ekkor nyilvánította az ENSZ a Környezetvédelem Világnapjává június 5-ét, ezzel közelebb hozva a problémát az emberekhez.¹²

Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC)

Az UNEP és a Meteorológiai Világszervezet hozta létre 1988-ban az IPCC-t, azzal a céllal, hogy a rendelkezésre álló tudományos információk alapján készítsen értékeléseket a klímaváltozásról és annak hatásairól, ezzel segítve a reális válasz stratégiák készítését. Kezdetben a testület feladata az volt, hogy átfogó áttekintést és ajánlásokat készítsen az éghajlatváltozás gazdasági és társadalmi vonatkozásairól, valamint lehetséges elemeket és stratégiákat

⁶ RAKONCZAI 2008, 141.

⁷ LÁNG 1980, 212.

⁸ FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 6.

⁹ 1975–1993 között az UNEP ügyvezető igazgatója.

¹⁰ <https://www.yumpu.com/en/document/view/10044642/integrating-environment-and-development-1972-2002-unesp> (Letöltés: 2019.05.18. 13:21)

¹¹ RAKONCZAI 2008, 140.

¹² RAKONCZAI 2008, 141.

dolgozzon ki egy lehetséges jövőbeni nemzetközi egyezménybe való beiktatása céljából. Jelenlegi feladata, hogy értékelje az ember okozta éghajlatváltozás kockázatát a tudományos kutatási eredmények alapján átfogó és átlátható módon. Nem önálló kutatást folytat, hanem a már elkészült tudományos publikációkat veszi alapul munkája során. A testület 1990-es első jelentése tudományos bizonyítékai alátámasztották, hogy a klímaváltozás valós kihívás, következményeit nemzetközi együttműködéssel lehet megoldani. Ennek a jelentésnek kulcsfontosságú szerepe volt a későbbi Éghajlatváltozási Keretegyezmény létrehozásában, az IPCC azóta is folyamatosan készíti jelentéseket a témában. Ezekon kívül módszertani jelentéseket is készít, ezzel segít a keretegyezmény részes országainak az üvegházhatású gázkészletük felmérésében. Az 1995-ös második értékelő jelentés a Kiotói Jegyzőkönyv elkészítéséhez nyújtott nagy segítséget.¹³

Szervezeti felépítését tekintve három munkacsoportból és egy leltárkészítő egységből áll. Az első munkacsoport feladata, hogy összefoglalja az éghajlati rendszer változásainak tudományos vonatkozásait. A második azt vizsgálja, mennyire sebezhetőek a gazdasági-, társadalmi- és természeti rendszerek az éghajlatváltozás következtében, valamint a pozitív és negatív hatásokkal és az alkalmazkodás lehetőségeivel foglalkozik. A harmadik munkacsoport az üvegházgázok kibocsátásának mérséklésével és az éghajlatváltozási folyamat megállításának esetleges módszereivel foglalkozik. A leltári egység egy különálló, az IPCC Üvegházhatású Gázok Nemzeti Leltári Programjáért felelős csoport.¹⁴

A szervezet 2007-ben a *Negyedik Jelentésért* még Béke Nobel-díjat is kapott Al Gore amerikai alelnökkel közösen. A Nobel-békedíj Bizottság azért ítélte oda a díjat, mert a jelentés az egész világ számára világossá tette, hogy szoros összefüggés van az emberi tevékenység és az éghajlatváltozás között, továbbá megalapozta azokat az intézkedéseket, amelyek a klímaváltozás elleni küzdelemben létfontosságúak.¹⁵

A Riói Konferencia – 1992

A következő ENSZ konferenciát 1992 júniusában tartották, a Brundland-bizottság (más néven: ENSZ Környezet és Fejlődés Bizottsága) javaslatára, a Brazíliában található Rio de Janeiróban. Előzménye az 1987-ben kiadott *Közös Jövőnk* jelentés, amelyben a tagállamok kifejezték aggodalmukat a környezettel, társadalom, gazdasággal és erőforrások használatával kapcsolatban és a gyors reakciót tartották lehetséges megoldásnak ezekre. Az államok felismerték azt is, hogy közös cselekvés szükséges, hiszen minden ország – bár nem egyenlő mértékben – felelős a globalizálódó környezeti hatásokért. A jelentés szerint az

¹³ http://www.ipcc.ch/organization/organization_history.shtml (Letöltés: 2018.03.31. 12:20)

¹⁴ http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/thematic_info_climate_change_ipcc.html (Letöltés: 2018.03.31. 11:30)

¹⁵ SZ. N. 2007.

olyan kockázatok, mint az üvegház gázok nagymértékű kibocsátása, a sivatagosodás, az erdős területek nagyságának csökkenése vagy az ózonréteg elvékonyodása a Föld egészére veszélyt jelentő kihívások.¹⁶

A *Környezet és Fejlődés Világkonferencia* témája a fenntartható fejlődés¹⁷ volt, de a környezeti problémák mellett már arra is törekedett, hogy feloldja a fejlett és fejlődő országok közötti ellentéteket. Az akkor 178 tagállamból 172-nek a delegációja vett rajta részt, több mint 700 NGO, 8700 külföldi újságíró, összességében harmincezer emberrel is több jelent meg.¹⁸

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése 1989-ben határozott a konferencia szükségességéről az alábbi okokra hivatkozva: a környezeti problémák, mint az éghajlatváltozás, az ózonréteg elvékonyodása, víz- és légszennyezés stb. globálisan kihatnak az egész világra, emiatt minden szinten szükséges cselekedni, globálisan, nemzeti szinten és regionálisan is, minden ország részvétele kell a probléma megoldásához. A nem fenntartható termelés az egyik fő oka a környezeti problémáknak, de szoros kapcsolatban áll a szegénységgel is (hiszen az állam először saját polgárainak akar segíteni, és csak ha ez sikerül, akkor veszi figyelembe a környezetében emiatt okozott károkat), és a problémák orvoslása a technológiai fejlődésen és a kutatáson alapszik. 1989-ben a Közgyűlés határozatában szerepel, hogy az okozott kárért az az ország a felelős, amelyik okozta a kárt, neki kell csökkenteni és megszüntetni azt. Ezt ma a *szennyező fizet elvének* nevezzük¹⁹

Bár a konferencia előkészületeinek idején még tartott a hidegháború és a kelet-nyugati ellentét feloldása volt a konferencia külkapcsolati célja, időközben ez megoldódott (legalábbis a hidegháború véget ért) és az új kihívássá a fejlett és fejlődő országok közötti gazdasági ellentét megoldása, és az ebből fakadó észak-dél ellentét kialakulásának megelőzése vált.²⁰

A konferenciát négy Előkészítő bizottsági ülés előzte meg, az első 1990 augusztusában tartották Nairobiban. Eredményei között szerepel az I. és II. munkacsoport megalakítása, amelyek környezetvédelmi kérdésekkel foglalkoztak, valamint egyhangú határozatokat fogadtak el a pénzügyi források, a technológia átadása, az NGO-k részvétele és a regionális részvétel ügyében. A második ülés 1991 márciusában, Genfben volt. Itt alakult meg a III. munkacsoport, amelyik a jogi és intézményi kérdésekkel foglalkozott. Elfogadták a nem-kormányközi szervezetek részvételének feltételeit, tárgyaltak a konferencia főbb dokumentumairól és az ágazatközi kérdésekről is. A harmadik ülés is Genfben volt, 1991 augusztusában és szeptemberében, az észak-dél ellentét megelőzését tűzte ki célul, de a nagyhatalmaknak erről más álláspontja volt. Az USA nem támogatta azt, hogy a fejlődő országok körében

¹⁶ FARAGÓ 2017.

¹⁷ A jelen generációjának igényeit kielégíteni oly módon, hogy az ne veszélyeztesse a jövő generációjának lehetőségeit.

¹⁸ RAKONCZAI 2008, 142.

¹⁹ FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 9.

²⁰ FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 10.

kisebbséget legyen a felelősség- és kötelezettségvállalás mértéke, mint a fejlett országok esetében, az Európa Közöségi országai viszont ebben a kérdésben rugalmasok voltak.²¹ Megkezdődött a *Nyilatkozat a Földről* című dokumentum előkészítése és a *Feladatok a XXI. századra* (Agenda-21) című dokumentum előkészítésével is jól haladt a Bizottság. Megállapodás született egy mechanizmusról, amely a fejlődő országoknak segítene átadni a környezetbarát technológiákat, továbbá a Globális Környezeti Alap létrehozásáról is szó esett, amely a fenntartható fejlődés megvalósításának ad finánciális alapot. A negyedik ülés 1992 márciusa és áprilisa között zajlott. Fő célja a Nyilatkozat a földről és az AGENDA-21 elfogadásához szükséges dokumentumok kidolgozása volt, ez nem járt teljes sikerrel, de például a talaj, légkör, édesvizek kérdéskörében sikerült a résztvevő államoknak megegyezniük. Itt nyert először nemzetközi elismerést a szennyező fizet elve. A Nyilatkozat a Földről viszont vissza lett minősítve Riói Nyilatkozattá, és a fejlett-fejlődő ellentét is folyamatosan jelen volt a negyedik ülésen.²²

A Riói Konferencia kiemelkedő külpolitikai eseményei közé tartozott a konferencia keretein belül megrendezett Föld Csúcstalálkozó, ahol állam- és kormányfők beszédei voltak hallhatóak plenáris ülés formájában, majd ezután az akkori brazil elnök, Fernando Collor ebédet adott az állam- és kormányfők tiszteletére. Ezután kerekasztal-tárgyalás kezdődött, ahol az ENSZ főtitkára Butros Ghali, a konferencia főtitkára, Maurice Strong (a Stockholmi Konferencia Főtitkára is ő volt) és öt térség képviselőjében öt államfő mondott beszédet. Nyugat-Európát Franz Vranitzky osztrák kancellár, Kelet-Európát Zselju Zselev bolgár köztársasági elnök, Latin-Amerika és a Karib-tenger országait Carlos Salinas de Gortari mexikói elnök, Ázsiát Pakisztán miniszterelnöke, Nawaz Sharif és Afrika országait Quett Masire botswanai elnök képviselte.²³

Végül öt dokumentumot fogadtak el: *Riói Nyilatkozat a Környezetről és a fejlődésről*, *Éghajlatváltozásról szóló keretegyezmény*, *Biológiai sokféleségről szóló egyezmény* (a kettőt hívják Riói egyezményeknek), *Nyilatkozat az erdőkről* és a *Feladatok a XXI. századra*.²⁴ Éghajlatváltozási Keretegyezmény Konferenciákat (COP) 1995 óta minden évben tartanak.

A konferencia további eredményei még az 1993-ban létrehozott ENSZ Környezet és Fejlődés Bizottsága, valamint a Globális Környezeti Alap (GEF) megerősítése is, melynek feladata a Riói egyezmények pénzügyi támogatási rendszerének működtetése.²⁵

²¹ FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 11–14.

²² FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 11–14.

²³ FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992, 22.

²⁴ RAKONCZAI 2008, 143–144.

²⁵ <http://www.ff3.hu/stock.html> (Letöltés: 2018.03.30. 13:25)

Kiotói Jegyzőkönyv 1997

1995-től évente tart az ENSZ *Éghajlatváltozási Keretegyezmény Konferenciákat*, a kiotói konferencia volt a harmadik ilyen, amelyet a berlini és a genfi előzött meg. A berlini konferencia jelentősége, hogy itt fogadták el a résztvevők, hogy az egyezményben foglaltak megvalósítása érdekében kibocsátási limiteket kell meghatározni, amely tulajdonképpen a Kiotói Protokoll alapja.²⁶

Az Éghajlatváltozási Keretegyezményhez kapcsolódó Kiotói Jegyzőkönyv jelentős változást hozott a károsanyag-kibocsátás területén. Konkrét kötelezettségvállalásokat tett 38 ország és rugalmassági szabályozásokat fogadtak el az Egyesült Államok kezdeményezésére. A kibocsátás csökkentésének báziséve 1990 lett, de a piacgazdaságra újonnan átálló országok számukra kedvezőbb bázisévet is választhattak. A kibocsátás korlátozása a következő hat gázra vonatkozik: szén-dioxid, metán, nitrogén-oxid, fluorozott szénhidrogének (HFC-k), perfluor karbonok (PFC-k) és kén-hexafluorid. A jegyzőkönyv megvalósítására öt új mechanizmust vezettek be:

- az időbeli rugalmasság,
- az emissziós rugalmasság,
- a nyelők kérdése,
- az együttes megvalósítás és emisszió kereskedelem,
- a tiszta fejlesztési mechanizmus.²⁷

A jegyzőkönyvvel egyrészt az a probléma, hogy néhány ország, mint Izland és Norvégia csak növekedéskorlátozást vállalt, Új-Zéland, Ukrajna és Oroszország pedig csak szinten tartást. Másrészt az Egyesült Államok 2001-ben elvetette a jegyzőkönyv ratifikálását, arra hivatkozva, hogy csak a fejlett országoknak vannak kötelezettségei, ezért igazságtalan velük szemben. Ezzel veszélyeztette a jegyzőkönyv életbelépését, mivel annak feltétele volt, hogy azok az országok, akik a kibocsátás 55 százalékáért felelősek, írják alá a jegyzőkönyvet.²⁸ Az USA 1997-ben aláírta az egyezményt, de az elnökválasztást követően az új elnök, Bush már nem terjesztette a szenátus elé ratifikálásra.²⁹ A Kiotói Protokoll életbe lépéséhez szükséges 55 százalék Oroszország ratifikációjának volt köszönhető, viszont az oroszok csak azért ratifikálták, mert ez volt a WTO csatlakozásuk feltétele, így csak 2005-ben tudott életbe lépni. India legnagyobb árutőzsdéje, az MCX megkapta a jogot a szén-dioxid kvóta kereskedésére, így a tiszta fejlesztési mechanizmusnak köszönhetően a fejlett országok itt könnyedén beruházhatnak majd.³⁰

²⁶ BÍRÓ 2003, 18.

²⁷ RAKONCZAI 2008, 149–150.

²⁸ RAKONCZAI 2008, 149–150.

²⁹ https://magyarnemzet.hu/migr_1834/kioto-miatt-clinton-busht-biralja-546315
(Letöltés: 2018.12.02. 15:28)

³⁰ NAGY 2006.

A jegyzőkönyvben az iparosodott országok azt a kötelezettséget vállalták, hogy az éves szénkibocsátásukat 2012-re az 1990-es bázisévhez képest átlagosan 5,2%-kal csökkentik. Ez azt jelentené, hogy fenntartható lenne a kibocsátás.³¹

A Kiotói Jegyzőkönyv nagy lépés lehetett volna az éghajlatváltozás mérséklésében, mégsem érhetett el sikert, mivel az Egyesült Államok nem ratifikálta és Oroszország is csak 7 évvel a Konferencia után, mikor már más kötelezettségvállalásokra lett volna szükség a magasabb kibocsátás miatt. Más részről, a kötelezettségüket nem teljesítő országok sem voltak szankcionálva.³²

A Jegyzőkönyv első vállalási időszaka 2012-ben járt le. A 2012-es Dohai Részben Felek Konferencia célja az volt, hogy a résztvevők döntsenek arról, hogyan valósítják meg a második vállalási időszakot és az meddig tartson. Az országok végül amellett döntöttek, hogy 2020-ig valósítják meg kötelezettségeiket.³³ A konferencia legfontosabb döntése az volt, hogy kijelölt egy menetrendet az országok számára annak érdekében, hogy átfogó klímaegyezményt dolgozzanak ki 2015-re, amely megállapodás a legnagyobb kibocsátókra is vonatkozna, mint Kína, India, Brazília és az Egyesült Államok.³⁴

Johannesburgi Konferencia 2002

A 2002-ben Afrikában megrendezett konferenciának Fenntartható Fejlődés Világkonferencia volt a címe. Globális szinten nem mutatkozott Rió után javulás, de nemzeti szinten az államok javulást értek el nemzeti környezetvédelmi programok által, például a légszennyezés, hulladékgazdálkodás vagy éppen az édesvíz felhasználás kérdésében. A két konferencia között 1997-ben az ENSZ rendkívüli ülészakot tartott a Riói Konferencia értékelésére, ahol a fejlődő országok az ígért, de meg nem valósult 0,7%-os GDP támogatás miatti nemtetszésüket fejezték ki.³⁵

A 185 ENSZ tagállamból nagyjából 65 ezer delegált vett részt a konferencián, több mint 100 kormányfővel, valamint számos multinacionális cég is jelen volt, mint például a Nestlé, a McDonald's és a Nike is. A csúcstalálkozó célja az volt, hogy összeegyeztesse a fejlődést, a környezeti fenntarthatóságot és a gazdasági növekedést. Erre a helyszínre azért esett a választás, mert a dél-afrikai éhínség részben az éghajlatváltozás következménye, mivel ez okozza azt, hogy a térségben csökkent az esőzések száma, probléma van a tiszta vízzel és az általános higiénia körülmények is rosszak.³⁶

A fejlett országok várakozásai a konferenciával kapcsolatban a liberalizáció egyes piacokon, mint a szolgáltatáspiacon vagy az elektronikai cikkek piacán. A leggazdagabb országoknak természetesen érdeke a fenntartható fejlődés, de mivel mindegyik elsősorban a saját piacát védi, így ezt nem nagy gazdasági

³¹ WHAT IS THE KYOTO PROTOCOL AND HAS IT MADE ANY DIFFERENCE?

³² HARVEY 2015.

³³ SZ. N. 2012.

³⁴ SIPOS 2012.

³⁵ LÁNG 2001.

³⁶ OLIVER – JEFFERY 2002.

költségek árán akarja elérni. A legszegényebb fejlődő országoknak viszont ennél nagyobb problémái vannak, ők több segílyt szeretnének, és a Riói kötelezettségvállalásokra alapozva több pénzt is a környezetvédelemre. Ezek az országok a kereskedelemben is nagyobb liberalizációt akarnak, főképpen a mezőgazdaság területén, mivel nem tudnak versenyezni azokkal a farmerekkel, akik a gazdag európai és amerikai országokban több mint 200 milliárd fontnyi támogatást kapnak, ami néha nagyobb összeg, mint, amit ezek az országok segílyként kapnak. Végül, de nem utolsó sorban, ezeknek az országoknak szükségük van fenntartható erőforrásokra vízből, hiszen abban a térségben a vízhiány is alapvető probléma.³⁷ A résztvevők elhatározták, hogy 2015-re felére kell csökkenteni azon emberek számát, akik nem jutnak egészséges ivóvízhez, és akiknek napi jövedelme 1 dollár alá esik.³⁸ A Riói Konferencián is jelen lévő „Észak-Dél ellentét” tovább folytatódott.

A konferencián két dokumentumot fogadtak el, a 37 pontból álló *Johannesburgi nyilatkozat a fenntartható fejlődésről* címűt és a *Végrehajtási tervet*, amely 153 pontot számlál.³⁹

Riói Konferencia 2012⁴⁰

A 2012. évi Riói Konferencia, más elnevezéssel élve Rió+20 konferencia, vagy Fenntartható Fejlődés konferencia főtitkára, Sha Zukang a következőképpen jellemezte az eseményt:

„Van elég papírunk, van elég konferenciánk. Amit most tennünk kell, az teljesen más: a Rió+20 nem lehet egy másik normál értelemben vett konferencia, ez a cselekvés konferenciája kell, hogy legyen, annak a végrehajtásnak a konferenciája, amit 20 vagy 10 évvel ezelőtt fogadtunk el.”

A konferencián több mint 150 állam- és kormányfő vett részt. Három fő célkitűzése volt: megújuló politikai elkötelezettséget biztosítani a fenntartható fejlődéshez, értékelni az előrehaladást és a fennmaradó hiányosságokat a fő fenntartható fejlődés konferenciák eredményeinek végrehajtásában, és kezelni az újonnan felmerülő kihívásokat. Két fő témára összpontosított a csúcstalálkozó, az egyik a zöld gazdaság a fenntartható fejlődéssel és szegénység felszámolásával kapcsolatban, a másik pedig a fenntartható fejlődés intézményi kerete. Ezeken felül az előkészítő munkák során hét kritikus kérdést ismertek fel, amelyek külön kiemelt figyelmet kaptak: a munkahelyek, energia, élelem, víz, óceánok, nagyvárosok és a katasztrófák. A zöld gazdaság új elemként jelenik meg az átfogó konferenciák történetében. 2012-re ráébredt a világpolitika, hogy a gazdaság, a környezet és a társadalom nem választható el egymástól. A gazdaságot a társadalom működteti, és az kiszolgálja az embereket, mindez pedig egy természetes környezetben valósul meg. A gazdaságot úgy kell alakítani,

³⁷ OLIVER – JEFFERY 2002.

³⁸ RAKONCZAI 2008, 144–145.

³⁹ RAKONCZAI 2008, 144.

⁴⁰ PISANO – ENDL – BERGER 2012.

hogy fenntartható legyen, ne haladja meg korlátait, azonban ez azért nehéz, mert a politika a gazdasági növekedést ösztönzi, hiszen a gazdaság erőssége alapvetően meghatározza egy ország hatalmi pozícióját. A fenntarthatóság csak úgy érhető el, ha az megjelenik a politikában, a termelésben és az egyének, vállalatok szintjén is, hiszen a fenntartható fogyasztás is alapvető feltétele. „*A zöld gazdaság egy olyan gazdaság, amely javítja az emberek jólétét, miközben jelentősen csökkenti a környezeti kockázatokat, továbbá figyelembe veszi a környezet adta szükségességeket.*”⁴¹

Párizsi Klímacsúcs

Véleményem szerint a Párizsi Klímacsúcs mondható Kiotó után a legeredményesebbnek. A Felek Konferenciája 21. alkalommal ülésezett 2015. november 30. és december 11. között. Több mint 190 nemzeti kormány képviselője volt jelen a klímacsúcson, melynek témája az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése volt, célja pedig a kibocsátás csökkentése az éghajlatváltozás mérséklése érdekében.⁴² Ban Ki-moon ENSZ főtitkár a következőt nyilatkozta a konferencia fontosságával kapcsolatban:

„*Nincs B terv, mert nincs B bolygó sem.*”⁴³

Ez a konferencia azért is volt fontos, mert itt mondták ki először, hogy ha a kibocsátás tovább nő, hamarosan átlépi azt a küszöböt, amely fölött az éghajlatváltozás már visszafordíthatatlan lesz. A tárgyalások már évtizedek óta folytak, a tudósok kutatómunkája pedig ez alatt az idő alatt kimutatta, hogy a szén szint és a hőmérséklet között van kapcsolat és a növekvő ÜHG kibocsátás növekedése főként a mi fosszilis üzemanyag használatunkból és gyáraink kibocsátásából fakad.⁴⁴

A klímacsúcson résztvevő országok megállapodásra jutottak, a legnagyobb kibocsátók elkötelezték magukat; az EU az 1990-es évhöz képest 2030-ra 40%-kal fogja csökkenteni a kibocsátását, az USA 26–28%-ra csökkenti 2025-re 2005-höz képest.⁴⁵ Kína is ígéretet tett, mégpedig arra, hogy 2030-ra csökkenteni fogja a kibocsátását, emellett 2030-ra 20%-kal fogja növelni azokat az energiahordozókat, amelyek nem bocsátanak ki károsanyagot (pl.: napenergia).⁴⁶

A Párizsi Megállapodás az első olyan dokumentum, amely jogi kötőerővel bír és egyetemes jellegű, minden ország számára előír kötelezettségeket a kibocsátás-csökkentés, végrehajtás, alkalmazkodás és tervezés tekintetében.⁴⁷ A megállapodás létrejöttének feltétele, hogy a résztvevő 195 ország közül 55 ratifikálja az egyezményt és ez fedje le a kibocsátás 55 százalékát. A megállapodás értelmében a fejlődő országoknak is ugyanúgy csökkenteni kell a

⁴¹ MTVSZ 2012, 16–18.

⁴² HARVEY 2015.

⁴³ MIZSUR 2015.

⁴⁴ HARVEY 2015.

⁴⁵ HARVEY 2015.

⁴⁶ US AND CHINA STRIKE DEAL ON CARBON CUTS IN PUSH FOR GLOBAL CLIMATE CHANGE PACT.

⁴⁷ FARAGÓ 2016.

károsanyag-kibocsátásukat, mint a fejletteknek, a *közös, de megkülönböztetett felelősség elve* alapján. A megállapodás 2016. november 4-én lépett hatályba, a következő klímakonferencia előtt néhány nappal.⁴⁸

A Keretegyezményben Részes Felek által elfogadott Párizsi Megállapodás és Határozat fontos elemeket tartalmaz rövidtávon. Tételeken felsorolja a 2020-ig végrehajtandó feladatokat és konkrét feladatokat rendel az egyes témakörökhöz is. Továbbá megemlíti, hogy fontos lenne, hogy a fejlődő országok is vállaljanak kötelezettségeket a kibocsátás csökkentésében. A megállapodás azt is rögzíti, hogy a felmelegedésnek az iparosodás előtti átlaghőmérséklethez képest +2 Celsius-fok alatt kell maradnia, de lehetőleg +1,5 foknál legyen korlátozható, valamint szükséges lenne, hogy a kibocsátás minél hamarabb tetőzzön és megálljon a növekedése. A megállapodás értelmében az országoknak be kell adniuk az úgynevezett *Nemzetileg Meghatározott Hozzájárulás* (NDC) dokumentumot ötévente, amelyben arról nyilatkoznak, hogy hogyan és milyen mértékben csökkentik majd a kibocsátásukat nemzeti szinten. Ebben is látható a fejlett és fejlődő ellentét, mivel a fejlett országoknak konkrét célt kell megadniuk, a fejlődőknek csak mérsékelni a kibocsátást, de a fejlett országok támogatásokat fognak nyújtani a fejlődőknek, pénzügyi támogatás, technológia átadás és kapacitásnövelés formájában.⁴⁹

Az akkori amerikai miniszterelnök, Barack Obama úgy vélekedett az egyezményről, hogy bár a szerződés nem tökéletes, mégis mérőföldkőnek számít az éghajlatváltozás elleni küzdelemben és jól mutatja, hogy a világ összefog, bármi lehetséges, továbbá, hosszú távra megteremtí a kereteket, amelyekre szükség van a kihívás megoldásához.⁵⁰ Azonban időközben a választás értelmében Donald Trump lett az új elnök, aki bejelentette 2017 nyarán, hogy bár az USA az egyik legnagyobb kibocsátó, kilép az Egyezményből, mivel az nem előnyös az Egyesült Államoknak, túl költséges teljesíteni a kritériumokat az USA számára, Indiának és Kínának kedvez és más országok csak azért örültek Amerika részvételének, mert az kedvezőtlen az ország számára. Az amerikai embereknek is kedvezőtlen a megállapodás, mert sokan elveszítenék munkahelyüket, majd hozzátette, hogy a pennsylvaniai és nyugat-virginiai szénbányákat újra fogja nyitni.⁵¹ Érezhetjük, hogy ez egy amolyan „a történelem ismétli önmagát” jelenség, hiszen a Kiotói Jegyzőkönyvnek is hasonló történetek és okok miatt nem tagja az USA. Egyébként Trump az Obama által hozott klímavédelmi intézkedéseket is eltörölte.

⁴⁸ MIZSUR 2015.

⁴⁹ FARAGÓ 2016.

⁵⁰ PÁRIZSI KLÍMACSÚCS.

⁵¹ BOLCSÓ – IVÁN 2017.

Energiafüggetlenség című új rendelete a következőket tartalmazza:

- az üvegházgázok kibocsátásának korlátozásának feloldása,
- a szénbányászat újraindítása,
- a bezárt szénerőművek újra nyitása,
- a szövetségi szénbányák működésének felfüggesztésének feloldása,
- a hidraulikus technikán alapuló olajkitermelés engedélyezése.⁵²

A Legfelsőbb Bíróság azonban arra kötelezte a kormányt, hogy végre kell hajtania Obama szmog ellenes intézkedéseit, a bíróságok pedig a Környezetvédelmi Hatóság (EPA) és a Belügyminisztérium azon próbálkozásait megakadályozták, hogy felfüggeszék azokat a szabályozásokat, amelyek az olajfinomítókból és egyéb fosszilis infrastruktúrákból szivárgó metánra vonatkoznak.⁵³

A Párizsi Konferencia után 2016-ban Marrakeshben folytatódta a tárgyalások a Megállapodásról. A Részes Felek 22. Konferenciájának célja a párizsi egyezménybe foglalt célok és kötelezettségvállalások átültetése a gyakorlatba. Az országok vezetői megegyeztek azokról az információkról, amelyekről majd tájékoztatást kell adniuk. Erre azért volt szükség, mert így egységes rendszerben, minden ország ugyanarról nyújt tájékoztatást. A Konferencia másik központi kérdése, hogy hogyan támogassák majd a fejlődő országokat a fejlettek.⁵⁴ Az 2017-es konferenciát Bonnban tartották a Részes Felek 2017 novemberében. A konferencia célja az volt, hogy a párizsi egyezmény megvalósítása terén előrébb léphessenek és iránymutatásokat dolgozzanak ki a végrehajtásról. Tárgyaltak még az irányelvek gyakorlatba való átültetéséről, a kibocsátás csökkentéséről és a finanszírozásról is többek között.⁵⁵ Nicaragua után ekkor csatlakozott Szíria az egyezményhez, ennek következtében az Egyesült Államok az egyedüli ENSZ tagállam maradt, amelyik nem írta alá azt.⁵⁶ 2018 decemberében Lengyelországban, Katowice városában folytatódott a Részes Felek Konferenciája, melynek egyik fő célja volt, hogy lefektessék a párizsi konferencián tárgyalt célok eléréséhez szükséges szabályokat.⁵⁷

Összegzés

Előzetes felvetésem, miszerint az ENSZ valóban nem tud sikeresen működni az ellentétek és ellentétes érdekek miatt, a kutatás során beigazolódott. Minél több ország képviselője van jelen egy szervezetben, annál nehezebb döntést hozni, mivel sokkal több érdeket kell összehangolni. Viszont jelenleg ennek a folyamatnak sokkal gördülékenyebbnek kellene lennie, hiszen gyors és

⁵² SZ. N. 2017a.

⁵³ SZ. N. 2018.

⁵⁴ COP22 MAROKKÓI KLÍMAKONFERENCIA.

⁵⁵ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS 2017.

⁵⁶ SZ. N. 2017b.

⁵⁷ RÓNAY 2018.

drasztikus változások szükségesek annak érdekében, hogy a bolygó élhető maradjon. Mind politikai, mind gazdasági érdekek, mind pedig akár az elnökválasztás jelentősen tudja befolyásolni a klímaváltozás ellen tett lépések sikerességét (nem feltétlenül negatív irányba, bár erre több példát látunk).

Azért választottam ezt a témát, mert szerettem volna látni, hogyan fejlődött a folyamat (sajnos negatív irányú fejlődést tapasztaltam), milyen eredmények születtek. Ez egy igen bonyolult, soktényezős folyamat, a népességnövekedés, a gazdasági és egyéni érdekek, az ipar fejlődése mind szerepet játszik benne. A kutatás során világossá vált, hogy az egyes országok vezetői nem akarják a környezetet a gazdasági és politikai érdekeik elé helyezni, pedig a gazdaság ereje eltörpül amellett a tény mellett, hogy például pár évtizeden belül hagyományos termelési technikákkal nem lehet majd gabonát termesztetni, hiszen nem lesznek hozzá megfelelő természeti körülmények. Egyre nagyobbak lesznek az országok közötti és a társadalmi egyenlőtlenségek. A víz- és élelemhiány a legszegényebbeket fogja sújtani, akik a legkevesebb szerepet játszották a környezetszennyezésben vagy a károsanyag-kibocsátásban. Több hírben is hallható, hogy felütötte a fejét az a jelenség is, miszerint egyes családok kénytelenek eladni gyermeküket, hogy a család többi tagjának élelmet tudjanak adni. Ezt mi ma az Európai Unióból nézve el se tudjuk képzelni, pedig jelentős mértékben járult hozzá ez a kontinens is a jelenséghez. Az utóbbi években az Európába tartó klíma menekültek száma is egyre nő.

Úgy gondolom, hogy a Stockholmi és a Riói Konferencia nagy előrelépés volt, hiszen a világ felismerte a problémát és fontos lépéseket is tettek a megoldására dokumentumok és szervezetek formájában. A Johannesburgi Konferencia viszont már nem hozott jelentős eredményt és utána sem született ilyen. Az Éghajlatváltozási Keretegyezmény Konferenciák esetében is 1997 után majdnem 20 évet kellett várni, míg Párizsban újra elfogadtak egy jogi kötőerejű dokumentumot.

Figyelembe kell vennünk, hogy az Egyesült Államok mindig is a világ egyik legnagyobb kibocsátója volt, az elmúlt években mégis születtek bizonyos lépések azért, hogy csökkentse a kibocsátást, az új elnök megválasztásával viszont teljes mértékben megváltozott a helyzet. Ebből is láthatjuk, mekkora szerepe van a politikának és a gazdasági érdekeknek egy-egy ilyen közös ügy kapcsán.

Vannak kiemelkedő eredmények, de látnunk kell, hogy sokat kell még dolgoznia az ENSZ-nek, és az egyes országoknak, hogy sikerüljön megállítani a felmelegedést és mérsékelni a klímaváltozást. Összességében azt mondhatom el, hogy a legfontosabb az éghajlatváltozás mérséklése lenne, annak érdekében, hogy a földi élőlényeknek – köztük az embernek – legyen esélyük alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, s ezzel növeljék a túlélés esélyét. Ehhez az iparosodáshoz képest 1,5 Celsius-fokos hőmérsékletnövekedés lenne az

elfogadható.⁵⁸ Azonban ennek a kulcsa az országok közötti sérelmek és ellentétek háttérbe szorítása.

Úgy gondolom, amit a világ tesz a bolygóval, az előbb vagy utóbb mind vissza fog ütni. Gondolok itt arra, hogy például a hulladéktermelés miatt tengerbe kerülő szemetet azok az állatok eszik meg, amelyek majd az ember tányérjára kerülnek, vagy nem jutnak el odáig sem, mert kipusztulnak és az embereknek kell majd áttérni valamilyen más fehérjeforrásra. A savasesők is az emberi tevékenység miatt alakulnak ki és az emberek által termelt növényeket pusztítják, ezzel rontva a termelési rátát. A klímaváltozás számos jövőbeni politikai kihívást is maga után von, mint például a klímamenekültek ügye, akik azért indulnak, mert saját hazájukban többek között édesvízhiány van. Ez csak egy példa, de számos veszélye van annak, hogy ennyire gyorsan változik az éghajlat és lassan alkalmazkodik hozzá az ember.

Irodalom

BÍRÓ 2003 = Bíró D.: *A globális felmelegedés politikatörténete. (1990–2015).* Budapest : Napvilág Kiadó, 2003.

FARAGÓ 2016 = Faragó T.: A párizsi klímátárgyalások eredményei. *Magyar Energetika* (2016) 8–12.

FARAGÓ 2017 = Faragó T. :Közös jövőnk: ego vagy öko? *Zöld Ipari Magazin* (2017) 34–35.

FARAGÓ – BULLA – NATHON 1992 = Bulla M. – Faragó T. – Nathon I.: *Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezet és Fejlődés Konferenciája: tények és adatok.* Budapest : Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága, 1992.

LÁNG 1980 = Láng I.: *A környezetvédelem nemzetközi körképe.* Budapest : Mezőgazdasági Kiadó, 1980.

LÁNG 2001 = Láng I.: Lesz-e új a nap alatt a környezetvédelemben? *Magyar Tudomány* (2001) 1415–1422.

MTVSZ 2012 = Faragó T. (szerk.): Rió+20 nemzetközi konferencia. Civil értékelés és javaslatok a fenntartható fejlődés folyamatairól. Budapest : Magyar Természetvédők Szövetsége, 2012.

NAGY 2006 = Nagy S. Gy.: A környezethez való jog és a Kiotói Jegyzőkönyv. *Acta Humana* (2006) 41–48.

⁵⁸ NYAKUNKON A KLÍMAVÁLTOZÁS?

PISANO – ENDL – BERGER 2012. = Pisano, U. – Endl, A. – Berger, G.: The Rio+20 Conference 2012: Objectives, processes and outcomes. *ESDN Quarterly Report N°25* (2012).

RAKONCZAI 2008 = Rakonczai J.: *Globális környezeti kihívásaink*. Szeged : Universitas Szeged Kiadó, 2008.

Internetes források

BOLCSÓ – IVÁN 2017 = Bolcsó Dániel – Iván András: Trump döntött: felrúgja a történelmi klímaegyezményt. *Index* 2017.06.01.; https://index.hu/tudomany/2017/06/01/trump_dontott_felrugja_a_klimaegyezményt/ (Letöltés: 2018.04.21.)

COP22 MAROKKÓI KLÍMAKONFERENCIA = <http://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/society/20161111STO50910/cop22-marokkoi-klimakonferencia-a-parizsi-megallapodas-gyakorlati-megvalositasa> (Letöltés: 2018.04.17.)

ÉGHAJLATVÁLTOZÁS 2017 = <http://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/society/20171023STO86613/eghajlatvaltozas-a-cop23-klimakonferencia-focelkituzesei-video> (Letöltés: 2018.04.17.)

HARVEY 2015 = Harvey, Fiona Everything you need to know about the Paris climate summit and UN talks. *The Guardian* 2015.06.02.; <https://www.theguardian.com/environment/2015/jun/02/everything-you-need-to-know-about-the-paris-climate-summit-and-un-talks> (Letöltés: 2018.04.19.)

<http://www.ff3.hu/stock.html> (Letöltés: 2018.04.17.)

http://www.ipcc.ch/organization/organization_history.shtml (Letöltés: 2018.04.17.)

http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/thematic_info_climate_change_ipcc.html (Letöltés: 2018.04.17.)

https://magyarnemzet.hu/migr_1834/kioto-miatt-clinton-busht-biralja-546315 (Letöltés: 2018.12.02. 15:28)

<https://www.yumpu.com/en/document/view/10044642/integrating-environment-and-development-1972-2002-unep> (Letöltés: 2018.04.17.)

MIZSUR 2015 = Mizsur András: Történelmi megállapodás a klímacsúcson. *HVG* 2015.12.12.; http://hvg.hu/itthon/20151212_parizsi_klimacsucs_megallapodas (Letöltés: 2018.04.21.)

NYAKUNKON A KLÍMAVÁLTOZÁS? = <http://www.eumet.hu/hirek/ipcc20181008/> (Letöltés: 2018.04.17.)

- OLIVER – JEFFERY 2002 = Oliver, Mark – Jeffery, Simon: Earth Summit. *The Guardian* 2002.09.04.; <https://www.theguardian.com/environment/2002/sep/04/theissuesexplained.greenpolitics> (Letöltés: 2018.03.30)
- PÁRIZSI KLÍMACSÚCS = Párizsi klímacsúcs: így értékelték a világ vezető politikusai. *Kitekintő* 2015.12.03.; http://kitekinto.hu/europa/2015/12/13/parizsi_klimacsucs_igy_ertekeltek_a_vilag_vezet_politikusai (Letöltés: 2018.04.21.)
- RÓNAY 2018 = Rónay Tamás: Az utolsó órában is tárgyalnak a Föld megmentéséről. *Népszava* 2018.09.04.; https://nepszava.hu/3007174_az-utolso-oraban-is-targyalnak-a-fold-megmenteserol (Letöltés: 2018.10.21.)
- SIPOS 2012 = Sipos Géza: Elkerülték a klímacsöddöt. *Origo* 2012.12.08.; <http://www.origo.hu/kornyezet/20121208-elkerultek-a-klimacsodot-ensz-kli-makonferencia-doha-eredmeny-dontes-uveghazgaz-kiotoi.html> (Letöltés: 2018.04.22.)
- SZ. N. 2007 = Sz. n.: Al Gore és a klímaharcosok kapták a Nobel-békedíjat. *Origo* 2007.10.12.; <http://www.origo.hu/nagyvilag/20071012-kiosztjak-a-nobelbekedijat.html> (Letöltés: 2018.04.17.)
- SZ. N. 2012 = Sz. n.: Meghosszabbították a Kiotói Jegyzőkönyv érvényességét. *Index* 2012.12.08.; https://index.hu/tudomany/2012/12/08/meghosszabbítottak_a_kiotoi_jegyzokonyv_ervenyesseget/ (Letöltés: 2018.04.22.)
- SZ. N. 2017a = Sz. n.: Trump eltörölte Obama klímavédelmi lépéseit. *Index* 2017.03.28.; https://index.hu/tudomany/2017/03/28/trump_eltorolte_obama_klimavedelmi_lepeseit/ (Letöltés: 2018.04.21.)
- SZ. N. 2017b = Szíria is csatlakozik a párizsi klímaegyezményhez. *Világ gazdaság*, 2017.11.11.; <https://www.vg.hu/gazdasag/sziria-is-csatlakozik-a-parizsi-klimaegyezmenyhez-671567/> (Letöltés: 2018.04.23.)
- SZ. N. 2018 = Sz. n.: Bírószágon kapott pofont Trump klímaellenes politikája. *Piac és profit* 2018.04.02.; <http://www.piacesprofit.hu/klimablog/birosagon-kapott-pofont-trump-klimaellenes-politikaja/> (Letöltés: 2018.04.21.)
- US AND CHINA STRIKE DEAL ON CARBON CUTS IN PUSH FOR GLOBAL CLIMATE CHANGE PACT = US and China strike deal on carbon cuts in push for global climate change pact. *The Guardian* 2014.11.12.; <https://www.theguardian.com/environment/2014/nov/12/china-and-us-make-carbon-pledge> (Letöltés: 2018.04.19.)
- WHAT IS THE KYOTO PROTOCOL AND HAS IT MADE ANY DIFFERENCE? = What is the Kyoto protocol and has it made any difference? *The Guardian* 2011.03.11.; <https://www.theguardian.com/environment/2011/mar/11/kyoto-protocol> (Letöltés: 2018.04.18.)

Fighting against Climate Change versus Politics

KATALIN GYÖNGYI PINTÉR

Today climate changing is one of the most serious global problems. In my resaerch I dealt with the work of the United Nations on the field of environmental policy. It includes the coherent UN conferences, important framework on climate change conferences and also agreements. I scanned the political and economic interests, which crossed the development of this field. I found that the first and the second conferences were very useful and successful but the other ones were ineffective. There were two partly efficient framework conferences (Kyoto and Paris) out of 24, but these are also did not achieved all of its goals. The greatest emitters such as the United States, Russia or China hostile with these steps because these can push back their economy. However, drastic and urgent steps could be taken to mitigate the impacts of climate change and it could be ahead as other interests. The climate change can also cause political issues as the challenge of climate refugees, who starts their journey because of lack of fresh water or food.

Az európai hírszerzési együttműködés lehetőségei, különös tekintettel az Európai Unió, és a V4 egységes hírszerzési potenciáljának vizsgálatára

SÜLI SZABINA MERCÉDESZ

Bevezetés

A kétpólusú világ felbomlása új, globálisan jelentkező biztonsági kihívásokat eredményezett, melyek kellő motivációt nyújtottak az európai hírszerzési együttműködésről való elmélkedés előtérbe kerüléséhez.

A hidegháború vége a globális tér radikális átalakulását hozta magával; amely egyidőben eredményezte a nemzetállami struktúrára épülő vesztfáliai rendszer felbomlását, valamint a bipoláris biztonsági architektúra elavulását. Az egymást erősítő folyamatok olyan kihívások elé állították a biztonsági felépítményt, melyekre korábban nem volt példa.¹ A bipoláris rend halála a nemzetközi tér szereplőinek számát is jelentősen megnövelte; transznacionális vállalatok, nemzetközi szervezetek, és a nem kormányzati szervezetek is csatlakoztak immáron az új rend átalakításának kísérletébe, amelynek következménye egy komplexebb és bizonytalanabb világrend kialakulása volt.²

Az új helyzet mindenekelőtt a nemzeti szintű titkosszolgálati struktúrák reformját kívánta; a jogi keretek átalakítását, az alkotmányos garanciák létrehozását, valamint a demokratikus ellenőrzési mechanizmusok kiépítését.³ Ezt követően az újonnan jelentkező, az állami kereteket meghaladó problémák – mint államkudarcok, terrorizmus, etnikai konfliktusok, tömeges migráció, szervezett bűnözés, erőforrásokért folytatott harc, tömegpusztító fegyverek terjedése, környezetromboló gazdasági fejlődés, vagy a kritikus infrastruktúra védelme⁴ – hatására a korábban ellenséges országok kénytelenek voltak félre tenni a bipoláris világrendben kialakult konfliktusaikat, s fennmaradásuk, valamint a nemzetközi színtér biztonságának szavatolása érdekében közös erőfeszítéssel fellépni azok elhárítására. A hagyományos fenyegetettség mérséklésére, felszámolására szakosított állami rendszerek ugyanis képtelenek voltak hatékonyan reagálni a modernkor generálta problémákra. Az így születő nemzetközi kapcsolatoknak tehát a kölcsönös függés, és egymásrautaltság vált meghatározó jegyév.⁵

A globális tér folytonos alakulásával, a 21. század produkálta nemzetközi szintű erőpróbák felerősítették az összefogás szükségességének érzetét. A szakirodalom rendszerint „új típusú kihívásokat” emleget, azonban Révész Béla *Források a titkosszolgálatok politológiai vizsgálatához* című könyvében ezen terminológia pontatlanságára világít rá. Kiemeli ugyanis, hogy az érintett

¹ RÉVÉSZ 2010, 236.

² RÉVÉSZ 2010, 236.

³ BENEDEK 2014, 93.

⁴ RÉVÉSZ 2010, 236.

⁵ RÉVÉSZ 2010, 236.

problémák korábban is előfordultak; a valós változás a globális kihívások intenzitásában tapasztalható.⁶

Boda József *A XXI. század legfőbb nemzetbiztonsági kihívásairól* írott tanulmányában az illegális bevándorlás, a nemzetközi szervezett bűnözés, a terrorizmus, a globális és regionális konfliktusok, valamint a kiber fenyegetések szerepelnek, mint korunk legnagyobb megpróbáltatásai. Ezek orvoslása kapcsán, pedig egyetlen megoldást vázol fel; a szövetséges szinten történő tagállami hírszerző, katonai és rendvédelmi szervek szoros együttműködését.⁷ Jelen tanulmány megírását is ez a meglátás motiválta.

Az európai hírszerzési együttműködés kérdéskörének vitája, mint majd látni fogjuk, egészen 1970-re nyúlik vissza, de az utóbbi időszak terrortámadásai radikálisan megnövelték a kérdéskör előfordulását és jelentőségét Európa nagyhatalmainak párbeszédében. Ez annak köszönhető, hogy az új típusú fenyegetések jóval változatosabbak, kiterjedtebbek s kevésbé látványosak, így előre jelezhetőek,⁸ tehát a „több szem többet lát” elve alapján, az összefogás a nagyobb hatékonyság ígéretével kecsegtet. Szükségességét támasztják alá a 2015 novemberi párizsi, valamint a 2016 márciusi brüsszeli események tanulságai, miszerint a belga és a francia titkosszolgálatok rendelkeztek a terrorcselekmények előrejelzéséhez szükséges információkkal, azonban az ezek összegzésére és kiértékelésére képes szervezetek hiánya a katasztrófák bekövetkeztéhez vezetett.⁹

A történelem során többször felmerült már egy közös európai hírszerzési intézmény létrehozásának gondolata. 2004-ben Ausztria és Belgium javasolta felállítást, de a franciák, britek, valamint a németek részéről sem kapott kellő támogatást.¹⁰

A Lisszaboni Szerződés nemzeti hatáskörbe sorolja a hírszerzést, azonban a nemzetközi szintér aktuális kihívásainak természete egyre sürgetőbbé teszi az integráltabb együttműködés iránti igény kielégítését. Hankiss Ágnes fideszes európai parlamenti képviselő 2011. március 30-án tartott közmeghallgatást Brüsszelben; „*A hírszerzés belbiztonsági jövője*” címmel, ahol Peter Gridling, az európai titkosszolgálatok vezetőit tömörítő Berni klub soros elnöke is kiemelte: „*Európa közös biztonsági érdeke több, mint a tagállamok biztonsági érdekeinek az összege.*”¹¹

2013-ban Viviane Reding igazságügyi biztos az Európai Hírszerző Szolgálat 2020-ra történő felállítására tett ígéretet. Reding nyilatkozatában az integráció mélyítésének, és az európai biztonság szavatolásának szükségességével,

⁶ RÉVÉSZ 2010, 236.

⁷ BODA 2018, 13.

⁸ BENEDEK 2014, 90.

⁹ BEKE 2018, 66.

¹⁰ http://kitekinto.hu/europa/2013/11/14/lesz-e_europai_hirszerz_szolgalat (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

¹¹ https://fidesz-eu.hu/hu/a_hirszerzes_es_a_belbiztonsag_jovoje_az_europai_unioban/ (Letöltés: 2019.03. 02.11:34)

valamint az amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökséggel (NSA) szembeni versenyképesség biztosításával indokolta javaslatát.¹² A dátum közelsége, valamint a kézzel fogható eredmények hiánya azonban arra engednek következtetni, hogy komoly akadályok állhatnak az együttműködés megvalósulása előtt.

Jelen tanulmányomban e meddőség okait kívánom feltárni, továbbá arra keresem a választ, hogy jelen körülmények között kilátásba helyezhető-e egy európai szintű hírszerzési kooperáció kialakítása, és amennyiben igen, milyen keretek között. Kutatómunkám fókuszában az Európai Unió, valamint a V4 – mint potencióális „kiskapu” – egységes hírszerzési képességének vizsgálata áll.

Az EU egységes hírszerzési potenciáljának kiépülését akadályozó tényezők

A titkosszolgálati téren történő bármilyen típusú, és létszámú összefogás, együttműködés titokelméleti szempontból minden esetben kényesnek bizonyul. A titok ugyanis szorosan összekapcsolódik a hatalom kérdésével, mely abból az összefüggésből ered, hogy a titok tudója az elrejtett információ birtokában előnyre tesz szert a tájékoztatlannal szemben. A többlettudás előnye így hierarchiát von a „tudó” és „tudatlan” fél közé a feltett információ vonatkozásában. A történelemben számos olyan példával találkozhatunk, ahol a hatalom megszerzése és megtartása a titok birtoklásával, és megőrzésével függött össze, és az uralkodót a nép valamilyen bizalmas többletinformáció birtoklásának feltételezése okán emelte önmaga fölé. A titok megosztásának oximoronjából¹³ adódik, hogy a bizalmasok körének növelése a hatalom csökkenését, illetve az elhallgatott információ leértékelődését eredményezi.

A hatalom és titok vonatkozásában veszélyt jelenthet még a titok felhasználásával történő uralkodás keltette fordított függőségi viszony. Kibontva ez annyit tesz, hogy minél több szereplős a hierarchia, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egymás szavahihetőségére támaszkodó felek kiszivárogtatják, vagy torzítják az eltitkolt ismeretanyagot, ezáltal veszélybe sodorva a biztonság garanciáját.¹⁴ A titok elhallgatásának, ugyanis van egy biztonságelméleti vonatkozása is, miszerint a titokgazda titokhoz való viszonyulását a biztonságról alkotott elképzelése határozza meg. A titokgazda tehát a biztonság őrzőjeként funkcionál. Egy közösség vonatkozásában pedig a titok megőrzésének, vagy kiszivárogtatásának egyik legfontosabb célja a biztonság szavatolása, amely a beavatottak, a titokgazdák számának növekedésével egyre törékenyebbé válik.¹⁵

A kérdéskör titokelméleti érzékenységén túl további akadályozó tényezőt jelent az Unió államelméleti sajátossága. A hírszerző tevékenység ugyanis az állami szuverenitás védelmével köthető össze, az Unió pedig nem rendelkezik

¹² BEKE 2018, 66.

¹³ <http://www.ajtk.hu/kutatoiblog/256/hirszerzesi-egyuttmukodes-v4-keretben/>
(Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

¹⁴ RÉVÉSZ 2017, 21.

¹⁵ RÉVÉSZ 2007, 136.

önálló szuverenitással. Izsa Jenő *A hírszerzés céljáról és rendszeréről* című tanulmányában, a hírszerzés kapcsán a következő definíciót vezeti be: „*A hírszerző szolgálatok az állam külső és belső védelmét szolgáló biztonsági intézményrendszer kulcsfontosságú szervei. [...] A magunk részéről hírszerzés alatt az állam egyik funkcióját értjük, amelyet az eminens nemzeti érdekek érvényre juttatása és védelme érdekében, kizárólag erre a feladata létrehozott, közvetlen kormányzati irányítás alatt működtetett szervezetek, – speciális eszközöket és módszereket alkalmazva –, végeznek titkos (bizalmas) és nyílt forrású információk beszerzésével.*”¹⁶ Dr. Vida Csaba- *A hírszerzés szerepe, jelentősége, az információgyűjtés fajtái és formái* című értekezésében az állami hírszerzés két alapvető funkcióját különbözteti meg; mégpedig az adott ország érdekeinek védelmét, továbbá ezen érdekek érvényre juttatásának támogatását. Hozzáfüzi még, hogy „*ezek azokban a funkciókban jelennek meg, amelyek szerint a hírszerzés felderíti és beazonosítja az országot érő- kiemelten értékeket- veszélyeztető tényezőket, valamint információkat biztosít az állami vezetés számára, hogy megfelelő döntéseket tudjanak hozni az ország érdekeinek védelme és érvényesítése érdekében.*”¹⁷

Marosi Zsuzsanna tanulmányában kormányzati tevékenységként határozza meg a hírszerzést: „*A hírszerzés titkosszolgálati tevékenységként működő kormányzati feladat, mivel a kormány jelöli ki intézményi kereteit, feladatrendszerét, melyben meghatározza h irigényét, amihez költségvetési forrást biztosít, figyelembe véve a nemzetközi tér hatásait és a nemzetközi együttműködési igényeket.*”

Minhárom megközelítés közös érdekek meglétét feltételezi, mely a szuverén közösségek sajátja. Az Unió szuverenitásának származtatott, valamint „tagállami vitaforum” természete révén közös érdekekkel sem bír, per definitionem, nem következik belőle jogosan a hírszerzési kooperációra vonatkozó igény. Ezen jellegéből adódóan további kérdéseket vet fel a potenciális hírszerzési integráció működésének szabályozása, elszámoltatása és politikai kontrollja.¹⁸

Elmondhatjuk tehát, hogy az integráció föderáció irányába történő szorosabbra fűzése volna szükséges a hírszerzés terén történő hatékonyabb együttműködés foganatosításához.

Az egységes hírszerző szervezettel kapcsolatos párbeszéd két táborra osztja az európai politikai színteret. A titkosszolgálati együttműködés támogatói közé legfőképpen azok a tagállamok tartoznak, amelyek gyengébben teljesítenek ezen a területen, eo ipso a közös megoldások előrelépést jelentenek számukra. Ellenzői közt pedig leginkább nemzeti szuverenitásukat féltő, valamint a hírszerzés, illetve egyéb területeken előnnyel rendelkező, jobban teljesítő tagok szerepelnek.¹⁹

¹⁶ Izsa 2009, 72.

¹⁷ Izsa 2009, 72.

¹⁸ MAROSI 2017, 15–16.

¹⁹ MAROSI 2017, 14.

Marosi Zsuzsanna tanulmányában kiválóan foglalja össze az Unió szintű hírszerzési együttműködés legfőbb gátjait. Ezek közt szerepel, hogy a tagállamok nemzeti érdekeiknek megfelelően vesznek részt információcserében, és a „külföldi eredetű vagy külföldi vonatkozású hírszerzési információk alkalmasak politikai befolyás vagy kereskedelmi előny megszerzésére”, melyről egyik potenciális versenytársa javára sem fog lemondani. A nemzetközi szintű befolyásolásának mértéke ugyanis egyenesen arányos a rendelkezésre álló titokállomány kiterjedtségével. A következő probléma, melyet Alessandro Politi is kiemel írásában, az ún. „kis országok szindrómája”,²⁰ amely szerint az együttműködés koncentrikus bizalmi köröket hozhatna létre, így a nagy országok szervezetei uralnák a kisebbeket, ami végső soron a bizalmatlanság elmélyüléséhez vezethetne. További ellenérv, hogy az információcsere az alkalmazott módszerek, források és érdekek lelepleződését eredményezhetné. Végül pedig az együttműködést gátló tényezők közé sorolandó az a nyilvánvaló tény, hogy a tagállamok eltérő titkosszolgálati intézményrendszerrel, jogi szabályozással, szervezeti és működési kultúrával működnek. A sajátos nemzeti profilból adódóan a tagállamok heterogén képet mutatnak pl. a biztonsági ellenőrzések mélysége, határideje, sürgőssége tekintetében, ezzel úgymond garantálva az esetleges kooperáció komplikáltságát, valamint az információcsere kockázatosságának növekedését.²¹

A felmerülő akadályok ellenére a biztonságpolitikai, hírszerzési együttműködés szükségessége jelentős eredményeket produkált az évek során, melyekről a teljesség igénye nélkül ugyan, de feltétlenül szólnunk kell pár szót.

Az EU hírszerző képessége

SITCEN-INTCEN

Mint ahogyan a bevezetőben is utaltam rá, a szervezetszerű európai hírszerzési együttműködés gondolata egészen 1970-ig vezethető vissza, a Kilowatt, majd ezt követően a Megaton, valamint a Berni klub elnevezésű multinacionális hálózatok létrehozásával. A Kilowatt elsősorban nyugat-európai országok titkosszolgálatait tömörítette magába, és alapvető célkitűzése az információcsere gyorsaságának, illetve hatékonyságának növelése volt. Az 1990-ben megalapított Megaton hálózat legfőképpen a terrorelhárítás területén, a radikális iszlamista terroristák elhárítására szakosodott. A Berni klub kezdetben a nyugat-európai titkosszolgálatok vezetőinek évenkénti informális találkozóját foglalta magában. A megvitatott témák közt legerőteljesebben a terrorizmus, valamint a szervezett bűnözés elleni küzdelem szerepelt, ma azonban az iszlám fundamentalizmus, valamint az illegális migráció problémakörére fókuszálnak. 1994 óta kelet-európai szolgálatok vezetői is csatlakozhatnak az együttműködéshez. Ezen kezdeti jellegű multinacionális hálózatok általános

²⁰ [http://gnosis.aisi.gov.it/sito/%5CRivista10.nsf/servnavigE/5_\(Letöltés: 2019.03.02. 11:34\)](http://gnosis.aisi.gov.it/sito/%5CRivista10.nsf/servnavigE/5_(Letöltés: 2019.03.02. 11:34))

²¹ MAROSI 2017, 14–16.

jellemzője az önálló hírszerzési jogosultság és képesség hiánya volt. Az általuk hozott döntések korlátját tehát a tagok által megosztott információk mennyisége, minősége határozta meg.

Jelentős előrelépést jelentett az EU első intézményesített hírszerző szerveként aposztrofált European Union Situation Centre (SITCEN), amit Javier Solana²² javaslatára, 1999-ben hoztak létre. A SITCEN feladata a tagállamoktól érkező információk összegyűjtése, kiértékelése, majd az EU döntéshozói elé terjesztése. 2011-ben a Nyugat-Európai Unió (WEU) megszűnésével annak biztonságpolitikai feladatait a szervezet vette át, majd 2011-ben a Lisszaboni Szerződés által életre hívott Európai Külügyi Szolgálat felügyelete alá került. A következő évtől, mint INTCEN (European Union Intelligence and Situation Centre) folytatta működését.

A névváltoztatás szervezeti reformmal járt együtt, így 2012-től három fő részből álló szervezetként kezdte meg működését:

1. Civil Intelligence Cell (CIC), melynek fő profilját a terrorizmussal kapcsolatos információk elemzése jelentette, és elnevezése onnan ered, hogy személyi állományát főleg civil szakértők képezték
2. General Operation Group (GOP), vagy Általános Műveleti Egység, mely a missziók háttértámogatását végezte
3. Communication Unit (CU), vagy Kommunikációs Egység, amely – ahogyan a neve is utal rá – az EU telekommunikációs központjául szolgált.

A kibővült feladatkörű szervezet egységei profiljuk alapján az Elemző Igazgatóság és az Általános és Külügyi Kapcsolatok Igazgatóság alá kerültek.²³

Az EU INTCEN fő feladatai:

- az EU érdekeltségébe tartozó körzetek történéseinek nyomon követése,
- a korai előrejelző, és helyzetértékelő feladat keretében hírszerző jelentések készítése,
- rendszeres helyzetértékelések és kockázatelemzések készítése a különböző EU-műveletek által érintett országokról, továbbá jelentések készítése a válságkövetekről,
- az Európai Külügyi Szolgálat vezetőjének és helyettesének folyamatos tájékoztatása,
- válsághelyzetekben a hírszerző információk időbeni feldolgozásának és továbbításának speciális munkacsoporttal történő biztosítása,
- hírszerzési kérdésekben közvetlen kapcsolattartás az EU külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjével.²⁴

²² 1995 és 1999 között a NATO főtitkára, majd 1999–2009-ig az Európai Unió kül- és biztonságpolitikai főmegbízottja (ma kül- és biztonságpolitikai főképviselő). Utóbbi minőségében járult hozzá a SITCEN létrehozásához.

²³ BEKE 2018, 59.

²⁴ BENEDEK 2014, 100.

Feladatrendszeréből kitűnik, hogy az INTCEN, az EU közös kül- és biztonságpolitikájának egyik legfontosabb eleme. Szakemberei figyelemmel kísérik a különböző médiafelületeket, illetve a tagállamok hírszerző szolgálatait által küldött nyílt vagy minősített információk elemzését, és megfelelő szervezetnek való továbbítását végzik.²⁵ Komoly probléma ugyanakkor, hogy jelen formájában az INTCEN nem alkalmas arra, hogy saját hírszerző kapacitásának technikai támogatását biztosítani tudja; ezen a téren az érintett EU-s szakszolgálatra támaszkodik.

SATCEN, az EU Műhold Központja

Az Európai Unió Műhold Központja 1992-ben, a spanyolországi Torejón de Ardoz városában, a Nyugat-Európai Unió (WEU) részeként jött létre, és 2002-től tekinthető az Unió önálló ügynökségének. A SATCEN műholdas képi, illetve különféle kiegészítő adatok (pl. légi és műholdas felvételek) elemzésével támogatja az Unió döntéshozóinak munkáját. Rendeltetése közé sorolandó még, az Unió ügynökségeinek technikai támogatása, valamint a válságövezetek műholdas megfigyelése. A SATCEN-t létrehozó 2001/555/KKBP²⁶ együttes fellépést hatályon kívül helyező, a Tanács 2014/401/KKBP az Európai Unió Műholdközpontjáról szóló, a Műhold Központtal kapcsolatos módosításokat egységes keretbe foglaló, és 2014. június 26-án hatályba lépő határozata²⁷ értelmében, a központ által összegyűjtött információkat a Bizottság, uniós ügynökségek, szervek, tagállamok, illetve más nemzetközi szervezetek részére is átadhatja, amennyiben az nem eredményez hátrányt számára alapfeladatainak ellátásában.

A Tanácsi határozat rendelkezése alapján: „Az EU Tanácsának Politikai és Biztonsági Bizottsága (PBB) politikai felügyeletet gyakorol a SATCEN tevékenységei felett. Az EU külügyi és biztonságpolitikai főképviselője látja el az operatív irányítási feladatokat. A SATCEN Igazgatótanácsa felel az éves és hosszú távú munkaprogramért és az ennek megfelelő költségvetésért.”²⁸

Az igen széleskörű feladatprofil ellenére a SATCEN nem rendelkezik önálló műholddal, kereskedelmi műholdak felvételeinek megvásárlásával tesz eleget rendeltetésének. Az ebben a formában beszerzett felvételeket a Torejón de Ardoz városában lévő SATCEN központ elemzői dolgozzák fel.²⁹

²⁵ BEKE 2018, 60.

²⁶ 2001/555/CFSP.

http://publications.europa.eu/resource/cellar/bbad6538-22ea-4603-be48-8b45c7b2643f.0011.03/DOC_1 (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

²⁷ 2014/401/KKBP <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TEXT/?uri=celex:02014D0401-20161201> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

²⁸ 2014/401/KKBP <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TEXT/?uri=celex:02014D0401-20161201> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

²⁹ BEKE 2018, 60–61.

Az EU Katonai Törzs alárendeltségébe tartozó hírszerző osztály (IntDir) feladata a terrorizmus elleni küzdelemben való hatékony részvétel, ezentúl pedig a válságkövetekhez fűződő hírszerzés. A szakértői által készített elemzések politikai, illetve humanitárius jellegűek.

EUROPOL

Az 1999-ban létrehozott, hágai központtal rendelkező Európai Rendőrségi Hivatal kulcsszereplőnek számít az EU biztonságpolitikai struktúrájában, így az erről szóló értekezés szempontjából nélkülözhetetlennek minősül.

Az Európai Rendőrségi Hivatal élén az Unió tanácsa által kinevezett igazgató áll, aki egyszemélyben az ügynökség jogi képviselőjét is ellátja. Feladatait a többéves stratégiai iránymutatás, valamint a célkitűzések összefoglalójaként funkcionáló éves munkaprogram határozza meg. A stratégiai iránymutatást az Europol igazgatótanácsa adja ki, amit a Bizottság magas rangú képviselői alkotnak. A tagállamok nemzeti irodákat hoznak létre, melyek feladata az ügynökség valamint az egyes uniós országok hivatalai közötti kapcsolattartás.

A szervezet kiemelt célja a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a kábítószer-kereskedelem, a pénzmosás és az embercsempészet visszaszorítása. Az Europol helyszíni támogatásokat nyújt a bűnüldözési folyamatokban, s öndefiníciója szerint a bűncselekményekkel kapcsolatos információs platformként a „*bűnüldözési szakismeretek uniós központjának szerepét tölti be.*”³¹ Hatékonyságának gátja ugyanakkor, hogy önálló nyomozati potenciállal nem bír, kizárólag az Unió országainak bűnüldözési együttműködésének koordinációját végzi, továbbá elemzéseit a tagállamok és a társzervezetektől (pl. Interpol) érkező információkból készíti, melyeket aztán a döntéshozók felé csatornáz. Az Europol hírszerzési képessége tehát szintén korlátozottnak tekinthető.³²

Összegzés az EU hírszerzési potenciáljára vonatkozóan

A rövid ismertető végén tényként kezelhetjük, hogy az Unió hírszerzési potenciálja félmegoldásokat alkalmaz, mivel egyik szerve sem éri fel a nemzeti titkosszolgálati struktúrák fejlettségét, hatékonyságát, tekintve hogy főként azokra támaszkodva folytatják tevékenységüket.

Az európai szintű hírszerzéssel foglalkozó szakértőket megosztja a kérdéskör jövőjéről alkotott víziók, előrejelzések természete. Az optimista tábor szerint a globálisan jelentkező hibrid kihívások megnövelik az IntCen, IntDir és SatCen hírszerzési együttműködések jelentőségét, elmélyítve a tagállami kooperáció

³⁰ EU Military Staff – EUMS.

³¹ https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/europol_hu (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

³² https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/europol_hu (Letöltés: 2019.03.02. 11:34); BUREŠ 2016, 57–66.

szándékát. A pozitivista tábor ezzel szemben a jelenlegi hírszerzési potenciál kereteit adottnak, véglegesnek tekinti.³³

Mindenképp figyelmet érdemelnek Marosi Zsuzsanna *Az Európai Unió hírszerzési együttműködésének helyzete és lehetőségei* című tanulmányának a meglévő struktúra fejlesztésére vonatkozó meglátásai. Véleménye szerint a 140, tagországokon kívül működő uniós képviselő az európai hírszerzés szempontjából potenciális, ugyanakkor jelenleg még kihasználatlan hírszerzési forrásnak minősül, és ebből adódóan előrebocsátja ezen képviselők munkatársainak egységes, biztonsági témájú kiképzésének szükségességét. Továbbá hasznosnak véli annak megvalósítását, hogy az EU hírszerzési intézményei közvetlenül fogalmazzák meg információigényeiket a képviselők munkatársai felé. Végezetül ajánlást fogalmaz meg az elemzők, és az Európai Külügyi Szolgálat-beli felhasználók munkahelyi kapcsolatának szorosabbra fűzésére, valamint a döntéshozók szélesebb körű bevonására az információigények meghatározását illetően. Továbbá javasolja a tagállami hírszerző szolgálatok számára az uniós munkaprogramokba történő nagyobb beleszólás lehetőségének garantálását. *„Egymás feladatainak megismerése, a válságövezetek, a fenyegetések és az ezeken alapuló információigények azonosítása elvezetnének a közös uniós érdekek és biztonsági prioritások együttes megfogalmazásához.”*³⁴

Az integrált(abb) hírszerzési struktúra kiépülésének legfőbb gátját ugyanakkor az Unió sajátos szuverenitástermészete jelenti, és mivel *„össztagállami egyetértéssel meghatározott közös érdekekkel sem rendelkezik, így nem rendelkezhet szupranacionális jellegű hírszerző szolgálattal.”*³⁵

A Brexit kirobbanása óta felkapott téma, hogy a britek kilépése megnyithatja az utat a közös európai rendszerek előtt. Ennek oka, hogy a britek, Kanadával, Új-Zélanddal, Ausztráliával valamint az Egyesült Államokkal létrehozott titkosszolgálati együttműködésük révén teljesen elzárkóztak egy integráltabb rendszer kialakításától. Ugyanakkor, mégsem ezen múlik a kezdeményezés sikertelensége, mivel kizárólag az EU föderációvá való átminősítése nyújthatna lehetőséget egy igazán hatékony együttműködésre. Egy, a jelenlegi jogi és intézményi keretek között létrejövő új európai hírszerzési intézmény tehát nem lenne képes orvosolni a meglévő hírszerzési együttműködés kapcsán jelentkező hiányosságokat. Megállapíthatjuk, hogy az azonos érdekekkel, valamint közel azonos hírszerzési struktúrával, és szabályozással rendelkező tagállam közti két-vagy többoldalú információcsere elmélyítése tekinthető reális opciónak.

³³ MAROSI 2017, 14.

³⁴ MAROSI 2017, 16.

³⁵ MAROSI 2017, 14.

V4, mint lehetséges „kiskapu”?

Az utóbbi időben Európát sújtó biztonsági kihívások, mint a növekvő számú terrorcselekmények, vagy épp a migrációs válság, rávilágítottak az európai országok hírszerzését érintő reformok, valamint a kooperáció és információ-megosztás szükségességére.³⁶ Ahogy arra az előző, Unióra fókuszáló fejezetek rávilágítottak, a helyzet súlyossága és sürgető természete ellenére, a jelenlegi intézményi és jogi keretek nem teszik lehetővé a megfelelő szintű együttműködést. Ebből adódóan a regionális, bilaterális és multilaterális szövetségek, együttműködések kapnak nagyobb jelentőséget.

A visegrádi országok – Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, valamint Csehország (csatlakozásuk idején Csehszlovákia) – a rendszerváltást követően, azonos kül- és biztonságpolitikai érdekeltségük révén létrehozták a V4 elnevezésű együttműködést. Az összefogás legfőbb motivációját az euroatlanti integráció előkészítése és összehangolása jelentette. Az EU-, valamint NATO-tagság teljesülését követően némi eltávolodás következett be a Visegrádi Csoport országai között, majd az elmúlt néhány év biztonságpolitikai kihívásai, kiemelten a migrációs válság, elmélyítették az országok közti együttműködést. Adja magát a kérdés, hogy a sajátos jellegű, eredendően kulturális értékközösséget vállaló szövetség migráció kapcsán tapasztalt egyetértése elegendő alapot biztosít-e egy regionális hírszerzési struktúra kiépüléséhez? Tanulmányom második felében ezen együttműködés lehetőségeit, kereteit kívánom bemutatni, melynek megértéséhez elengedhetetlen a V4 formáció létrejöttének történeti áttekintése, célkitűzéseinek megismerése, valamint a jelenlegi erőviszonyok felvázolása.

A V4-ről általában

A Visegrádi Csoport a hidegháború lezárását követően, 1991. február 15-én alakult meg Magyarország, Lengyelország, valamint Csehszlovákia (1993. január 1. óta Csehország és Szlovákia) együttműködéseként. Történelmi előzményének az 1335-ben, Károly Róbert magyar, Luxemburgi János cseh, valamint Nagy Kázmér lengyel királyok részvételével megrendezett visegrádi királytalálkozó tekinthető, melynek legfőbb eredménye a régió három országa közötti kereskedelmi kooperáció volt.³⁷

A posztbipoláris világrendben újonnan függetlenedő államok legfőbb célja az elszigetelődés kiküszöbölése, a versenyképesség megtartása, valamint az euroatlanti csatlakozásra való felkészülés volt. Az 1991. február 15-én, Antall József magyar miniszterelnök, Václav Havel csehszlovák köztársasági elnök, valamint Lech Walesa lengyel miniszterelnök által Visegrádon aláírt névadó nyilatkozata alapján a szocializmus évtizedeinek tapasztalatai a szerződő feleket olyan közös célok elérésére motiválták, mint:

³⁶ <http://www.ajtk.hu/kutato-i-blog/256/hirszerzesi-egyuttmukodes-v4-keretben/>
(Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

³⁷ <http://www.visegradgroup.eu/tortenelem> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

- „az állami függetlenség, a demokrácia és a szabadság teljes egészében való helyreállítása,
- a totalitárius rendszer társadalmi, gazdasági és szellemi megjelenési formáinak felszámolása,
- a parlamenti demokrácia, korszerű jogállam kiépítése, az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása,
- a korszerű piacgazdaság megteremtése,
- Európa politikai, gazdasági, biztonsági és jogalkotási rendszerébe való teljes körű bekapcsolódás.”³⁸

A Visegrádi Csoport magyar elnökségének honlapján a V4 létrejötté kapcsán a következő motivációs tényezők szerepelnek:

- a kommunista blokk maradványainak eltüntetése a közép-európai régióból,
- a közép-európai országok közötti történelmi ellenségeskedés közös erővel történő leküzdése,
- az együttműködés hatékonyságába vetett hit a politikai, és társadalmi célok tekintetében,
- az alapító politikai elit jövőről alkotott elképzeléseinek hasonlósága.³⁹

Az alapító dokumentum is kiemeli ugyanakkor, hogy a közös célok hatékony megvalósulásának kívánalmaként életre hívott együttműködés a nemzeti érdekeket tekinti elsődlegesnek. Deklarálja továbbá, hogy „*együttműködésük semmiben sem zavarja vagy korlátozza más államokkal fennálló viszonyukat és senki érdekei ellen nem irányul*”.⁴⁰

A felvázolt motiváció mentén létrehozott szövetség tehát nem kirekesztő jellegű, s nem mint az összeurópai közösség alternatívája jött létre, sokkal inkább jelentett a közös történelmi múlt, s kulturális értékközösség és az integráció szellemében életre hívott, laza együttműködési formát. Ezen jellegét támasztja alá, hogy a négy kelet-közép-európai ország kooperációja nélkülöz számos, a nemzetközi együttműködésekre en general jellemző elemet, úgy, mint:

- szervezett struktúra,
- hivatalos székhely,
- közös intézményrendszer (a Nemzetközi Visegrádi Alapon túlmenően nem rendelkezik közös intézménnyel),
- együttműködés kereteit lefektető szabályrendszer.⁴¹

³⁸ Visegrádi Nyilatkozat (1991) – <http://www.visegradgroup.eu/tortenelem> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

³⁹ <http://v4.gov.hu/a-visegradi-egyuttmukodesrol> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

⁴⁰ Visegrádi Nyilatkozat (1991) – <http://www.visegradgroup.eu/tortenelem> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

⁴¹ <http://www.ajtk.hu/kutato-i-blog/256/hirszerezsi-egyuttmukodes-v4-keretben/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

Utóbbi kapcsán a Visegrádi Csoport magyar elnökségének honlapján találkozhatunk néhány igen fontos, a működés kereteit részletező elemmel. Ezek szerint a koordinációt évente változó elnökség végzi, továbbá a Visegrádi Csoport működését „[...] elsősorban nem a nagyszabású rendezvények jellemzik, sokkal inkább a gyakorlati részleteken van a hangsúly. A kormányzati együttműködés elsősorban szakértői szinten és operatív módon valósul meg – ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a négy ország minisztériumai, illetve egyéb intézmények munkatársai szoros kapcsolatban vannak egymással. [...] A V4 együttműködéssel a minisztériumok közül elsősorban a külügyekért felelős tárcák foglalkoznak, s ezeken belül az ún. Nemzeti V4-koordinátorok és helyetteseik.”⁴² Ezek ugyan jelentős részletei a Visegrádi Csoport működésének, de más nemzetközi vagy regionális szervezetek működési szabályaihoz viszonyítva nem tekinthetők teljes mértékben kielégítőnek; egy laza természetű összefogásról árulkodnak.

Az unikális jelleg következményeként a V4, mint nemzetközi és regionális szövetségi forma igen keveset kutatott téma. Amennyiben az 1991-ben létrehozott szövetség természetére, jellegére, adottságaira gondolunk, a hírszerzési együttműködés, az Unió kapcsán már felvázolt szuverenitás- és titokelmélet dilemmái teljes mértékben kizárják a Visegrádi Csoport országainak titkosszolgálati kooperációját, információcseréjét. Ugyanakkor az utóbbi időszak, kifejezetten a kelet-közép-európai térséget érintő biztonsági kihívásai – melyeket a *Külügyi és Külgazdasági Intézet – Új Típusú Biztonsági Kihívások a V4 Szemszögéből*, 2018 nyarán kiadott konferenciakötetében a migráció, kiber-, energia-, klíma-, valamint katonai biztonság ötosében határoz meg –, illetve az ezek következményeként tapasztalható szorosabb együttműködés felveti a biztonságpolitika, különösen a hírszerzés területén történő összefogás lehetőségét és szükségességét. A továbbiakban ennek lehetőségeit kívánom körüljárni, majd a vizsgálatom eredményeit összefoglalni.

A V4 jelene

Az euroatlanti integrációt célzó együttműködés sikerességét bizonyítván 1999 áprilisában Magyarország, Csehország, valamint Lengyelország, majd 2004-ben Szlovákia is elnyerte NATO-tagságát. Ez némi bizonyosságot adott a tagok számára az Uniós-csatlakozással kapcsolatos vágyakozás reális természetét illetően, ezáltal motiválva őket együttműködésük szorosabbra fűzésére, melynek eredményeként létrehozták a Nemzetközi Visegrádi Alapot.

A 2004. májusi csatlakozás a Visegrádi Csoportot létrehívó célok kiüresedését feltételezte, azonban a 2004. május 12-én, Kroměřížben elfogadott nyilatkozatába foglalt új célkitűzések a folytatás reményével kecsegtettek. Ezen közös célok közt szerepelt, hogy a négy tagállam kész az Uniós szakpolitikák közös erővel történő formálására és tagállami szintű implementálására, továbbá a terrorizmus, a szervezett bűnözés és illegális migráció elleni küzdelem

⁴² <http://v4.gov.hu/a-visegradi-egyuttmukodesrol> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

területein történő kooperációra, melyet a V4 keretein belül egymással, továbbá a NATO-val együttműködve terveznek megvalósítani.⁴³

A magasztos elképzelések ellenére, az Uniós-csatlakozást követően némi távolodás volt megfigyelhető a Visegrádi Csoport országai között, majd az elmúlt évek kihívásai újra felvetették az összefogás szükségességét, valamint szorosabbra fűzésének lehetőségét. A térség stabilitását veszélyeztető problémák, főként a migrációs válság hatására, az eredendően laza szövetségű V4 erősödő egységet kezdett képviselni.

Megfigyelhető ugyanis, hogy az utóbbi években jelentősen megnőtt a négy ország Uniós szakpolitikák, kiemelten a migrációs politika kapcsán gyakorolt szerepvállalása, és a Visegrádi Együttműködés láthatóan, mintegy új attitűdöt gyakorolva, igyekszik meghaladni a 14 éve, csatlakozásukkor felvett passzív-adaptáló szerepet. Az uniós döntések automatikus implementálásának szokását elhagyva, a döntéshozatal során törekednek saját érdekeik, célkitűzéseik leghatékonyabb, legteljesebb körű érvényesítésére, melyeket közösen kiadott nyilatkozataikkal nyomatékosítanak.⁴⁴

Megállapíthatjuk, hogy a menekültválság az euroatlanti-csatlakozás óta nem tapasztalt érték- és érékazonosságot eredményezett a Visegrádi Csoport országai között. Ennek oka, hogy a válság kivétel nélkül minden visegrádi országban komoly politikai fordulatot eredményezett. A változás elsőként a lengyelországi 2015-ös parlamenti választások kapcsán volt érzékelhető. Ekkor a korábban széleskörű támogatottságot élvező kormánypárt Kopacz menekültkvóta elfogadását érintő bejelentését követően elvesztette a választást a nyíltan menekültellenes politikát hirdető Jaroslaw Kaczynski Jog és Igazság (PiS) pártjával szemben. Az ezt követő évben Szlovákiában is fordulat következett be Fico EU-párti, ugyanakkor menekültellenes retorikájával, melyhez 2017-ben Andrej Babis cseh miniszterelnök kampánya is csatlakozott.

A menekültkvóta kapcsán tapasztalható egyetértő elutasítás megerősítette a V4 országai közti kohéziót. A múlt évben elfogadott nyilatkozataikban a biztonságpolitikai együttműködés erősítése, a migráció, a Brexit, valamint a balkáni országok egyre sürgetőbb integrációja vált hangsúlyossá.

A Visegrádi Csoport védelmi miniszterei által 2018. március 27-én elfogadott nyilatkozatban kiemelik a biztonság- és védelempolitika fejlesztésének fontosságát, a globálisan jelentkező biztonsági kihívásokra való hatékony reakció, és a térség stabilitásának elérése érdekében. Ebből a célból 2024-re az erre szánt GDP-hányadot 2%-ra tervezik növelni, amit többek közt

⁴³ Eredeti szöveg: „*The Visegrád Group countries also ready to use their unique regional and historical experience and to contribute to shaping and implementing the European Union's policies towards the countries of Eastern and Southeastern Europe.*” –<http://www.visegradgroup.eu/tortenelem> (Letöltés: 2019.03.02. 11:24)

⁴⁴ <https://pcblog.atlatszo.hu/2018/06/14/orokos-periferia-a-visegradi-oroszagok-helye-a-brexit-utani-unioiban/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:24)

harcképességük fejlesztésére fognak fordítani a NATO célkitűzéseivel összhangban.⁴⁵

A 2018. június 21-én, Budapesten elfogadott *Együtt erősebbek vagyunk – V4 közös nyilatkozat* is tartalmaz az együttműködés szorosabbra fűzését alátámasztó elemeket, mint pl.: „A V4 országok által létrehozott regionális együttműködés Közép-Európában továbbra is fontos marad a V4 országok számára is, ám hozzáadott értékében a súlya megnő egy egységes, biztonságos és virágzó Európai Unió számára is.” A szöveg a négy ország, többek között a migrációt, a Nyugat-Balkánt, a biztonságpolitikát, valamint a Brexitet érintő közös álláspontját tartalmazza, melyek egyenként is igen izgalmasnak mutatkoznak az együttműködés elmélyülése kapcsán.

Ahogy arra a két nyilatkozat is rávilágított, a Visegrádi Csoport országai egyre markánsabban fogalmazzák meg közös nézeteiket, és növekvő számú Uniós szakpolitika kapcsán mutatnak hajlandóságot a közreműködésre. Ez a tendencia, a V4, mint fokozódó politikai súlyú, érték- és érdekazonos közösség jellegének erősödésére utal, ami teret adhat a hírszerzési együttműködéssel kapcsolatos elmélkedésnek, szakmai vitának.

A visegrádi országok közt tapasztalható fokozottabb kohézió ugyanakkor jelentős ellensúlyozással küzd az európai integráción belül. Az Európai Unió ugyanis nem ismeri el a tagállamok csoportjai között létrehozott szövetségeket, ebből következik, hogy a Visegrádi Csoport nyilatkozatai limitált jelentőséggel bírnak a régióon belül. A további probléma – mely szintén akadályozó tényezőt jelent az együttműködést alkotó országok számára –, a jelenlegi laza keretek által determinált hatásmechanizmusokban rejlik. Erre példa, hogy a 2016 júniusi prágai nyilatkozatukban hangsúlyozták a brit tagság jelentőségét, valamint felajánlották támogatásukat az Uniót érintő legfőbb kihívások leküzdésében, de a támogató attitűdjük nem kapott kellő figyelmet a brit kampányban.⁴⁶

Továbbá a Political Capital elemzése rávilágít arra az ambivalenciára, miszerint a Visegrádi Csoport jelentős kezdeményezésekkel járult hozzá az Uniós döntéshozatalhoz, főként a védelem, biztonság és Keleti Partnerség tekintetében a külső kapcsolatok terén is, ám ezzel szemben a V4 nyugati

⁴⁵ Joint Communiqué of the Visegrad Group Ministers of Defence.

Eredeti szöveg: „Through close regional cooperation in the field of security and defence, we can come to practical and effective outcomes with an added value that can contribute to a stable security environment in Europe. [...] Our countries' defence spending has been on a positive trajectory for years and we either fulfilled, or are on a publicly declared track to devote an annual 2% of GDP to defence by 2024. We will continue to dedicate an appropriate share of this increasing funding to the modernisation of our armed forces in line with NATO capability goals. ... With its strengthened deterrence and defence posture, the Alliance stands ready to respond to any threat from any direction. We express gratitude to our men and women in uniform for making sacrifices for our common security [...]” – <http://v4.gov.hu/download/c/fd/12000/Joint%20Communiqu%C3%A9%20of%20the%20V4%20Ministers%20of%20Defence.pdf> (Letöltés: 2019.03.02. 11:24)

⁴⁶ <https://pcblog.atlatszo.hu/2018/06/14/orokos-periferia-a-visegradi-orszagok-helye-a-brex-it-utani-unio-ban/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

megítélése, főként az akadályozó, és komoly belpolitikai hiányosságokkal küzdő országok közösségének imázsára korlátozódik.⁴⁷

A kritikus hozzáállás ellenére, az Uniót az utóbbi időben gyengítő, és a brexit-jelenségben testet öltő dezintegrálódás a Visegrádi Csoporttal való minél hatékonyabb együttműködésre ösztönzi az Európai Unió országait. Ez a kényszeredettség a későbbiekben előnyös pozícióba terelheti a visegrádi országokat, továbbá teret adhat a V4 erősödésének, valamint az Unión belüli sikeresebb érdekérvényesítésének.

Konklúzió

Az Unió kapcsán folytatott vizsgálódásunkból kiderült, hogy az aktuális jogi, valamint intézményi keretek ellehetetlenítik egy összeurópai hírszerzési szisztéma kiépítését, így az Európát érintő biztonsági kihívások hatástalanítása a regionális, illetve egyéb két- vagy többszereplős együttműködések feladatává válik.

A Visegrádi Csoport utóbbi időben tapasztalható megerősödése, eredendően laza keretekkel bíró szövetségének szorosabbra fűzése, elmélyülése, és Uniós döntéshozatalban jelentkező fokozottabb szerepvállalása, lehetőséget kínál az egységes hírszerzési potenciál létrehozásáról folytatott szakmai viták kibontakozására.

Az elmúlt időszak a Visegrádi Együttműködés megerősödésével párhuzamosan az Unióval való kapcsolatában is változást hozott, ugyanis a korábban periféria felé sodródó együttműködés kiemelt jelentőségűvé vált az Európai Uniót sújtó dezintegráció közepette. A döntéshozatal gördülékenyebbé tétele, valamint az integráció töredezettségének mérséklése érdekében az Unió magját képező nagyhatalmak igyekeznek minél jobb viszonyt kialakítani a középkelet-európai régió országaival, amely lehetőséget biztosít a V4 országainak érdekeik érvényesítésére.

Kijelenthető ugyanakkor, hogy a Visegrádi Csoport, különösen a migráció területén tapasztalható érkazonossága nem tekinthető általánosnak, eo ipso nem eredményezte az együttműködés érdekközösséggé való transzformációját. A regionális együttműködést alkotó országok továbbra is nemzeti érdekeiket tartják elsődlegesnek, tehát az Unió kapcsán már érintett hírszerzés szuverenitásvédelmi funkciója itt sem érvényesülhet. Az célok heterogén természetén túl problémát jelent még a tagok titkosszolgálati struktúrái közt fellelhető különbségek, melyek jelentősen megnehezítenék a hírszerzési együttműködéshez kötődő információcsere gördülékenységét, valamint hatékonyságát. A V4 laza természetét determináló közös intézményrendszer, szervezeti struktúra, valamint az együttműködés szabályait részletező működési szabályok hiánya szintén komoly akadályt állít a közös hírszerzési potenciál

⁴⁷ <https://pcblog.atlatszo.hu/2018/06/14/orokos-periferia-a-visegradi-orszagok-helye-a-brexit-utani-unioban/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

kiépülése elé, válasz nélkül hagyva az annak koordinációja kapcsán felmerülő kérdéseket.

Vizsgálódásom alapján egyértelműen kijelenthető, hogy jelen keretei közt sem az Európai Unió, sem pedig a Visegrádi Csoport nem tekinthető kompetensnek a globálisan jelentkező kihívások adekvát megválaszolására, hatástalanítására. A tehetetlenség feloldására alternatív megoldásnak látom a klasszikusnak tekintett állami szintű hírszerzési modellek továbbfejlesztését. A hírszerzés jelen formái ugyanis hosszú idő alatt nyerték el aktuális kereteiket, hiszen mint ismeretes, az emberi természet markáns jegye a kíváncsiság, mely az emberiséggel egyidőssé teszi a hírszerző tevékenységet.⁴⁸ Véleményem szerint, a biztonsági kihívások természetének, intenzitásának megváltozása, valamint globálissá válása indokoltta teheti a kínálkozó minták újragondolását, és a jelentkező kihívásokhoz való alakítását.

V4 nyilatkozatok

Együtt erősebbek vagyunk- V4 közös nyilatkozat (Budapest, 2018. június 21.)

Joint Communiqué of the Visegrad Group Ministers of Defence (Budapest, 2018. március 27.)

Joint Declaration of the Ministers of Defence of the Central European Defence Cooperation (Budapest, 2018. március 28.)

Guidelines on the future areas of Visegrad co-operation (Kroměříž, 2004. május 12.)

Tanácsi határozatok

2001/555/CFSP

2014/401/KKBP

Irodalom

BEKE 2018 = Beke József: Az Európai Unió hírszerző képességének technikai támogatása. *Nemzetbiztonsági Szemle VI/2* (2018) 56-68.

BENEDEK 2014 = Benedek Márta: A hírszerzési együttműködés európai lehetőségei *Nemzetbiztonsági Szemle II/3* (2014) 88-101.

⁴⁸ VIDA 2013, 98.

- BODA 2018 = Dr. Boda József: A XXI. század nemzetbiztonsági kihívásai. In: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XX. – A XXI. század biztonsági kihívásai*. Pécs 2018, 5-13.
- BUREŠ 2016 = Bureš, Oldřich: Intelligence sharing and the fight against terrorism in the EU: Lessons Learned from Europol. *European View* (2016) 57-66.
- FÖLDESI 2005 = Földesi Tamás: *A „Janús-arcú titok” – A titok titka*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2005.
- IZSA 2009 = Izsa Jenő: A hírszerzés céljáról és rendszeréről. *Hadtudomány 1-2* (2009) 72–83.
- MAROSI 2017 = Marosi Zsuzsanna: Az Európai Unió hírszerzési együttműködésének helyzete és lehetőségei. *Nemzetbiztonsági Szemle 2* (2017) 5-18.
- REMEK 2014 = Remek Éva: Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép: fókuszban a V4. *Köztes Európa* (2014) 105-114.
- REMEK 2015 = Remek Éva: V4 kül- és biztonságpolitikája. In: *Tanulmánykötet a 6. Báthory-Brassai nemzetközi konferencia előadásaiból*. Budapest 2015, 285-294.
- RÉVÉSZ 2007 = Dr. Révész Béla: A titkosszolgálatok titoktalanításáról – Egy politikai jelenség politológiai mellőzöttsége. *Politikatudományi Szemle 4* (2007) 129-152.
- RÉVÉSZ 2010 = Dr. Révész Béla: *Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához*. Szeged: JATEPress, 2010.
- RÉVÉSZ 2017 = Dr. Révész Béla: *A titok mint politika. A titkosszolgálatok politológiai kutatásának lehetőségei* - Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2017.
- SZŐKE 2018 = Szőke Diána (szerk.): *New Security Challenges from a Visegrad 4 Perspective*. Budapest 2018
- VIDA 2013 = Dr. Vida Csaba: A hírszerzés szerepe, jelentősége, az információgyűjtés fajtái és formái. In: Dr. Kobolka István (szerk.): *Nemzetbiztonsági alapismeretek* Budapest: 2013, 95-115.

Internetes források

<http://gnosis.aisi.gov.it/sito%5CRivista10.nsf/servnavigE/5>
(Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

[http://kitekinto.hu/europa/2013/11/14/lesz-e_europai_hirszerz_szolgalat_\(2019.03.02.11:34\)](http://kitekinto.hu/europa/2013/11/14/lesz-e_europai_hirszerz_szolgalat_(2019.03.02.11:34))

http://publications.europa.eu/resource/cellar/bbad6538-22ea-4603-be48-8b45c7b2643f.0011.03/DOC_1 (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://v4.gov.hu/a-visegradi-egyuttmukodesrol_ (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://v4.gov.hu/miert-jo-nekunk-a-v4a_ (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<http://www.ajtk.hu/kutato-blog/256/hirszerzesi-egyuttmukodes-v4-keretben/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<http://www.geopolitika.hu/hu/2017/06/01/biztonsagpolitikai-kihivasok-es-trendek-a-21-szazad-kozepen/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://www.hamvasintezet.hu/uploads/assets/files/belbiztons%C3%A1lg_biztons%C3%A1lg-%C3%A9s_v%C3%A9delempolitika/a_h%C3%ADrszerz%C3%A9s_%C3%A9s_a_belbiztons%C3%A1lg_j%C3%B6v%C5%91je_az_eu.pdf (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://www.politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=403 (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://www.politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=2226 (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<http://www.visegradgroup.eu/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

http://www.xxiszazadintezet.hu/rendezveny/8204_ (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://24.hu/kulfold/2018/05/15/vajon-keszen-all-a-v4-egy-kibertamadasra/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex:02014D0401-20161201> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/europol_hu_ (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

https://hvg.hu/gazdasag/20181127_Bucsu_James_Bondektol_mi_lesz_igy_a_kozos_europai_hirszerzes_nagy_tervevel_ (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

https://hvg.hu/vilag/20180219_A_V4en_belulrol_jott_a_V4_ujabb_kritikaja (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://magyarnemzet.hu/archivum/belfold-archivum/europai-titkosszolgalat-johet-4265573/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://pcblog.atlatszo.hu/2018/06/14/orokos-periferia-a-visegradi-oroszagok-helye-a-brexít-utáni-unióban/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://v4kozosen.hu/> (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

https://www.honvedelem.hu/cikk/43607_tiz_globalis_biztonsagi_kihivas
(Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

[https://www.honvedelem.hu/cikk/44130_a_v4_ek_vedelmi_egyuttmukodeserol
_es_kiadasairol_tanacskozta_pozsonyban](https://www.honvedelem.hu/cikk/44130_a_v4_ek_vedelmi_egyuttmukodeserol_es_kiadasairol_tanacskozta_pozsonyban) (Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/v4_fobbadatok.pdf (Letöltés:
2019.03.02. 11:34)

<https://www.politico.eu/article/espionage-eu-nato-brussels-city-of-spies/>
(Letöltés: 2019.03.02. 11:34)

<https://www.politico.eu/event/is-europe-cyber-ready/> (Letöltés: 2019.03.02.
11:34)

Opportunities for the European Intelligence Cooperation, with particular attention to the unified intelligence potential of the European Union and the V4

SZABINA MERCÉDESZ SÜLI

From the perspective of secret-theory, any kind of cooperation in connection with the secret services is demonstrate to be sensitive. The first, very obvious reason of this statement is that the secret is closely related to the question of power, which derives from the fact that the secretive of the secret has benefits from possessing the desired information.

The other one is that there may be a threat of inverse dependence caused by the use of secrecy, because the more the hierarchy is, the greater the chances of reliance on each other's trustworthiness or distorting the hidden knowledge, which endangering the security guarantee.

The relevance of the secret theory dilemma is comes from the resurgence of the debate on European intelligence cooperation, which has been a key element in the dialogue between the great powers of Europe since 1970. Emphasis on the issue can be explained by the new type of global threats of nowadays, because the solution of them extends beyond the competence of national intelligence.

In my study, I am looking for an answer about under the present circumstances, a European level intelligence cooperation can be envisaged and, if so, within what framework. My research focuses on the unified intelligence capability of the European Union and of the V4.

Az al-Shabaab és a szomáliai klánrendszer kapcsolata

PINTÉR TIBOR

Bevezető

Afrika Szarvának a legkritikusabb pontja biztonsági szempontból Szomália. 1990-től anarchia uralkodott, ahol a különféle milíciák és szövetségek csaptak össze egymással a polgári lakosságot sem kímélve. Ekkor nemzetközi jogi értelemben a bukott államok kategóriájába süllyedt az ország. Az új évezred beköszöntével az Iszlám Bíróságok Szövetsége vált az uralkodó hatalommá Szomáliában, azonban az uralmuk rövid életűnek bizonyult, mivel egy intervenciós tömörülés véget vetett ennek. Ekkor lépett a színre az al-Shabaab. Ez a szervezet máig meghatározó, habár 2011-hez képest jelentős területi veszteségeket szenvedett el. A másik vizsgálati alany maga a klánrendszer, amely az egész szomáliai társadalmi életet behálózza és irányítja. Kettejük kapcsolata mára már igen jelentős, hiszen ahhoz, hogy ma bármely hatalom erős maradjon Szomáliában, nélkülözhetetlen a klánrendszerhez való alkalmazkodás. Az al-Shabaab ezt hamar felismerte, azonban ez a viszony igencsak sérülékeny.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy az al-Shabaab túl tudja-e szárnyalni a klánrendszert, ahogy azt létrejöttekor hangoztatta. Arra is kitérek, hogy milyen lehetőségei vannak a jelenlegi kormánynak a szervezet felszámolását illetően. Munkám a két fél bemutatásával kezdődik, hiszen ez a kapcsolatuk vizsgálata szempontjából elengedhetetlen fontosságú. Röviden felvázolom a milicista szervezetet, a klánrendszer felépítését és a fontosabb jellemzőit. Utóbbinál elsősorban Joakim Gundel munkásságát használom fel, mivel 2006-ban¹ és 2009-ben² megjelent munkái igen részletes betekintést nyújtanak a klánrendszer felépítésébe és működésébe. Hozzá kell tenni, hogy az al-Shabaabról kevés információ érhető el, ezért kevés forrás is állt a rendelkezésemre. A szervezet pénzügyi helyzetét tekintve a Hiraal Institute által kiadott cikket használtam fel,³ mivel egy igen alapos és átfogó munkát végeztek e téren.⁴

Az al-Shabaab

Maga az al-Shabaab név egy arab kifejezés, jelentése a fiatalok, a fiatalság. A megalakulása 2003-ban kezdődött. Egyesek ragaszkodnak ahhoz, hogy már megalakultak, mire az ICU bevette a fővárost, míg mások szerint a főváros eleste után került erre sor. Ami biztos, hogy 2003–2007 között bukkant fel. Erkölcileg, lelkiileg és katonailag az al-Itihaadtól ered és a fiatalokból álló csoport jelentős részét képezte az ICU seregének. 2003-ban kapcsolatba léptek Osama bin

¹ GUNDEL 2006.

² GUNDEL – ACCORD 2009.

³ HIRAAL INSTITUTE 2018b.

⁴ Fontos megjegyezni azt, hogy a klánok, személyek, városok, szervezetek nevei esetében az angol változatot használom a dolgozatomban.

Ladennel, hogy megnyissák az al-Kaida kelet-afrikai ágát.⁵ Valószínűleg az ICU (Iszlám Bíróságok Szövetsége) veresége radikalizálhatta az al-Shabaabot, ami visszavonult délre, ahol elkezdte megszervezni a gerilla támadásait az etióp hadsereg ellen. Így fordult elő, hogy a mérsékeltbb iszlám mozgalom viszonylag jelentéktelen részéből az ország egyik legerősebb és legradikálisabb fegyveres frakciója lett. Az iszlám nacionalista harcosok száma 2006–2008 között 400-ról több ezerre duzzadt, emelve ezzel az al-Shabaab rangját. Ebben a periódusban alakult ki az al-Kaidával való kapcsolata. A csoporton belüli frakciók különböző célokkal rendelkeznek, azonban a szervezet egésze továbbra is egy iszlám jogon alapuló Szomália létrehozására törekszik.⁶

Jelenleg az al-Shabaab igen ellenállónak mondható, ami egyre inkább aggasztja a nemzetközi közösséget. Így az Amerikai Egyesült Államok 2017 tavaszán légitámadásokat hajtott végre a feltételezett al-Shabaab táborok ellen. A szervezet továbbra is uralja a főváros környéki vidéki területet, aminek komoly stratégiai jelentősége van. A kormányra és a katonai személyzetre komoly veszteségeket tud mérni, katonai bázisokba tudnak behatolni, ahol fegyvereket és egyéb felszereléseket zsákmányolnak, amit arra próbálnak felhasználni, hogy az AMISOM (Afrikai Unió Szomália Missziója) erőit kiszorítsák a térségből és a kormány befolyását megszüntessék.⁷

Az általa ellenőrzött területeken a saját sarija értelmezésében irányít, különféle szórakoztatói tevékenységet tilt be, mint például filmeket, zenéket, a khat értékesítését (amit gyakran rágnak és narkotikus hatása van), dohányzást és a szakáll leborotválását. Kövezést és amputációt hajtanak végre azokkal szemben, akiket házasságtöréssel vagy lopással gyanúsítanak. A csoport megtiltja a humanitárius szervezetekkel való együttműködést, és blokkolja a segélyszállítmányokat, a 2017-es éhínség ellenére. Az ENSZ szerint mintegy 800 ezer ember volt kénytelen eddig elmenekülni az otthonából.⁸

Nemcsak a fővárost illetően mondható aktívnak a dzsihádistá csoport. A legfontosabb területek továbbra is a Shabelle és Jubba folyók régiói. Az al-Shabaab képes arra, hogy megtámadja a kenyai erőket a keleti határ mentén, célpontba véve kenyai területeket. Az amerikai jelenlét igazából arra elég, hogy megakadályozzák azt, hogy a szervezet nagyszabású támadó offenzívákat hajtson végre, azonban kevés ahhoz, hogy felülkerekedjen a csoporton. Képesek újjáépíteni jelenlétüket a lakott területen belül akkor, ha a szomáli biztonsági erők és az AMISOM nem bírja betölteni azt az űrt, ami szükséges ahhoz, hogy ezt megakadályozzák.⁹

⁵ INGIRIIS 2018.

⁶ FELTER – MASTERS – SERGIE 2018.

⁷ CASSIDY 2018.

⁸ FELTER – MASTERS – SERGIE 2018.

⁹ BARNETT 2018.

A klánrendszer

A klánrendszer hierarchikusan strukturált. Különböző szintek alkotják, melyek a kláncsalád, ami a legfelsőbb határa az egész rendszernek, utána jön a klán, az alklán, elsődleges származási vonal és a diya fizető csoport. A szomáli népet egységgé kovácsolja a nyelv, a kultúra és az iszlám iránti elköteleződés mellett a közös ős, Samaale/Samaal és Sab, akik Mohamed próféta állítólagos leszármazottai. A szomáliai társadalmi rendszer központi eleme a genealógia, ami alapot adott a szétválásra is, ami belső hasadást, belső konfliktusokat és idegengyűlöletet okoz.¹⁰

A szomáliai vérvonalrendszer főbb ágai közül négyet a pásztorkodást, legeltető állattenyésztést folytató nomád klán családok – a Dir, a Darood, az Isaaq és a Hawiye – alkotják, akiket együttesen Samaal névvel jelöltek. Két kláncsalád – a Digil és a Rahanwayn – földműveléssel és agrár állattenyésztéssel foglalkozik. A Samaal kláncsaládok a lakosságnak nagyjából a 75%-át teszik ki. Ők alapvetően pásztorkodó életmódot folytatnak. A Sab kláncsaládok a lakosság mintegy 20%-át alkotják.

Bármennyire közös a származásuk, a Samaal és a Sab máshogy fejlődtek, köszönhetően az eltérő természeti adottságoknak. Néhány kivételtől eltekintve a Samaal olyan területeken élt, amelyeken leginkább a teve, juh és kecske tenyésztése volt megoldható. A Sab klánjai a folyók között éltek, ahol szarvasmarhát tenyésztettek és rabszolgákká tették a nem szomáli földműveseket, akik már akkor ott voltak, amikor a két klán megérkezett a térségbe. Az 1920-as években a rabszolgaság megszűnése után a Digil és Rahanwayn klán tagjai maguk végezték a földművelést.

A hagyományos társadalmi struktúrát a versengés és a leszármazási csoportok közötti konfliktusok jellemezték. A Samaal kláncsaládoknál a folyamatos legelő és ivóvíz utáni kutatás képes volt családokat fizikailag is szétválasztani vagy adott esetben egymás ellen fordítani. A Digil és a Rahanweyn klánok, vagyis a földművelők, háborús története alapvetően a nomádok behatolásának leküzdéséről szólt.¹¹

Azonban a Samaal kiválóbbnak, magasabb rendűnek ítélte magát a telepes klánoknál. A vérvonal továbbra is a nomád pásztorkodó klánok hűségének központi eleme volt. A Sab kláncsaládok olyan heterogén társadalmat fejlesztettek ki, ahol a származás és a foglalkozás alapján alkottak különböző csoportokat. A csoportos kohézió területi kiterjedést hozott létre a letelepedett földművesek körében. A túlságosan nagy és szétszórtn működő kláncsaládok a múltban nem rendelkeztek valódi politikai vagy gazdasági funkcióval.¹²

A klán egyszerre lehet társadalmi és politikai egység. A pásztorkodással foglalkozó klánoknál az identitás sokkal inkább a közös származástudatból ered, mintsem a területhez való tartozásból. A klán a politikai cselekvés felső határát

¹⁰ SOMALIA CLANS.

¹¹ SOMALIA CLANS.

¹² SOMALIA CLANS.

jelenti, ami bizonyos területi tulajdont jelent, amit a klán feje irányít, központi igazgatási testület vagy kormány nélkül. A legelkülönültebb csoport a klánon belül az úgynevezett elsődleges vonal. E vonal tagjai önmagukat teljes körű klántagként jellemzik (leginkább 6–10 generációra visszavezetve). Házasságkötés a vonalon kívül lévőkkel történik, ezzel is összekapcsolva a klánt, illetve csökkentik az elsődleges leszármazásból eredő viszályok kockázatát.¹³

Érdemes megemlíteni a vénék hagyományosan fontos szerepét a klánon belül. Ők képezik a klán társadalom alapját, hiszen a lakosság elsősorban a klán és a xeer (szokásjog) felé fordul. Ha nem elégedettek a xeer törvényeivel, akkor a bírósághoz fordulnak. A klán és a xeer része a klánrendszernek, csak úgy, mint az írott törvények és a vénék döntései, amit bírói úton elfogadnak. A vénék kötelessége a béke és biztonság garantálása. Mindenki vagy egy klánhoz, vagy egy kisebbségi csoporthoz tartozik. A társadalom is úgy van felépítve, hogy az egyén ne legyen kiszolgáltatott helyzetben, hanem egy olyan kollektív egység tagja legyen, mint a klán.¹⁴

Az al-Shabaab és a klánrendszer kapcsolata

Az al-Shabaab története és a klánrendszer felépítése után a két fél kapcsolatára térek ki. A dzsihádisták csoport az élet egyre több területén hatással van a klánrendszerre, a klánokra. Elsőnek egy olyan pontot mutatok be, ami a klánrendszernek, a klánoknak is előnyös, mégpedig az iszlám bíróságok intézményét. Az al-Shabaab vezetői és hivatalnokai is tisztában vannak azzal, hogy fenn kell tartani a kapcsolatot a helyi klánokkal és alklánokkal. Az al-Shabaab adminisztrátorai és bíróságai is közvetítőként szolgálnak a klánok közötti vitákban és találkoznak a helyi klánok vagy alklánok vénjeivel.¹⁵ Amikor megkérdezték a helyi lakosokat, miért fordulnak az al-Shabaab saria bíróságához, azt felelték, hogy a hagyományos bíróságtól eltérően jelentéktelen a korrupció és a nepotizmus sem jellemző. Kiemelték, hogy számos kormányerő továbbra is fosztogatja és kirabolja őket, míg az al-Shabaab szigorúbban szabályozza az erőit és bünteti azokat, akik megszegik a rendeleteket vagy a lakosság ellen nem törvényesen járnak el. Ez nem jelenti azt, hogy nem követett volna el a szervezet számos visszaélést a lakossággal szemben, ezt már korábban elkövette és ezután is megteszi.

A következő kapcsolódási pont a toborzás, vagyis a terrorszervezet élőrövel való biztosítása. A szervezet próbálja arra kötelezni a vidéki közösségeket, hogy 8 éves kortól átadják a gyermekeket katonai kiképzés céljából. A kiskorúak alá vannak rendelve a véneknek és a bentlakásos iskolák tanárainak, akiktől az erőszak alkalmazása sem áll távol. A terület, ahová a szervezet figyelme

¹³ GUNDEL – ACCORD 2009, 8.

¹⁴ LIFOS 2013.

¹⁵ ANZALONE 2018.

összpontosul a toborzás és átnevelés kapcsán, az Bay régió Délnyugat-Szomáliában, ahol a szárazság és a konfliktusok évek óta sújtják a lakosságot.¹⁶

Ahhoz, hogy az al-Shabaab komoly befolyást tudjon gyakorolni a klánokra, szükség van olyan emberekre a klánokon belül, akik a milicisták érdekeit segítik. Így a vénekre próbálnak hatással lenni, mégpedig úgy, hogy számos vént az al-Shabaab nevez ki, közülük néhány valódi vént, akit a klánok is elismernek. A valódi vének bőkezűbb bánásmódot és nagyobb fizetést kapnak, mint akiket az al-Shabaab nevez ki. A dzsihádisták által kinevezett vének 5000 dollárt és egy pisztolyt kapnak a munkájuk kezdetekor, és a fizetésük 150 dollárnál kezdődik havonta.¹⁷

Az utolsó kapcsolódási pont az al-Shabaab bevételeihez köthető. A szervezet igen nagy hasznot húz anyagi szempontból a klánokból és magából a klánrendszerből. Több összetevője van annak, hogy a klánrendszer akarva akaratlanul hozzájárul az al-Shabaab finanszírozásához. Persze ebből számos régióban igen komoly incidensek alakultak ki a két fél között. Az adókból igen jelentős bevétele származik a szervezetnek. Két fő osztálya van, ami az adók beszedésével foglalkozik: az egyik a Zakawaat Iroda, a másik a Pénzügyi Iroda. Az előbbi a nem pénz alapú adók beszedéséért felelős, például az állatállományért vagy a mezőgazdasági termékekért, míg az utóbbi a pénzben meghatározott adókért felel.¹⁸

Az al-Shabaab klánpolitikája igencsak sűrűlődésekkel teli. Nem zárkózott el attól, hogy megbüntesse a klánok egészét, mivel ellenezték a szervezet politikáját. 2008–2009 között nyílt háború folyt egy közép-szomáliai klán koalícióval. Voltak, akik külföldi támogatással is rendelkeztek.¹⁹ Az al-Shabaab az erőszakot elrettentésre is használja a klánon belül, nem törődve a klánon belüli ranggal. Hiszen a szervezet ugyanolyan rosszul bánik azokkal a törvényt sértő vénekkel, mint bármely más bűnözővel. Az al-Shabaab nem fogadja el, hogy bármely más szervezet erőszakot gyakoroljon a területén, és természetesen rendre utasítja azokat, akik ezt elkövetik.²⁰

Konklúzió

Habár elutasítják a nacionalizmust és a pusztító klánizmust, a dzsihádisták vezetői és hivatalnokai továbbra is tisztában vannak azzal, hogy fenn kell tartani a kapcsolatot a helyi klánokkal és alklánokkal.²¹ Annak ellenére, hogy kísérletet tett arra, hogy a klánok közötti versengéseket túlszárnyalja a pánszomáliai és iszlám elveket üldözvén, az látható, hogy az al-Shabaab belekeveredett a helyi klán alapú vitákba és nem képes felülmúlni őket.²²

¹⁶ AL-SHABAAB IS RECRUITING CHILDREN IN SOMALIA.

¹⁷ HIRAAL INSTITUTE 2018a.

¹⁸ HIRAAL INSTITUTE 2018b.

¹⁹ HIRAAL INSTITUTE 2018a.

²⁰ HIRAAL INSTITUTE 2018a.

²¹ ANZALONE 2018.

²² SCHAEFER – BLACK 2011.

Azonban sikeres a klánrendszer manipulálásában, amit az előnyére fordít. A nyugtalanság és a nyers erő kombinációjára támaszkodva a klánok meghajolnak a szervezet akarata előtt. Azokat a véneket, akik ezt nem fogadják el, lecserélik olyanokra, akik egyetértenek. A kemény politika létrehozta a félelem és harag kultúráját, ami az elnyomott közösségek tömeges leépítését eredményezte. Másrészt egyes klánok a béke őrzőjének tekintik az al-Shabaab szervezetét, hiszen kezelik a klánkonfliktusokat és ritkán erőszakosak az irányításuk alá eső területeken.²³

Amíg a szövetségi kormányzat nem képes olyan alternatívákat kiépíteni, amelyekkel képes átvenni az al-Shabaab helyi közösségekben betöltött szerepét, addig a szervezet igen komoly biztonságpolitikai kockázatot jelent. Jelenleg egyfajta egymásrautaltság figyelhető meg az al-Shabaabot és a klánrendszert illetően. A szervezet nem tud a klánok nélkül élni, azonban ha a klánokat túlságosan elnyomják, elég komoly erőt képviselnek, hogy fellázadjanak és támadást indítsanak, komoly áldozatok árán.²⁴

Internetes források

ANZALONE 2018 = Anzalone, Christopher: Black Banners in Somalia: The State of al-Shabaab's Territorial Insurgency and the Specter of the Islamic State. *Combating Terrorism Center* Volume 11 Issue 3, 2018. március; <https://ctc.usma.edu/black-banners-somalia-state-al-shabaabs-territorial-insurgency-specter-islamic-state/> (Letöltés: 2018.01.02.)

BARNETT 2018 = Barnett, James: Al Shabaab Area of Operations: October 2018. *CriticalThreats.org* 2018.05.10.; https://www.criticalthreats.org/analysis/al-shabaab-area-of-operations-october-2018#_ednnd0591d62d4ed247333c2294ab0c2f955 (Letöltés: 2018.11.02.)

CASSIDY 2018 = Cassidy, Matthew: Al Shabaab's Vehicle-Borne IED Campaign: January 2017–March 2018. *CriticalThreats.org* 2018.04.13.; <https://www.criticalthreats.org/analysis/al-shabaabs-vehicle-borne-ied-campaign> (Letöltés: 2018.11.02.)

FELTER – MASTERS – SERGIE 2018 = Felter, Calire – Masters, Jonathan – Sergie, Mohammed Aly: Al-Shabab, Council on Foreign Relations. *Council on Foreign Relations* 2018.01.09.; https://www.cfr.org/backgrounder/al-shabab?fbclid=IwAR0na15tcjgE5CKByMAVW3p5k16lKBOpF3WTAbq4TkRdd_VCYz4cL4rz9NY (Letöltés: 2018.11.02.)

²³ HIRAAL INSTITUTE 2018a.

²⁴ ANZALONE 2018.

- GUNDEL 2006 = Gundel, Joakim: The predicament of the 'Oday'. Nairobi 2006; https://logcluster.org/sites/default/files/documents/Gundel_The%2520role%2520of%2520traditional%2520structures.pdf (Letöltés: 2018.10.25.)
- GUNDEL – ACCORD = Gundel, Joakim – ACCORD: Clans in Somalia. Vienna 2009; https://www.ecoi.net/en/file/local/1193130/90_1261130976_accord-report-clans-in-somalia-revised-edition-20091215.pdf (Letöltés: 2018.10.25.)
- INGRIIS 2018 = Ingiriis, Mohamed Haji: The Intervention of al-Shabaab in Somalia: Emulating the Anticolonial Dervishes Movement. *African Affairs* 2018.02.05.; <https://academic.oup.com/afraf/article-abstract/117/467/217/4833880> (Letöltés: 2018.10.28.)
- LIFOS 2013 = Lifos: Government and Clan system in Somalia. Report from Fact Finding Mission to Nairobi, Kenya, and Mogadishu, Hargeisa and Boosaaso in Somalia in June 2012. *Migrationsverket* 2013.03.05.; <https://lifos.migrationsverket.se/dokument?documentSummaryId=29575> (Letöltés: 2018.10.25.)
- SCHAEFER – BLACK 2011 = Schaefer, Ahren – Black, Andrew: Clan and Conflict in Somalia: Al-Shabaab and the Myth of „Transcending Clan Politics”. *Terrorism Monitor* Volume 9 Issue 40, 2011.11.04.; <https://jamestown.org/program/clan-and-conflict-in-somalia-al-shabaab-and-the-myth-of-transcending-clan-politics/> (Letöltés: 2018.11.02.)
- AL-SHABAAB IS RECRUITING CHILDREN IN SOMALIA = Sz. n.: 'Al-Shabaab is recruiting children in Somalia' – HRW. *Africanews* (é. n.); <http://www.africanews.com/2018/01/16/al-shabab-is-recruiting-children-in-somalia-hrw/> (Letöltés: 2018.11.03.)
- SOMALIA CLANS = Sz. n.: Somalia – Clans. *GlobalSecurity.org* (é. n.); <https://www.globalsecurity.org/military/world/somalia/clans.htm> (Letöltés: 2018.11.02.)
- HIRAAL INSTITUTE 2018a = Sz. n.: Taming the Clans: Al-Shabab's Clan Politics. *Hiraal Institute* 2018.05.31.; <https://hiraalinstitute.org/wp-content/uploads/2018/05/AS-Clan-Politics.pdf> (Letöltés: 2018.11.02.)
- HIRAAL INSTITUTE 2018b = Sz. n.: The AS Finance System. *Hiraal Institute* 2018. július; <https://hiraalinstitute.org/wp-content/uploads/2018/07/AS-Finance-System.pdf> (Letöltés: 2018.11.02.)

The relation between the al-Shabaab and the Somali clansystem

TIBOR PINTÉR

Somalia is the most critical part of the Horn of Africa. Since 1990, anarchy dominated in the country, when different militias and alliances fought against each other killing also the civilians. At this time the international community declared Somalia as a failed state. In 2000's the Islamic Courts Union (ICU) ruled Somalia, but its domination was short-lived because of the counterattack of an interventional alliance. After the ICU's fall the al-Shabaab ascended. This organization has been remarkable enough so far, although, they lost significant areas between 2012–2013. The other important element is the clan system, because it encompasses the entire Somali society and controls it. The relation between al-Shabaab and the clansystem is more and more notable, as the al-Shabaab realised to retain its power the strong connection with the clans inevitable. Although, this relation is vulnerable. My paper's main question is whether the al-Shabaab is able to exceed the clansystem as it said at its founding.

Felelős kiadó:
Kovács Attila

Kiadó:
Szegedi Tudományegyetem
Móra Ferenc Szakkollégium
6726 Szeged, Közép fasor 31–33.

Nyomdai munkálatok:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep, Külterület 4.

Felelős vezető:
Drágán György
ISSN 2064-809X

